

श्रीराम शिक्षण संस्था, धामंगाण री, त्रसा संसि

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

NAACIA Accredited, B Grade

ता: तिवासा, जि. अमरावती ४४४७०९

दुरध्वनी - ०७२२५/२९५०९५

Email : principalasc1@gmail.com

www.ascollegekurha.org

अध्यक्ष

मा. अरुणभाऊ ज. अडसड

याजी आमदार विद्यालय परिवद
धमंगाणनी - ९४२२८५५९९९

प्राचार्य

डॉ. सुनिल दा. आसरे

एम. ए., एम. फील., पीएच. डी
धमंगाणनी - ९९७०२८५०८९

जायक प्र.

दिनांक

Shriram Education Society, Dhamangaon Rly's

Arts & Science College, Kurha

Tq. Tiwasa, Dist. Amravati

Affiliated to SantGadge Baba Amravati University, Amravati

College Code: 160

AISHE Code: C- 43098

Website: <https://ascollegekurha.org/>

Email: principalasc160@gmail.com

Documents

Criterion -III: Research, Innovation and Extension-

3.3.1.: Number of Research Paper Published per Teacher in the Journals notified on UGC

Website during the Last Five Years

श्रीराम शिक्षण संस्था, घामणगाव रेल्वे, द्वारा संचालित

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

NAAC Accredited - 'B' Grade

ता.तिवसा, जि.अमरावती ४४४७०९

दुरध्वनी - ०७२२५/२९५०९५

Email : principalascl@gmail.com

www.ascollegekurha.org

अध्यक्ष

मा.अरुणभाऊ ज.अडसड

माजी आमदार विधान परिषद
भ्रमणध्वनी - ९४२२८५५९९९

प्राचार्य

डॉ.सुनिल मा.आखरे

एम.ए., एम.फील., पीएच.डी
भ्रमणध्वनी - ९९७०२८५०८९

जावक क्र.

दिनांक 27/01/2024.

Declaration

The information, reports, true copies of the supporting documents, numerical data etc.furnished in the file is verified and found correct.

Principal
Arts & Science College
Kurha

Contents

3.3.1

Sr. No.	Particulars	Page No.
	Number of research papers published per teacher in the journals notified on UGC website during the last five years:-	
1	Abstract	1-7
2	Year 2018-19	8-45
3	Year 2019-20	46-144
4	Year 2020-21	145-203
5	Year 2021-22	204-271
6	Year 2022-23	272-311

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

CRITERION III- Research, Innovation and Extension

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.

S.N.	Title of the paper	Name of the author/s	Department of the Teacher	Name of the Journal	Calendar Year of the Publication	ISSN
2018-2019						
1	राष्ट्रसंतांचे कृषीविषयक विचार	Dr. N.S.Joshi	Marathi	Ajanta International Multidisciplinary Research Journal	Dec. 2018	ISSN 2277-5730
2	Effect of Yogasanas on Selected Motor Components of Handball Players.	Dr. U.J. Rathi	Phy.Edu	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	Jan-2019	ISSN2349-638X
3	Effect of Aerobic Interval Training on Selected Physiological Variables among College Men Players	Dr. U.J.Rathi	Phy.Edu	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	March-2019	ISSN2349-638X
4	Total Quality Management and Library	Prof. H.S. Kambe	Lib- Sci	Research Journey International Research Journal	April -2019	ISSN2348-7143
5	यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे भौगोलिक अध्ययन	Dr.K.M.Taksande	Geography	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	May 2019	ISSN-2349-638X
6	वर्धा जिल्ह्यातील (महाराष्ट्र राज्य) नागरी केंद्रातील लोकसंख्या वाढीचे भौगोलिक अध्ययन	Dr.K.M. Taksande	Geography	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	May 2019	ISSN-2349-638X
7	अमरावती जिल्ह्यातील कृषी पर्यटन प्रकल्पाचा भौगोलिक अभ्यास	Dr.S.B. Akhare	Geography	Pune Research Times an International Journal of Contemporary Studies	Apr-June-2019	ISSN-2456-980

8	Effect of Sand & Land Plyometric Traing on Speed & Explosive Power Among Basketball Players	Dr. U.J. Rathi	Phy. Edu	Horizon Palaestra International Journal	June -2019	ISSN:2278-298
9	मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे भौगोलिक अध्ययन	Dr.K.M.Taksande	Geography	Ajanta Peer Reviewed Referred & UGC Listed Journal	June -2019	ISSN-2277-5730
2019-2020						
10	The Role of Physical Education in the Promotion of Youth Physical Activity	Dr. U.J. Rathi	Phy.Edu	Vidyawarta Journal	Aug. 2019---	ISSN:2319-6459
11	पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची भौगोलिक परिस्थिती	Dr. S.B.Akhare	Geography	Research Journal of India Geography	Oct.2019	ISSN2349-9370
12	जलसिंचन प्रकल्पाची आवश्यकता	Dr. S.B.Akhare	Geography	Research Journey International Multidisciplinary Research Journal (AIRJ)	Nov.2019	ISSN:2348-7143
13	पारधी बेटा(वस्ती)- काळागोटा येथील पारधी जमातीच्या आरोग्यविषयक समस्या आणि आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचे भौगोलिक अध्ययन	Dr. S.B.Akhare	Geography	Pune Research Scholar an International Multidisciplinary Journal	Nov.2019	2455-314x
14	वैदर्भीय संत तुकडोजी महाराज एक जीवनदर्शन	Dr. S.M. Jadhao	History	Ajanta International Multidisciplinary Research Journal	Oct.-Dec-2019	ISSN- 2277-5730
15	महानुभावकालीन साहित्यिक स्त्रियांचे दर्शन	Dr. N.S. Joshi	Marathi	Research Journal of India	Oct -2019	ISSN:2349-9370 5.455
16	प्रशासकीय सेवा मे लोकप्रशासन का महत्व	Dr.V.P. Deshpande	Pol.Sci	B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal	Jan-2020	ISSN:2278-9308

17	Comparative Study of Emotional Intelligence & Creativity Among Different Academic Groups of Students	Dr. U.J. Rathi	Phy.Edu	An International Multidisciplinary Research Journal	Jan -2020	ISSN:2395-2725
18	Role of Information & Communication Technology in Modern Life & its Importance	Dr. U.J. Rathi	Phy.Edu	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	Jan -2020	2349-638
19	Angela Carter & Feminist Ideology	Dr.A.N.Abhyankar	English	Vidyawarta Peer - Reviewed International Publication	Feb-2020	2319-9318
20	Various Skills & Health Benefits of Basketball	Dr. U.J. Rathi	Phy.Edu	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	Jan.2020	2349-638x
21	Hospitality Education in Employability for Rural Development	Dr. K.J.Gandhi	HEC	B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal	Jan -2020	2278-9308
22	गण्डमन वृकडोजी महाराजांचे मॅलिक राष्ट्रजागरण	Dr. Smita Jadhao	History	Ajanta International Multidisciplinary Research Journal	Mar-2020	2277-5730
23	ग्राम सक्षमीकरण कार्यात बचत गटय सहकारी संस्थांची भूमिका	Dr.V P. Deshpande	Pol. Sci	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	Mar-2020	2249-638x
24	महिला सक्षमीकरणाने नव्यसहाय्यता बचत गटाची भूमिका (Co-Author)	Dr. S.M Jadhao	History	B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal	Mar-2020	2278-9308
25	Study of Shooting Accuracy & Flexibility of Basketball Players in Amravati District	Dr. U.J. Rathi	Phy. Edu.	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	April 2020	2249-638x

2020-2021

26	पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय व पर्वत पदीय क्षेत्रातील वार्षिक दुध उत्पादन	Dr. S.B. Akhare	Geography	B.Aadhar International Peer –Reviewed Research Journal	Jun-20	2278-9308
27	कोवीड-१९ आणि पर्यटन व्यवसाय	Dr. S.B. Akhare	Geography	B.Aadhar International Peer – Reviewed Research Journal	Jun-2020	2278-9308
28	महात्मा गांधींच्या रचनात्मक कार्याची कर्मभूमी –सेवाग्राम आश्रम	Dr. S.M.Jadhao	History	B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal (AIIRJ)	Jun-2020	2278-9308
29	भारत कि विदेश नीती आत्मविश्वासी हो	Dr. V. P. Deshpande	Pol.Sci	B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal	Jun-2020	2278-9308
30	Quest for Identity in the Novels of Angela Carter	Dr.A.N.Abhyankar	English	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	Dec.-2020	2349-638x
31	Agro Tourism: A New Trend in Tourism	Dr. K.M.Taksande	Geography	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	Dec.-2020	2349-638x
32	लोककल्याणकारी राज्य की निर्मिती मे राजनीती के निर्देशक सिद्धान्तो का महत्व	Dr V.P. Deshpande	Pol.Sci	B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal	Jan-2021	2278-9308
33	Effect of Polymetric Exercises Training on the SAI Basketball Skills of the Players of the Age Group	Dr.U.J. Rathi	Phy. Edu.	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	Jan-2021	2349-638x

	14to 16Years Phy.Edu					
34	Sexuality & Gender in Angela Carters Novels	Dr.A.N.Abhyankar	English	Research Nebula an International Refered Peer - Reviewed & Indexed Quarterly Journal	Feb-2021	
35	तुकारामांची कविता-एक चिंतन	Dr. N.S.Joshi	Marathi	Research Journey International E-Research Journal (AIHRJ)	Mar-2021	2348-7143
2021-2022						
36	प्राचीन विदर्भाचे सांस्कृतिक वैभव -कौडण्यपूर एक ऐतिहासिक अध्ययन	Dr. S.M Jadhao	History	B.Aadahar International Peer-Reviewed Indexd Research Journal	Jully-2021	2278-9308
37	Effect of Aerobic Exercise on the Basket Ball Skills of Basket Ball Players	Dr.U.J. Rathi	Phy.Edu	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	Oct.2021	2349-638x
38	A Comparative Study of the Political Thought of Plato and Arist	Dr. V.P.Deshpande	Pol.Sci	Printing Area Peer-International Research Journal	Oct.2021	2394-5303
39	ज्ञानदेवे रचिला पाया तुका झालासे कळस History	Dr. S.M Jadhao	History	International Peer-Reviewed Indexd Research Journal	Oct.2021	2349-9370
40	सत्याग्रहाचे अभिनव तंत्र -वैयक्तिक सत्याग्रह History	Dr. S.M Jadhao	History	Loknayak Interdisciplinary Peer Reviewed Journal	Jan-2022	2278-4284
41	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री चित्रणे	Dr. N.S.Joshi	Marathi	मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका	Jan-2022	2454-7409
42	Building a Strong India: The Imperative of Uniform Civil Law	Dr.V.P.Deshpande	Pol.Sci	Vidyawarta Peer - Reviewed International Journal	Mar-22	2319-9318

43	अमरावती विभागातील ग्रामीण- नागरी व स्त्री पुरुष साक्षरतेतील विषमता	Dr.S.B. Akhare	Geography	B.Aadhar International Peer – Reviewed Research Journal	Feb-2022	2278-9308
44	अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाची सापेक्ष घनता- भौगोलिक अध्ययन	Dr.S.B.Akhare	Geography	B.Aadhar International Peer – Reviewed Research Journal	May-2022	2278-9308
45	अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील मुलभूत परीक्रमानुसार संपर्कतेचे भौगोलिक अध्ययन	Dr.S.B.Akhare	Geography	B.Aadhar International Peer – Reviewed Research Journal	May-2022	2278-9308
46	Relief & Natural Vegetation in Sipana Watershed of Melghat Region of Amravati District	Dr. U.J. Rathi	Phy.Edu	B.Aadhar International Peer- Reviewed Indexed Research Journal	May-2022	2278-9308
47	सुषमा स्वराज एक प्रगल्भ नेतृत्व	Dr.V.P.Deshpande	Pol.Sci	Indian journal of Innovative Research in India	May-22	2249-5029
2022-2023						
48	. भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या संवर्धनात ग्रंथालयांची भूमिका	Prof.H.S.Kambe	Lib-Sci	Loknayak Interdisciplinary Peer Reviewed Journal	Jan-2023	2278-4284
49	भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि वैदिक तत्वज्ञान -विशेष संदर्भ-उपनिषदे History	Dr.S.M.Jadhao	History	Loknayak Interdisciplinary Peer Reviewed Journal	Jan-2023	2278-4284
50	Geographical Study Primary Health Centres in Yavatmal District	Dr. K.M.Taksande	Geography	B.Aadhar Multidisciplinary International Research Journal	Feb-2023	2278-9308
51	The Decadal and Rural –Urban Variation of SC & ST Population in	Dr. K.M.Taksande	Geography	B.Aadhar Multidisciplinary International Research Journal	Mar-2023	2278-9308

	Yavatmal Dist- Maharashtra					
52	संशोधन कार्यात संगणकाचे महत्त्व	Dr. V.P.Deshpande	Pol.Sci	B.Aadhar Multidisciplinary International Research Journal	April-2023	2278-9308
53	Role of Yoga & Meditation in Today's Life Phy.Edu	Dr.U.J. Rathi	Phy. Edu.	Ayushi International Interdisciplinary Research Journal	April-2023	2349-638x

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. डॉ. निशा स. नायगांवकर

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

राष्ट्रसंताचे कृषिविषयक विचार

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

१८. राष्ट्रसंताचे कृषिविषयक विचार

प्रा. डॉ. निशा स. नायगांवकर

कला विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, ता. तिवसा, जि. अमरावती.

आजचे सामाजिक वास्तव पाहिले तर चित्र विचार करायला लावणारे आहे. कृषिप्रधान देश म्हणून आपल्या भारताची जागतिक स्तरावर ओळख असतांना देशाचा पोशिंदा मात्र दयनीय स्थितीत आहे. अशावेळी ग्रामगीतेतील तुकडोजी महाराजांचे विचारच तारणहार ठरतात. देशाच्या उन्नतीसाठी प्रत्येक खेडे स्वयंपूर्ण व्हायला हवे. खेडे हे एक स्वयंपूर्ण षटक म्हणूनच भारतात असायला हवे. तरच भारत प्रगत राष्ट्रात मान्यता पावेल. या तत्वज्ञानाने प्रेरित होऊन श्रीसंत तुकडोजी महाराज यांनी खेडयापाडयातून हिंडून ती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. हा प्रयत्न करीत असता त्यांना जो अनुभव आला, जी उणीव भासली, ती म्हणजे खेडोपाडी हिंडून आल्यावर त्यांना कायम स्वरुपाच्या मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. त्याकरीताच ग्रामगीता निर्माणाचा प्रपंच तुकडोजींनी केलेला दिसून येतो. भारत स्वतंत्र होवून अर्धशतकापेक्षा जास्त काळ लोटला तरी आजही ग्रामीण जीवनातील ग्रामनाथाचे शोषण एकसारखे चालूच आहे. आशवासनाचे शब्द त्यांच्या समोर टाकले जातात. हे शब्द त्यांच्या वेदनेला, व्यथेला सुखविण्यासाठी सरकारी यंत्रणा वापरत असली तरी ते त्यांच्या जखमेवर मीठ चोळण्यासारखे आहे. भोळी भाबडी असलेली ग्रामीण जनता जी सगळ पेलवत नाही. निराशा अनिश्चितता एवढ्या प्रमाणात वाढते आहे, की भांडवली अवस्थेच्या भयानक परिणामात अन् त्यातून उदयाला येणाऱ्या, जीव घेणाऱ्या महागाईत कर्जाचा बोझा त्यांना खांदयावरून उतरविता येत नाही. हा अंधकार इतका घनदाट होत जातो की, जीवन जगण्यापेक्षा मृत्यूला जवळ करणे तो पसंत करतो. मृत्यूमुखी पडणाऱ्यांची खरी संख्या आणि सरकारी कागदावरील संख्या यामध्ये जमीन अस्मानाचा फरक दिसून येतो.

गाव हा देशाचा नकाशा

गावावरून देशाची परीक्षा

गावाची भंगता अवदशा

येईल देशा।'

राष्ट्रसंताच्या या ओळी देशाच्या विकासाचा मूलमंत्र सांगणाऱ्या आहेत. यामध्येच सगळे नियोजन आहे. स्वयंपूर्ण, स्वयंशासित ग्राम, उद्योगप्रधान ग्राम हे यातून निर्माण होवू शकते. राष्ट्रसंताची 'ग्रामगीता' मराठी भाषेत आहे. मराठी भाषा बोलणाऱ्यांसाठी त्यांनी लिहिली. स्वातंत्र मिळाल्यानंतरच्या पहिल्या दशकात प्रकाशित झाली. स्वतंत्र भारताच्या नवनिर्मितीचे आलेख त्यांनी ग्रामगीतेद्वारे रेखाटले आहे. श्रमिक, कष्टकरी, शेतकरी, शेतमजूर यांचे राज्य गावामध्ये कसे निर्माण होईल, हेच या ग्रामगीतेतून सांगतात.

ग्रामगीतेतील प्रत्येक ओळीमधून गाववाशियांसाठी संदेश आहे. स्वतंत्र भारतातील शेतकऱ्यांची अवस्था बदलेल त्याला सन्मानाचे जीवन लागेल असे वाटत होते, पण निराशा झाली. इंग्रजांच्या काळात शेतकरी वर्गाकडे दुर्लक्ष झाले. स्वतः हीन-दीन अवस्थेत राहून संपूर्ण दुनियेला अन्न पुरविणारा बळीराजा सुखी व्हावा, त्याला सुख-समाधानाचे

दिवस लाभावे. उज्वल असं त्याच भवितव्य निर्माण व्हाव. यासाठी त्यांच्या या स्थितीच मूळ कशात आहे? हे सांगताना ते म्हणतात, की बळीराजाने प्रथम अज्ञान दूर केले पाहिजे. शिक्षणाची गंगा त्याच्या दारापर्यंत पोहचली तर तो त्याच्या या स्थितीचा विचार करू शकेल.

मित्रा! जो जो जेथीचा रोग। तेथेचि त्याचि औषधि सांग।

योजकचि पाहिजे कराया उपयोग। कुशलपणे।^१

शेतकरी जिथे राहतो त्या परिसरातच त्याच्या या समस्येचे उपाय आहे असे राष्ट्रसंत म्हणतात. ग्राम अर्थव्यवस्थेतील मुख्य व्यवसाय शेती आहे. शेती हाच पाया असल्याने ग्रामातील शेतीची सहकारी तथा सामुदायिक मालकी त्यांनी सांगितली आहे. ते म्हणतात की, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पाया मजबूत करायचा असेल तर सहकारी तथा सामुदायिक शेती हा एकमेव उपाय आहे.

कोणी महिनोगणती शेती करी। हंगाम होता आणी दरवारी।

प्रत्येक ऋतूची तुरी-बाजरी। तांदूळ आदि सामुग्री

धान्य उपसावे सर्वोतोपरी। जे जे लागे गावी, घरी

छुसरी कडोनि न घ्यावी माधुकरी। हेचि उत्तम।^३

गाव आणि कुटुंबाला लागणारे धान्य सामुदायिक तथा सहकारी शेतीतून उत्पन्न करावे. त्यायोगे सामुदायिक शेतीने गाव कुटुंबाला दिलेली अभिवचने पूर्ण करावी. त्यामुळे शेतीचे हितसंबंध आणि एकूण गाव कुटुंब पर्यायाने राष्ट्र समाजाचे संबंध याची योग्य सांगड घालण्याची उत्तम संधी मिळू शकेल. सहकारी तथा सामुदायिक शेतांना त्यांचे रोख उत्पन्न सहकारी संस्थांना व सरकारला विकलेल्या मालाच्या किंमतीतून मिळू शकेल. सरकारी भरणा करावयाची रक्कम भरल्यानंतर सहकारी तथा सामुदायिक शेते व त्यांच्याजवळील पैशातून एक रक्कम सहकारी तथा सामुदायिक गरजांसाठी बाजूला करण्यात यावी व त्यात शेतांच्या अवितरणीय मालमत्तेसाठी मंजूर केलेली रक्कम, उत्पादनाच्या चालू गरजासाठी अर्थात रासायनिक खते, औषध, यंत्रे व त्यांचे सुटे भाग, इंधन पशुरोगावरील तसेच पिक यांच्या रसायनासाठी मंजूर केलेली रक्कम, कारभाराचा खर्च चालविण्यासाठी बाजूला काढलेली रक्कम, सांस्कृतिक व सामाजिक कार्यासाठी मंजूर केलेली रक्कम आदीचा त्यांत समावेश होतो. 'श्रम' ही संपत्ती असल्यामुळे खरी कष्टकरी जनता हीच समाजाची मुख्य उत्पादन शक्ती होय. 'श्रम' हा ग्रामीण उद्योग धंद्याच्या प्रगतीचा व ग्रामीणीकरणाचा पाया आहे. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्यातील सर्व कसब उपयोगात आणून अत्यंत प्रामाणिकपणे आपल्या उद्योगात तल्लीन राहून कष्ट करायला पाहिजे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अर्थ विज्ञान व तंत्र विषयकसुधारणा, उत्पादन विषयक सुधारणा व संघटना व सामाजिक उत्पादन क्षमतेत वाढ असाच असायला पाहिजे.

आजच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करता यांत्रिकतेने शेती करणे भारताला परवडणारे नाही. मानवी शक्ती, पशू शक्तीचा वापर त्यांना यांत्रिकतेच्या अभावामुळे शक्य नाही. जोपर्यंत बैलाची जमात निर्माण करण्यासाठी तसेच शेणखतासाठी 'गो-वंश-सुधार' उपयुक्त आहे. शेणखताचे महत्व शेतीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. तोपर्यंत नव्याने सांगण्याची गरज नाही. दुग्ध व्यवसायासाठी गाय म्हशी, शेळी, मेंढया पाळणे व त्यांची योग्य निगा

राखणे अत्यावश्यक आहे. यापासून मिळणाऱ्या संपूर्ण उत्पादनाचा समावेश 'शेती' या सदरात करण्यात
राष्ट्रसंत हिंदूधर्माप्रमाणे गाईला श्रेष्ठतत्व देत असले तरी बाकी प्राण्यांना त्यांचा विरोध नाही

गोरसाने आरोग्य शरीरी । मग कोटे राहिला घन्वंतरी ।

सत्वांश मिळता बुद्धि गोजिरी । सरस्वती ही गोदुग्धी ।

गोरसाने मानवी आरोग्य सुधारते. उदर रोगाचा विनाश होतो. गाईच्या ताकात सत्वांश अस
आणि डोके शांत होते. 'गाय' म्हणजे चालते आरोग्यधाम आहे असे ते म्हणतात. ज्यांच्या घरी शेती उ
अवश्य पाळावी. शेतीसाठी आवश्यक असा तिचा वंश आहे. गोवंशाचे धार्मिक दृष्टीने तर महत्व
आयुर्वेदाच्या दृष्टीनेही सांगतात.

खूप सत्वमय खावोनी अन्न । मेद घेतला वाढवोन ।

तथे रोगांची फौज निर्माण । होतसे दुःख देई द्यावया ।

व्यायामाचे महत्व देखील ते सांगतात. व्यायामाने स्नायु बळकट होतात. मानवाला दीर्घायु
प्रतिकारशक्ती, स्वावलंबनाची प्रवृत्ती, स्फूर्ति वाढते. व्यायामाला पौष्टिक अन्नाची जोड असेल तर ते उ
होईल. बळीराजाचे आरोग्य जर चांगले राखायचे असेत तर त्यासाठी ग्राम आरोग्य उत्तम असने
त्यासाठी गावाची स्वच्छता राखण्यावर ते भर देतात. आजच्या घडीला देखील खेडयातील लोक आज
दवाखाण्यात जाण्याऐवजी अंगारे धुपारे करतात. करणी, भुत पिशाच या संकल्पना अजुनही समाप्त झाल
म्हणतात की, संसर्ग करणाऱ्या आजारासाठी स्वच्छताच राखली गेली पाहिजे.

कशास काही नियम नुरला । कोणी रोगी कोटे थुंकला? ।

कोटे जेवला, संसर्गी आला । गोंधळ झाला सर्वत्र ।

साठोत्तरी साहित्याने निर्मितीच्या प्रांतात अनेक प्रवाह आणले तरी 1955 मध्ये निर्माण झालेल्या
राष्ट्रसंतांनी ग्रामवाशियांसाठी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, महिलाविषयक विचार ते
कृषिविषयक चिंतनपर विचार व्यक्त करतांना ते म्हणतात की, स्वतंत्रतेनंतर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बलशाली
प्रयत्न झाले नाही असे नाही. पण ते सर्व प्रयत्न राष्ट्रीय स्तरावरून करण्यात आले. त्याचे परिणाम म्हणून आ
मध्ये भारत निर्धन व मागासलेला आहे. राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची उपेक्षा केली. खरे तर
अर्थशास्त्राचा विचार सिद्धांतिक दृष्टीने जितका महत्वपूर्ण तितकाच व्यावहारिक दृष्टीने महत्वाचा आहे. भारत
ही निसर्गावर अवलंबून आहे. वर्षभर, दिवस नि रात्र कष्ट करणाऱ्या बळीराजाला सुखाचे चार घास खाण्यास
मिळू नये? या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे निसर्ग होय. माणसाने उपसलेल्या कष्टाला मोल येणं न येणं बहुतांशी पा
पाण्यावरच अवलंबून आहे. हा निसर्ग पाठ वळवितो आणि हाती घेतलेल्या शेतकऱ्याच्या घासाची माती होते. मा
जीवन तर त्याने समर्पित केले असतेच. पण जीवन मातीमोल व्हावं हे त्यानं अपेक्षिल नसतानाही घडून
बेभरवशाचा निसर्ग हे शेतकऱ्याच्या जीवनात निर्माण होणाऱ्या दुःखाच एक कारण आहे. कर्ज काढून बियाण पेर
पाऊस नाही. दुसऱ्यांदा बायकोचे दागिने विकुन बिमोड झालेल्या शेतात दुबार पेरणी करतो. खत-पाणी
किडीपासून संरक्षणासाठी किटकनाशकाचा वापर देखील करतो. पण पीक घरात आल्यावर चित्र काय दिसतं
उन्हाळा कायमच आहे.

शहरी यंत्रादिके आली। गावाची उद्योग कला मेली।

कुशल माणसे शहरी गेली। उद्योगासाठी।⁷

शेतकऱ्याला जे हीनदीन जीवन जगाव लागत त्याला केवळ निसर्गच जबाबदार नाही तर शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे विविध घटक, सुलतानी संकट कारणीभूत आहेत हे सर्वदूर जाणवते. आपल्या देशातला कोणताही उत्पादक घटक हा आपल्या उत्पादनाला आलेल्या खर्चाचा हिशोब तयार करतो. आपल्याला हवा असलेला नफा, विकेत्याला द्याव्या लागणाऱ्या कमिशनची रक्कम उत्पादन खर्चात मिळवितो व त्यानुसार आपल्या उत्पादनाची किंमत निश्चित करतो. पण शेतीमालाचा उत्पादन करणारा शेतकरी हा एकच घटक या देशात असा आहे की, त्याला आपल्या मालाची किंमत ठरविता येत नाही. या उत्पादनावर किती कमिशन द्यायचे हे ठरविण्याचाही त्याला अधिकार नाही अथवा या उत्पादनावर किती नफा हवा आहे हेही त्याला ठरविता येत नाही. आणि म्हणूनच तो सर्वच स्तरावर शोषणाचा बळी ठरत आहे. शेतीमालाचा उत्पादन करणारा मालक उभ्या आयुष्यात स्वतःची बैलगाडी उभी करू शकत नाही. याच शेतकऱ्याच्या शेतीमालाचा व्यापार करणारा व्यापारी अगदी सहज कार विकत घेतो. ही विदारक जाणीव राष्ट्रसंत आपल्या विचारातून करून देतात. त्यासाठी उपाय देखील याच ग्रामगीतेत सांगतात.

गावी असावी उद्योग समिती। जी सतत करील उद्योग उन्न्ती।

गावाचे आर्थिक जीवन हाती। घेवोनि लाविल सोय जी।⁸

ते म्हणतात की, उद्योग समितीने आपले कार्य चोख पार पाडल्यावर खरेदी विक्री समितीच्या पंचांनी माल विकण्याचे व उद्योगाला लागणारे सामान विकत घेण्याचे कार्य सांभाळावे. तसेच कपडा, लोखंडी साहित्य, धान्य आदी वस्तुमांडारी आणावेत व त्यांची विक्री सहकारी तत्वावर करावी. ग्रामोद्योगाला राष्ट्रसंतांनी गावाकुटुंबात अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले आहे. गावात उत्पादित होणाऱ्या कापसापासून गावातच कापड तयार करण्यात यावे असे म्हणतात. गावात निर्माण झालेला माल व त्याचा उपयोग गावकऱ्यांनी प्रथम घ्यावा.

कारण, गावीच कच्चा माल। ज्यावरी जगता येई खुशाल।

ते गावी पक्का नोहे म्हणोनि हाल। गावाचे आमूच्या।⁹

गावातील कच्चा माल मातीच्या भावाने विकावा लागतो. आणि पक्का माल चौपटीने घ्यावा लागतो. मग गाव सुखी कसे होईल? 'पिकवोनीही ते उपाशी' असे म्हणतात. त्यांच्या सुखाचा रामबाण उपाय म्हणजे स्वावलंबन होय. शहरावर अवलंबून न राहता काम करावे. आळस झाडून टाकावा व बुद्धी, कौशल्य, ज्ञान यांचा वापर करून कार्य करावे. गावकरी मंडळींनी एकमेकांना मदत करण्याची भूमिका ठेवावी. हाताला काम असेल तर कोणताही मनुष्य दुःखी होणार नाही.

ग्रामनिर्माणकला मध्ये ते म्हणतात की, माणसाची ओळख ही कलेनी आहे. एरव्ही माणसाला राव की रंक हे कोणी विचारत नाही. जीवनाची एक तरी कला मानसाला यावी तरच तो मानव. गोड बोलने ही देखील एक कला आहे. सुंदर लिहिणे ही देखील एक कला आहे. कला तर सर्वांनाच येत असते पण ती सादर करण्यामध्ये तारतम्य पाहिजे.

दुसऱ्याचा राजहंस बरवा। आपला असेना का पारवा।

परि स्वावलंबी कलेचा रावा। बोलवावा प्रत्येकाने।¹⁰

वरील राष्ट्रसंताचे विचार पाहिल्यावर ते ग्रामीण जीवनाला किती उपयुक्त व व्यावहारिक आहेत हे सहजतेने लक्षात यायला वेळ लागत नाही. गावाला आवश्यक असलेले सर्व उद्योग ग्रामात निर्माण करण्याचे तुकडोजी महाराजांनी सांगितले असले तरी गांधीजींच्या रामराज्यातील कल्पनेला विस्तृत, व्यापक रूप दिल्याचे दिसून येते. लहान लहान उद्योग घराघरातून चालावे परंतु वेळ आणि परिश्रम वाचविण्याचे दृष्टीने व अधिक दत्पादन निर्माण करण्याच्या दृष्टीने यंत्राचा व त्याच्या प्रशिक्षणाचा विचार त्यांनी केला आहे.

संदर्भ

1. ग्रामगीता अ. 11 ओवी 40
2. ग्रामगीता अ. 11 ओवी 9
3. ग्रामगीता अ. 38 ओवी 107-8
4. ग्रामगीता अ. 15 ओवी 23
5. ग्रामगीता अ. 15 ओवी 59
6. ग्रामगीता अ. 14 ओवी 12
7. ग्रामगीता अ. 13 ओवी 3
8. ग्रामगीता अ. 18 ओवी 87
9. ग्रामगीता अ. 13 ओवी 8
10. ग्रामगीता अ. 13 ओवी

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact
Factor
5.707

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOL-VI

ISSUE-I

Jan.

2019

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Dr. Krishna kumar, Dr. Abhijit Patil & Dr. Sariput Bhosikar	Role Of Dincharya & Yoga In Preventlon Of Non-Communicable Disease	1 To 4
2	Dr. Dasharath R. Albal & Mr.M.B.Chobari	Higher Education In India With Reference To Post Graduates	5 To 9
3	Hanamantha F. Goti & Dr. Ravi S. Dalawai	A Study on Attitude of Slum Children Towards Education	10 To 14
4	Dr.Ravindra B Ghaywate	Review of Virechan Karma And It's Mode of Action	15 To 17
5	Seema G. Jagatap & Dr. S. D. Sindkhedkar	Novelists involved in the Jewish American Literature	18 To 21
6	Dr. Ravi S. Dalawai & Rudrappa Y.Goudar	Higher Education In India: Issues And Challenges	22 To 25
7	Dr. Balkrishna Dada Waghmare	Rewriting of Nalayani Myth in Meena Kandaswamy's Poem "Six Hours of Chastity"	26 To 27
8	Manish Surendrarao Gomase	Scrutinizing The Role And Challenges To The Folk Theatre In Maharashtra	28 To 31
9	Mr. Shivaji P. Kamble	Application Of Smartphones For Strengthening Library Services By The Lis Professionals	32 To 40
10	Dr. Sinku Kumar Singh	Examining The Static Balance Of Male And Female Student Athletes	41 To 43
11	Dr. Anil Chokhoba Patil	Abdominal Strength of Collegiate Wrestling And Judo Players	44 To 46
12	Dr. Anil Chokhoba Patil	Comparison of Grip Strength Between Wrestling And Judo Players	47 To 49
13	Dr. Surendra Chandrakant Herkal	Development of Continuous Comprehensive Evaluation (CCE) Program and Studying Its Effectiveness	50 To 58
14	Dr.Sangita Arvindrao Deshmukh	Relationship between Selected Motor Fitness Components and Playing Ability of College Men Kho Kho Players	59 To 60

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
15	Dr.Umesh Jugalkishor Rathi	Effect of Yogasanas on Selected Motor Components of Handball Players	61 To 64
16	Prof. D. K Ahire	Changing Crop Combination Pattern in Tribal Region For Nashik District. In Case Study of Surgna, Peth And Baglan Tehsil	65 To 68
17	Dr.Vikram Kunturwar	Effects Of Physical Fitness Training Programmes On RHR On Volleyball Players	69 To 72
18	Neha Girdhar	An Analysis Of Levels And Trends In Infant Mortality Rate In Punjab With Special Reference To Muktsar District (Pb.)	73 To 79
19	Shimpy	A Study on Challenge For Women Empowerment in Punjab With Special Reference to Fazilka Distt.	81 To 86
20	डॉ. संग्राम गोपीनाथ थोरात	मराठी शाहिरी क्षेत्रातील स्त्री शाहिरांचे योगदान	87 To 91
21	विश्वास गोरखनाथ वळवी	चर्च (मंडळी) म्हणजे काय आणि चर्चच्या इतिहासकारांनी चर्चवर केलेले भाष्य : एक चिकित्सा	92 To 96
22	प्रा. आर. एस. देवकाते डॉ. शरद आहेर	२०१२ च्या क्रीडा धोरणांतर्गत क्रीडा विषयक पायभुत क्रीडा सुविधांची निर्मिती: चिकित्सक अभ्यास	97 To 101
23	डॉ. बनिल यु. मोरे	अध्यापक महाविद्यालयातील सूक्ष्माध्यापन तंत्राची परिणामकारकता - एक अभ्यास	102 To 103
24	प्रा. डॉ. मानसी दशरथ जगदाळे	स्त्रीमनातील उत्कट भावनांचा आविष्कार : अंगाईगीते	104 To 106
25	संध्या ज्ञानदेव मापारी	समाजाचा वेश्याव्यवसायाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन- एक अभ्यास	107 To 109
26	प्रा.डॉ.आनंद वारके	जयवंत दळवी यांच्या नाटकातील व्यक्तिरेखांच्या विविधतेचा शोध	110 To 114
27	रजनी रूषीजी गायधने डॉ. दिगंबर ए.पारधी	भंडारा जिल्हाच्या साकोली तहसिलमधील प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणसंस्थांचे कालीक व अभिक्षेत्रीय स्वरूप (२००१-२०१०)	115 To 120

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
28	डा. गणेश लहाने	संत तुकारामांच्या अभंगातील समाजाचे चित्रे	121 To 123
29	ज्योत्सना भागवतराव गव्हाणे	सर्व शिक्षा अभियान योजनेद्वारे राबविल्या जाणाऱ्या उपक्रमांच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास	124 To 125
30	डा. सुनील गुलाबसिंग जाधव	विधवाओं के दर्द का अहसास कराती निराला की "विधवा" कविता	126 To 129
31	प्रा. ए. बी. जाधव	पंडित नेहरु आणि धर्मनिरपेक्षता	130 To 132

Effect of Yogasanas on Selected Motor Components of Handball Players

Dr. Umesh Jugalkishor Rathi,

Arts & Science College, Kurha, Amravati

E-mail. umeshrathisir@gmail.com

Abstract

The purpose of the present study was to investigate the effect of Yogasanas on Selected Motor Components of SGBU, Amravati University Handball players. To achieve the purpose of the study thirty men players were selected from Different colleges. The Subjects age ranges from 18-24 years. The selected players were divided into two equal groups consists of 15 players namely experimental (Group-1) and control group (Group-2). The Group-1 underwent eight weeks of yogasanas training and Group-2 did not participate in any special training apart from their regular sports and games practices. The subjects were tested on selected criterion variables such as Muscular Strength and Balance. Pre-test was taken before The Programme and post-test was measured immediately after the eight week yogasanas training. Statistical technique 't' ratio was used to analyze the means of pre and post-test data of Group-1 and Group-2. The results of the present study have revealed that there was a significant difference among the Group-1 & Group-2 on selected variables.

Keywords: Yogasanas, muscular strength, balance, handball and university players

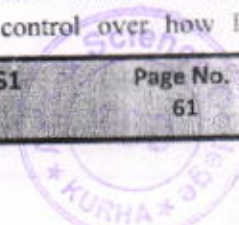
Introduction

Regular physical activity is one of the bases of a healthy lifestyle. It creates and maintains general well-being, physical and mental health, as well as promoting human performance in all areas of life. Like a sport is not purely physiological phenomenon but a complex interplay of the mind and body. It is new becoming more and more competitive and has also become a career with an emphasis on monetary gains and the desire to win at any cost. Therefore, it is important to find solutions to the changing sports scene today. A sport person needs several motor qualities basically speed, strength, agility, balance, co-ordination and endurance etc.. to achieve these in professional sports. The daily life of sports person calls for discipline in training, a balanced diet, a balanced life style and an inner focus and determination. Yoga is a holistic system teaching skills which many sports persons seek as control over mind and body, good breathing habits, relaxation under pressure, highly developed concentration skills and the ability to focus on the present scenario.

Asana practice is the ideal complement to other forms of exercise, especially running, cycling and strength training, as the postures systematically work all the major muscle groups, including the back, neck, and shoulders, deep abdominal, hip and buttocks muscles and even ankles, feet, wrists and

hands. By their very nature, asanas affect major and minor muscle groups and organs as they simultaneously import strength, increase Muscular strength and bring nourishment to internal organs. Although most poses are not aerobic in nature, they do in fact send oxygen to the cells in the body by way of conscious deep breathing and sustained stretching and contraction of different muscle groups. Whatever sport you choose to practice, yoga can enhance and complement your ability. Most sports build muscular strength and stamina, often in specific areas of the body. Improved Strength Routine and consistent practice of the various yoga asanas has helped me build strength and improve lean muscle mass. Most notably with respect to several muscle groups under-utilized in my chosen athletic disciplines of swimming, cycling and running. These gains have enhanced core body stability and significantly impeded overuse injury by strengthening the supportive but otherwise under-developed muscles surrounding the more utilized muscles, creating a more balanced and optimally functional overall strength.

Balance As a swimmer, I have always been rather flexible. But my balance is historically horrible. But through a consistent yoga practice, my coordination and balance have improved immensely. Why is this important? Better balance and coordination means enhanced control over how I

move my body, which in turn leads to better technique and form -- the brass ring every athlete spends a career refining, whether your focus is a swim stroke, golf swing, running stride, and jump shot or wrestling move. iii. Muscular strength Yoga invariably improves joint and muscular strength. Yoga can help to check any imbalance in muscular development and will enable both your body and your mind to function more efficiently. If your body is flexible and supple you will be less prone to sports injuries, as your joints will be kept lubricated. Skiing demands mental alertness as well as good balance. Yoga asanas strengthen your muscles, release physical tension and improve your concentration and poise. Yoga makes your limbs balanced, strong and relaxed. Golfers may be prone to one-sided or uneven muscle development.

Yoga asanas can strengthen weak areas and ease muscular tension. The standing poses improve balance and muscle Muscular strength. Gentle stretching exercises also ease stiffness in the legs and shoulders. Yoga asanas will also improve Muscular strength. Racket sports often involve intense physical effort. Yoga practice can help players to relax and replenish their energy after strenuous games. It also promotes calm, clear thinking, even in situations that call for fast reactions. Finally Yoga is more than just stretching and relaxation. Daily yoga practice includes a comprehensive system that builds strength, balance in the body and mind.

Methodology

For the purpose of the study was to find out the effect of yogasanas on muscular strength and Balance among collegiate men Handball players. To achieve this purpose of study, thirty men players were selected as randomly. The age of the subjects range from 18-24 years. The selected subjects divided into two equal groups such as experimental (Group-1) and control group (Group-2). The experimental group underwent yogasanas training for alternate days in the morning 6am to 7am for total eight weeks. Group-2 acted as control group that did not participate in any special training apart from their regular sports and games practice. The following variables were selected as criterion variables (a) Muscular strength- it was measured by sit-up test. (b)

Balance- it was measured by Stork stand Test. The data were collected at prior to and immediately after the training programme for the selected variables. The 't' test was used to analyse the significant differences if any in between the groups respectively. In all the cases 0.05 or 95% level was used to test this significance.

Selected Yogasanas

- Surya Namaskar
- Navasana Dandasana
- Bakasanachaturanga
- Mayurasana
- Plank Pose
- Tree pose
- Eagle pose
- Natarajasana
- Sirsasana
- Virabhadrasana

Sr.No.	Variable	Test	Scoring System
1.	Muscular Strength	Sit up Test	Repetition in 60 second
2.	Balance	Stork stand Test	Second

Methodology

Sit-Ups Test: It was used to assess the muscular strength. The score of the test is the number of correctly executed sit-ups performed by the subjects in 60 seconds.

Stork Stand Test:

It was used to measure both static balance. The score of the test is greater number of seconds counted between the time the heel is raised and the balance is lost on three trails with the preferred foot. Only the highest score is recorded.

Statistical procedure

The following statistical technique 't' ratio was calculated to find out the significance of the difference between the mean of the pre and post-test of the experimental group.

Analysis of the data

The significance of the difference among the means of experimental group was found out by pre and post-test. The date were analysed and dependent t test was used with 0.05 levels of confidence.

Analysis of 't'- ratio for the pre and post-tests of experimental and control group on muscular strength and balance

Variable	N	Groups	Mean		Mean Difference	S.D.		Df	't'
			Pre	Post		Pre	Post		
Muscular strength	15	Experimental	21.48	24.67	3.19	1.68	1.41	14	8.57*
		Control	20.89	21.30	0.49	0.98	0.68	14	1.87
Balance	15	Experimental	23.87	25.23		5.72	5.52	14	4.98*
		Control	23.49	23.60	0.15	5.23	5.09	14	1.09

Muscular strength

The table shows that the mean values of pre and post-test of experimental group on Muscular strength were 21.48 and 24.67 respectively and SD of pre and post-test of experimental group 1.68 and 1.41 respectively. The obtained 't' ratio was 8.57* since the obtained calculated value was greater than table value of 2.14 for significance at 0.05 level with 14 degrees of freedom it was found to be statistically significant. And in the case of control group pre and post-test mean values on Muscular strength were 20.89 and 21.30 respectively and SD of pre and post-test of control group 0.98 and 0.68 respectively. The obtained calculated value was 1.87, since the obtained calculated value was less than table value of 2.14 for significance at 0.05 level with 14 degrees of freedom it was found to be statistically insignificant. The result of the study showed that there was a significant difference between both groups in Muscular strength. It may be concluded from the result of the study that experimental group improved in Muscular strength due to eight weeks of yogasanas training.

Balance

The mean values of pre and post-test of experimental group on Balance were 23.87 and 25.23 respectively and SD of pre and post-test of experimental group 5.72 and 5.52 respectively. The obtained 't' ratio was 4.98* since the obtained calculated value was greater than table value of 2.14 for significance at 0.05 level with 14 degrees of

freedom it was found to be statistically significant. And in the case of control group pre and post-test mean values on Balance were 23.49 and 23.60 respectively and SD of pre and post-test of control group 5.23 and 5.09 respectively. The obtained calculated value was 1.09, since the obtained calculated value was less than table value of 2.14 for significance at 0.05 level with 14 degrees of freedom it was found to be statistically insignificant. The result of the study showed that there was a significant difference between both groups in Balance. It may be concluded from the result of the study that experimental group improved in Muscular strength due to six weeks of yogasanas programme.

Findings

To find out the significant mean difference between pre and post test results for experimental and control group 't' test was administered. SPSS package version 21 was used for this study. The result of the study indicates that the experimental group namely Group-1 had significantly improved in the selected dependent variables namely muscular strength and Balance, when compared the means to the control group namely Group-2. It is also found that the improvement caused by yogasanas training when compared with the control group.

Conclusion

Finally I concluded that on the basis of results there was a significant difference between experimental and control group on selected variables like Muscular strength and Balance after the scheduled Training programme and improvement in favour of experimental group due to eight weeks of yogasanas training.

References

1. Fan JT, Chen KM. Using silver yoga exercises to promote physical and mental health of elders with dementia in long-term care facilities. *International Psychogeriatrics* 2011; 23:1222-1230.
2. Fazelifar S. A comparative study of physical fitness in 11-13-year old male students of Amol City. *Iranian Journal of Motion* 28 107-126.
3. Gaurav V (2011). Effects of Hatha Yoga training on the health-related physical fitness. *Journal of Sports Science and Engineering* 2007; 5:169-173.

4. Hittleman R. Yoga for Health (Ballantine Books).
Mirghafouri H, Touranloo H and Mirfakhrudini H. An analysis of the barriers to women's participation in sport activities: A case study of female students of Yazd University. Iranian Journal of Sports Management. 2009; 183-100, 2013.
5. Olufemi AJ, Adaeze N. Effectiveness of an eight-week low impact aerobic dance programme on the management of osteoarthritis. International Journal of Humanities and Social Science 2013; 2:286-291.
6. Roma MF, Busse AL, Betoni RA, Melo AC, Kong J, Santarem JM, Jacob Filho W Effects of resistance training and aerobic exercise in elderly people concerning physical fitness and ability: a prospective clinical trial. Einstein (Sao Paulo) 2013; 11:153-7.
7. Sadeghi H. An Introduction to Sports Biomechanics (Tehran: SAMT). Shahana A, Nair US, Hasrani SS.
8. Effect of aerobic exercise programme on health related physical fitness components of middle aged women.
British Journal of Sports Medicine. 2010; 44:19-23. 2006.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

aiirjournal.com

Impact
Factor
5.707

ISSN 2349-638x

Dt. Rathi

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOL-VI

ISSUE-III

Mar.

2019

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Arts & Science College
Kumbha

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Dr. Appayya V. Melavanki, Dr. Dasharath R. Alabal	Socio-Economic Conditions of Physically Handicapped	1 To 5
2	Dr. Sarjerao Pandurang Chavan	To Study the Effectiveness of Programmed Learning Method For Science Subject Among Eight Standard Students	6 To 7
3	HARISH KUMAR DR. MUKESH CHANDRA SHARMA	EFFECT OF ORGANIC MANURES AND SOIL MOISTURE REGIMES ON NUTRIENT AVAILABILITY AND YIELD OF MUSTARD IRRIGATED WITH DIFFERENT SALINE WATER	8 To 14
4	Neetu Devi	Values In Everyday Life	15 To 17
5	Dr. Abhijit Vishnu Pore	A Geographical Study Of Rank Size Relationship Of Rural Settlements In Kolhapur District Of Maharashtra	18 To 22
6	Mr. A. G. Nimase	Ratio of Agriculture in Drought Prone Area And Indexing of Irrigation in Micro Area in Solapur District	23 To 27
7	Seema G. Jagatap, Dr. S. D. Sindkhedkar	Reconciliation in Seize The Day By Saul Bellow	28 To 29
8	Dr. N. S. Jadhav	Positive Health Suggestions to Ageing Population	30 To 33
9	Dr. Mrudula.K. S.	Importance of Rajaswala Paricharya in Supraja Janma	34 To 36
10	Dr. Ravi S Dalawai R Y Goudar	Women Empowerment Through Higher Education In India	37 To 39
11	Dr. Sarika Sadashiv Dange	Evaluation Of The Efficacy Of Laghusootshekhar Ras And Praval Panchamrut Ras In The Management Of Urdhwaga Amlapitta – A Review	40 To 43
12	Shashikala G.M. Dr. Yarriswamy M.C.	A Critical Appraisal on Perception of the Parents about RTE Act	44 To 50
13	Vaibhavi Vijay Chavan Pushpa Naresh Kashi	Successful Implementation of Sustainable Business Practices: Aligning Sustainable Strategies, Radical Innovation and Strategic Corporate Social Responsibility (CSR)	51 To 56
14	Dr. Umesh Jugalkishor Rathi	Effect of Aerobic Interval Training on Selected Physiological Variables among College Men players	57 To 59
15	Shaikh Md Zakir Md Zahoor	Mental Health and Hygiene By Education	60 To 62

Effect of Aerobic Interval Training on Selected Physiological Variables among College Men players

Dr. Umesh Jugalkishor Rathi
Arts & Science College, Kührha,
Amravati

Abstract

The purpose of the study was to investigate the effect of aerobic interval training on physiological variables among college men players. To achieve the purpose of this study, thirty college men players from Arts and science college Kührha, were randomly selected as subjects. As per the records, their age ranged from 18 to 27 years. Anaerobic power was assessed using Margaria Kalamen Anaerobic Power test and body composition was calculated using Body Mass Index. True randomized experimental group design has been employed with two groups, namely imagery group and control group with 15 subjects each. Group I participated their treatments for a period of twelve weeks and no training were given to the control group. The two groups were statistically analysed by using analysis of covariance (ANCOVA). The findings of the present study have strongly indicates that aerobic interval training of twelve weeks have significant effect on physiological variables i.e. anaerobic power and BMI of college men players. Hence the hypothesis earlier set that aerobic interval training programme would have been significant effect on physiological variables in light of the same the hypothesis was accepted.

Keywords: Aerobic Interval Training, Anaerobic power, BMI, College Men Players.

Introduction:

Interval training is a type of physical training that involves a series of low- to high-intensity exercise workouts interspersed with rest or relief periods. The high-intensity periods are typically at or close to anaerobic exercise, while the recovery periods involve activity of lower intensity. Varying the intensity of effort exercises the heart muscle, providing a cardiovascular workout, improving aerobic capacity and permitting the person to exercise for longer and/or more intense levels. Aerobic interval training is a simple way to increase caloric burn during a workout and easily enhance weight loss efforts, without tacking on any extra time spent in the gym. This method of training involves methodically weaving a short, extra intense burst of exercise intermittently throughout a regular cardio workout routine. This technique causes the body to burn calories at a higher rate than it would during a workout consisting of a constant, steady pace.

Methodology:

The purpose of the study was to investigate the effect of aerobic interval training on physiological variables among college men players. To achieve the purpose of this study, thirty college men players from Arts and science college Kührha,

were randomly selected as subjects. As per the records, their age ranged from 18 to 27 years. Anaerobic power was assessed using Margaria Kalamen Anaerobic Power test and body composition was calculated using Body Mass Index. True randomized experimental group design has been employed with two groups, namely imagery group and control group with 15 subjects each. Group I participated their treatments for a period of twelve weeks and no training were given to the control group.

Statistical Technique

The data collected from the two groups prior to and post experimentation were statistically analyzed to find out the significant difference if any, by applying the analysis of covariance (ANCOVA). In all the cases statistical significance was fixed at 0.05 levels.

Results and Discussion:

The detailed procedure of analysis of data and interpretation were given below,

Table I.

Summary of Descriptive Statistics on Physiological variables among College men players

Experimental Group						Control Group					
S. No	Variables	Pre	SD	Post	SD	Adjusted Mean	Pre	SD	Post	SD	Adjusted Mean
01	Anaerobic power	12.02	1.25	14.30	1.54	143.05	12.04	1.35	12.51	1.24	121.04
02	BMI	24.22	1.2	22.14	1.3	22.13	24.31	0.9	24.12	1.1	24.14

The table I show that the pre and post test means and standard deviation of two groups on physiological variables of college men players.

Variables

Table II.

Analysis of Variance of Pre Test Scores on Physiological variables among College men players

S.NO	Variables	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Squares	F-Value
01	Anaerobic power	BG	0.15	1	0.15	0.04
		WG	93.45	28	3.33	
02	BMI	BG	10.71	1	10.71	1.38
		WG	217.16	28	7.75	

*P < 0.05 Table F, df (1,28) (0.05) = 4.19

In table II, the results of analysis of variance of pre test scores on anaerobic power (0.04) and BMI (1.38) were lesser than the table value of 4.19 indicating that it was not significant for the degrees of freedom (1,28) at 0.05 level of confidence indicating that the random sampling was successful.

In table III, the results of analysis of variance of post test scores on anaerobic power (45.21) and BMI (98.11) were greater than the table value of 4.19 indicating that it was not significant for the degrees of freedom (1,28) at 0.05 level of confidence.

Table III.

Analysis of Variance of Post Test Scores on Physiological variables among College men players

Sl. No	Variable	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Square	F-Value
1	Anaerobic power	BG	244.03	1	244.03	45.21 *
		WG	151.13	28	5.39	
2		BG	874.80	1	874.8	98.11 *
		WG	249.66	28	8.91	

* P < 0.05 Table F, df (1,28) (0.05) = 4.19

Table IV.

Analysis of Covariance of Adjusted post test scores on Physiological variables among College men players

Sl. No	Variable	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Square	F-Value
1	Anaerobic power	BG	274.83	1	274.83	49.73 *
		WG	149.21	27	5.52	
2		BG	853.28	1	853.28	85.34 *
		WG	269.95	27	9.99	

* P < 0.05 Table F, df (1,27) (0.05) = 4.21

In table IV, the results of analysis of covariance of adjusted post test scores anaerobic power (49.73) and BMI (85.34) were greater than the table value of 4.21 indicating that it was not significant for the degrees of freedom (1,27) at 0.05 level of confidence.

In case of physiological variables i.e. anaerobic power and BMI the results between pre and post (12 weeks) test has been found significantly higher in experimental group in comparison to control group. The findings of the present study have strongly indicates that aerobic interval training of twelve weeks have significant effect on physiological variables i.e. anaerobic power and BMI of college men players. Hence the hypothesis earlier set that

aerobic interval training programme would have been significant effect on physiological variables in light of the same the hypothesis was accepted.

Conclusions

In the light of the study undertaken with certain limitations imposed by the experimental conditions, the following conclusion was drawn. The result of the study reveals that there was a significant improvement in the experimental group on selected variables when compared to the control group after the completion of twelve weeks of imagery training.

References

- Alkahtani S. (2014). Comparing fat oxidation in an exercise test with moderate-intensity interval training. *J Sports Sci Med.* 13(1):51-8.
- Alkahtani, S.A., Byrne, N.M., Hills, A.P. & King, N.A. (2014). Interval Training Intensity Affects Energy Intake Compensation in Obese Men. *Int J Sport Nutr Exer Metab.* 2014 Mar 25.
- Barrow, H.M., Mc. Gee. M. and Kathleen A. Tritschler (1989). *Practical measurements in Physical Education and Sports*, Philadelphia: Lea Fibiger.
- Barry, L. Johnson, L. Barry and Jack K. Nelson, (1982). *Practical Measurement for Evaluation in Physical Education*, New Jersey; Englewood Cliffs Prentice Hall, Inc.
- Gillen, J.B. & Gibala, M.J. (2014). Is high-intensity interval training a time-efficient exercise strategy to improve health and fitness? *Appl Physiol Nutr Metab.* 39(3):409-12.
- Logan, G.R., Harris, N., Duncan, S. & Schofield, G. (2014). A Review of Adolescent High-Intensity Interval Training. *Sports Med.* 2014 Apr 18.

Principal
Arts & Science College
Kurha

Total Quality Management and Library

Harsha S. Kambe

Librarian

Arts & Science College, Kurha
Tq. Tiwasa, Dist. Amravati

Introduction:

Libraries are service providing institutions. Qualitative services are more important in this competitive and qualitative era. The demand for quality by its users led to the establishment of standard organizations. Therefore, libraries are expected to develop systems and strategies for managing and providing quality services. So academic libraries are introducing new information services from time to time in this qualitative era. With the application of TQM we can find out the problem and will be able to provide information services more effectively.

Although, TQM is a new concept in management but it is equally beneficial to each and every organization including service organization like library. Dr. S.R. Ranganathan's fourth law of library science, 'Save the time of the readers' has similar implications to what is advocated in TQM approach (Ashikuzzaman, 2013)

Objectives

The objectives of the present study are:

- 1) To understand the concepts of Total Quality Management;
- 2) To present principles of TQM in the academic library and information service.
- 3) To know the benefits of TQM in academic library and information services used in providing quality services in the libraries;
- 4) To present the best practice for implementation of TQM in libraries.
- 5) Conclusion to improve the TQM in academic library and information services for the betterment of the user

Concept of TQM:

TQM is "a system of continuous improvement employing participative management and centered on the needs of customers" (Jurov & Barnard, 1993). Key components of TQM are employee involvement and training, problem solving teams, statistical methods, long-term goals and thinking, and recognition that the system, not people, produces inefficiencies. Libraries can benefit from TQM in three ways: breaking down interdepartmental barriers; redefining the beneficiaries of library services as internal customers (staff) and external customers (patrons); and reaching a state of continuous improvement (Jurov & Barnard, 1993). Quality meaning

Quality is generally referred to a parameter which decides the inferiority or superiority of a product or service. It is a measure of goodness to understand how a product meets its specifications. Usually, when the expression "quality" is used, we think in the terms of an excellent product or service that meets or even exceeds our expectations. These expectations are based on the price and the intended use of the goods or services. In simple words, when a product or service exceeds our expectations we consider it to be of good quality. Therefore, it is somewhat of an intangible expression based upon perception.

W. Edwards Deming, Armand V. Feigenbaum and Joseph M. Juran jointly developed the concept of TQM. Initially, TQM was originated in the manufacturing sector but it could be

applied to all organizations. The concept of TQM states that every employee works towards the improvement of work culture, services, systems, processes and so on to ensure a continuing success of the organization. TQM is a management approach for an organization, depending upon the participation of all its members (including its employees) and aiming for a long-term success through customer satisfaction. This approach is beneficial to all members of the organization and to the society as well.

Definition of TQM:

Total Quality Management is defined as a customer-oriented process and aims for continuous improvement of business operations. It ensures that all allied works (particularly work of employees) are toward the common goals of improving product quality or service quality, as well as enhancing the production process or process of rendering of services. However, the emphasis is put on fact-based decision making, with the use of performance metrics to monitor progress.

The Key Principles of Total Quality Management

Commitment from the management:

- Plan (drive, direct)
- Do (deploy, support, and participate)
- Check (review)
- Act (recognize, communicate, revise)

Employee Empowerment

- Training
- Excellence team
- Measurement and recognition
- Suggestion scheme

Continuous Improvement

- Systematic measurement
- Excellence teams
- Cross-functional process management
- Attain, maintain, improve standards

Customer Focus

- Partnership with Suppliers
- Service relationship with internal customers
- Customer-driven standards
- Never compromise quality

Benefits of Total Quality Management

The benefits arising from the implementation of a Total Quality Management in an organization are:

- This will increase the awareness of quality culture within the organization.
- A special emphasis on teamwork will be achieved.
- TQM will lead to a commitment towards continuous improvement.

Essential requirements for successful implementation of TQM

Commitment: Quality improvement (in all aspect) must be everyone's job in the organization. An apparent commitment from the top management, breaking down the barriers for continuous quality improvement and steps required to provide an environment for changing attitudes must be provided. Training and support for this should be extended.

- **Culture:** There should be proper training to effect the changes in attitude and culture.
- **Continuous Improvement:** Recognize improvement as a continuous process, and not merely a one-off program.
- **Customer Focus:** Perfection in service with zero defectives and full satisfaction to end-user whether it's internal or external.
- **Control:** Ensure monitoring and control checks for any deviation from the intended course of implementation.

Beliefs about Total Quality Management

- Satisfaction of the customer/owner is the measure of quality.
- Everyone is an owner.
- Continuous Quality improvement must be there.
- Analysis of the processes is the key to quality improvement.
- Constant TQM is not possible without consistent, active and enabling leadership by managers at all levels.
- It is important to incessantly improve quality of the products and services which we are supposed to provide to our customers/owners.

How Libraries have Improved Services with TQM

In a library, librarian always focusing on providing the best services to its customer, and be willing to change to serve its customers. To determine if changes need to be made, a librarian must have to adopt some strategy. Librarian must think that how he/she satisfied its customer. When he /she applying the concept of TQM in a library synergistic relationship between the "suppliers" and "customers" is necessary. This means that "the systematic natures of the work in which all are involved". In other words, teamwork and collaboration are essential.

The user is the customer for the library, working together means developing the student's capabilities, interests, and character. In this way library is the suppliers of effective learning tools to the users, who is the customer of library. The library staff must educate the users regarding how to access the resources in the library for the user's s by teaching them. Self-evaluation is also necessary within a total quality because it is a part of continuous improvement process.

Sirkin (1993) suggests some ways a library might use the principles of TQM to enhance library services.

- Create service brochures and information kits
- Conduct a user survey about library services
- Change hours of operation
- Provide a more convenient material return
- Simplify checkout of materials
- Use flexibility in staff assignments
- Ask vendors to give product demonstrations

- Give new staff a thorough orientation
- Create interdepartmental library advisory groups
- Improve the physical layout of the library
- Track complaints
- Develop an active outreach program
- Publicize new or changed services
- Develop user and staff training materials
- Target services to specific groups
- Offer electronic document delivery

Conclusion:

Many libraries have implemented TQM successfully. With the implementation of TQM found that its principles of service excellence, teamwork, ongoing training and skill building, process focus on continuous improvement, and cooperation could help them to make the changes according to the need of its customers/users.

In order to achieve the library as best user center, librarian should understand the role, purpose and responsibilities in this scenario. Provide the training to its users how to use resources. Everyone's involvement, commitment can help to achieve the success with TQM. For the successful implementation of TQM communication, leadership skill, cooperative and problem solving approach requires.

References:

1. Deming, W.E. (1986), *Out of the Crisis*, MIT Press, Cambridge, MA.
2. Fitch, D.K., Thomason, J. and Wells, E.C. (1993), "Turning the library upside down: reorganization using total quality management principles", *Journal of Academic Librarianship*, Vol. 19 No. 5, pp. 294-9.
3. Garvin, D.A. (1988), *Managing Quality*, The Free Press, New York, NY. Handy, C. (1994), *The Empty Raincoat: Making Sense of the Future*, Hutchinson, London.
4. Juran, J.M. and Gryna, F.M. Jr (1995), *Quality Planning and Analysis*, McGraw-Hill, New York, NY. Khurshid, Z. (1997)
5. Butcher, K. S. (1993). Total quality management: The Oregon State University Library's experience. "*Journal of Library Administration*," 18(1/2), 45-56. (EJ 469 102)
6. Deming, W. E. (1986). "Out of the crisis." Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study.
7. Jurow, S. & Barnard, S. B. (1993). Introduction: TQM fundamentals and overview of contents. "*Journal of Library Administration*," 18(1/2), 1-13. (EJ 469 099)
8. Mackey, T. & Mackey, K. (1992). Think quality! The Deming approach does work in libraries. "*Library Journal*," 117(9), 57-61. (EJ 446 234)

- Give new staff a thorough orientation
- Create interdepartmental library advisory groups
- Improve the physical layout of the library
- Track complaints
- Develop an active outreach program
- Publicize new or changed services
- Develop user and staff training materials
- Target services to specific groups
- Offer electronic document delivery

Conclusion:

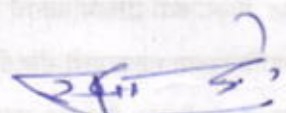
Many libraries have implemented TQM successfully. With the implementation of TQM found that its principles of service excellence, teamwork, ongoing training and skill building, process focus on continuous improvement, and cooperation could help them to make the changes according to the need of its customers/users.

In order to achieve the library as best user center, librarian should understand the role, purpose and responsibilities in this scenario. Provide the training to its users how to use resources. Everyone's involvement, commitment can help to achieve the success with TQM. For the successful implementation of TQM communication, leadership skill, cooperative and problem solving approach requires.

References:

1. Deming, W.E. (1986), *Out of the Crisis*, MIT Press, Cambridge, MA.
2. Fitch, D.K., Thomason, J. and Wells, E.C. (1993), "Turning the library upside down: reorganization using total quality management principles", *Journal of Academic Librarianship*, Vol. 19 No. 5, pp. 294-9.
3. Garvin, D.A. (1988), *Managing Quality*, The Free Press, New York, NY. Handy, C. (1994), *The Empty Raincoat: Making Sense of the Future*, Hutchinson, London.
4. Juran, J.M. and Gryna, F.M. Jr (1995), *Quality Planning and Analysis*, McGraw-Hill, New York, NY. Khurshid, Z. (1997)
5. Butcher, K. S. (1993). Total quality management: The Oregon State University Library's experience. "*Journal of Library Administration*," 18(1/2), 45-56. (EJ 469 102)
6. Deming, W. E. (1986). "Out of the crisis." Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study.
7. Jurow, S. & Barnard, S. B. (1993). Introduction: TQM fundamentals and overview of contents. "*Journal of Library Administration*," 18(1/2), 1-13. (EJ 469 099)
8. Mackey, T. & Mackey, K. (1992). Think quality! The Deming approach does work in libraries. "*Library Journal*," 117(9), 57-61. (EJ 446 234)

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे भौगोलिक अध्ययन

प्रा. किशोर मारोतराव ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कु-हा

ता.तिवसा जि.अमरावती

सारांश :-

साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. विकसित प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असते तर ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते. तो प्रदेश किंवा समाज अविकसित असतो. साक्षरता ही सर्व प्रकारच्या विकासाची जननी आहे. म्हणूनच भूगोलामध्ये लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करित असतांना लोकसंख्या साक्षरतेला विशेष महत्त्व आहे. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असून या समूहामध्ये साक्षरता कमी आढळते. ही समस्या लक्षात घेवून यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे अध्ययन करण्यात आले आहे. "लिहिता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता" अशी साक्षरतेची व्याख्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने केली आहे. तर भारताच्या जनगणनेनुसार "जो व्यक्ती वाचन लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात." यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचितजमाती मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असून त्याचा परिणाम त्यांच्या विकासावर झालेला आहे असे आढळते.

बीजसंज्ञा : अनुसूचित जमाती, साक्षरता.

प्रास्ताविक :

साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. लोकसंख्या भूगोलामध्ये लोकसंख्येची वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करित असतांना साक्षरतेच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व आहे. ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असतो तो समाज किंवा प्रदेश विकसित आहे असे समजले जाते तर ज्या प्रदेशामध्ये किंवा समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते तो प्रदेश किंवा समाज अविकसित असतो असे समजले जाते. "लिहिता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता" अशी साक्षरतेची व्याख्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने केली आहे तर भारतीय जनगणनेनुसार "जो व्यक्ती वाचन व लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात." भारतामध्ये काळाच्या ओघात साक्षरतेचे प्रमाण सतत वाढत आहे. ही समाधानकारक बाब आहे. परंतु काही घटकांमध्ये अजूनही साक्षरतेचे प्रमाण सामाधान कारक नाही. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीचे प्रमाण 18.54 टक्के असून इतरा पेक्षा अनुसूचित जमाती मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण प्रत्येक तालुक्यामध्ये कमी आढळते. त्यातही अनुसूचित जमाती मधील महिलांची साक्षरता खूपच कमी आढळते.

उद्दिष्टे :

- 1) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे
- 2) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे.

अभ्यास पध्दती व स्रोत :

प्रस्तूत शोध निबंधाच्या संशोधनासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधासाठी महाराष्ट्र जनगणना अहवाल व यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक सामालोचन अहवाल यातील सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेतला आहे. साक्षरता दर खालील सूत्राने काढण्यात आला आहे.

$$\text{Literacy Rate} = \frac{\text{Literate population}}{\text{Above 6 Year's Population}} \times 100$$

अभ्यास क्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्यातील पश्चिम विदभांतील म्हणजेच अमरावती विभागातील यवतमाळ हा जिल्हा आहे. यवतमाळ जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 19⁰26' उत्तर अक्षवृत्त ते 20⁰42' उत्तर अक्षवृत्त आहे तर रेखावृत्तीय विस्तार 77⁰18' पूर्व रेखावृत्त ते 79⁰9' पूर्व रेखावृत्त आहे. यवतमाळ जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 13582 चौ.कि.मी. आहे. व महाराष्ट्र राज्याच्या

क्षेत्रफळापैकी 4.41 % भाग यवतमाळ जिल्ह्याने व्यापला आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेला अमरावती, इशान्येला वर्धा, पूर्वेला चंद्रपूर, पश्चिमेला हिंगोली व वाशिम तर दक्षिणेला नांदेड व तेलंगाना राज्यातील अदीलाबाद हे जिल्ह्ये आहेत. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये डोंगराळ, सखल सपाट अशा स्वरूपाची प्राकृतिक रचना आढळते. डोंगराळ प्रदेशात अजिंठ्याच्या डोंगररांगा व पुसदच्या टेकड्या आढळतात. यवतमाळ जिल्ह्यातील वर्धा व वैनगंगा या प्रमुख नद्या आहेत. परंतु त्या जिल्ह्याच्या सिमेवरून वाहतात. वर्धा नदी जिल्ह्याच्या इशान्य सिमेवरून तर पैनगंगा नदी जिल्ह्याच्या दक्षिण सिमेवरून वाहते. या शिवाय बेंबळा, निर्गुणा अरूणावती अडान इ. नद्या आहेत. जिल्ह्यात मोसमी प्रकारचे हवामान असून हिवाळ्यातील तापमान 13⁰ C पर्यंत तर उन्हाळ्यातील तापमान 45.6⁰ C पर्यंत आढळते. जिल्ह्यात पूर्वेकडून पश्चिमेकडे पर्जन्याचे प्रमाण कमी होताना आढळते.

यवतमाळ जिल्ह्याची 2011 नुसार एकूण लोकसंख्या 2772348 व्यक्ती असून त्यात पुरुषांची संख्या 1419965 व महिलांची संख्या 1352348 इतकी आहे. जिल्ह्यात साक्षरतेचे सरासरी प्रमाण 82.82 % आहे. यामध्ये पुरुषाची साक्षरता 89.41 % असून महिलांची साक्षरता 75.93% आहे. जिल्ह्यामध्ये एकूण 16 तालूके आहेत.

विषय विवेचन :-

2011 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील साक्षरता, यवतमाळ जिल्ह्यातील साक्षरता व यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरतेची टक्केवारी सारणी क्र. 1 मध्ये दिलेली आहे. या सारणीवरून असे निदर्शनात येते की, महाराष्ट्राची सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.3) व यवतमाळ जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता (82.82) जास्त आहे. तसेच महाराष्ट्रातील पुरुषांच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (88.4) यवतमाळ जिल्ह्यातील पुरुषांची साक्षरता (89.41) सुध्दा जास्त आहे. तसेच महाराष्ट्रातील महिलांची साक्षरता (75.09%) पेक्षा यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांची साक्षरता (75.93%) सुध्दा जास्त आहे. म्हणजेच सर्वच दृष्टीकोनातून यवतमाळ जिल्ह्याची साक्षरता जास्त आहे. असे असले तरी यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता मात्र सर्वच बाबतीत कमी आढळते. महाराष्ट्रातील सरासरी साक्षरता 82.3 % आहे. तीच यवतमाळ जिल्ह्यातील 82.82 % आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता 76.13 % इतकी कमी आढळते. म्हणजेच जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा ती 6.69% नी कमी आढळते. महाराष्ट्रातील पुरुषांची सरासरी

साक्षरता 88.4% तीच यवतमाळ जिल्ह्यातील 89.41 % आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांची सरासरी साक्षरता 84.06% इतकी कमी आहे. म्हणजेच जिल्ह्याच्या पुरुषांच्या साक्षरतेपेक्षा ती 5.35 % नी कमी आहे. महाराष्ट्रातील महिलांची सरासरी साक्षरता 75.9 % आहे. तर यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांची सरासरी साक्षरता 75.93% आहे तर यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता फक्त 67.96% आहे म्हणजे यवतमाळ जिल्ह्यातील महिलांच्या साक्षरतेपेक्षा ती 7.97% नी कमी आहे.

सारणी क्र. 1

महाराष्ट्र राज्य, यवतमाळ जिल्हा व यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता (2011)

जिल्हा व राज्य	साक्षरतेची टक्केवारी		
	एकूण	पुरुष	महिला
महाराष्ट्र राज्य	82.3	88.4	75.9
यवतमाळ जिल्हा	82.82	89.41	75.93
यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमाती	76.13	84.06	67.96

संदर्भ : यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2017 व भारताची जनगणना 2011

यवतमाळ जिल्ह्यातील साक्षरतेचे विश्लेषण

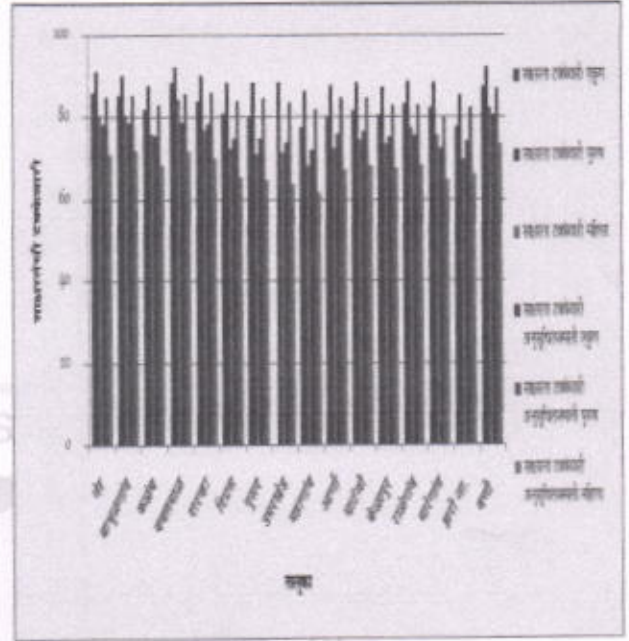
सारणी क्र. 2 मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालूक्यांची एकूण साक्षरता, पुरुषांची साक्षरता, स्त्रियांची साक्षरता व अनुसूचित जमातीची साक्षरता दिलेली आहे त्यावरून असे दिसते की, यवतमाळ जिल्ह्याची एकूण साक्षरता 82.82% आहे. जिल्ह्यामध्ये सार्वभौमिक साक्षरता यवतमाळ तालूक्यामध्ये असून ती 88.48% आहे. साक्षरतेच्या बाबतीत दुसरा क्रमांक वणी (87.61) तालूक्याचा व तिसरा क्रमांक नेर तालूक्याचा (86.12%) लागतो. जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी साक्षरता झरीजामणी (77.70) व महागांव (77.83) व पुसद (80.16%) तालूक्यात आहे. पुरुषांची सर्वात जास्त साक्षरता यवतमाळ (92.53%) वणी (92.50%) व नेर (91.30%) तालूक्यात आहे. तर पुरुषांची सर्वात कमी साक्षरता झरीजामणी (85.50%) महागांव (86.63%) व केळापूर (87.43%) तालूक्यात आहे. महिलांची सर्वात जास्त साक्षरता यवतमाळ (84.31%) वणी (82.50%) व नेर (80.72%) तालूक्यात आहे. तर महिलांची सर्वात कमी साक्षरता झरी जामणी (69.80%) महागांव (68.50%) व पुसद (71.19%) तालूक्यात आहे.

जिल्ह्यामध्ये सर्वच तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण तालुक्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा व जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा कमी आढळते. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता 76.13 % असून ती जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.82% पेक्षा) 6.69 % नी कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीची सर्वात जास्त साक्षरता वणी (80.60%) बाभुळगांव (79.02%) व यवतमाळ (72.68%) तालुक्यात असली तरी जिल्ह्याच्या सरासरी ती संबंधीत तालुक्यांच्या सरासरी पेक्षा खूप कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचितजातीची सर्वात कमी साक्षरता महागांव (72.25%) मारेगांव (72.68%) व उमरखेड (74.05%) या तालुक्यात आढळते. महागांव तालुक्याची अनुसूचित जमातीची साक्षरता जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरते पेक्षा 10.57% नी कमी आहे. तर मारेगांव तालुक्याची साक्षरता 10.14% नी कमी आहे.

जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांची सर्वाधिक साक्षरता वणी (87.22%) व दारव्हा(86.17%) आहे. तर सर्वात कमी साक्षरता मारेगांव (80.21%) व महागांव (82.07%) तालुक्यात आहे. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये प्रत्येक तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांपेक्षा अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण खूप कमी आहे.

सारणी क्र. 2.

यवतमाळ जिल्हा : तालुकानिहाय एकूण, पुरुष, महिला व अनुसूचित जमातीच्या पुरुष व महिलांची साक्षरता 2011

जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी साक्षरता अनुसूचित जमातीच्या महिलांची आहे. एकाही तालुक्यातील महिलांची साक्षरता 74s पेक्षा जास्त नाही. अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे सर्वाधिक प्रमाण वणी (73.74s) बाभुळगांव (72.36s) यवतमाळ (71.87s) तालुक्यात असून ते जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 9.08s, 10.46s , 10.95s नी कमी आहे. तर त्याच तालुक्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 13.87 s 13.16s , 16.61s,नी कमी आहे. जिल्ह्यातील इतर तालुक्यांची अवस्था तर आणखीच बिकट आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता महागांव (62.06s) उमरखेड(64.02s) व मारेगांव (64.99s) या तालुक्यामध्ये सर्वात कमी असून ती जिल्ह्याच्या सरासरी साक्षरतेपेक्षा (82.82s) अनुक्रमे 20.76 , 18.8s व 17.83 नी कमी आढळते. तर त्याच तालुक्यातील सरासरी साक्षरतेपेक्षा अनुक्रमे 15.77s , 16.36s व 17.29s नी कमी आढळते. सरांशाने असे म्हणता येईल की, यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जमातीची साक्षरता तर कमी आहेच त्यातही अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता अतिशय कमी आहे. जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता कमी असण्याचे कारण गरिबी व सुविधांचा अभाव हे आहे.तसेच यांचे वास्तव्य डोंगराळ भागात आहे.

अ.क्र.	तालुका	साक्षरता टक्केवारी					
		एकूण	पुरुष	महिला	अनुसूचितजमाती		
					एकूण	पुरुष	महिला
1	नेर	86.12	91.30	80.72	78.53	85.02	71.44
2	बाभुळगांव	85.52	90.30	80.50	79.02	85.46	72.36
3	कळंब	82.03	87.76	76.09	75.84	82.88	68.61
4	यवतमाळ	88.48	92.53	84.31	78.85	85.71	71.87
5	दारव्हा	84.03	90.42	77.28	78.41	86.17	70.39
6	दिवस	80.88	88.74	72.55	75.20	84.25	65.69
7	पुसद	80.16	88.64	71.19	75.19	84.76	65.18
8	उमरखेड	80.38	88.67	71.69	74.05	83.60	64.02
9	महागांव	77.83	86.63	68.50	72.25	82.07	62.06
10	जाणी	80.36	87.82	72.57	76.19	84.77	67.34
11	घाटंगी	81.65	88.50	74.57	76.67		68.63
12	केळापुर	80.67	87.43	73.78	75.53	83.19	67.80
13	राळेगांव	83.31	88.83	77.56	75.93	82.99	68.58
14	मारेगांव	82.28	88.41	75.92	72.68	80.21	64.99
15	झरी जा.	77.70	85.50	69.80	74.28	82.33	66.32
16	वणी	87.61	92.50	82.41	80.60	87.22	73.74
	जिल्हा	82.82s	89.41	75.93	76.13	84.06	67.98

संदर्भ - यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन यवतमाळ

निष्कर्ष

- 1) यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालुक्यात साक्षरतेमध्ये विषमता आहे.
- 2) यवतमाळ जिल्ह्यातील स्त्रि -पुरुष साक्षरतेमध्ये विषमता असून प्रत्येक तालुक्यात महिलांची साक्षरता कमी आहे.
- 3) यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये सरासरी साक्षरता व अनुसूचित जमातीची साक्षरता यामध्ये विषमता असून प्रत्येक तालुक्यामध्ये अनुसूचित जमातीची साक्षरता कमी आहे.
- 4) यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध तालुक्यात अनुसूचित जमातीमधील स्त्रियांची साक्षरता अतिशय कमी आहे आणि त्यामूळे अनुसूचित जमातीची सरासरी साक्षरता कमी आहे.
- 5) यवतमाळ जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या साक्षरतेकरिता विशेष योजना राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) महाराष्ट्र शासन : यवतमाळ जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोच 2017, सांख्यिकी कार्यालय मुंबई .
- 2) यवतमाळ जिल्हा जणगणना अहवाल 2001 व 2011
- 3) Deshpande C.D &1970) " Geography of Maharashtra" 'National Book trust publication New Delhi
- 4) Gove. Of India 2011 Primary Census Hand Book Yavatmal Dist. Publish by census of India

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com

(Handwritten signature)
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

वर्धा जिल्ह्यातील (महाराष्ट्र राज्य) नागरी केंद्रातील लोकसंख्यावाढीचे भौगोलिक अध्ययन

प्रा. किशोर भारोतराव ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा

ता.तिवसा जि.अमरावती

सारांश :

नागरीकरण हे विकासाचे प्रमाणक आहे. जागतीक स्तरावर नागरी लोकसंख्येमध्ये सतत वाढ होत आहे. 1960 मध्ये जगामध्ये 34 S नागरी लोकसंख्या होती ती 1941 मध्ये 54S झाली. जगामध्ये कमी विकसीत प्रदेशामध्ये नागरीकरण झपाट्याने होत असून नागरी लोकसंख्या वाढत आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे

बीजसंज्ञा : नागरी केंद्र, नागरी लोकसंख्या व लोकसंख्या वाढ दर

प्रास्ताविक :

नागरीकरण हे विकासाचे प्रमाणक आहे. सामान्यपणे जगामध्ये व भारतामध्ये असे दिसते की ग्रामीण क्षेत्रापेक्षा नागरी क्षेत्रमध्ये लोकसंख्येची वाढ जास्त प्रमाणात होत आहे. वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीच्या अभ्यासावरून असे दिसते की जिल्ह्यामध्ये सुध्दा ग्रामीण क्षेत्रापेक्षा नागरी क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या वाढ होत आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढत आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील सन 2001 ते सन 2011 पर्यंत झालेल्या लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दीष्टे :-

- 1) वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
- 2) वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रातील 2001 ते 2011 या कालावधीत झालेल्या लोकसंख्या वाढीचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र :

महाराष्ट्र राज्याच्या विदर्भ प्रदेशातील, नागपूर विभागातील वर्धा हा जिल्हा आहे. वर्धा जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 20⁰18' उत्तर अक्षवृत्त ते 21⁰21' उत्तर अक्षवृत्त पर्यंत असून रेखावृत्तीय विस्तार 78⁰33' पूर्व रेखांश ते 79⁰ 15' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. या जिल्ह्याच्या आग्नेय दिशेला चंद्रपूर

जिल्हा, उत्तरेला व इशान्येला नागपूर जिल्हा, पश्चिम दिशेला अमरावती जिल्हा, दक्षिण व नैऋत्य दिशेला यवतमाळ जिल्हा आहे. वर्धा नदीच्या काठावर हा भूभाग येतो म्हणून या जिल्ह्याला वर्धा असे नाव पडले आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील भाग उंच संखल असून (कारंजा, आर्वा , आष्टी तहसिल चा भाग) उर्वरीत भाग सपाट आहे. वर्धा ही या जिल्ह्याची प्रमुख नदी असून ती जिल्ह्याच्या उत्तर व पश्चिम सिमेवरून वाहते. या शिवाय यशोदा, वेणा, बोर ,धाम इ. नद्या जिल्ह्यातून वाहतात. वर्धा जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 6309 चौ. कि.मी. आहे. जिल्ह्याचे हवामान मोसमी प्रकारचे आहे. जिल्ह्यामध्ये एकूण आठ तालुके आहेत.

2011 च्या जनगणेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 1300774 व्यक्ती आहे. जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ग्रामीण लोकसंख्या 877474 असून नागरी लोकसंख्या 423300 व्यक्ती आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण 67.5 S व नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण 32.25 आहे. 2011 नुसार जिल्ह्यामध्ये एकूण 6 शहरे व 7 गणना शहरे असे एकूण 13 नागरी केंद्र आहेत.

अभ्यास स्रोत व पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनाकरिता दुय्यम प्रकारच्या सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधाकरिता वर्धा जिल्हा जणगणना अहवाल व जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन यातील सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेतला आहे.

नागरी केंद्रातील लोकसंख्यावाढ मोजण्यासाठी खालील सूत्राचा वापर केलेला आहे. सांख्यिकीय माहिती सारणी मध्ये दाखविली असून ती आलेख दर्शविली आहे.

$$r = \frac{pn - po}{po} \times 100$$

r = लोसंख्येची वाढ

pn = चालू वर्षाची लोकसंख्या

po = अधाराभूत वर्षाची लोकसंख्या

नागरी केंद्रीतील लोकसंख्येचे विवरण :

2001 च्या जणगणेनुसार जिल्ह्यामध्ये एकूण 7 नागरी केंद्र होती. 2011 नुसार त्यामध्ये 6 केंद्राची वाढ करण्यात आली आहे. अभ्यास क्षेत्रामध्ये एकूण 13 नागरी केंद्रे आहेत. ही केंद्रे सारणी क्रमांक 1 प्रमाणे आहेत. या केंद्रांपैकी वर्धा केंद्रामध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या असून 2011 नुसार या केंद्राची लोकसंख्या 106444 व्यक्ती आहे. दुसऱ्या क्रमांकाचे नागरी केंद्र हिंगणघाट असून या केंद्राची लोकसंख्या 101805 व्यक्ती आहे. तिसऱ्या क्रमांकाचे नागरी केंद्र आर्वा असून या केंद्राची लोकसंख्या 42822 व्यक्ती आहे. पुलगांव या शहराचा चौथा क्रमांक असून लोकसंख्या 33925 व्यक्ती आहे. पाचवा क्रमांक पिंप्री मेघे या केंद्राचा असून लोकसंख्या 23661 व्यक्ती आहे. यानंतर अनुक्रमे सिंदीमेघे (20956), बोरगांव मेघे (19759), देवळी (19288), सावंगी मेघे (14934) सिंदी (12858), नालवाडी (12119) या केंद्राचा क्रमांक लागतो. जिल्ह्यामध्ये मसाळा (8883) वरूड (6386) या नागरी केंद्राची लोकसंख्या सर्वात कमी आहे.

नागरी केंद्रातील लोकसंख्या वाढ :

सारणी क्रमांक 1 मध्ये वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रांतील सन 2001 ते 2011 या कालावधीत झालेली वाढ दिलेली आहे जिल्ह्यामध्ये 2001 च्या जनगणनेमध्ये वर्धा, आर्वा हिंगणघाट, सिंदी, देवळी, पुलगांव व सिंदी मेघे अशी सातच नागरी केंद्र होती. 2001 मध्ये पिंप्री मेघे, वरूड मसाळा, नालवाडी, बोरगांव मेघे व सावंगी मेघे अशी सहा शहरे घोषित करण्यात आली त्यामुळे त्यांची लोकसंख्या वाढ दर्शविली नाही.

सारणी क्रमांक 1 वरून असे लक्षात येते की, वर्धा जिल्ह्यामध्ये शहराच्या लोकसंख्यावाढीमध्ये फार तफावत आहे. जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या वाढ सिंदीमेघे या शहरामध्ये झालेली असून ती 34.73% आहे सिंदी मेघेची 2001 ची लोकसंख्या 15554 व्यक्ती होती. ती 2011 मध्ये 20956 इतकी झाली. सिंदी मेघे हे शहर वर्धा या मुख्य शहराला लागून असल्यामुळे सिंदी मेघे शहराची लोकसंख्या अतिशय झपाट्याने वाढलेली आढळते. देवळी या शहराची लोकसंख्या वाढ जिल्ह्यामध्ये दुसऱ्या क्रमांकाची असून ती 21.48 % इतकी आहे. देवळी शहराची लोकसंख्या 2001 मध्ये 15878 होती ती 2011 मध्ये 19288 व्यक्ती झाली. वर्धा शहरापासूनचे कमी अंतर, वाहतूकीचा व औद्योगिक विकास यामुळे या शहराची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली आढळते. हिंगणघाट

शहराची 2001 ची लोकसंख्या 92342 होती ती 2011 मध्ये 101805 व्यक्ती झाली.

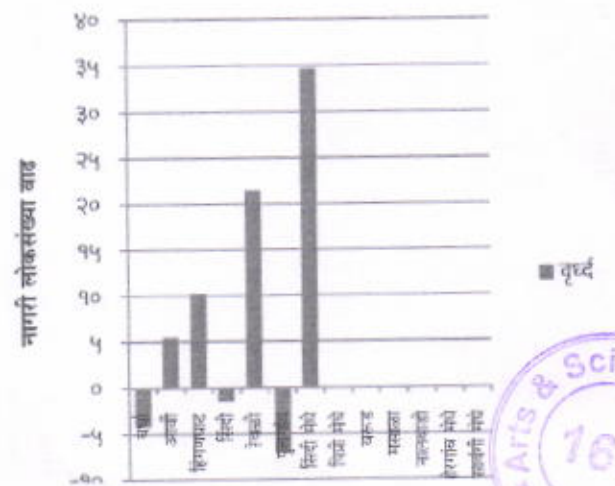
सारणी क्र. 1

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येचे वितरण आणि वाढ (2001 - 2011)

अ.क्र.	तालुका	वर्ष 2001 द्रव	वर्ष 2011 द्रव	वृद्धीदर %
1	वर्धा	111118	106444	-4.21
2	आर्वा	40575	42822	5.54
3	हिंगणघाट	92342	101805	10.25
4	सिंदी	13052	12858	-1.49
5	देवळी	15878	19288	21.48
6	पुलगांव	36522	33925	-7.11
7	सिंदी मेघे	15554	20956	34.73
8	पिंप्री मेघे	-	23661	-
9	वरूड	-	6386	-
10	मसाळा	-	8883	-
11	नालवाडी	-	12119	-
12	बोरगांव मेघे	-	19759	-
13	सावंगी मेघे	-	14394	-
		325041	423300	

संदर्भ : वर्धा जिल्हा जनगणना अहवाल व जिल्हा समाजिक आर्थिक समालोचन वर्षा 2001 व 2011

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येचे वितरण आणि वाढ (2011)

संदर्भ : वर्धा जिल्हा जनगणना अहवाल व जिल्हा समाजिक आर्थिक समालोचन वर्षा 2001 व 2011

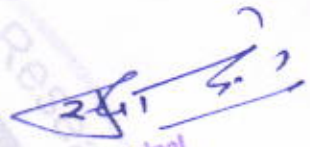
शहराची लोकसंख्या वाढीचा दर 10.25 टक्के इतका आहे. आर्वी शहराची 2001 ची लोकसंख्या 40575 होती ती 2011 मध्ये 42822 व्यक्ती इतकी झाली. शहराच्या लोकसंख्या वाढीचा दर 5.54 इतका आहे. वर्धा, सिंदी व पुलगांव या तीन शहरांची लोकसंख्या 2001 च्या तुलनेत 2011 मध्ये घटलेली आहे. या तीनही शहरांचा लोकसंख्या वाढीचा दर ऋणात्मक आहे. वर्धा शहराची 2001 ची लोकसंख्या 111118 व्यक्ती होती ती 2011 मध्ये 106444 इतकी झाली. लोकसंख्या वाढीचा दर -4.21 % इतका आहे. शहरातील लोकसंख्येचे सिमाभागातील शहरामध्ये झालेले स्थलांतर, व लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण यामुळे या शहराची लोकसंख्या घटलेली आहे. त्याच प्रमाणे सिंदी या शहराची लोकसंख्या वाढ - 1.49% व पुलगांव या शहराची लोकसंख्यावाढ - 7.11% इतकी आहे म्हणजेच लोकसंख्या घटलेली आहे. या दोन्ही शहरांची लोकसंख्या घटण्याचे प्रमुख कारण हे आहे की या शहरांना प्रशासकिय दर्जा नाही, तसेच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाही. वर्धा या प्रमुख शहरापासून अंतर जास्त आहे त्यामुळे या शहरातील लोकसंख्या इतर शहरामध्ये स्लांतरीत झाल्यामुळे या दोन्ही शहरांची लोकसंख्या कमी झालेली आढळते.

निष्कर्ष :

वर्धा जिल्ह्यातील नागरी केंद्रांमधील लोकसंख्या मध्ये व लोकसंख्या वाढीच्या दरामध्ये कमालीची विषमता आढळते. वर्धा हे जिल्ह्यातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे शहर असून देखील त्या शहरांची लोकसंख्या वाढ ऋणात्मक आहे. शहरातील प्रचंड जागेच्या किमती व प्रदूषण यामुळे ही घट झालेली आहे. या सोबतच सिंदी व पुलगांव या शहरामध्ये सेवा सुविधांच्या अभावामुळे लोकसंख्या घट झालेली आढळते. वर्धा शहरामध्ये शिक्षण आरोग्य वाहतूक बाजारपेठ, मनोरंजन इत्यादी सेवा उपलब्ध आहेत परंतु जागेच्या किमती जास्त असल्यामुळे शहराला लगत असलेल्या शहरात उदा. सिंदी मेघे, पिंपरीमेघे, सांवंगी मेघे, बोरगांव मेघे, वरूड नालवाडी, मसाळा, राहणे लोक पसंत करतात म्हणूनच ही शहरे उदयास आली आहेत.

संदर्भ :

- 1) जिल्हा जणगणना अहवाल 2001 व 2011
- 2) Deshpande C.D. (1970) : Geography of Maharashtra National Book Trust Publication New Delhi
- 3) Gov. of India (2011) Dist Census Hand Book Wardha Dist. Publish by Census of India
- 4) Gove. Of Maharashtra (2017) Dist. tatistical Abstract and SocioEconomic Review Wardha Dist.
- 5) Jyostana M. Shivarkar (2018) Population Growth in Urban Center in Yavatmal Dist Auyushi International Journal Valume V.

Principal
Arts & Science College
Kaha

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटन प्रकल्पाचा भौगोलिक

अभ्यास

सुनील आखरे

भूगोल विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

(महाराष्ट्र) भारत

सारांश

आधुनिक काळात 'कृषी-पर्यटन' जगामधील शहरी लोकांमध्ये लोकप्रिय होत आहे. कृषी-पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतामधून अतिरिक्त उत्पन्न मिळते त्याचबरोबर स्थानिक लोकांना रोजगार सुद्धा प्राप्त होतो. 'कृषी-पर्यटन' ही अतिशय साधी संकल्पना आहे. यामध्ये शहरी पर्यटक एक किंवा दोन दिवसाकरिता शेतावर मुक्काम करतात. तेथील शेती मधील कामाचा अनुभव घेतात वेलगाडी सवारी, र सवारीचा अनुभव घेणे, पतंग उडवणे, तेथील परंपरागत खाद्य पदार्थांचा आस्वाद घेणे, परंपरागत कपडे परिधान करणे, तेथील स्थानिक संस्कृती समजून घेणे, स्थानिक संगीत वाद्य व नृत्याचा आस्वाद घेणे, शेतातील ताजे पदार्थ खरेदी करणे इ. गोष्टींचा अनुभव घेतल्या जातो. महाराष्ट्रामध्ये विदर्भातील शेतकरी जास्त आत्महत्या करतात त्यामुळे पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत येथील शेतकऱ्यांसाठी 'कृषी-पर्यटन' हा व्यवसाय जास्त गरजेचा आहे. भारतामध्ये महाराष्ट्र राज्य 'कृषी-पर्यटन' व्यवसायाच्या विकासामध्ये अग्रेसर आहे. भारतातील कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये 'कृषी-पर्यटन' व्यवसायाची संकल्पना अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे कारण कृषी-पर्यटन मध्ये स्थानिकांचा मुख्यतः गरीब शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढल्यास स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास होऊन गरीबी कमी होण्यास मदत होते. कृषी-पर्यटन हे शेतकऱ्यांचे अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन असून, यामुळे रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होते तसेच शैक्षणिक मूल्य व सांस्कृतिक आदानप्रदान होते.

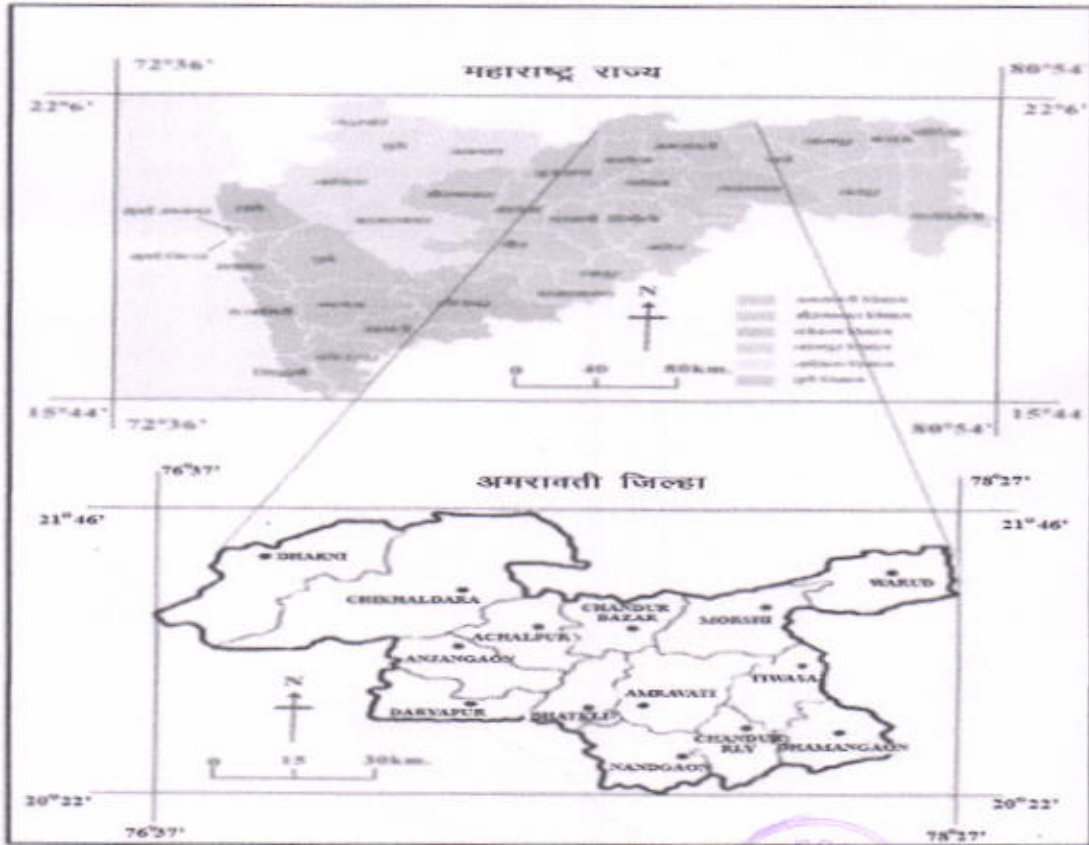
सुनील आखरे

1Page

अभ्यास क्षेत्र

भौगोलिक दृष्ट्या अमरावती जिल्हा विदर्भाच्या उत्तर मध्य भागात येतो. अमरावती जिल्हाचा विस्तार $20^{\circ}22''$ उत्तर ते $21^{\circ}46''$ उत्तर अक्षवृत्त आणि $76^{\circ}37''$ पूर्व ते $78^{\circ}27''$ पूर्व रेखावृत्त आहे. अमरावती जिल्हाच्या उत्तरेला मध्य प्रदेशातील सातपुडा पर्वत रांगा असून या पर्वत रांगांच्या पायथ्याशी अमरावती जिल्हातील मेळघाट, प्रदेश येतो. अमरावती जिल्हाच्या पूर्वेला वर्धा जिल्हा, पश्चिमेला अकोला जिल्हा आणि दक्षिणेला यवतमाळ जिल्हा आहे, (नकाशा क्र.१) अमरावती जिल्हाचे क्षेत्रफळ 12212 चौ. कि.मी. असून महाराष्ट्राच्या 3.96% क्षेत्र या जिल्ह्याने व्यापलेले आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार अमरावती जिल्हाची लोकसंख्या 2888845 आहे. अमरावती जिल्ह्यामध्ये 14 तहसील असून 1693 आबाद गावे आहेत.

सुनील आखरे

3P age

(नकाशा क्र. १)

आकडेवारीचे विश्लेषण

सर्वेक्षण करित असतांना १५० उत्तरदात्यांना नमुना निवड पद्धतीने निवडण्यात आले. हे १५० उत्तरदाते वेगवेगळ्या कुटुंब, संघटना व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करतात. यामध्ये कुटुंबाचे प्रतिनिधित्व करणारे १२५, संघटना चे प्रतिनिधित्व करणारे १५ व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करणारे १० उत्तरदाते होते. हे उत्तरदाते मुख्यतः शहरी भागातील असून त्याचे वय २१ ते ५८ वर्ष आहे. यातील बहुतांश उत्तरदाते हे कमी सामाजिक सहभाग असणारे आहे. प्रश्नावलीचे वितरण करून आकडेवारी गोळा करण्यात आली. एकूण उत्तरदात्यांपैकी ५०% उत्तरदात्यांना कृषी-पर्यटनाबाबत फारशी माहिती नव्हती तसेच त्यातील ३/४ उत्तरदात्यांना कृषी-पर्यटनाला येण्यास इच्छुक आहे. एकूण उत्तरदात्यांपैकी सुमारे ६४% उत्तरदाते शेतामधील कृषी क्रियांमध्ये सहभागी होण्यास इच्छुक आहे तर ६०% उत्तरदाते ग्रामीण लोकांसोबत संवाद साधण्यास इच्छुक आहे. खालील प्रश्न विचारले असता पुढील सारणी प्रमाणे उत्तर मिळालीत

१) कृषी-पर्यटनाचे स्थळ किती अंतरावर आपण पसंत कराल ?

अ.क्र.	उत्तरदाते गट	अंतर			एकूण
		< २५ कि.मी.	२५ - ५० कि.मी.	> ५० कि.मी.	
१	कुटुंब	३१	४३	५१	१२५
२	व्यवसायिक संस्था	३	४	३	१०
३	संघटना	४	४	७	१५
	एकूण	३८	५१	६१	१५०

सारणी क्र.१

वरील सारणी . १ वरून असे स्पष्ट होते की, वेगवेगळ्या उत्तरदात्यांच्या गटाने ५० कि.मी. पेक्षा जास्त अंतराला प्राधान्य दिले. कारण पर्यटक कृषी-पर्यटनासोबतच सहलीचा सुद्धा आनंद लुटण्यास प्राधान्य देतात. केवळ व्यवसायिक संस्थानी अमरावती पासून २५ ते ५० कि.मी. अंतराला प्राधान्य दिले

सुनील आखरे

4Page

२) एका दिवसाकरिता प्रति व्यक्ती किती रुपये खर्च करण्यास तयार आहे?

अ.क्र.	उत्तरदाते गट	एका दिवसाकरिता प्रति व्यक्ती रुपये खर्च करण्यास तयार			
		< ५०० .	५०० - १०००	> १००० .	एकूण
१	कुटुंब	४१	६२	२२	१२५
२	व्यवसायिक संस्था	२	५	३	१०
३	संघटना	५	७	३	१५
	एकूण	४८	७४	२८	१५०

सारणी .२

वरील सारणी . २ वरून असे स्पष्ट होते कि, सर्वच गटातील उत्तरदात्यांची प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ५०० ते १००० रुपये खर्च करण्याची क्षमता आहे. काही कृषी-पर्यटनाशी संबंधित तज्ञाशी चर्चा केली असता तसेच इंटरनेटवर कृषी-पर्यटनाच्या किमतीचा अभ्यास केला असता १० ते १५ लोकांच्या गटाकरिता प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ६०० ते ८०० रु. किंमत आढळली.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाचे पुढील निष्कर्ष आहे.

- ❖ अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाकरिता वरुड मोर्शी चांदूरवाजार व अचलपूर तहसील मधील सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याचा भाग भौगोलिक दृष्टीने आदर्श आहे.
- ❖ एकूण उत्तरदात्यांपैकी सुमारे ६४% उत्तरदाते शेतामधील कृषी क्रियांमध्ये सहभागी होण्यास इच्छुक आहे तर ६०% उत्तरदाते ग्रामीण लोकांसोबत संवाद साधण्यास इच्छुक आहे.
- ❖ मागील दोन वर्षात कृषी-पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांचे २०ते ३०% उत्पन्नात वाढ झाली
- ❖ वेगवेगळ्या उत्तरदात्यांच्या गटाने अमरावती पासून ५० कि.मी. पेक्षा जास्त अंतराला प्राधान्य दिले.

सुनील आखरे

5P age

- ❖ सर्वच गटातील उत्तरदात्यांची प्रति व्यक्ती प्रति दिवस ५०० ते १००० रुपये खर्च करण्याची क्षमता आहे.
- ❖ कृषी-पर्यटनाने रोजगाराची निर्मिती, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास वाव आहे.
- ❖ कृषी-पर्यटनामुळे स्थानिक कृषी उत्पन्नाविषयी व शेत जमिनीच्या उपयोग बाबत जागरूकता निर्माण होते.
- ❖ अमरावती जिल्ह्यातील लहान शेतकऱ्यांच्या अस्तित्वासाठी कृषी-पर्यटन उपयुक्त ठरणार आहे.

BIBLIOGRAPHY:

- 1) Agri Tourism Development Corporation India (ATDC), official website : <http://www.agritourism.in>
- 2) Barbuddhe S. B., N.P. Singh, Agro-Eco-Tourism: A New Dimension to Agriculture, Technical Bulletin no. 46, Indian Council of Agricultural Research, 2014
- 3) Kumbhar, Vijay M., Agro-Tourism Scope and Opportunities for the Farmers in Maharashtra (February 9, 2010). India stat, September-October 2009.
- 4) Sharma Swati, Divya Vyas ' Agro tourism : Imminant sunrise setor for Rural development 'SAMZODHANA – "Journal of Management Research , Vol 2, Issue 1, March 2014 pg. 235-245
- 5) Shembekar Prasanna., "A study on growth and future scope of Agri-tourism projects in Nagpur District" GE-International Journal of Management Research ISSN (O): (2321-1709), ISSN (P): (2394-4226), IF-4.88 Volume 4, Issue 4, April 2016.
- 6) Vidarbha Intensive irrigation Development Programme, Operational Guidelines, Department of Agriculture and Cooperation, Ministry of Agriculture, Govt. of India, New Delhi, 2012.
- 7) Walke S.G., "Critical Study of Agri-tourism Industry in Maharashtra, synopsis on research paper, Symbiosis International University Pune 2013.

भौगोलिक दृष्टीने अमरावती जिल्ह्यातील सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या चांदूर बाजार, अचलपूर, मोर्शी व वरुड तहसील मधील शेतामध्ये 'कृषी-पर्यटनाला जास्त वाव आहे. कृषी-पर्यटनाच्या विकासासाठी कृषी उत्पान्नाविषयी जागृती व शेतजमीनीचा योग्य वापर करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना

'कृषी-पर्यटन' हे पर्यटन ग्रामीण संस्कृतीवर आधारित असून आधुनिक काळामध्ये पर्यटकांना ग्रामीण संस्कृतीचे आकर्षण असल्यामुळे पर्यटक कृषी-पर्यटनाकडे आकर्षित होत आहे त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन पत्रात पर्यटकांच्या आकांक्षांचे अध्ययन करण्यात आले आहे. यामुळे कृषी-पर्यटनाचा विकासा बरोबर आर्थिक विकासाला चालना मिळण्यास मदत होईल. प्रस्तुत संशोधन पत्रात कृषी-पर्यटनाची सद्यस्थिती, विकास व भावी संभाव्यता यांच्या सोबतच अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटन प्रकल्पाची स्थिती या विषयीचे अध्ययन करण्यात आले आहे. कृषी-पर्यटनाने रोजगाराची निर्मिती, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होत असल्यामुळे शहराकडे होणाऱ्या स्थलांतरामध्ये घट होते. अमरावती जिल्ह्यातील शेतकरी आर्थिक संकटामध्ये असल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक विकासाच्या संधी शोधणे गरजेचे आहे.

बीजसंज्ञा

कृषी-पर्यटन, कृषी क्रिया

उद्दिष्टे

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाचा विकास व संभाव्यता शोधणे.

संशोधन पद्धती

अमरावती जिल्ह्यातील कृषी-पर्यटनाचा विकास व संभाव्यता शोधण्याकरिता कृषी-पर्यटनाशी संबंधित आकडेवारी व माहिती मिळविण्यासाठी विविध स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला. या संशोधनाकरिता प्राथमिक तसेच द्वितीय आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला. प्राथमिक आकडेवारीकरिता १५० उत्तरदात्यांना नमुना निवड पद्धतीने निवडण्यात आले. हे १५० उत्तरदाते वेगवेगळ्या कुटुंब, संघटना व व्यवसायिक संस्थांचे प्रतिनिधित्व करतात. आकडेवारी संकलित करण्यासाठी एक छोटी प्रश्नावली तयार करण्यात आली. या प्रश्नावली मध्ये कृषी-पर्यटनाशी संबंधित प्रवासाचे किती अंतराला व एका व्यक्तीस एका दिवसाकरिता येणाऱ्या किती खर्चाला प्राधान्य देतात याविषयी प्रश्न विचारण्यात आले. द्वितीय माहिती संशोधन पत्रिका व वृत्तपत्रातील लेख आणि ICAR, ATDC व MTDC यांच्या अधिकृत websites वरून घेतली.

सुनील आखरे

2P a g e

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

HORIZON PALAESTRA

International Journal of Health, Sports and Physical Education

June 2019

EDITOR IN CHIEF
Dr. S.N. Singh

INDEX

1)	PREDICTORS OF PHYSICAL ACTIVITY AND EXERCISE HABITUATION.... Dr. Hairul Anuar Hashim (Malaysia)	07
2)	HEALTH THREAT & PREVENTION OF NON-COMMUNICABLE DISEASES IN..... Professor Dr. Chen Chee Keong (Malaysia)	08
3)	SAGO SUPPLEMENTATION FOR EXERCISE PERFORMED IN A ..... Dr. Mohd Rahimi Che Jusoh (Malaysia)	09
4)	SCIENCE OF INDIAN TRADITIONAL YOGA PRACTICES IN MODERN ERA Dr. K. Chandraekaran (Madurai)	10
5)	EFFECT OF EXERCISE AND ANTIOXIDANTS ON OXIDATIVE STRESS Dr. Maibam Nodiyachand Singh (Manipur)	16
6)	INDIAN PREKSHA MEDITATION A PART OF YOGA FOR HEALTHY LIFE STYLE Dr. Bappasaheb Maske, Sheela Maske	22
7)	STUDY ON EFFECT OF COMPLEX AND CONTRAST TRAINING ON BACK ..... Dr. Anjali P Thakare, Dr. Chetak Shende	27
8)	EFFECT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN PROMOTING SOCIAL ... Dr. Sandeep Jagannath Jagtap	32
9)	CHOICE OF SCHOOL IN THE MODERN TRENDS OF ECONOMIC DEVELOPMENT... Akoijam Sunita Devi, Maibam Singh	37
10)	DR. AMBEDKAR : SUBALTERN PERSPECTIVE TO INDIAN HISTORY AND SOCIETY Mr. Devesh M. Kamble	44
11)	OUTCOMES OF SPORTS MANAGEMENT & ADMINISTRATION Dr. Ashok M. Waghmare	51
12)	A STUDY ON THE EFFECT OF SURYA NAMASKAR TRAINING ON THE INCREASE THE LEVEL OF PERFORMANCE IN ENDURANCE Dr. Netaji Muley, Shrinivas Motiyale	56
13)	INNOVATIVE AND QUALITATIVE RESEARCH TOPICS IN EMERGING ERA Dr. Deelipsing S. Nikumbh	59
14)	IMPLEMENTATION PROCESS OF GOODS AND SERVICE TAX IN INDIA Dr S. V. Gande	66
15)	ANTIMICROBIAL STUDY OF RHIZOME EXTRACTS OF CURCUMA LONGA Gulve Rekha M.	72
16)	EXERCISE: FOR HUMAN WELLBEING Dr. Hemant Verma	79

49)	USE OF INTERNET AS A TOOL FOR RESEARCH IN SPORTS Mrs. Archana	280
50)	YOGIC NUTRITIONAL STATUS AND DIET OF SCHOOL STUDENTS Ms. Manisha Limbaji Pratale	284
51)	ECONOMIC AFFAIRS IN INDIA-CHINA RELATIONS Vikrant Kawale, Dr. M.L. Sali	288
52)	YOGA AND HEALTH Dr. Mrs. S. A. Bajpai	294
53)	EFFECT OF STRENGTH TRAINING ON WRIST AND SHOULDER STRENGTH.... Shalini Bharti, Narasimha Murthy, B.C. Kapri	299
54)	INFLUENCE OF YOGIC PRACTICES ON SELECTED PSYCHOLOGICAL .... Dr. Ashok Zala	304
55)	EFFECT OF SAND AND LAND PLYOMETRIC TRAINING ON SPEED AND EXPLOSIVE... Dr. Umesh Rathi	307
56)	STUDY OF SOCIO-ECONOMIC BACKGROUND OF INTERCOLLEGIATE WOMEN... Dr. Netaji Muley, Shrinivas Motiyele	311
57)	गांधी - शिक्षा के विचार डॉ. प्रतिमा कृष्णा श्रीपत	315

EFFECT OF SAND AND LAND PLYOMETRIC TRAINING ON SPEED AND EXPLOSIVE POWER AMONG BASKETBALL PLAYERS

Dr. Umesh Jugalkishor Rathi

Arts and Science College, Kurha, Amravati

E-mail-Umeshrathisir@gmail.com

Abstract

The purpose of this study was to compare the effects of 2 different training protocols- Sand and Land Plyometric training on vertical jump and speed among basketball players. Thirty subjects were randomly assigned between 18 and 21 years of Arts and Science college Kurha, Amravati as participants to 1 of 3 groups: Sand Plyometric training group (n = 10), Land Plyometric training group (n = 10), and control group (n = 10). 12 weeks of training, 3 days a week was employed on the subjects and Pre & post test on vertical jump and speed was administered. Data were analyzed by analysis of co-variance (ANCOVA). Schiff's test was used as a post hoc test to determine which of the paired mean differ significantly. Results showed that all training treatments elicited significant ($p < 0.05$) improvement in all tested variables. However, the Sand Plyometric training group produced improvements in vertical jump performance and leg strength that were significantly greater performance in compare with the land and control group. This study provides support for the use of a traditional and plyometric drills to improve vertical jumping ability and explosive performance in general.

Keywords: plyometric training, speed, explosive power

Introduction

Plyometric training consists of quick, explosive movements designed to increase speed and power. This can be achieved through performing multiple exercises that focus on training our bodies and brains to activate more muscle fibres, more quickly, in order to increase the efficiency and speed of our muscle contractions. Plyometric drills usually involve stopping, starting, and changing directions in an explosive manner. These movements are components that can assist in developing agility (Craig, 2004; Miller *et al.*, 2001). Agility is the ability to maintain or control body position while quickly changing direction during a series of movements. Agility training is thought to be a reinforcement of motor programming through neuromuscular conditioning and neural adaptation of muscle spindles, Golgi tendon organs, and joint proprioceptors (Craig, 2004, Potteiger *et al.*, 1999). By enhancing balance and control of body positions during movement, agility theoretically should improve. Sand training is, first and foremost training with a great option for developing strength and power, building lower body muscle and creating specific adaptations for competition (Palfrey M.2012). Plyometric training on a sand surface can play a role in shock absorption and reduce stress

on bones and tissues (Bishop, 2003). However, the friction and instability of sand can induce negative effects on stretch shortening cycle, decreases in the myotatic reflex, degradation of elastic energy potentiating and an increase in the amortization phase resulting in performance decrements (Giatsis, Kollias, Panoutsakopoulos, & Papaiakevou, 2004; Impellizzeri, *et al.*, 2008). plyometric is a means of encouraging the muscle to achieve maximal force rapidly and therefore serving to increase explosive-reactive power through a range of motion and is a popular training approach (lockwood, 2004) since its introduction in the early 1980s, two forms of plyometrics have evolved in the original version of plyometrics, created by russian scientist yuri verkhoshansky, it was defined as the shock method. in this, the athlete would drop down from a height and experience a "shock" upon landing. this in turn would bring about a forced eccentric contraction which was then immediately switched to a concentric contraction as the athlete jumped upward. The landing and takeoff are executed in an extremely short period of time, in the range of 0.1–0.2 second. The shock method is the most effective method used by athletes to improve their speed, quickness, and power after development of a strong strength base.

Materials and methods

Thirty men basketball players were randomly assigned between 18 and 21 years of Arts and Science college Kurha, Amravati as participants to 1 of 3 group's, The Plyometric training program is designed and is divided into three groups mainly, I Sand Plyometric training (n = 10), group II Land Plyometric training (n = 10), and group III control (n =10). The Plyometric training box is 40cm height and 80cm with. The land Plyometric box is placed a smooth surface and sand Plyometric box is placed a designed Pit with filtered river sand the size of the pit 3feet length, 3feet Width and 2feet depth. Subjects in each training group trained 3 days per week. A session and 60 min per day. All subjects continued with their normal Basketball training and games.

Table 1: Analysis of Variance & Covariance of Pre, Post and Adjusted Post Test on Speed

	CG	ATWG	ATWOG	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Squares	F-ratio
Pre-Test Means SD (±)	7.40	7.45	7.45	BG	0.005	02	0.002	0.01
	0.30	0.30	0.30	WG	8.04	56	0.40	
Post - Test Means SD (±)	7.40	6.70	7.15	BG	5.00	02	2.40	14.25
	0.30	0.40	0.40	WG	10.10	56	0.15	
Adjusted Post – Test Means	7.40	6.70	7.15	BG	5.3	02	2.50	58.70
				WG	2.40	55	0.03	

* Significant at 0.05 level

Table 1 shows the pre-test means of CG, SPTG, and LPTG on speed. The F-value needed for significance for df (2, 56) at ≤ 0.05 level was 3.15. The obtained F-value for the pre-test mean on speed was 0.05 which was not found to be significant. In post test analysis the F-ratio on the speed variable was 14.25. The analysis of covariance adjusted the differences in pre test means with post test means between the Sand and land plyometric training and control groups. The F-value needed for significance for df (2, 55) at ≤ 0.05 levels was. The F-value obtained from testing the adjusted means between the Sand and land plyometric training and control groups on speed was 58.70 which was statistically significant.

Table 2: Analysis of Variance & Covariance of Pre, Post and Adjusted Post Test on Explosive power

	CG	ATWG	ATWOG	Source of Variance	Sum of Squares	df	Mean Squares	F-ratio
Pre-Test Means SD ($\pm$)	45.20	45.28	45.70	BG	8.09	02	4.05	0.11
	5.70	5.80	5.065	WG	1591.15	56	33.15	
Post - Test Means SD ($\pm$)	45.40	50.00	45.090	BG	130.75	02	65.35	1.86
	6.10	5.70	5.70	WG	1975.6	56	34.65	
Adjusted Post - Test Means	46.90	50.45	45.90	BG	203.85	02	100.94	160.2
				WG	35.60	55	0.60	

Significant at 0.05 level

Table 2 shows that the pre-test means of CG, SPTG, and LPTG on explosive power. The F-value needed for significance for df (2, 56) at ≤ 0.05 levels was 3.15. The obtained F-value for the pre-test mean on explosive power was 0.11. It was found to not be significant. In post test analysis the F-ratio on the variables such as explosive power was 1.86. The analysis of covariance is adjusting the differences in pre-means with post-test means between the Sand and land plyometric training and control groups. The F-value needed for significance for df (2, 55) at ≤ 0.05 levels was missing number!. The F-value obtained from testing the adjusted means between the Sand and land plyometric training and control groups on explosive power were 160.20. It was found to be significant.

Discussion

The use of plyometric training has been advocated since the past years as a means of enhancing ability in sports and activities in which lower-body power plays a vital role in success (FATOUROS, 2000). During a plyometric movement, the muscles undergo a very rapid switch from the eccentric phase to the concentric phase. This stretch-shortening cycle decreases the time of the amortization phase that in turn allows for greater than normal power production (Potteiger, 1999). The muscles stored elastic energy and stretch reflex response are essentially exploited in this manner, permitting more work to be done by the muscle during the concentric phase of movement (Hedrick, 1996). Training programs that have utilized plyometric exercises have been shown to positively affect performance in power-related movements such as jumping (Blattner, 1979). In the

Conclusions

The present study reveals that the 12 weeks of plyometric training in a land and sand environment, sand plyometric training shown significant differences among the three groups with respect to speed, and explosive power measures. It is also concluded that the subjects with sand training group had shown greater improvement comparable to the subjects with land and control groups regard to all the parameters.

References:

1. Arazi H, Coetzee B, Asadi A. Comparative effect of land and aquatic based plyometric training on the jumping ability and agility of young basketball players. *South African J Res Sport Phys Edu Rec.* 2012; 34:1-14.
2. Arumugam C, Kamalakkannan K, Kaukab Azeem. Effect of sand and land plyometric training on speed and explosive power among volleyball players. *International journal of Health, Physical Education and Computer Science in sports.* 2011; 2(1):53-55.
3. Asadi A. Effects of six weeks depth jump and countermovement jump training on agility performance. *J Sport Sci.* 2012; 5:67-70.
4. Bal BS, Kaur PJ, Singh D. Effects of a short term plyometric training program of agility in young basketball players. *Brazilian Journal of Biomotricity.* 2011; 5(4):271-278.
5. Bishop D. A comparison between land and sand based tests for beach volleyball assessment. *Journal of Sports Medicine and Physical Fitness.* 2003; 43:418-423.
6. Chu D. *Jumping into Plyometrics.* Champaign, Illinois: Leisure Press, 1992.
7. Delecluse CH, Van Coppenolle E, Willems M, Van Leemputte R, Diels, and M. Goris. Influence of high-resistance and high-velocity training on sprint performance. *Med. Sci. Sports Exerc.* 1995; 27:1203-1209.
8. Edwin Rimmer, Gordon Sleivert. Effects of a Plyometrics Intervention Program on Sprint Performance. *Journal of Strength and Conditioning Research.* 2000; 14(3):295-301.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

AJANTA

Volume VIII, Issue-II

April - June - 2019

Marathi - English Part-I, Hindi

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

2019-20
(Prof. Taksonde Sir)

Ajanta
Prakashan

❧ CONTENTS OF MARATHI / ENGLISH PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आनंदाची संकल्पना : एक मानसशास्त्रीय परिक्षण डॉ. एन. एस. डोंगरे	१-७
२	सावित्रीबाई फुलेंचे सामाजिक चळवळीतील योगदान प्रा. डॉ. नंदकिशोर लक्ष्मणराव अरूळकर	८-१०
३	भारतातील शेतीपूरक व्यवसायात विमासुरक्षा कवचाच्या भूमिकेचा अभ्यास (संदर्भ : भारतातील पशूधन विमा सद्यस्थिती) Dr. Bari Bhuvanesh Harishchandra	११-१८
४	लोकविद्या पत्रिका : एका तपाचा प्रवास डॉ. कांत जाधव	१९-२५
५	मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे भौगोलिक अध्ययन प्रा. किशोर ताकसांडे	२६-३०
६	आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे विभिन्न दृष्टिकोण डॉ. अरविंद सोमनाथे	३१-३७
७	मानवी जिवनात विम्याचे महत्व प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	३८-४३
८	नेतृत्व आणि महिला मरकंटे कौशल्या रामचंद्र	४४-४७
९	मानव विकास मिशनचा मराठवाड्यातील सामाजिक व आर्थिक परिणाम प्रा. नवगणकर आर. व्ही.	४८-५२
१०	संत ज्ञानेश्वर विरचित हरिपाठातील संस्कृत साहित्याचे संदर्भ प्रा. गायकवाड पी. बी.	५३-५६
११	राज्यस्तरीय तिरंदाजी स्पर्धेमधील रिकर्व्ह रॉऊड (७० मीटर) खेळाडूंचे कार्यमान आणि त्यांची निवडक शारीरिक सुदृढता घटक यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास डॉ. मनोज नरेंद्र रेड्डी प्रा. विशाल प्रकाश गायकवाड	५७-६०

५. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे भौगालिक अध्ययन

प्रा. किशोर ताकसांडे

सहा. प्राध्यापक, कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, ता. तिवसा, जि. अमरावती.

सारांश

अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट हा प्रदेश अतिशय दुर्गम असून या प्रदेशामध्ये अनेक समस्या आहेत. व सुविधांचा अभाव आहे. त्यांचा परिणाम या प्रदेशातील साक्षरतेच्या प्रमाणावर झालेला आहे. मेळघाट मध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असून साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. आदिवासी महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अतिशय कमी असून ते फक्त ६४.१९% आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेचे विश्लेषण केलेले आहे.

प्रास्ताविक

एखाद्या प्रदेशाची विकासाची पातळी किंवा स्तर मोजतांना त्या प्रदेशातील साक्षरतेचा प्रामुख्याने विचार केल्या जातो. ज्या प्रदेशात साक्षरता जास्त असते तो प्रदेश विकासीत असतो तर ज्या प्रदेशामध्ये साक्षरता कमी असते तो प्रदेश अविकासीत समजल्या जातो. म्हणजेच साक्षरता हे विकासाचे महत्वाचे प्रमाणक आहे. साक्षरता हा सर्व प्रकारच्या विकासासवर महत्वाचा उपाय आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने साक्षरतेची व्याख्या पूढील प्रकारे केली आहे. "लिहीता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता" तर भारतीय जनगणना विभागाद्वारे साक्षरतेची व्याख्या "जो व्यक्ती वाचन लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्ये तयार करू शकते तीला साक्षर असे म्हणतात." मेळघाट प्रदेशात आदिवासींची संख्या जास्त असून त्यांची साक्षरता कमी आढळते. साक्षरता कमी असल्याचा परिणाम प्रदेशाच्या विकासावर झालेला आहे. मेळघाट अमरावती जिल्ह्यातील डोंगराळ प्रदेश असून या प्रदेशात अनेक प्रकारच्या समस्या आहेत. त्यांचा परिणाम त्या प्रदेशातील साक्षरतेवर झालेला आहे. या प्रदेशात आदिवासींची साक्षरता इतर प्रदेशापेक्षा कमी आढळते. त्यातही अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता फारच कमी आढळते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये मेळघाट मधील आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा : आदिवासी, साक्षरता, महिलांची साक्षरता अनुसूचित जमाती

उद्दीष्टे

१. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातींच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे
२. मेळघाटमधील अनुसूचित जमातींच्या महिलांच्या साक्षरतेचे अध्ययन करणे.

अभ्यास क्षेत्र

प्रस्तुत संशोधन निबंधाकरिता अमरावती जिल्ह्यातील अतिदुर्गम भागातील मेळघाट या प्रदेशाचा विचार करण्यात आला आहे. मेळघाट या प्रदेशामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील धारणी व चिलखदरा हे दोन तालूके येतात. या प्रदेशामध्ये अनेक टेकड्या (घाट) एकमेकांना मिळतात यावरून या प्रदेशाला मेळघाट असे संबोधतात. या प्रदेशामध्ये उंचपर्वत रांगा व त्यांच्या दरम्यान खोल दऱ्या आहेत. या प्रदेशाचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०°१३' उत्तर अक्षवृत्त ते २१°४५' उत्तर अक्षवृत्त पर्यंत असून रेखावृत्तीय विस्तार ७६°४०' पूर्व रेखावृत्त ते ७७°३०' पूर्व रेखावृत्त पर्यंत आहे. या प्रदेशाचे एकूण क्षेत्रफळ ३९७३ चौ. कि.मी. आहे या प्रदेशाच्या पूर्वेस व उत्तरेस मध्यप्रदेशमधील बैतूल जिल्हा आहे. पश्चिमेस बुलडाणा जिल्हा व दक्षिणेस अकोला जिल्हा आहे. या प्रदेशातून वाहणारी तापी ही प्रमुख नदी आहे. सिपना, गडगा, खवटा इत्यादीच्या उपनद्या आहे. या प्रदेशाचे हवामान मोसमी प्रकारचे असून उंचीनुसार तापमान कमी होताना आढळते. २०११ च्या जनगणनेनुसार या प्रदेशाची लोकसंख्या ३०३४८८ इतकी आहे. यापैकी आदिवासींची एकूण लोकसंख्या २३५२४१ म्हणजेच ७७.५१ % आहे.

माहिती स्रोत व संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या संशोधनाकरिता दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. शोध निबंधाकरिता जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ जिल्हा अमरावती जिल्हा जनगणना अहवाल २०११ अमरावती जिल्हा यातील सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेतला आहे. अभ्यास क्षेत्रातील साक्षरता दर पुढील सुत्राने काढण्यात आला आहे.

$$\text{साक्षरता दर} = \frac{\text{साक्षर लोकसंख्या}}{6 \text{ वर्षे वयोगटावरील लोकसंख्या}} \times 100$$

स्पष्टीकरण

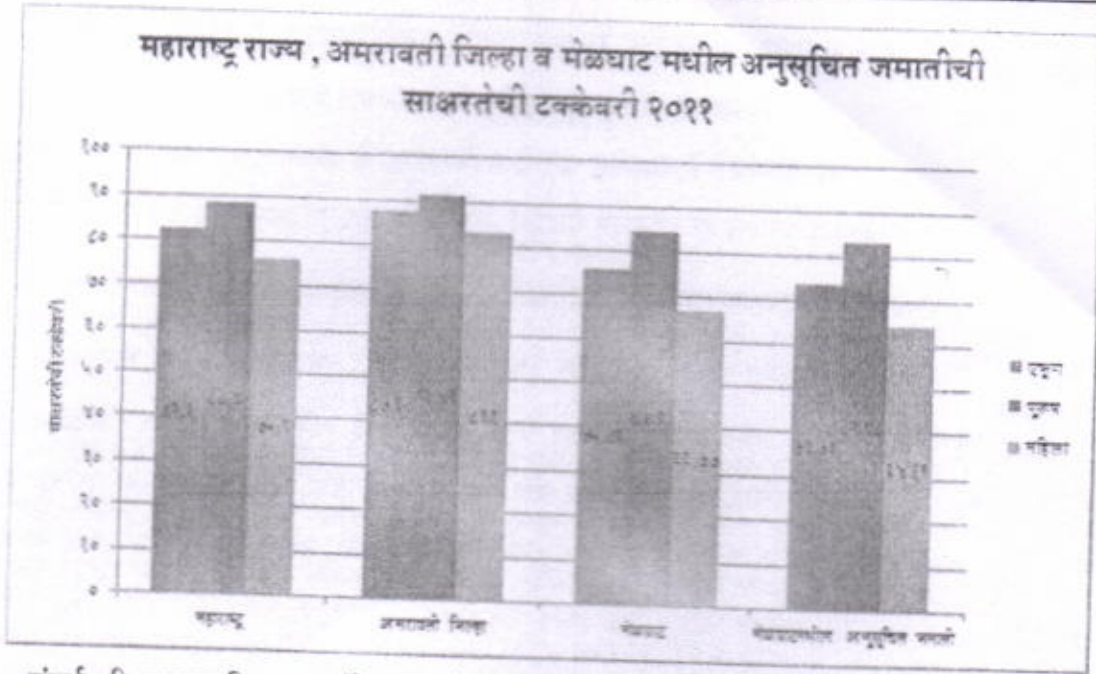
मेळघाट मधील साक्षरतेची टक्केवारीची तुलना करण्याकरिता २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची सरासरी साक्षरता, अमरावती जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता व मेळघाट प्रदेशाची सरसरी साक्षरता टक्केवारीमध्ये सारणी क्रमांक १ मध्ये दिलेली आहे.

सारणी क्र. १

महाराष्ट्र राज्य, अमरावती जिल्हा व मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीची साक्षरतेची टक्केवारी २०११

अ.क्र.	क्षेत्र	साक्षरता टक्केवारी		
		एकूण	पुरुष	महिला
१	महाराष्ट्र	८२.३	८८.४	७५.९
२	अमरावती जिल्हा	८७.३८	९१.४६	८३.१०
३	मेळघाट	७५.८६	८४.६०	६६.७७
४	मेळघाटमधील अनुसूचित जमाती	७३.७३	८२.९८	६४.१९

संदर्भ - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ अमरावती जिल्हा

संदर्भ - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१७ अमरावती जिल्हा

सारणी क्र. १ वरून असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रामध्ये एकूण सरासरी साक्षरता (८२.३%), पुरुषांची साक्षरता (८८.४%) व महिलांची साक्षरता (७५.९%) आहे. तसेच अमरावती जिल्ह्याची एकूण सरासरी साक्षरता (८७.३८%), पुरुषांची सरासरी साक्षरता (९१.४६%) व महिलांची सरासरी साक्षरता (८३.१०%) आहे. अमरावती जिल्ह्याची साक्षरता सर्वच दृष्टीकोणतून महाराष्ट्राच्या साक्षरतेपेक्षा जास्त आहे. परंतु अमरावती जिल्ह्याच्या मेळघाट प्रदेशामधील साक्षरतेची सरासरी मात्र अमरावती जिल्ह्याच्या साक्षरतेच्या सरासरी पेक्षा खूपच कमी आहे. मेळघाट मधील एकूण सरासरी साक्षरता (७५.८६%) व पुरुषांची सरासरी साक्षरता (८४.६०%) आहे. तर महिलांची सरासरी साक्षरता फक्त (६६.७७%) आहे. मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीची साक्षरता यापेक्षाही खूप कमी आढळते. मेळघाट मधील अनुसूचित जमातीची एकूण सरासरी साक्षरता (७३.७३%) पुरुषांची सरासरी साक्षरता (८२.९८%) तर अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता केवळ (६४.१९%) आहे. यावरून असे दिसते की, मेळघाटमध्ये साक्षरता कमी असून अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता अतिशय कमी आहे.

मेळघाटमधील साक्षरतेचे विश्लेषण

अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशामध्ये जिल्ह्यातील धारणी व चिखलदरा या तालुक्यांचा समावेश होतो. सारणी क्र. २ मध्ये मेळघाटमधील तालुक्यांची साक्षरतेची आकडेवारी दिलेली आहे.

सारणी क्र. २

मेळघाट प्रदेश : तालूकानिहाय एकूण ,पुरुष, महिला व अनुसूचित जमातीच्या एकूण, पुरुष व महिलांची साक्षरता-२०११

अ.क्र.	क्षेत्र	साक्षरता टक्केवारी						
		एकूण	पुरुष	महिला	अनुसूचित जमाती			
					एकूण	पुरुष	महिला	पुरुष महिला
१	धारणी	७५.७१	८४.५९	६६.५४	७३.१७	८२.८१	६३.२९	१९.५२
२	चिखलदरा	७६.०९	८४.६२	६७.१४	७४.२९	८३.१६	६५.०९	१८.०७
३	मेळघाट	७५.८६	८४.६०	६६.७७	७३.७३	८२.९८	६४.१९	१८.७९
४	अमरावती जिल्हा	८७.३८	९१.४६	८३.१०	७५.०५	८३.०८	६६.७०	१६.३८

संदर्भ : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन -२०१७ जिल्हा अमरावती

सारणी क्र २ वरून असे स्पष्ट होते की, अमरावती जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता (८७.३८%) व मेळघाट मधील दोन्ही तालूक्यांची सरासरी साक्षरता (७५.८६%) या साक्षरतेच्या प्रमाणामध्ये विषमता असून धारणी व चिखलदरा तालूक्यांची साक्षरता कमी आहे. मेळघाटमधील सरासरी साक्षरता (७५.८६%) साक्षरतेपेक्षा अनुसूचित जमातीची साक्षरता (७३.७३%)सुद्धा कमी असून अनुसूचित जमाती मधील महिलांची साक्षरता (६४.१९%) अतीशय कमी आहेत. धारणी ताक्यांमध्ये अनुसूचित जमातीच्या महिलांची साक्षरता (६३.२९%) व चिखलदरा तालुक्यामध्ये (६५.०९%) इतकी कमी आहे.

धारणी व चिखलदरा तालूक्यातील अनुसूचित जमातीच्या पुरुष व महिलांच्या साक्षरतेमध्ये सुद्धा विषमता आढळत असून महिलांची साक्षरता कमी आहे. अनुसूचित जमातीमधील पुरुष व महिला साक्षरतेची तफावत धारणी तालूक्यात १९.५२% तर चिखलदरा तालुक्यात १८.०७% आहे.

मेळघाट प्रदेशातील प्राकृतीक रचना डोंगर दऱ्याची आहे. त्यामुळे वाहतूक मार्गांची उपलब्धता कमी आहे. हा प्रदेश जिल्ह्याच्या मुख्यालयापासून दूर अंतरावर आहे. समाजामध्ये अंधश्रधा आहेत. या सर्व कारणामुळे मेळघाटमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.

निष्कर्ष

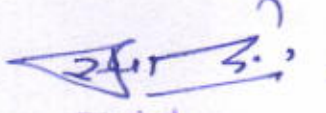
- १) मेळघाट प्रदेशामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण व अमरावती जिल्ह्याची सरासरी साक्षरता प्रमाण यामध्ये विषमता असून मेळघाटमधील साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.

- २) मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे.
- ३) मेळघाटमधील अनुसूचित जमातीच्या महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण सर्वांत कमी आहे
- ४) या प्रदेशातील महिलांच्या साक्षरतेकरिता उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) महाराष्ट्र शासन (२०१७) : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा अमरावती
- २) Govt. of India (२०११) Primary Census Hand Book Amravati Dist. Publish by Census of India
- ३) विजय खराते (२००८): "मेळघाट पठारावरील आदिवासी बालकांच्या समस्याचे अध्ययन" भूगोल संशोधक अंक
.२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

CRITERION III Research, Innovation and Extension

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.

Session 2019-2020

INDEX

1)	DOPING: A CURSE FOR INDIAN SPORTS CULTURE DR. S. N. SINGH (UP)	018
2)	INFLUENCE OF EATING DISORDER RISK ON SPORTS PLAYERS ANXIETY... DR. VISHAKHA SUBHAS SAOJI	028
3)	ISSUES AND CHALLENGES OF TEACHER EDUCATION IN INDIA GURPREET SINGH, MOHD IMRAN DAR	031
4)	THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PROMOTION OF YOUTH..... DR. UMESH RATHI	036
5)	CHABAHAR PORT: AN ECONOMIC FRONTIER BEYOND NORTH-WEST BORDER VIKRANT J KAWALE	039
6)	IMPACT OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS IN PROMOTING SOCIAL... DR. SANTOSHI R. SAULKAR	045
7)	RESEARCH IN HIGHER EDUCATION IN INDIA: A REVIEW DR P. U. ATHAWALE	049
8)	HIGHER EDUCATION FOR TRIBAL DEVELOPMENT: SCHEMES AND CHALLENGES DR. S. M. BHOWATE	054
9)	INDIAN SOCIETY AND ITS CHALLENGES TO HIGHER EDUCATION DR A. K. THAKARE	059
10)	ICT BASED TEACHING & LEARNING NEED IN HIGHER EDUCATION PROF. AVINASH PAWAR	063
11)	SPORT, YOUTH FITNESS AND PHYSICAL ACTIVITY DR. AJAYKUMAR V. CHINCHMALATPURE	072
12)	HUMAN RIGHTS EDUCATION DR. PRAVIN PATIL	073
13)	ANALYSING LEARNERS' LEARNING BEHAVIOUR-A CASE STUDY DR. ALKA KARANWAL	083
14)	HOW SPORTS AND EDUCATION WORK WELL TOGETHER PROF. ANJALI BARDE	086
15)	COMPARATIVE STUDY OF PHYSICAL HEALTH AND MENTAL HEALTH.... PROF. ASHISH BARDE	089
16)	USE OF ICT IN HIGHER EDUCATION PROF.MANGESH N. JAMDADE	093

THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PROMOTION OF YOUTH PHYSICAL ACTIVITY

DR. UMESH JUGALKISHOR RATHI

Arts and Science College, Kuhra, Amravati
E-mail-Umeshrathisir@gmail.com

Abstract

Physical education can be a powerful influence on promoting youth physical activity (PA). This review describes correlates of youth PA, examines how these factors have been targeted in physical education (PE) based interventions, and makes suggestions for PE pedagogy to promote PA. Perceived physical competence, enjoyment of PA, intention, direct help and support from parents and significant others, and opportunities to be active were consistently associated with youth PA. The large-scale PE-based PA promotion programs that were successful in increasing out-of-school PA applied a pedagogical framework targeting variables associated with motivation (i.e., perceived competence, enjoyment of PA, self-determination). PE based interventions should continue to address the nature of activities, but also utilize pedagogy that promotes psychological determinants of student Physical education can be an important means by which the level of physical activity can be affected motivation. Positive student motivation in physical education could influence children to adopt physically active lifestyles as adults.

Introduction

Physical education and sports represent components of a global education, when taking into consideration their content, these being able to influence health, the child's development and growth, developing movement, psychic processes and phenomena and favouring socialization. "In this context, the functions of physical education and of extracurricular activities are of a biologic, movement, psychological and social nature, which are connected to the concept of a balanced and integrated development of personalities". Physical education plays a critical role in the promotion of youth physical activity is inherently appealing to many educators, a closer inspection of the pedagogy literature reveals a dearth of research that has investigated the effects of physical education on physical activity outside the school environment. Youth physical activity is influenced by a

multitude of psychological, biological, social, cultural, and environmental factors that may affect an individual's decision to adopt and maintain a physically active lifestyle. Physical education may indeed be a powerful factor in determining youth physical activity, but the causal linkage between students' experience and attitudes toward physical education and their adoption of a physically active lifestyle has yet to be determined. Further investigation is required to validate Sallis and Sports represents a part of culture, being understood, from its beginning as an ideal means to maintain health, to form a body and even a character, its main feature being the competition, which stimulates the desire to be known and implicitly, the obtaining of performances. This represents the valuing element in the symbiosis with physical education, both activities becoming permanent during the entire period of education of the young generation. Thus, the objective of this study followed the discovery of high school pupils' opinions regarding their options for physical education and sports activities classes, in order to increase their attractiveness and to form a strong concept regarding movement, on one side, and on the other side, to increase successful participation to the National Olympics of School Sports and other sports competitions.

Healthy Development of Children and Young People through Sport

Learn more about the educational impact of physical education and sport among children and young people, not just in terms of physical development of motor skills and performance but also its impact on educational potential.

Physical Education in Schools

Physical education in the school setting is an important and vital avenue for young people to learn and develop life skills. Read more in this section about the need to provide opportunities for physical education in school and in the community.

Social and Emotional Development

In addition to physical benefits, physical education and sport also have strong influences on inclusion and community building, character-building and delinquency and community safety. Find out more on the impact of sport on social and emotional development.

Policy Developments

A number of international policies and declarations exist in relation to physical education and sport. Read more for brief presentation of selected policies and international instruments.

Practical Considerations on Sport in Education

Sport acts as a magnet or a repellent to school. Read more in this section about the practical implications of getting children and youth involved in sport at school and the relationship sport has with attitudes to school and leadership.

Healthy development of children and youth people through sport

Sport and physical education is fundamental to the early development of children and youth and the skills learned during play, physical education and sport contribute to the holistic development of young people. Through participation in sport and physical education, young people learn about the importance of key values such as:

- Honesty
- Teamwork
- Fair play
- Respect for themselves and others
- Adherence to rules

It also provides a forum for young people to learn how to deal with competition and how to cope with both winning and losing. These learning aspects highlight the impact of physical education and sport on a child's social and moral development in addition to physical skills and abilities. In terms of physical and health aspects of child and youth development, there is an overwhelming amount of evidence that focuses on the (mostly positive) effects of sport and exercise on physical health, growth and development.

Long-term involvement in physical activity

Physical education and sport also build health activity habits that encourage life-long participation in physical activity. This extends the impact of physical education beyond the schoolyard and highlights the potential impact of physical education on public health. To achieve broader goals in education and development, sports programmes must focus on the development of the individual and not only on the development of technical sports skills. While the physical benefits of participation in sport are well known and supported by large volumes of empirical evidence, sport and physical activity can also have positive benefits on education.

Learning performance

Sport-based programmes have been shown to improve the learning performance of children and young people, encouraging school attendance and a desire to succeed academically. Whilst a majority of research into the health and development impacts of sport has been conducted in developed countries, there are studies that support this relationship in developing countries. For example, a study on sports involvement among children and young people in Namibia has shown that those who participated in sport and physical activity were more likely to pass the Grade 10 examinations. There is further research that suggests this relationship continues in tertiary education.

Conclusion

Activity involving in physical activity, it keeps you fit physical, mentally, builds your confidence levels and develops all-round personality. It is wrong to believe that sports are a

waste of time. Physical activity is an essential element in shaping human personality in maintaining sound body and mind in facilitating peace and brotherhood is a much accepted argument. Despite the broad acceptance of the utility of sports, little is translated into actual promotion and participation in sports by general public. Sports have a positive spin off on the vibrancy of a nation. It is a powerful media to educate the youth on the right lines in channelling their potentialities. It provides a platform for nurturing a spirit of national integration, crossing boundaries of language, tradition and region of the country. The participation in sports and physical education activities for good health a high degree of physical fitness increases an individual's productivity. It promotes social harmony and discipline. So, for all these aspects, the role of sports and physical education is a nation building in this competitive era.

References

- Baskin, M.L., Ahluwalia, H.K., & Resnicow, K. (2001). Obesity intervention among African-American children and adolescents. *Pediatric Clinics of North America*, 48, 1027-1039.
- Biddle, S.J.H., & Armstrong, N. (1992). Children's physical activity: An exploratory study of psychological correlates. *Society in Science and Medicine*, 3, 325-331
- Bloom, J. (1985). Mastery learning. In C.W. Fisher & D.C. Berliner (Eds.), *Perspectives on instructional time* (pp. 170-210). New York: Longman.
- Brustad, R. (1993). Who will go out and play? Parental and psychological influences on children's attraction to physical activity. *Pediatric Exercise Science*, 5, 210-223.
- Butcher, J. (1983). Socialization of adolescent girls into physical activity. *Adolescence*, 18, 753-766.
- Dale, D., Corbin, C.B., Cuddihy, T.F. (1998). Can conceptual physical education promote physically active lifestyles? *Pediatric Exercise Science*, 10, 97-109
- Donnelly, J.E., Jacobsen, D.J., Whately, J.E., et al. (1996). Nutrition and physical activity program to attenuate obesity and promote physical and metabolic fitness in elementary school children. *Obesity Research*, 4, 229-243.

[Handwritten signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor
5.455
www.sjifactor.co

ISSN 2349-9370
Vol. 6 Issue 2
Oct. 2019
Regular Issue

Research Journal of India

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual International Indexed Research Journal

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

24/11
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची भौगोलिक परिस्थिती

संशोधक
^१कु. सोनाली सुरेंद्रराव दुधाट
द्वारा सुशीलकुमार भोरे
कोठा (वेणी), ता. कळंब, जि. यवतमाळ
Sonalibhore86@gmail.com
भ्रमणध्वनी ९४२०८३३८५२

मार्गदर्शक
^२डॉ. एस. बी. आखरे
भूगोल विभाग प्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
ता. तिवसा, जि. अमरावती, महाराष्ट्र
भ्रमणध्वनी ९९७०८५०८९

१.१ प्रस्तावना

पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाच्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी आपणाला प्राकृतिक, आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरण इत्यादी घटकांच्या प्रारंभिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करावा लागतो. त्याचा परामर्श मागील प्रकरणामध्ये घेतल्यानंतर या प्रकरणामध्ये बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची निर्माती, आकार, लांबी, उंची, प्रवाह प्रणाली, सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभीत क्षेत्र, सिंचन पध्दती, सिंचनाचे प्रकार, प्रकल्पाद्वारे बुडीत क्षेत्र व पुनर्स्थापित वसाहती इत्यादी घटकांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

जलसिंचन हा बहुउद्देशीय प्रकल्प असतो. या प्रकल्पापासून जलसिंचन, पाणीपुरवठा, विजनिर्माती, घरगुती वापरासाठी व औद्योगिक वापरासाठी पाणी पुरवठा, मत्स्य व्यवसाय, घन्य प्राणी तसेच पक्षांचे संवर्धन, पर्यटन स्थळ इत्यादी सोयींमुळे जलसिंचन प्रकल्प बहुउद्देशीय उपयुक्त ठरतात.

वर्तमानकाळात कृषी संस्कृती विश्वस्तरावर विकसित झालेली आहे. पाण्याचा अभाव असलेल्या क्षेत्रामध्ये कृषी कार्ये सिंचनाद्वारे केल्या जाते. सिंचनाच्या आधुनिक तंत्राचा विकास वर्तमान झालेला आहे व त्यांच्या वैकासिक प्रवृत्तीचा मूलस्थानी मानवाचे अनुभव महत्वपूर्ण आहेत. मानवाने आपल्या अनुभवाच्या आधारे सिंचनसाधनांचा उद्भव करित त्यास क्रमशः विकसित करित राहल्याने परिणामस्वरूप आज या साधनास वर्तमान स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. सिंचन कलेचा आधुनिक विकास कृषी कार्याकरीता अत्यंत उपयोगी सिध्द झालेला आहे. परिणामतः मानवी संस्कृतीचे तत्त्व गतिमान होऊन वर्तमान अत्यंत दृढ कठीण खडकांना तोडून कालव्याद्वारे दुर्गम स्थानावर पाणी पोहचविण्याच्या योजना क्रियान्वित होत आहेत. तसेच अनेक वैज्ञानिक सिंचन साधनांचा विकास झालेला आहे.

वैश्विक स्तरावर सिंचीत कृषिक्षेत्र अत्यल्प असून ते संपुर्ण लोकसंख्येचा गरजांची पूर्तता करू शकत नाही. परिणामतः बारामाही वाहणाच्या नद्यांमधील जे अतिरिक्त पाणी सागरामध्ये वाहून जाते त्यास प्रतिबंधित करण्यासाठी नदी प्रवाहास अवरुध्द करण्याकरीता नदीपात्रात धरण बांधण्याच्या योजना शासन स्तरावर क्रियान्वित झालेल्या आहेत. जलसिंचनाशिवाय वसाहत-उद्योगाकरीता जलपुरवठा, विद्युत निर्माती, पर्यटन विकास, मासेमारी इत्यादी उद्दिष्टांची पूर्तता करणारी योजना किंवा नियोजनास योजनाकारांनी किंवा नितीकारांनी प्रकल्प म्हणून संबोधन केलेले आहे.

मानवी समुदायाचा विकास होत असताना त्याची प्राथमिक गरज म्हणजे अन्न होय. ही गरज कृषी व वन यांच्या माध्यमातून पूर्ण केली जाते. त्यामुळे मानवाची अनिवार्य अशी मूलभूत गरज म्हणून संबोधले जाणारे अन्न व ते निर्माण करण्यासाठी सहाय्यक ठरणारे जलसिंचन प्रकल्प मानवी समाजाची सुस्थिरता आणि विकास याकरीता महत्त्वाचे तसेच गरजेचे आहे. बदलते हवामान, पर्जन्यमान, जमिनीचा वापर, पाण्याची टंचाई, प्रदूषण इत्यादीमुळे कृषी व्यवसायावर विपरीत परिणाम होत आहे. त्यामुळे कृषी उत्पादनात घट होत आहे. पर्यायाने त्याचा लोकांच्या आर्थिक घटकावर काय परिणाम होतो याचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे. लोकसंख्या ही काळानुसार वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे कृषी, भूमीवर वाढलेला भार, भूमी उपयोजनाचे बदलते स्वरूप अशा परिस्थितीत भविष्यकालीन नियोजनावर अभ्यास क्षेत्रातील कृषीचा आकृतीबंध, त्याची परस्परानुकूलता व कृषी वन विषयक भूमी उपयोजनाचे स्वरूप यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

पश्चिम विदर्भातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाचा मानवी समुदायाच्या आर्थिक, सामाजिक विकासासाठी कसा उपयोग होतो? याचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे. मानवी समुदायाच्या विकासाचे दोन घटक असतात,

पहिला सामाजिक व दुसरा आर्थिक. आर्थिक विकासामध्ये कृषी, कृषीवर आधारित उद्योगधंदे, वाहतूक, सुविधा, व्यापार व बाजारपेठ इत्यादीचा समावेश होतो. या संपुर्ण घटकावर जलसिंचन प्रकल्पाचा कसा परिणाम झाला त्याचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

काही विशिष्ट उद्दिष्ट ठेवून व भौगोलिक परिस्थितीचा अंदाज घेऊन केलेल्या पुनर्नियोजित प्रारूप आराखडा म्हणजे प्रकल्प होय किंवा एखाद्या निश्चित उद्दिष्ट प्राप्तीकरीता संशोधन, नियोजन व त्याच्या क्रियान्वयनाची योजनाबद्ध कालिक मांडणी करून तयार केलेला आराखडा म्हणजे प्रकल्प होय.

१.२ उद्देश :-

लोकसंख्येचा विस्फोट, नागरीकरणाचा अमर्याद विस्तार, वाढते औद्योगिकरण, पाश्चिमात्य जीवनशैलीचे अंधानुकरण, पाण्याचा भ्रमसाठ गैरवापर, तापमान वाढीमुळे हवामानातील होणारे बदल व त्यामुळे पर्जन्यावर झालेला परिणाम, कृषी उत्पादनात घट, भूपृष्ठातील पाण्याचे अतिरिक्त शोषण, पाण्याचा बेसुमार उपसा, पाण्याचे भूपृष्ठीय न होणारे पुनर्भरण, जंगलतोड यामुळे पाणी समस्या उग्र स्वरूप धारण करित असल्याने अभ्यास क्षेत्रांतर्गत निष्कर्षात्मक स्पष्टीकरणावर भर देऊन जलसंवर्धनाविषयी उपाययोजना सुचविणे हा सदर अध्ययनाचा उद्देश आहे.

पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील जलसंसाधनावर बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाचा होणाऱ्या परिणामाच्या अध्ययनाकरीता जिल्ह्यातील उपलब्ध जलस्रोत व जल संसाधनाची माहिती महाराष्ट्र शासनाच्या जल व सिंचन विभाग, पाटबंधारे विभाग तर्फे प्रकाशित साहित्य व लेखाचे संकलनातून प्राप्त केली आहे. यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, साख्यकीय कार्यालय, यवतमाळ इत्यादीच्या आधारे बेंबळा सिंचन प्रकल्पाची उपयोगी माहिती प्राप्त केली आहे. याशिवाय महाराष्ट्र सिंचन विकास पाटबंधारे संशोधन व विकास संचालनालय, पुणे विविध प्रकाशित माहिती सदर संशोधनाकरीता उपयुक्त माणून यवतमाळ जिल्ह्यातील जल संसाधन व त्यातील समस्या व उपयोजनाचे संवर्धनाचे निष्कर्षात्मक स्पष्टीकरण बिनबंधात्मक स्वरूपात सादर केले आहे.

प्रस्तुत संशोधन प्रबंधामध्ये पश्चिम विदर्भ क्षेत्रातील बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाचा लोकसंख्येच्या आर्थिक, सामाजिक विकासावर झालेल्या परिणामाच्या भौगोलिक विश्लेषणाचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्या अंतर्गत जलसिंचन प्रकल्पाचा आकार, लांबी, उंची प्रवाह प्रणाली, उपसा सिंचन, लाभीत क्षेत्र, सिंचन पध्दती, सिंचनाचे प्रकार, जलसिंचन प्रकल्पाद्वारे बुडीत क्षेत्र व लाभीत क्षेत्र, वसाहतीचे प्रारूप, पुनर्स्थापित वसाहती इत्यादी घटकांवर झालेल्या परिणामाचे निष्कर्षात्मक स्पष्टीकरण या प्रकरणात करण्यात आले आहे.

१.३ बेंबळा जलसिंचन प्रकल्प :-

पश्चिम विदर्भातील वाशिम जिल्ह्यातील कारंजा तालुक्यातील अजिंठा-डोंगर गंगातून समुद्र सपत्तीपासून साधारणतः ६६०० मी. उंचीवरून जाम गावातून बेंबळा नदी उगम पाऊन वाशिम, अमरावती, यवतमाळ जिल्ह्यातून वाहत जाते आणि पुढे उत्तरेकडून वाहणाऱ्या वर्धा नदीला जावून मिळते.

बेंबळा जलसिंचन प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यातील यवतमाळ जिल्ह्यात बाभूळगाव तालुक्यातील खडक सावंगा गावाजवळ बेंबळा नदीवर बांधकामाधीन मोठा प्रकल्प आहे. हा प्रकल्प बाभूळगावापासून ८ कि.मी. व यवतमाळापासून २८ कि.मी. अंतरावर आहे. बेंबळाजलसिंचन प्रकल्पाचा अक्षवृत्तीचा विस्तार $20^{\circ}10'31''$ ते $20^{\circ}41'20''$ उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार $73^{\circ}44'24''$ ते पूर्व $76^{\circ}43'47''$ पूर्व आहे.

बेंबळा नदी वर्धा उपखोऱ्यातील वर्धा नदीची प्रमुख उपनदी आहे व प्रमुख खोरे गोदावरी आहे. या प्रकल्प परीक्षेत्रातील पाणलोट क्षेत्र २४९९ चौ.कि.मी. आहे. बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाचे कालव्याद्वारे एकूण समादेश-लाभीत क्षेत्र ५९१५२ हेक्टर असून बुडीत क्षेत्र १०१०० हेक्टर आहे. कृषी लागवडी खालील क्षेत्र ५३५६० हेक्टर असून त्यापैकी सिंचित क्षेत्र ४०१७० हेक्टर आहे. या जलसिंचन प्रकल्पाची सिंचन क्षमता ४७००० हेक्टर आहे.

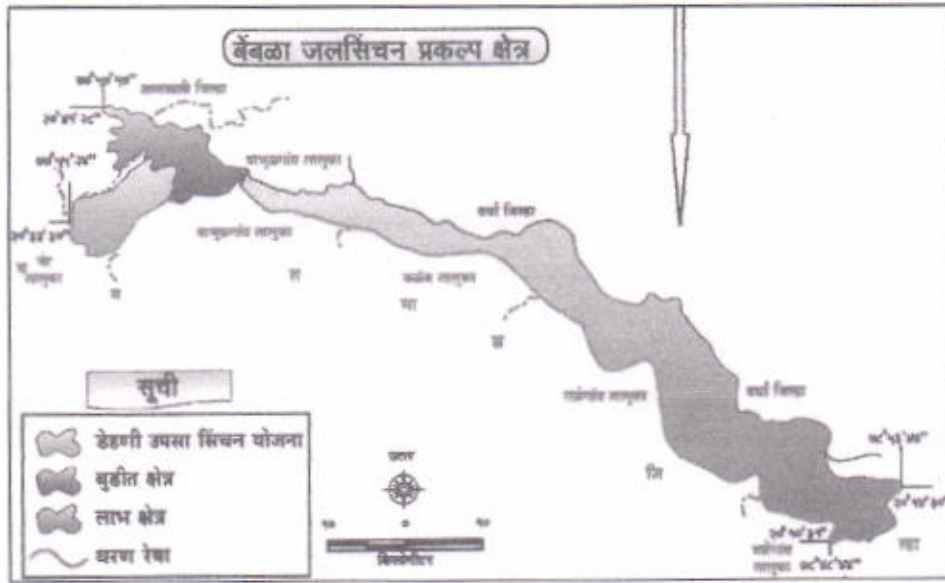
बेंबळा जलसिंचन प्रकल्पाची महत्तम उंची १९.०६ मी. असून पाण्याचे महत्तम पातळीचे वर मुक्त जागा ४.५६ मी. आहे. नदीच्या तळ पातळीपासून बेंबळा प्रकल्पाची उंची २९.१५ मी. आहे. या प्रकल्पाची लांबी ७६५० मी. आहे. या धरणास २९७ मी. लांबीचा नदीपात्रात जलत्सारणी असून त्यावर १२ मी. उंच व ८ मी. रुंद आकाराचे एकूण २० दरवाज्यांची उभारणी पूर्ण झालेली आहे.

१.४ बेंबळा-मुख्य कालवा व वितरिका :-

बेंबळा प्रकल्पातून ११३ कि.मी. लांबीचा एक मुख्य कालवा बाभूळगाव, कळंब, राळेगाव, मारेगाव या तालुक्यातून गेला असून या कालव्याद्वारे या क्षेत्रातील एकूण ५३५६० क्षेत्र लागवडी योग्य झाले आहे. सिंचन क्षेत्र ४०१७० हेक्टर असून सिंचन क्षमता ४७००० हेक्टर आहे. मुख्य कालव्यावर ३ उपकालवे (शाखा कालवे) १५ वितरिका, ७९ लघुकालवे व ३३ सरळ विमोचके निर्माण केले आहेत. बाभूळगाव तालुक्यातील ३१ गावांचे ५३८४६ हेक्टर क्षेत्र, कळंब तालुक्यातील ४० गावांचे २७७३७ हेक्टर क्षेत्र, राळेगाव तालुक्यातील ७७ गावांचे २७७३७ हेक्टर क्षेत्र व मारेगाव तालुक्यातील २९ गावांचे ४६८४ हेक्टर या प्रमाणे एकूण १७७ गावांचे ४७००० हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली आले आहे.

पिण्याच्या पाण्यासाठी यवतमाळ व नेर तालुक्यातील काही गांवाकरीता ३२६२८ द.ल.घ.मी पाणी राखून ठेवलेले आहे. तसेच या प्रकल्पाद्वारे १००० कि.वॅट वीज निर्माती होणार असून प्रकल्पाचा एकूण साठा ३२२.०६ द.ल.घ.मी. आहे.

बेंबळा जलसिंचन प्रकल्प

सारणी क्रं.११
बेंबळ सिंचन प्रकल्प - समादेश क्षेत्र

अ.क्र.	समादेश क्षेत्र	कालवा हेक्टर	डेहणी उपसा सिंचन (हेक्टर)	एकूण समादेश क्षेत्र (हेक्टर)
१	शेती लागवडी लायक क्षेत्र	५३५६०	६९६८	६०५२८
२	सिंचन क्षेत्र	४०१७०	६९६८	४७१३८
३	सिंचन क्षमता	४७००	६९६८	५३९६८
	एकूण समादेश क्षेत्र	५९१५२	८६६१	६७८१३

१.५ डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित क्षेत्र

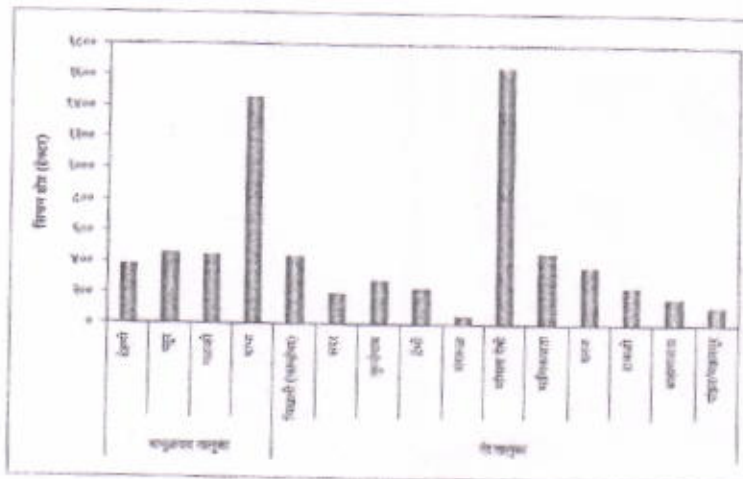
बेंबळ प्रकल्पाचा भाग म्हणून डेहणी उपसा ठिंबक सिंचन योजना राबविण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत यवतमाळ जिल्ह्यातील बाभूळगाव तालुक्यातील ४ गावे डेहणी (३७८.२२), पहूर (४५३.७७), गळकी (४४२.४३), दाभा (१४५६.३३) हेक्टर तसेच नेर तालुक्यातील ११ गावे चिखली-कान्होवा (४३६.६६), सरद (१९६.१९), कुन्हेगाव (२८०.९८), टेंभी (२३७.४२), मंगरूळ (५१.३७), मांगला देवी (१६५९.२४), माणीकवाडा (४६४.७८), घनज (३७०.२०), मंगरूळ (५१.३७), मांगला देवी (१६५९.२४), माणीकवाडा (४६४.८७), घनज (३७०.२०), टाकळी (२४४.०४), ब्राह्मणवाडा (१७५.१५), पांझर-मक्रमपूर (१२१.६१) अशा एकूण १५ गावांचे ६९६८.०१ हेक्टर क्षेत्रास ठिंबक सिंचनाचा लाभ होतो आणि एकूण सिंचन क्षमता ५३९६८ हेक्टर आहे.

मा. पंतप्रधान पॅकेजमध्ये समावेश असलेल्या बेंबळ नदीवर मोठा प्रकल्प प्रवाही कालव्याद्वारे ४७००० हेक्टर जमीन व पश्चिम विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्याच्या बाभूळगाव, कळंब, राळेगाव व मारेगाव तालुक्यातील १७७ गावे व डेहणी उपसा सिंचनाद्वारे ६९६८ हेक्टर जमीन बेंबळ जलसिंचन प्रकल्पाखाली आली आहे. डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे बाभूळगाव तालुक्यातील ४ गावे २७३१ हेक्टर व नेर तालुक्यातील ११ गावे ४२३७ हेक्टर जमीन अशा एकूण १५ गावांचे ६९६८ हेक्टर क्षेत्रास ठिंबक सिंचनाचा लाभ होतो. या प्रकल्पाला फेब्रुवारी २००७ मध्ये सुरुवात होवून जून २०१४ मध्ये पूर्ण झाला आहे. बेंबळ प्रकल्पाच्या जलाशयातून २९.७ द.ल.घ.मी. पाण्याचा उपसाद्वारे ठिंबक सिंचनासाठी वापर करण्यात येतो. डेहणी उपसासिंचन प्रकल्पाचे १२० हेक्टर क्षेत्राचा एक झोन या प्रमाणे ५७ झोनमध्ये विभागून ठिंबक सिंचनाद्वारे ओलित करण्यात येते. या

प्रकल्पाला विद्युत पुरवठा धामणगाव सब-स्टेशन पासून डेहणी व चिखली सब-स्टेशन पर्यंतचे ३३ के.व्ही. विद्युत वाहिनीद्वारा करण्यात येते.

सारणी १.२
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित गावे

अ.क्र	तालुका	गाव	सिंचन क्षेत्र (हेक्टर)
१.	बाभूळगाव	१) डेहणी	३८७.२२
		२) पट्टर	४५३.६६
		३) गळव्ही	४४२.४३
		४) दाभा	१४५६.३३
२.	नेर	१) चिखली (कान्होबा)	४३६.६६
		२) सदर	१९६.१९
		३) कुन्हेगाव	२८०.६०
		४) टेंभी	२३७.४२
		५) मंगरूळ	५१.३७
		६) मांगला देवी	१६५९.५४
		७) माणिकवाडा	४६४.७८
		८) घनज	३७०.२०
		९) टाकळी	२४४.०६
		१०) ब्राह्मणवाडा	१७५.१५
		११) पांझर/मक्रमपूर	१२१.६१
		एकूण	४२३७.५६

आलेख क्र १.१
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित गावे आणि त्यांचे सिंचित क्षेत्र

डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित पिके

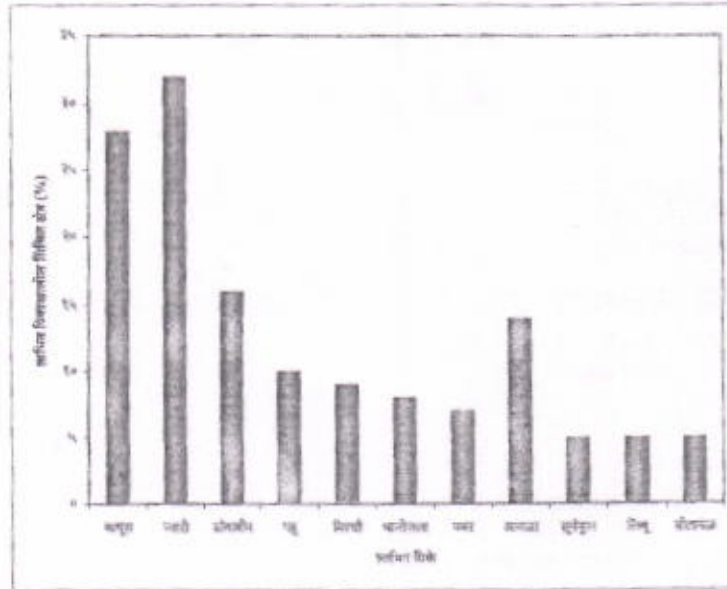
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारा लाभित पिकांचा अभ्यास करण्याकरिता प्रकल्प क्षेत्रातील नेर व बाभूळगाव तालुक्यातील लाभित प्रमुख पिकांचा (सारणी क्रं. १.३) अभ्यास करण्यात आला आहे.

सारणी क्र. १.३
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित पिके

अं.क्र.	पिक	क्षेत्र	टक्केवारी
१.	कापूस	११५१	२८
२.	ज्वारी	२२३०	३२
३.	सोयाबीन	१११५	१६
४.	गहू	६९७	१०
५.	मिरची	६२७	९
६.	भाजीपाला	५५७	८
७.	मका	४८९	७
९.	सूर्यफूल	३४८	५
१०.	लिंबू	३४८	५
११.	सीताफळ	३४८	५

डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाचा सर्वाधिक लाभ ज्वारी या पिकाच्या ३२टक्के क्षेत्राला तर त्या खालोखाल कापूस २८टक्के क्षेत्राला तर त्या खालोखाल कापूस २८टक्के क्षेत्राला झाला असल्याचे स्पष्ट होते तर सर्वात कमी सूर्यफूल, लिंबू व सीताफळ या पिकाखालील प्रत्येकी ५टक्के क्षेत्राला सिंचनाचा लाभ झाला उर्वरित सोयाबीन १६टक्के, गहू १०टक्के, आवळा १४ टक्के, मिरची ९टक्के, भाजीपाला ८टक्के, मका ७टक्के इत्यादी पिकाखालील क्षेत्राला डेहणी प्रकल्पाचा लाभ झालेला दिसून येतो.

आलेख क्र. १.२
डेहणी उपसा सिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित पिकांच्या क्षेत्राची टक्केवारी

निष्कर्ष :-

१) वाढत जाणारी लोकसंख्या, नागरीकरण, अन्नधान्याची कमतरता, वेगवेगळ्या क्षेत्रातील पाण्याची वाढती मागणी इत्यादीमुळे पाण्याची कमतरता भासत आहे. त्याकरीता पश्चिम विदर्भातील बेबळ सिंचन प्रकल्पाची किती आवश्यकता आहे हे अभ्यास क्षेत्रातील जलसंपदेचे अध्ययन केले असता लघू व मध्यम स्वरूपाचे लघूसिंचन प्रकल्पाचे नियोजन झालेले दिसून येते.

- २) बेंबळ प्रकल्पाचा भाग म्हणून डेहणी उपसा ठिंबक सिंचन योजना राबविण्यात आली. डेहणी प्रकल्पांतर्गत यवतमाळ जिल्ह्यातील बाभूळगाव तालुक्यातील ४ वसाहती व नेर तालुक्यातील ११ वसाहतींना डेहणी प्रकल्पाच्या ठिंबक सिंचनाचा लाभ होतो. या प्रकल्पाची सिंचन क्षमता ५३९६८ हेक्टर आहे.
- ३) बेंबळ प्रकल्पातून ११३ कि.मी. लांबीचा मुख्य कालवा आहे. या कालव्याद्वारे लागवडीयोग्य क्षेत्र ५३५६० हेक्टर असून सिंचन क्षेत्र ४०१७० हेक्टर व सिंचन क्षमता ४७००० हेक्टर आहे. मुख्य कालव्याचा लाभ बाभूळगाव तालुक्यातील ३१ गावांचे ५३८४ हेक्टर क्षेत्र, कळंब तालुक्यातील ४० गावात, मारेगाव तालुक्यातील २९ गावे व रळेगाव तालुक्यातील ७७ गावांना होणार आहे.
- ४) बेंबळ जलसिंचन प्रकल्प क्षेत्रातील भौगोलिक परिस्थिती आणि पाण्याची गरज लक्षात घेऊन प्रकल्प राबविणे महत्वाचे ओह.
- ५) बेंबळ जलसिंचन प्रकल्प क्षेत्रात जलसिंचनाखालील जमिनीचे प्रमाण वाढत आहे. येथे जलसिंचनाकरीता मध्यम प्रकल्प, लघू सिंचन प्रकल्प, पाझर तलाव, विहिरी, कुपनलिका या साधनांचा अधिकाधिक उपयोग होताना आढळतो.
- ६) बेंबळ जलसिंचन प्रकल्पाद्वारे लाभित क्षेत्र व ओलित क्षेत्र यामधील सहसंबंध गुणक ०.९८ असून तो घनात्मक उच्च दर्जाचा सहसंबंध दर्शवितो.
- ७) बेंबळ जलसिंचन प्रकल्पामुळे बाधित पुनर्स्थापित २५ वसाहती यवतमाळ व अमरावती जिल्ह्यातील २८ ठिकाणी पुनर्वसित झाल्या आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) More K.S. & Mustfa F.R. (1984).
Irrigation Requirement in Maharashtra Transaction Institution, of India Geographers.
- २) Pawar C.T. (1989), Impact of Irrigation A regional perspective, Himalaya publishing House, Delhi.
- ३) महाराष्ट्र सिंचन परिषद, सिंचन क्षेत्रातील समृद्धीच्या दिशा, सिंचन सहयोग सांगली
- ४) बेंबळ पाटबंधारे विभाग, यवतमाळ.
- ५) यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, साख्यकीय कार्यालय, यवतमाळ
- ६) महाराष्ट्र सिंचन विकास पाटबंधारे संशोधन व विकास संचालनालय, पुणे

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November -2019

SPECIAL ISSUE-CCIV

*Human Rights Present Scenario and
Challenges & Humanities*

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Rajendra S.Korde
Arts, Commerce College, Warwat Bakal,
Tq.Sangrampur Dist. Buldhana

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

जलसिंचन प्रकल्पाची आवश्यकता

संशोधक

कु. सोनाली सुरेंद्रराव दुभाट
एम.ए. (अर्थशास्त्र)
एम.ए. (भूगोल) बी.एड.
मो.नं. ९४२०८३३८५२

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एस.बी. आखरे
एम.ए., एम.फिल., पी.एच.डी.
भूगोल विभाग प्रमुख
कला विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा.

प्रस्तावना :-

पाणी ही अत्यंत मौल्यवान व मानवी जीवनात उपयुक्त अशी नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. या जल साधन संपत्तीचे नियोजन करणे महत्वाचे असते. कारण मानवी जीवन हे पाण्याशिवाय नाही. म्हणून मानवी संस्कृतीचा विकास हा नद्यांच्या सानिध्यात झालेला दिसून येतो.

मानवी इतिहासात सुमारे दहा हजार वर्षांपूर्वी शेतीची सुरुवात झाली. भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मते, शेती हा मानवी संस्कृतीचा सर्वात मोठा शोध आहे. आपल्या भारतादेशात शेतीला अनन्य साधारण महत्व देण्यात आलेले असून मोहोत्सोदडो व हडप्पा या ठिकाणी झालेल्या उत्खननात धान्याची कोठारे सापडलेली आहेत. सुमारे पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या या संस्कृतीमध्ये शेतीला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

माणूस हा बुध्दीमान आहे. त्याच्या तल्लख बुध्दीने केलेल्या निरिक्षणावरून शेतीची निर्माती झालेली असून ती शेती प्रामुख्याने अनुभवावर अवलंबून आहे. स्थानांतरही शेतात नवनवीन प्रयोग प्रत्यक्ष अंमलगत आणून सुधारणा होत गेल्या पण ईप्रजांच्या काळात शेतीत सुधारणा करण्यासाठी फारसे प्रयत्न झाले नाही.

स्वातंत्र्यपूर्वीच्या काळात शेतीमध्ये नवीन तंत्रज्ञानावर व शेतीत यंत्रिकीकरणाचा वापर अत्यल्प होता. पारंपारिक शेती अवजारांचा वापर करून शेती करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल होता.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशाच्या उत्तर भागात झालेल्या हरितक्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर देशात पूर्वी होणारी शेती पारंपारिकवरून आधुनिक शेतीकडे वाटचाल करू लागली.

कृषीक्रांतीचे जनक डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन यांनी सध्याच्या शेतीला हरितक्रांती असे जरी नाव दिले असले तरी भविष्याकाळाची शेती सदाहरीत क्रांती (Ever Green Revolution) अशा स्वरूपाची राहिल असे मत प्रदर्शित केले आहे. (संदर्भ-कृषी घटक संपूर्ण मार्गदर्शन (२००४), डॉ. आनंद पाटील पृ.क्रं. ९५)

पूर्वीच्या शेती पारंपारिक, आजची शेती आधुनिक व उद्याची शेती शाश्वत असे समिकरण असून भविष्यातील शेती करतांना आधुनिक तंत्रज्ञाना सोबत पारंपारिक तंत्रज्ञानाची साथ देवून या शेतीला शाश्वत बनविणे काळाची गरज आहे. कारण कोणत्याही पिकाच्या योग्य वाढीसाठी 'पाणी' हा मुलभूत घटक असून तो पिकाचा आत्मा आहे असे म्हटले जाते.

पाणी ही मौल्यवान नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. माणसाची तो मुलभूत गरज आहे. कारण मानवी जीवन हे पाण्याशिवाय नाही. म्हणून शेतीच्या विकासामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडणाऱ्या विविध घटकांमध्ये सर्वात महत्वाचा घटक 'पाणी' हा आहे. म्हणून पाण्याला शेतीचे जीवनरक्त सुध्दा संबोधले जाते.

कृषीप्रधान भारत देशाची प्रगती, ही शेतीच्या विकासात दडलेली आहे. आणि म्हणूनच जलसिंचन या विषयाला भारतात अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

"पावसाच्या पाण्याव्यतिरिक्त पिकांना दिलेल्या पुरक पाण्याला जलसिंचन असे म्हणतात"

“काही विशिष्ट उद्दीष्ट ठेवून व भौगोलिक परिस्थितीचा अंदाज घेवून केलेल्या पुनर्नियोजित प्रारूप आराखडा म्हणजे प्रकल्प होय. किंवा एखाद्या निश्चित उद्दीष्ट प्राप्तीकरीता संशोधन, नियोजन व त्याच्या क्रियान्वयाची योजनाबद्ध कालीक मांडणी करून तयार केलेला आराखडा म्हणजे प्रकल्प होय”

जलसिंचनाचे उद्देश :-

- मोसमी पाउस असल्यामुळे इतर ऋतुत पिके घेणे.
- वर्षातून एकापेक्षा जास्त पिके घेणे.
- नगदी पिके घेणे.
- रासायनिक खते लागू पडण्यासाठी
- दर हेक्टरी जास्त उत्पादन घेणे.

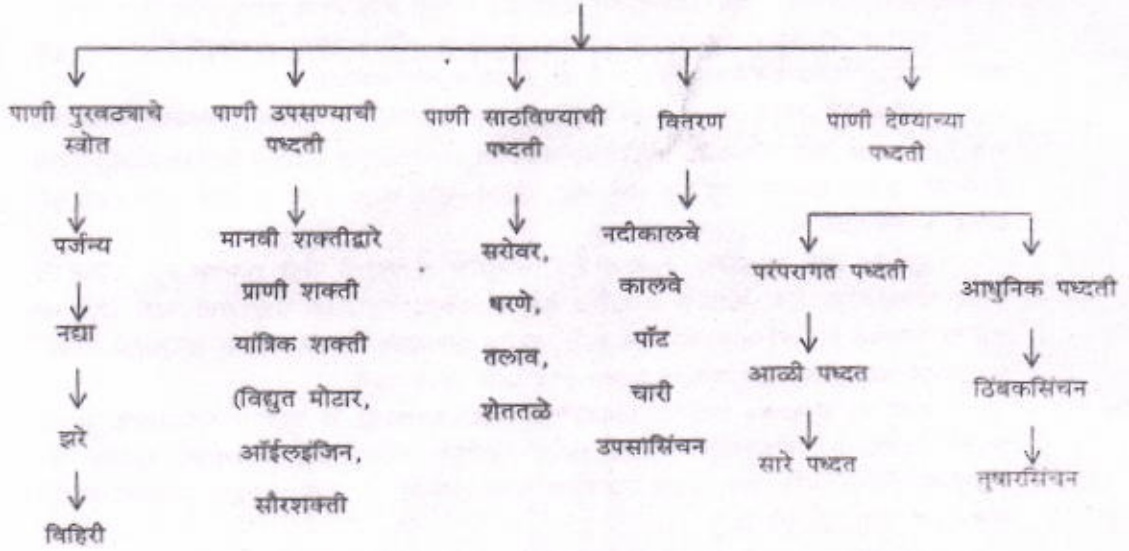
आज एकीकडे भरमसाट लोकसंख्या वाढत आहे. त्या मानाने कृषी उत्पादनांमध्ये वाढ होत नसल्याने, या वाढत्या लोकसंख्येसोबतच शेती उत्पादनामध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे व त्यासाठी जलसिंचनाची आवश्यकता आहे. ओलीत व्यवस्थेमुळे उत्पादन आणि उत्पादकता किती वाढते परिणामतः उत्पन्नात होणारी वाढ किती आहे. हा आर्थिक अध्ययनाचा मूळ विषय आहे.

“सिंचन म्हणजे शेतीस जमिनीस वा एखाद्या ओसाड स्थळास, हलविता देण्याजोगी तुषार सिंचन होय.”

जलसिंचनाची पार्वभूमी :-

पिकांना पाणी देण्याची प्रथा प्राचीन असून त्या पध्दतीमध्ये विविधताही आढळून येतो. पिकांना जे कृत्रिमरित्या पाणी देतो त्यास ढोबळमानाने जलसिंचन असे म्हणता येईल. कृषीक्षेत्राच्या प्रगतीशी संबंधित महत्त्वपूर्ण घटक जलसिंचन आहे.

RESEARCH JOURNEY
जलसिंचन व्यवस्था

मानवाला जसे आपल्या दैनंदिन जीवनात पाण्याची नितांत गरज असते त्याच प्रमाणे शेतीला सुध्दा पाण्याची गरज असतो. आणि म्हणून सिंचन, जलसिंचन हा सर्वांना विचार करायला लावणारा घटक आहे.

पाण्याची गरज पिण्यासाठी, औद्योगिक वापरकरिता व शेतीसाठी ज्या ठिकाणी असेल तेथे भूगर्भात पाणी साठविण्याऐवजी उपसा करण्यावर भर दिला जातो. त्यामुळे भूजल पातळी क्षपाटयाने कमी होते. सिंचनासाठी पाण्याची गरज दिवसेंदिवस वाढत आहे. याउलट त्याची उपलब्धता मात्र कमी होत आहे. अशा परिस्थितीत जलसंवर्धन करणे आवश्यक आहे.

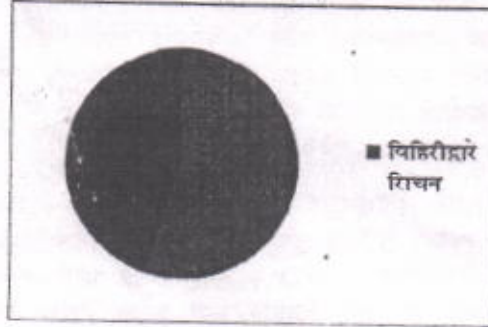
आपल्या देशात मुख्यतः पाटाद्वारे, दंडाद्वारे पाणी देण्याची पध्दत प्रचलित आहे. त्यामुळे अशा प्रवाही सिंचन पध्दतीत ३० ते ५० टक्के पाणी वाया जावून त्याचा पिकास प्रयत्न्य लक्ष्य होत नाही व या अतिरिक्त पाण्यामुळे जमिनी क्षारयुक्त होण्याचा धोका असतो. म्हणून ठिबक सिंचन या आधुनिक पध्दतीचा वापर करून आवश्यक तेवढेच व काटकसरीने वापरून पाणी नाश टाळता येईल. व जमिनी सुरक्षित राहतील व उत्पादनात वाढ होईल.

महाराष्ट्रातील सिंचन प्रमाणे :-

महाराष्ट्रातील जवळ जवळ ८० ते ८५ टक्के शेती मोसमी पावसाच्या लहरीवर अवलंबून आहे. राज्यात केवळ १८ टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचे प्रामुख्याने कालवे, तळी, सरोवरे, पाझर तलाव, विहिरी, उपसासिंचन तुषार सिंचन, ठिबक सिंचन, कुपनलिका असे प्रकार पडतात. ठिबक सिंचनात महाराष्ट्र हे अग्रेसर राज्य असून संपूर्ण भारताच्या ६० टक्के ठिबक सिंचन एकट्या महाराष्ट्रात केले जाते. २००६-२००७ मध्ये सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र हे ३९.५८ लाख हेक्टर होते पिकाखालील एकूण क्षेत्रांपैकी १७.५ टक्के क्षेत्र सिंचनाखालील होते.

आलेख क्र. १.२

महाराष्ट्रातील सिंचन प्रमाण

➤ ठिबक सिंचन :-

जमिनीचा दर्जा, पिकांची जात, पिकांचे स्वरूप, वाष्पीभवनाचे प्रमाण इत्यादी गोष्टी लक्षात घेऊन पिकांच्या मुळाशी त्यांच्या गरजेपुरते पॉलिथिनच्या नळ्यांचे जाळे पसरून तोटीच्या किंवा सूक्ष्म नळीद्वारे शेवार्थेबाने किंवा वारीक धारेने पाणी देण्याच्या आधुनिक पध्दतीला ठिबक सिंचन म्हणतात.

मानवास प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाली की, प्राप्त परिस्थितीत पर्याय शोधले जातात. १९८६ मध्ये द्राक्षे पिकविणाऱ्या नाशिक जिल्ह्यास अवर्षणाचा तडाखा बसला तेव्हा त्यांनी द्राक्षाच्या बागा वाचविण्यासाठी ठिबक सिंचनाचा आधार घेतला आणि आता महाराष्ट्रात सिंचन

पध्दतीत नाशिक जिल्हा आषाडीवर आहे. महाराष्ट्राने सूक्ष्मलक्षी जलसिंचन तंत्रज्ञान, उच्च उत्पादकता व सुधारित दर्जा या बाबतीत देशात पाया घातला आहे. संपुर्ण देशातील ६० टक्के ठिबक सिंचन एकट्या महाराष्ट्रात आहेत. फळे, पालेभाज्या, फुले इत्यादीसाठी ठिबक सिंचनाचा वापर केला जातो. महाराष्ट्र शासनाने ऊस पिकासाठी देखील ठिबक सिंचनाचा प्रसार करण्यासाठी योजना हाती घेतली आहे.

➤ तुषार सिंचन :-

या पध्दतीमध्ये पंपाच्या साहाय्याने पाण्याचा आवश्यकत तो दाब देऊन लहान लहान छिद्रावाटे फवार्च्याने पिकाला पाणी दिले जाते. तुषार सिंचन पध्दतीने पावसाप्रमाणे जमिनीवर पाणी पडते व त्याचे समान वितरण होते. या पध्दतीमुळे पारंपारिक जलसिंचन पध्दतीच्या तुलनेने ३० टक्के ते ३५ टक्के पाण्याची बचत होते, तर उत्पन्नात १० टक्के ते १५ टक्के वाढ होते. या पध्दतीमुळे पाण्याच्या फवार्च्याने पिकाची पाने सतत भुतली जातात. साहजिकच रोगराई आणि किडीचे प्रमाण कमी होते. त्याचप्रमाणे जमिनीमध्ये पाण्याचा साठा होत नाही व जमीन खारी बनत नाही हा एक मोठा फायदा आहे.

कालवे

महाराष्ट्रात जलसिंचन प्रकारत विहिरीच्या खालोखाल कालव्याद्वारे सुमारे २३ टक्के क्षेत्र अमलात आणले जाते. महाराष्ट्रात मुख्यत्वेकरून दख्खनच्या पठारावर कृष्णा, गोदावरी, भीमा आणि त्यांच्या उपनद्यांच्या क्षेत्रात पाटबंधारे योजना अमलात आणून कालव्याद्वारे जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो.

➤ पाझर तलाव :-

विहिरी किंवा नदीच्या पात्रातून अथवा जलाशयातून उंच भागातल्या जमिनीला पाणीपुरवठ्याची सोय उपलब्ध करून घ्यावयाची असेल तर हे पाणी उंचावर न्यावे लागते. यासाठी ऑईल इंजिन्स व विजेचे पंप यांचा वापर केला जातो. महाराष्ट्रात एकूण जलसिंचन क्षेत्रापैकी ८ टक्के क्षेत्र हे उपसा जलसिंचनाचे आहे. महाराष्ट्रात मुख्यत्वेकरून दक्षिण महाराष्ट्रात विशेषतः कोल्हापूर जिल्हा आणि कोकणामध्ये रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात उपसा जलसिंचनाद्वारे जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो.

➤ विहीर जलसिंचन :-

महाराष्ट्रात भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेच्या १९९५ च्या आकडेवारीनुसार ११ लाख ४३ हजार विहिरी आहेत. यापैकी सुमारे १० लाख विहिरीवर ऑईल इंजिन किंवा विद्युत पंप बसविलेले आहेत. विहिरींमधुन २,५४,७१० हेक्टर मीटर पाणी उपसा करण्यासाठी उपलब्ध होते आणि दरवर्षी पावसाचे जे पाणी भूगर्भात मुरते त्याचा विचार करता ३२१,८१० हेक्टर पाणी वापरसाठी मिळू शकते. महाराष्ट्रातील भूमिगत पाण्याच्या एकूण साठ्याचा अंदाज पाहता आणखी ११ लाख ८२ हजार विहिरी खोदता येतील.

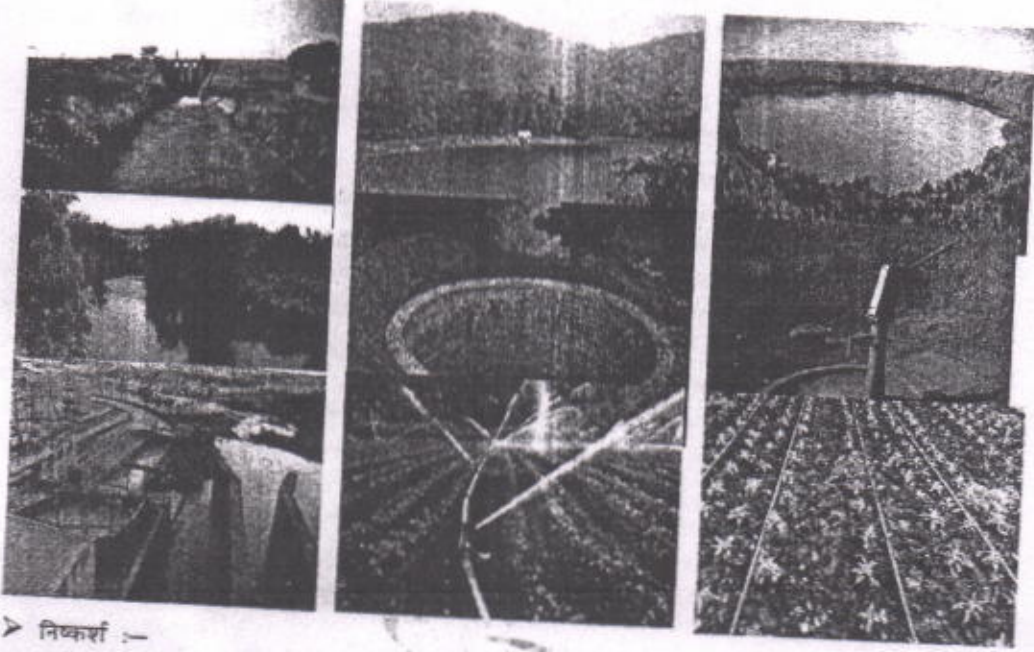
➤ तलाव सिंचन :-

महाराष्ट्रात तलाव जलसिंचनाचे प्रमाणे १५ टक्के आहे. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने विदर्भामध्ये भंडारा, चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यात तलावाच्या साहाय्याने पाणीपुरवठा केला जातो. या प्रदेशात तलावाद्वारा होणाऱ्या जलसिंचनाचे प्रमाण सुमारे ६० टक्के आहे.

➤ जलसिंचनाचे प्रकार :-

➤ निष्कर्ष :-

- १) शेतीची उत्पादकता आणि मान्सूनच्या लहरीपणामुळे शेती उत्पादन व उत्पन्न अनिश्चित स्वरूपाचे झाले आहे.
- २) शेतीला योग्य वेळी जल सिंचनाद्वारे पाणी पुरवठा झाला तर शेतीची उत्पादकता ही निश्चितच वाढेल व कृषीच्या मागासलेपणा कमी होईल.

संदर्भ :-

- १) कृषी घटक संपुर्ण मार्गदर्शन (२००४), डॉ. आनंद पाटील- पृ.क्र. ९५
- २) कृषी विषय घटक (२००५), के. सागर प्रकाशन.
- ३) हिरवे नंदकिशोर (जुन २०१२), "स्वातंत्र्यपूर्ण भारताचा जलसिंचन इतिहास", महाराष्ट्र सिंचन विकास.
- ४) आयरे (२०१२) टिबक, गोडवा कृषी प्रकारान.
- ५) विकिपिडीया

Principal
Arts & Science College
Kurha

**पारधी बेडा (वस्ती) - काळा गोटा येथील पारधी जमातीच्या आरोग्य विषयक
समस्यां आणि आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचे भौगोलिक अध्ययन**

डॉ. सुनील आखरे

मार्गदर्शक
पीएच. डी संशोधन केंद्र
भूगोल विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
महाराष्ट्र भारत

कु. ऋतुजा आमले

संशोधक विद्यार्थी
पीएच. डी संशोधन केंद्र
भूगोल विभाग
कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा
महाराष्ट्र भारत

प्रस्तावना:-

मागील काही वर्षात भारत महाशक्तीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. सद्यस्थितीत भारत जगातील चौथी महाशक्ती आहे. परंतु आजही भारतात अनेक आदिवासी जमाती विकासापासून दूर आहे. दारिद्र, कुपोषण, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता यांप्रकारच्या अनेक समस्या या जमातीमध्ये दिसून येतात. यातूनच आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात. काळा गोटा हे १००% पारधी जमात असलेली वस्ती असून येथे सुद्धा वरील समस्या दिसून येतात. प्रस्तुत शोध निबंधात काळा गोटा या पारधी बेडा (वस्ती) येथील पारधी जमातीचे आरोग्य विषयक समस्यांवर आर्थिक, सामाजिक भौगोलिक परिस्थितीच्या होणा-या परिणामाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

1Page

अभ्यास क्षेत्र :- महाराष्ट्राच्या विदर्भ विभागातील अमरावती हा महत्त्वपूर्ण जिल्हा आहे. अमरावती जिल्हाच्या तिबसा तहसील मधील मारडा या गावातील काळा गोटा ही पारधी वस्ती असून मारडा या गावापासून उत्तरेस १.७ कि.मी. अंतरावर आहे. काळा गोटा या वस्तीचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०°५९'२२' उत्तर अक्षवृत्त

असून रेखावृत्तीय विस्तार ७८°०५'३३' पूर्व रेखावृत्त आहे. काळा गोटा ही १००% पारधी जमात असलेली वस्ती आहे. काळा गोटा वस्तीची ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया अशी एकूण २२८ लोकसंख्या आहे.

उद्दिष्ट :-

काळा गोटा या पारधी बेडा (वस्ती) येथील पारधी जमातीचे आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन करून त्यामागील भौगोलिक कारणांचे विश्लेषण करणे.

माहिती स्रोत आणि संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता प्राथमिक आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ही आकडेवारी क्षेत्रीय सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त केली असून याकरिता काळा गोटा येथील एकूण ४७ कुटुंब प्रमुखांची मुलाखत घेण्यात आली. प्राप्त आकडेवारीचे विश्लेषण करण्याकरिता विविध सांख्यिकीय आणि नकाशाशास्त्रीय पद्धतींचा उपयोग करण्यात आला.

लोकसंख्या शास्त्रीय घटक:-

'काळा गोटा' पारधी बेडा (वस्ती) येथील ४७ कुटुंबामध्ये २२८ लोकसंख्या असून यात ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया आहे. येथील लोकसंख्येचे वैशिष्ट्य पुढीलप्रमाणे

- अ) वय संरचना :- 'काळा गोटा' येथील लोकसंख्येची वयानुसार वर्गवारी केली असता असे दिसून येते की, सुमारे ७१% लोकसंख्या ३० वर्षांपेक्षा कमी वयाची असून केवळ १% लोकसंख्या ६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाची आहे. (सारणी क्र. १)

काळागोटा वय संरचना

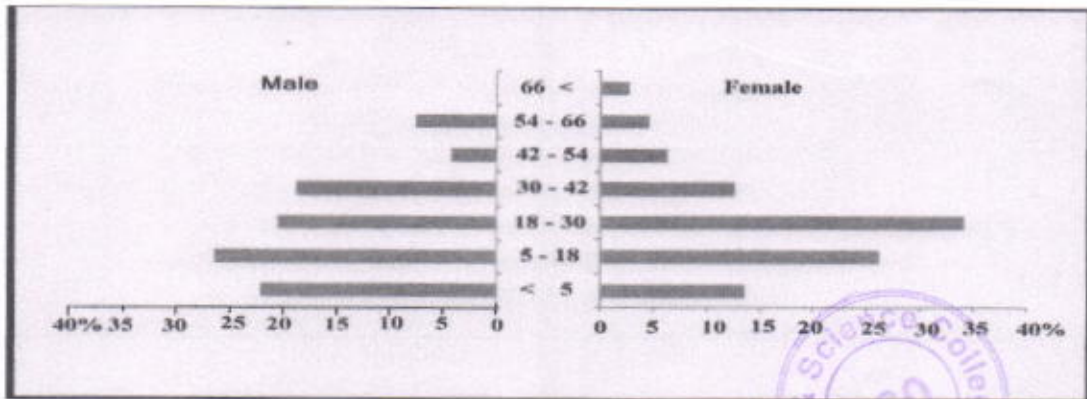
अ.क्र.	वय	लोकसंख्या	टक्केवारी
१	५ वर्ष >	४१	१८
२	६ ते १७ वर्ष	६०	२६
३	१८ ते ३० वर्ष	६२	२७
४	३१ ते ४२ वर्ष	३६	१६
५	४३ ते ५४ वर्ष	१२	५
६	५५ ते ६६ वर्ष	१४	६
७	६६ <	३	१

(सारणी क्र. १)

वरील सारणी वरून असे स्पष्ट होते की, 'काळा गोटा' येथे क्रियाशील लोकसंख्या ४८% असून अक्रियाशील लोकसंख्या ५२% आहे.

ब) लिंग संरचना :- 'काळा गोटा' येथील एकूण २२८ लोकसंख्येपैकी ११७ पुरुष व १११ स्त्रिया आहे. येथील लिंग गुणोत्तर दरहजार पुरुषामागे ९४८.७ या स्त्रिया आहे १८ वर्षांपेक्षा कमी वय असलेल्या लोकसंख्येमध्ये पुरुषांचे प्रमाण जास्त असून ६६ पेक्षा जास्त वय असलेल्या लोकसंख्येमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. (आलेख क्र.१)

लिंग संरचना

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

3Page

(आलेख क्र.१)

क) **आर्थिक स्थिती :-** 'काळा गोटा' येथील लोकसंख्येमध्ये ११० लोक (४८%) क्रियाशील असून यातील ९५ लोक मजुरी, ११ शेती, १ किराणा दुकान, १ शेळी पालन व्यवसाय करतात २ नागरिकांनी दारू भट्टीचा व्यवसाय करतो असे सांगितले. जरी दोघांनी दारू भट्टीचा व्यवसाय करतो असे सांगितले असले तरी अनेक लोकांचा दारू भट्टीचा व्यवसाय आहे तसेच अनेक दारू भट्टीवर मजुरी करतात. सुमारे ४५% कुटुंब प्रमुख मुंबई येथे रोजगार्यकरिता दोन ते सहा महिने स्थलांतरित होतात. आर्थिक स्थिती कमकुवत असली तरी येथे कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. कर्ज बँक कडून न घेता सावकार किंवा नातेवाईकांकडून घेतात. कर्ज मुख्यतः शेती व्यवसायिकांनी घेतलेले आहे. सर्वच कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ३००००० लाखापेक्षा कमी आहे.

येथील ४९% पक्की घरे असून ४०% कुळाची व ११% मातीची घरे आहे. तसेच फ्रीज, टी. व्ही आणि गॅस या वैनीच्या वस्तू सुमारे १३% कुटुंबा जवळ असून १५ % कुटुंबाजवळ कुलर, ४% जवळ टेपरेकॉर्डर आणि ६४ % जवळ मोबाईल आहे. ४३% घरांमध्ये वीज कनेक्शन असून इतर लोकांनी अनधिकृत वीज कनेक्शन घेतले आहे.

ड) **सामाजिक स्थिती :-**

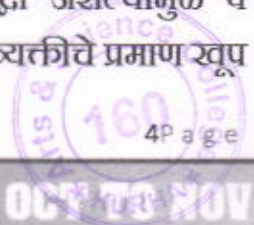
'काळा गोटा' येथील संपूर्ण लोकसंख्या पारधी या आदिवासी जमातीची असून केवळ ४५% लोकांजवळ जातीचे प्रमाणपत्र आहे, जात पडताळणी (Cast Validity) पत्र केवळ ७ % लोकांजवळ आहेत तसेच ७१% लोकांचे बँक खाते असून सुमारे ३०% लोकांजवळ ATM कार्ड आहे. सुमारे ८५% लोकांजवळ आधार कार्ड आहे केवळ लहान मुलांचे आधार कार्ड नाही. तसेच शासकीय योजनांचा लाभ फारसा मिळाला नाही.

इ) **आरोग्यविषयक स्थिती :-**

'काळा गोटा' येथे आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव असून प्राथमिक आरोग्य केंद्र ७ कि.मी. अंतरावर आहे. अस्वच्छता, अंधश्रद्धा असल्यामुळे व आरोग्यविषयक जागृती नसल्यामुळे 'काळा गोटा' येथे आजारी व्यक्तीचे प्रमाण खूप

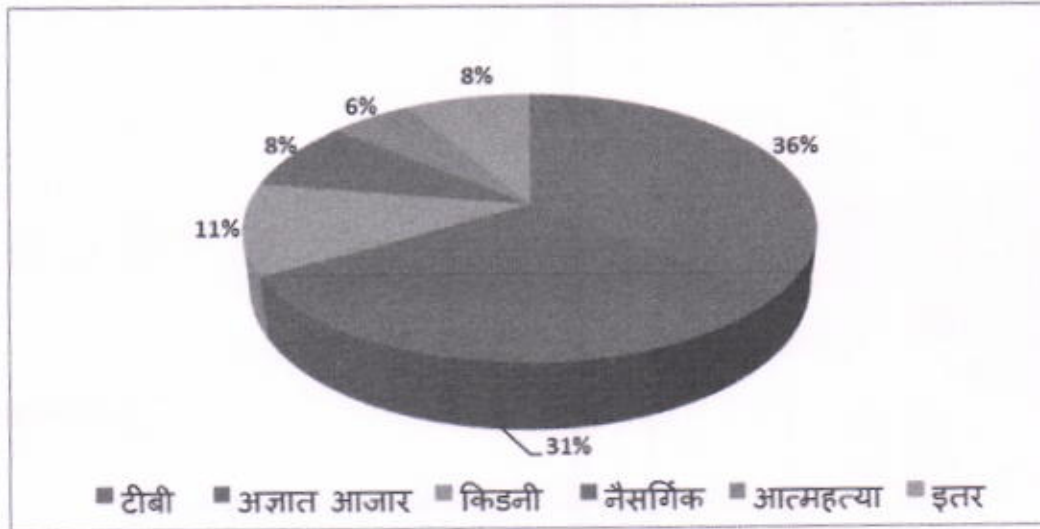
डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

जास्त आहे. सुमारे २६% कुटुंबामध्ये आजारी व्यक्ती आढळून आलेत. यामुळेच येथे मृत्युदर जास्त आहे. मागील १० वर्षात एकूण ३८ लोकांचा मृत्यू झाला. यावरून हे स्पष्ट होते की, येथे मृत्युदर १७.७ (दरवर्षी प्रती हजारी १७.७ मृत्यू) आहे. भारताचा मृत्युदर ६.३ व असून 'काळा गोटा' येथील मृत्युदर भारताच्या दुप्पटीने जास्त आहे. येथील लोकांचे आयुष्यमान (मृत्युच्या वेळीचे सरासरी वय) ३८.८ इतके कमी आहे. भारतातील लोकांचे आयुष्यमान ६७.८ आहे. 'काळा गोटा' येथील आयुष्यमान भारतातील आयुष्यमानाच्या तुलनेत २९ वर्षांनी कमी आहे. येथील मृत्यूचे कारणानुसार वर्गीकरण आलेख क्र. २ मध्ये दिले आहे.

'काळा गोटा' येथील मृत्यूचे कारणानुसार वर्गीकरण

वरील आलेखावरून असे स्पष्ट होते की, सर्वात जास्त ३६% मृत्यू टी.बी. या आजाराचे झाले तर ३१% मृत्यू अज्ञात आजाराने झाले. किडनीच्या आजाराचे ११%, नैसर्गिक वृद्धापकाळाने ८%, आत्महत्यामुळे ६% आणि अपघात, सर्पदंश व कुत्रा चावणे यासारख्या इतर कारणामुळे ८% मृत्यू झाले आहे. अज्ञात आजाराने मृत्यू झाल्यामुळे पारधी जमातीमध्ये करणीमुळे मृत्यू झाले अशी अंधश्रद्धा आहे. अनेक मुलाखतदात्यांनी अज्ञात आजारामुळे मृत्यू झालेल्या लोकांना करणी केली तसेच भूतबाधा अघोरी शक्तीमुळे मृत्यू झाले असे उत्तर दिले.

निष्कर्ष :- प्रस्तुत शोध निबंधाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे

अ) निरीक्षण :- प्रस्तुत संशोधनामध्ये खालील निरीक्षणे आढळून आली.

- १) 'काळा गोटा' येथील पारधी वस्तीमध्ये निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता या समस्या मोठ्याप्रमाणात आहे.
- २) 'काळा गोटा' येथील संपूर्ण लोकसंख्या पारधी या आदिवासी जमातीची असून सुद्धा ९९% लोकांजवळ जातीचे प्रमाणपत्र नाही तसेच ९३% लोकांजवळ जात पडताळणी पत्र नाही. २९% लोकांचे बँक खाते नाही तसेच केवळ ३०% ATM कार्डधारक आहे. येथील लोक बँक कडून कर्ज न घेता सावकाराकडून कर्ज घेतात.
- ३) येथे अक्रियाशील लोकसंख्या सुमारे ९२% आहे. यात लहान मुले व विधवा स्त्रियांची संख्या जास्त आहे.
- ४) 'काळा गोटा' येथील लोकांची आर्थिक स्थिती ढलाखीची असून बहुतांश लोक मजुरी करतात. जास्त रोजगाराच्या लालसेने २ ते ६ महिने मुंबई येथे स्थलांतरीत होतात. तसेच अनेक तरुण दारू भट्टीवर मजुरी करतात किंवा दारू भट्टीचा व्यवसाय करतात.
- ५) आर्थिक स्थिती कमकुवत असून सुद्धा मोबाईलचे प्रमाण जास्त आहे. याउलट शासनाच्या मदतीने मिळणारी गॅस कनेक्शन व संडास यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- ६) १००% अधिवासी वस्ती असून सुद्धा येथे शासनाच्या योजनांचा लाभ पुरेपूर मिळाला नाही.
- ७) येथे मृत्युदर अतिशय जास्त असून ही या जमातीच्या अस्तित्वासाठी धोक्याची घंटा आहे. विशेषतः येथील सरासरी आयुष्यमान केवळ ३८.८ वर्ष आहे. येथे सर्वाधिक मृत्यू टी. बी. मुळे आणि अज्ञात रोगाने झाले आहे. येथे वैद्यकीय सुविधांचा अभाव असून मृत्युदर जास्त असण्याला अंधश्रद्धा हे सुद्धा मुख्य कारण आहे.
- ८) येथे पिण्याच्या पाण्याकरिता नळ योजना असली तरी हि नळ योजना पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यास अपुरी आहे.

डॉ. सुनील आखरे

कु. ऋतुजा आमले

6Page

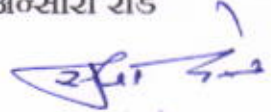

- ब) उपाययोजना :- वरील निरीक्षणाच्या अधारावर पुढील उपाय योजना सुचवीत आहे.
- १) येथे निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता, बालविवाह, अस्वच्छता या समस्या सोडविण्यासाठी जनजागृती करणे आवश्यक आहे. याकरिता शासनाने तसेच सामाजिक संस्थांनी उपक्रम राबवावे.
  - २) येथील १००% लोकांचे जातीचे प्रमाणपत्र तसेच जात परताळणी पत्र तयार करण्याकरिता शासनाने काळा गोटा येथे कॅम्प लावून शासन आपल्या दारी हा उपक्रम राबवावा. तसेच सर्व नागरिकांचे डिरो बॅलन्सवर बँक खाते काढावी.
  - ३) स्थानिक रोजगार निर्मितीसाठी शासन स्तरावर उपाययोजना करावी.
  - ४) शासनाच्या योजनाचा लाभ लोकांपर्यंत पोचविण्याचा प्रयत्न करावा.
  - ५) येथे वैद्यकीय सुविधा पुरविण्यात याव्या तसेच अज्ञात आजाराचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे सर्व लोकांची मोफत वैद्यकीय तपासणी करून घ्यावी.
  - ६) पिण्याच्या पाण्याच्या पूर्ततेकरिता पाण्याची टाकी बांधण्यात यावी.

संदर्भ :-

- १) हुसैन मजीद (२००१) : " मानव भूगोल" रावत पब्लिकेशन ३ न २०, जवाहर नगर, जयपूर ३०२००४
- २) मामोरीया चतुर्भुज (१९९९) : " मानव भूगोल" साहित्य भवन पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्युर्स (प्रा.) लि, ३४ लाजपत कुंज, आब्रा २८२००२
- ३) प्रसाद गोविंद, प्रमोदकुमार सिंह (२००७) : "जनसंख्या संसाधन एवं सामाजिक - आर्थिक रूपांतरण" डिस्कव्हरी पब्लिकेशन हाऊस ४८३१/२४, अन्सारी रोड दरियागंज, नई दिल्ली ११०००२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - IV

October - December - 2019

PART - IV

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF PART - III

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	विदर्भाची अखंड काव्यपरंपरा डॉ. कोमल वि. ठाकरे	१-९
२	वैदर्भीय लोकगीत एक आढावा डॉ. कविता राजाभोज	१०-१२
३	वैदर्भीय संत तुकडोजी महाराज : एक जीवनदर्शन डॉ. स्मिता जाधव	१३-१७
४	विदर्भीय दलित कवयित्रींच्या काव्यातील आशय आणि शैली प्रा. डॉ. विजया गोडाम	१८-२३
५	भ. श्री. पंडिताचे अनुवादित साहित्य प्रा. नरेंद्र ईश्वर धरत	२४-३०
६	वऱ्हाडी म्हणीतील वाङ्मयीन सौंदर्य डॉ. राखी म. जाधव	३१-३४
७	विदर्भातील संतपरंपरा प्रा. डॉ. सुनंदा चरडे-दुबे	३५-४०
८	'बिराड' आत्मकथनातील भटक्यांच्या प्रथा- परंपराचा अभ्यास प्रा. भारती दि. वनपारखी-चिमुकर	४१-४५
९	महेश एलकुंचवार यांच्या एकांकिका डॉ. संगीता खुरद	४६-४९
१०	डॉ. योगेन्द्र मेश्रमांचे मराठी साहित्यातील योगदान प्रा. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	५०-५३
११	विदर्भातील पाच संतरत्न प्रा. डॉ. विलास खुणे	५४-५९
१२	सदाऊ बाण्याची काव्यानुभूती : आता होऊन जाऊ घा ! प्रा. डॉ. हेमंतकुमार बागडे	५०-६५
१३	विदर्भातील निवडक बोली भाषेचे स्वरूप प्रा. दिलीप घोनमोडे	६६-७३
१४	गोडवनातील आदिवासींच्या लोकसाहित्यातील वैविध्यता प्रा. डॉ. प्रफुल्ल तुकारामजी बन्सोड	७४-८०
१५	वामन निंबाळकर यांची कविता	८१-८४

३. वैदर्भिय संत तुकडोजी महाराज : एक जीवनदर्शन

डॉ. स्मिता जाधव

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा, जि. अमरावती.

प्राचीन काळापासून विदर्भाला गौरवशाली व समृद्ध वारसा लाभलेला आहे. प्राचीन काळापासून अर्वाचीन काळापर्यंत तसेच सोबतच्या काळातही विदर्भाचा इतिहास संपन्न आहे. वर्धा, नागपूर, अमरावती, भंडारा गडचिरोली, गादिया, चंद्रपूर, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, यवतमाळ हे आजच्या विदर्भातील जिल्ले विदर्भाचे वैभवच म्हणता येईल. विदर्भातील या प्रदेशावर प्राचीन काळापासून अनेक प्रथितयश राजवंशांनी राज्य केले. कृषी, उद्योग, व्यापार व शिक्षण, ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, समाजकारण, राजकारण यात विदर्भ प्रदेश आजही अग्रेसर आहे. विदर्भ ही सर्वच काळात कवी आणि ज्ञानीयांची भूमी राहिलेली आहे.

विदर्भाला अद्वितीय अशी संत परंपरा लाभलेली आहे. या पृण्य भूमीत जन्माला आलेल्या संतांनी लोकांची आत्मिक व आध्यात्मिक उन्नती साधलेली आहे. मुप्रसिध्द संस्कृत साहित्यिक भवभूती, बोपदेव, देवनाथ, मुकुंदराज असे अनेक सिध्दहस्त लेखक विदर्भाच्या भूमीत जन्माला आले व त्यांनी साहित्यरचना केली.

विदर्भात महानुभाव, बारकरी, नाथ संप्रदायी, दत्तात्रेय पंथाचे लोक विदर्भात जास्त क्रियाशील होते. मुस्लीम राजवटीत या संतांनी हिंदूची अस्मिता टिकवून धरण्याचे कार्य केले आणि एकगृहीयत्वाची जाणीव निर्माण करण्यात या सर्व संतांनी अलौकिक असे कार्य केले. मध्ययुगीन काळातील याच संतपरंपरेचा वारसा आधुनिक काळात विदर्भातील संतांनी पुढे चालविला. यात संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा आणि संत गुलाबराव महाराज यांचा प्रकर्षाने उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी आपले विचार उक्तीने व कृतीने समाजमनाला पटवून दिले. भजन, कीर्तन, प्रवचन आणि लेखन याचा अतिशय खुबीने वापर करून प्रबोधन केले. सामाजिक प्रश्नांचे भान ठेवून त्यांनी लोकजागृती घडवून आणली. लोकसंग्रह, लोकसंघटन आणि लोकजागृती ही परिमाण वापरून समाजातील कृप्रा, कर्मकाष्ट, मृशय-अमृशय भाव, धर्माचे बाह्य अवडंबर, जातीप्रथा याविरुद्ध समाजाला उद्बोधन केले.

विदर्भामध्ये जे संत, सत्पुरुष होवून गेलेत. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आध्यात्मिक मार्गाबरोबरच त्यांनी लोकांना देशभक्ती शिकविली. त्यांनी लिहिलेला 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ जीवनाच्या सर्व अंगोपांगावर प्रकाश टाकणारा आहे. समाजघडवणूकीकरिता त्यांनी केलेल्या कार्याचे अध्ययन केल्यानंतर त्यांनी केलेले प्रचंड रचनात्मक कार्य आपल्या डोळ्यासमोर येते. समाजामध्ये असणाऱ्या घातक रूढी परंपरा यावर त्यांनी मार्मिकपणे टीका केली. त्यांनी आपल्या भजनांतून, भाषणांतून व पत्रांमधून व त्यांच्या संपूर्ण साहित्यातून व त्यांच्या तत्कालिन समाज कार्यातून व त्यांनी निर्माण केलेल्या विविध संघटनात्मक व संस्थात्मक कार्यांच्या ध्येय धोरणातून आणि त्यांच्या कार्यशैलीतून प्रकर्षाने जाणवते.

समाजात प्रत्यक्ष कार्य करायचे असेल तर हा समाज प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय व अनुभवल्याशिवाय समाजातील प्रश्न कळणार नाहीत, समाज हीच आपली पाटशाळा आहे. याकरिता त्यांनी भारतभ्रमण करून अनुभव घेतले. त्यांनी समाजजीवनाला ग्रासून टाकणाऱ्या अनेक विषयांना आपल्या लेखणीद्वारे वाचा फोडली. परंपरागत अनिष्ट रूढी, जाती, धर्म, पंथभेद, अंधश्रद्धा, प्राणीबळी, व्यसनाधीनता इत्यादि समाजविघातक गोष्टींवर प्रहार करून ईश्वराचे विशुद्धस्वरूप लोकांसमोर मांडले. ठिकठिकाणी 'गुरुदेव सेवा मंडळ' स्थापन करून विधायक समाजाचे चित्र लोकांसमोर मांडले.

जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्थेचा या समाजाच्या उन्नयनासाठी निर्माण झालेल्या प्रथा आहेत. परंतु काळानुसार या व्यवस्थेत दोष निर्माण झालेले. हीच जातीव्यवस्था पुढे सामाजिक विषमतेस सहाय्यभूत ठरली. अशा जातीव्यवस्थेचा निषेध करतांना ते म्हणतात,

“वारतविक कामाकरिता वर्ण झाले । समाजासि सर्वचि लागले ।

म्हणोनि सर्वानाचि महत्व भले । ब्राम्हणापासोनी महारावरि ॥५८॥

शुद्रापरि उत्तम वर्तनी जन्मला । तो शुद्रचि कैसा राहिला ।

तैसा क्षत्रियाचरी ब्रष्ट निपजला । तो क्षत्रिय कैसा? ॥६९॥”

अशाप्रकारे राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेतील 'वर्णव्यवस्था'चा अध्यायात अमूक एक व्यवसाय धारण केला म्हणून कुणीही लहान किंवा मोठा होत नाही कारण जन्म घेणारा प्रत्येक मानवी घटक हा महत्त्वाचा आहे असे सधेतोड विचार मांडलेले.

'सतचमत्कार' या एकतिसाव्या अध्यायात त्यांनी समाजातील युवावाजी, अंधश्रद्धा यासारख्या खुळचट कल्पनांवर ताशेंगे ओढले. अंधश्रद्धेचे मूळ हे युवावाजीत आहे हे स्पष्ट करून त्यांनी लोकांना भोंदू युवापासून सावधान राहण्याचा इशारा दिला. समाजातील लोकांच्या अंधश्रद्धेचा फायदा घेवून भोंदू साधू त्यांचा फायदा घेतात, आपल्या आशीर्वादाने वाझ खीला मूलही होवू शकतं, आपण लोखंडाचे स्पर्शाने सोने करू शकतो अशा होंगी, खुळया कल्पनांवर त्यांनी प्रहार केला. ते म्हणतात,

“साधू संतचि मूल देती । तरी का वाझ जगी राहती ? ॥

रत धन, वैभव अर्पिती । तरी भिकारी न दिसावे ॥”

'समाजसंजीवनी' या ग्रंथाच्या संदिशात ते म्हणतात, “जातीयतेने, युवावाजीने पोथ्यापुराणांनी या देशाला जोगडा करून टाकलेले आहे.”

२०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महर्षी कर्वे, महात्मा फुले, चिपळूणकर तसेच इतर समाजसुधारकांनी शिक्षणाचा पुरस्कार करून शिक्षणाचे महत्व लोकांना पटवून दिले. महाराजांनीही साक्षरतेचा पुरस्कार केला. समाजातील प्रत्येक घटक सुसंस्कृत, स्वावलंबी आणि सुखी हे महाराजांचे स्वप्न होते. ते म्हणतात, “डोळे अमून जर वस्तूंचे ज्ञान नसेल तर तो आंधळाच ना? तसेच सर्वांगसुंदर असूनही जर त्याला अंधज्ञान नसेल तर आजच्या जगात तरी त्याला काय महत्व आहे? तो प्रत्येक ठिकाणी परावलंबी नि पराधिनच राहील हे

उपड आहे! आज आमच्या देशातील एक माणूस देखील अंगटाछाप असणे हे आम्हा सर्वांना लाजीरवाणे आहे. गप्पाचा हा कमजोर घटक म्हणजे गप्पाच्या जीवितालाच थोका आहे हे विसरू नये.''

महाराजांचे स्त्री-पुरुष समानतेविषयीचे विचार ग्रामगीतेतील 'महिलोन्नती' या अध्यायात आहेत. स्त्री-पुरुष संसार रथाची दोन चाक आहेत. त्यामुळे पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीसुद्धा साक्षर असणे नितात आवश्यक आहे. यामुळे महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाचा जोरदार पुर्ग्वकार केला. विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन करून त्यांनी अनेक विधवांचे पुनर्विवाहसुद्धा लावून दिलेले.

बालविवाह प्रथेविषयीसुद्धा महाराजांनी अतिशय परखट व प्रतिकूल विचार मांडलेले. मुलामुलीचे विवाह योग्य व मुजाण वयातच व्हावेत हे सांगतांना ते म्हणतात,

'पेशा गोष्टीस मात्र जपावे । बाळपणीही लग्न नसावे ।

समजुतदारीने करुनी द्यावे । लग्न प्रसंग ॥

काही पित्याची असते हीस । मुलीचे वय तीन वर्ष ।

अथवा असता तीन मास । करिती लग्न ॥३९॥

पुढे एक एकाशि न मिळे । सर्प-मुंगुसापरि सगळे ।

पंचायती-नोटिसाचे सोहळे । जीवन गारद यातचि ॥६१॥

काही मुली विधवा होती । बालवयीच परिवारती ।

पुढे त्यांची हातें फजिती । लग्नाबाचोनि ॥६२॥ ४

बालविवाह प्रथेवरोधक पद्यप्रथा, हुंदाप्रथा यासारख्या वाईट चालीरितींवर महाराजांनी आपल्या साहित्याद्वारे प्रहार केलेले.

राष्ट्रसंतांचे कुटुंबनियोजनविषयक विचार त्यांच्या सारासार विचारबुद्धीचे प्रतीकच आहे. अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव या आशीर्वादपर वचनांची तत्कालीन काळातील अनिष्टता दर्शवितांना ते म्हणतात, 'परिपुत्राचिही असावी मर्यादा । देशी न वाढावी आपदा' एक स्त्री और दोनो पुत्र इनकाही निभाना दिव्य है । अत्र अष्टपुत्रा भव कहे, यह आज अपसव्य है ।' त्यांनी मांडलेला हा विचार अतिशय मर्मग्राही व सार्वकालिक आहे.

सतीप्रथा या अमानवीय प्रथेवद्दल महाराजांची लेखणी अत्यंत संवेदनशील होतांना दिसते. वास्तविक पाहता महाराजांच्या काळापूर्वीच ही प्रथा कायद्याने बंद झाली होती. हा प्रश्न भविष्यात उद्भवू नये म्हणून त्यांनी या संदर्भात आपले विचार वेळोवेळी मांडलेले. स्त्री-पुरुष ही संसाररथाचे दोन चक्र आहेत मग या दोन्ही चाकासाठी सारखे नियम का नाहीत असा प्रश्न उपस्थित करून पतीच्या मृत्यूनंतर स्त्रीने सती जावे या कल्पनेला अमानुष कृत्य संबोधून एखाद्या स्त्रीला बळजबरीने सती जाण्यास बाध्य करावे ही मानवतेची विटंबना आहे असे मत नमूद केले.

व्यसनाधीनता हा समाजाला लागलेला कलक आहे, व्यसन हे सर्व दुःखाचे मूळ आहे हे हेरून महाराजांनी या संदर्भात मांडलेले विचार त्यांच्या संवेदनशीलतेची साक्ष देतात. ते म्हणतात,

“झाला गर्क कसा व्यसनात, उठ रे उठ तरुणा आता
प्राणाविन, जणू देह दिसावा महाली जणू, कधी दीप नसावा
तसेच झाले तुजविण, जग हे हर्ष नसे कोणात”

व्यसनाधीनतेचा थिक्कार करतांना महाराजांची बाणी तरवागीसारखे समाजमन चिरताना दिसते. ते म्हणतात,

“वाहरे दारुची नशा, आलि अवदशा, हुशारी गेली
कगाल जाहला देश, गुलामी आली ॥
तोडात शिबी अतीनगी, नित राही तमाशा रंगी ।
घर पराधीन बहू तंगी, परि तया सदाही गुंगी ॥
वडिलांचे नांव बुडविले, द्रव्य उडविले, जाहला खाली ।
लागला भीकेला, देह दुर्गती झाली ॥”५

श्री मजाराजांनी गुरुदेव सेवा मंडळाच्या मार्फत या कार्यासाठी फार मोठी फळी उभारली व असंख्य लोकांना व्यसनमुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आदिवासी सुधार आणि भंगी मुक्ती करण्याचेही प्रयत्न केले. आदिवासी हा भारताचा मूळ निवासी आहे. प्रामाणिकपणा, निर्भयता, निष्ठा याचे मुख्य गुण आहेत याची जाणीव त्यांनी आदिवासींमध्ये धडवून आणली. ते स्वतः आदिवासींसोबत जावून राहिले. त्यांच्यासोबत सहभोजन केले. त्यांच्या जीवन जाणीवा समृद्ध केल्या.

महाराज हे फक्त शालकं सुधारक नव्हते तर ते कृतीप्रवण सुधारक होते. त्यांनी रीवा स्टेटमध्ये भंगीमुक्ती व दलितोद्धार चळवळीचे निमंत्रण स्वीकारले. सर्व व्याप सोडून ते स्टेटमध्ये गेले. त्यांचे एकनिष्ठ समकालीन अनुयायी लिहितात, “महाराज भंग्यांचे सोबत राहायचे, जेवण करायचे, इतके ते भंगी मंडळीमध्ये समरस झाले होते. त्यांचे हे गलिच्छ वस्तीत राहणे व कार्य करणे बघून त्यांच्या सोबत असणाऱ्या लोकांना नवल वाटायला लागले. काही श्रीमतांनी त्यांना घरी घालण्याचा आग्रह केला परंतु त्यांच्या वैभवाचा त्यांनी अन्वेष केला”६

अशा प्रकारे महाराजांनी स्वतः कार्यप्रवण होवून अनेकाना कार्यप्रवण केले. त्यांनी अमृत्य स्वरूपाची साहित्य संपदा निर्माण केली. विचारांना भावनेची व संवेदनाची जोड देवून आणि भावना व संवेदनांना विचारांचे पाठबळ देवून आपण जे अनुभवत आहोत त्यांची मनोमन प्रचीती घेवून दक्षता बाळगून त्यांनी आपले विचार मांडले व कार्य केले. समाजात ज्या ज्या उणीवा दिसल्या त्या त्या उणीवा त्यांनी आपल्या भाजनांद्वारा, भाषणांद्वारा व कृतीद्वारा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला.

समाजसुधारणेच्या व राष्ट्रांदागाच्या व्यस्त वेळापत्रकान त्यांनी केलेली साहित्यनिर्मिती अफाट आहे. त्यांनी देव, धर्म, अवतारकल्पना, अध्यात्म, विज्ञान स्वातंत्र्य, स्वराज्य, राष्ट्रधर्म, देशसेवा, शिक्षण, देशभक्ती, पुढारी, राष्ट्रकर्तव्ये, जातीयता, वर्णाव्यवस्था, गांधीवाद, समाजशिक्षण हे सर्व विषय हाताळले.

त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे त्यांचे शीघ्र कवित्व आणि चिंतनप्रपात होता. समाजाच्या कल्याणाची अहर्निश तळमळ त्यांचे ठायी होती. प्रामोन्नती व राष्ट्रोन्नतीकरिता त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीतही अमूल्य अशी भूमिका बजावली त्यांच्या सर्व जीवनकार्यातून त्यांचे जीवनदर्शन आढळते.

तळटीपा

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. ४३
२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. २८८
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी समाजसंजीवनी पृ. ४
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीता पृ. १९२
५. राष्ट्रसंत तुकडोजी समाजसंजीवनी पृ. ३३
६. बेल्लूरकर रा.मो., १९६६ युगप्रवर्तक संत राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज, पृ. १०५

संदर्भग्रंथ सूची

१. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, १९९८ ग्रामगीता, ग्रामगीता प्रतिष्ठान
२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, २००० समाज संजीवनी गुरुकुज आश्रम श्री गुरुदेव प्रकाशन
३. बेल्लूरकर रा.मो. १९६६ युगप्रवर्तक संत श्री तुकडोजी महाराज

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual International Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 6 Issue 2 October 2019 Regular Issue
URL http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=321

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Principal, Indira Mahavidyalaya & Chairman, DBM Research Centre
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Associate Editor

Dr. Veera Mandavkar

Director, DBM Research Centre

---- Editorial Board ----

Prof. R.M. Wath

Prof. N.V. Narule

Dr. G.P. Urkunde

Prof. S.Y. Lakhadive

Dr. R.T. Ade

Prof. M.P. Rakhunde

Invited Guest Editors

1. **Vikram Raje**, 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. **Vishal Dahalkar**, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. **Dr. Anita Gupte Patil**, Auckland, New Zealand
4. **Ranjit Raje**, 201/83 Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board

- Mrs. Sonali Dahalkar**, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.
Prof. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. Santoh Thakre, Ex. Dean, Faculty of Social Science, S.G.B. Amravati Uni., Amravati
Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhvani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Publisher: Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401 (India)
E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – marathipradhyapak@gmail.com
Telephone: 07201-226147, 226129 Telefax, Mob. Chief Editor: 9422867658 Director 9403014885
Websites: www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com

Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606

Cover Page Design & Computer Work: Dr. Pavan Mandavkar

Online Access Free / Subscription for hard copy for a year including special issues Rs. 500/-
by crossed Cheque or by DD or by RTGS/IMPS A/c in favour of **Director, Dr. Bhau
Mandavkar Research Centre**, A/c No. 60175373000, Bank Of Maharashtra, Branch - Azad
Maidan Road, Yavatmal, IFSC - MAHB0000047, MICR - 445014001

महानुभावकालीन साहित्यिक स्त्रियांचे दर्शन

डॉ. निशा सु. जोशी

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

ता. तिवसा, जि. अमरावती, महाराष्ट्र (India)

joshinsh123@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२०३६९३१, ९१७२३९३३६६

प्रस्तावना:—

महानुभावकालीन स्त्रियांचे साहित्य व स्थिती अभ्यासण्यापूर्वी त्याआधी तिचे समाजातील स्थान काय होते हे पहावे लागेल. वैदिक काळात स्त्रीला समाजात व धर्मसाधनेत महत्त्वाचे स्थान होते. तरी सामान्य स्त्री मात्र कमालांची उपेक्षित होती. १२ व्या शतकामध्ये महानुभाव पंथाची स्थापना झाली. या काळातील स्त्रियांची स्थिती कशी होती याकडे दृष्टीक्षेप टाकला तर चित्र असे दिसते की, शुद्राबरोबरच स्त्रीवर्गाची गणना होत होती. तिला भक्तीचा अधिकार नाकारला गेला होता. धर्मसाधनेतील तिचे स्थान दुर्लक्षिले गेले, उपेक्षिले गेले, एवढेच नाही तर तिच्याकडे पाहण्याची समाजाची दृष्टी बदलली होती. श्रीचक्रधरांचा स्त्री परिवार मोठा होता. त्यामध्ये अनेक स्तरातील अधिकारी स्त्रिया दिसून येतात. असे असले तरी ते स्त्रियांबाबत फार सावध होते. 'भिक्षा मागायला गेलेल्या केशिराजबासांचे सौंदर्य पाहून एका व्यापा-याची कन्या त्यांच्यावर भाळली होती.'^१ म्हणून आचरत्या पुरुषाकरिता श्रीचक्रधरांनी अनेक नियम घालून दिले आहे. चक्रधरांनी आपल्या परिवारातील स्त्रियांना आध्यात्मिक क्षेत्रात अधिकार दिला. एवढेच नाही तर आचरणात आणला. स्त्रियांना समान अधिकार देणारा महाराष्ट्रातील हा पहिलाच संप्रदाय आहे.

महानुभावकालीन स्त्रियांची स्थितीचे दर्शन आपल्याला लीळचरित्रात घडते. या काळातील स्त्रिया वैधव्यामुळे व सामाजिक परंपरेमुळे उध्वस्त झालेल्या होत्या. यादवकाळात स्त्रीचे अगतिक, असहाय जीवनदर्शन विविधांगी आहे. अशा स्त्रियांना श्रीचक्रधरांनी स्थापन केलेल्या पंथात आदराचे स्थान व प्रतिष्ठा मिळाली. संन्यास मार्ग त्यांच्याकरिता खुला झाला. श्रीचक्रधरांकडे वेधवंत, बोधवंत, दर्शनीय स्त्रिया येत असत. त्यांनी आचारधर्माचे तत्वज्ञान केवळ पंथातील स्त्रियांसाठी सांगितले नाही तर समाजातील इतर स्त्रियांनाही मार्गदर्शन केले. इतकेच नव्हे तर त्यांच्याच प्रेरणेने काही स्त्रियांनी लेखनही केले. महदाइसा सारख्या कवयित्रीने पहिल्या कवयित्रीचा मान पटकसविला. त्यांच्याद्वारे निर्माण झालेल्या वाङ्मयाने मराठी साहित्य समृद्ध केले. त्यातील काही स्त्रियांच्या साहित्याचा परिचय पुढीलप्रमाणे—

कवयित्री महदंबा :—

श्रीगोविंदप्रभुच्या आज्ञेवरून महदंबेने काव्यरचना केल्या, धवळे गायिले. 'महदंबेच्या या धवळ्यांचा विषय रुक्मिणी स्वयंवर कथा असून हे धवळे श्री ज्ञानेश्वरीपूर्वी किमान चार वर्ष आधी म्हणजे शके १२०८ पूर्वी झाले.'^२ हे धवळे सयमक असून त्यातील प्रत्येक कडव्यात चार चरण असतात. धवळे ही मराठीतील पहिली आख्यायिका कविता असून त्यामुळे महदंबा ही मराठीत रुक्मिणीस्वयंवर कथा रचणारी आद्य कवयित्री ठरते. महदंबेच्या धवळ्यांची रचना अत्यंत साधीसुधी, प्रासादिक व कृष्ण भक्तीने ओतप्रोत आहे. धवळ्यात ठिकठिकाणी महदंबेच्या अंतःकरणरूपी जलाशयात तिच्या कृष्णभक्तीचे ठळक प्रतिबिंब उमटलेले आहे. या धवळ्यांच्या प्रारंभीच ती धवळ गाण्याचा हेतू 'पाविजे परमागती भक्ती आइकता कृष्णचरित्र'^३ असा सांगते. यात उपमा, उत्प्रेक्षा इ. अलंकाराचा जल्लोष पाहायास मिळत नाही. त्याऐवजी निर्मळ कृष्णभक्तीची गंगा वाहतांना दिसते. धवळ्यासारखे साधेसुधे, लहान, प्रासादिक काव्य मराठीत आढळत नाही. भक्तीमय व ओजस्वी रचना आहे. धवळ्याव्यतिरिक्त महदंबेची रुक्मिणीस्वयंवर नावाची अभंग छंदात रचलेली काव्यरचना आहे. या स्वयंवरत कडव्यातील आद्याक्षरत मातृका आणल्या आहेत. हे काव्य धवळ्यापेक्षा काव्यदृष्ट्या सरस असून त्याच्या रचनेतील शिथिलतेमुळे काव्यात कुत्रिमता आली आहे. धवळ्यांत आलेली रुक्मिणीस्वयंवर कथा येथेही आली आहे.^४ यावरून दोन्ही रुक्मिणीस्वयंवर कथा ह्या त्यांच्याच असून त्यांची बांधणी मात्र वेगवेगळी आहे असे यावरून म्हणता येईल.

महदंबेच्या धवळ्यांमध्ये कथानकाबरोबर अनेक रंगचित्र रेखाटलेले आढळतात. त्यामुळे त्यांना यादवकालीन रंगचित्राचे स्वरूप आले आहे. ही यमुनाधारसुध्दा स्वतंत्ररित्या अवतीर्ण झालेली आहे. ही कृष्णकथा दोन धारांनी प्रवाहीत झालेली असून तिचा पहिला प्रवाह हा एखाद्या अवरुढ निझिरासारखा वाहतो तर महानुभावीय कृष्णकथा मात्र संध वाहणाऱ्या नदीच्या परिपुष्ट पात्राप्रमाणे प्रवाहीत होत असल्याचे दृश्य दिसते. महदंबा ही महानुभावीय कृष्णकथेची आद्य प्रवर्तक तर संत नामदेव हे कृष्णकथा गाणाऱ्या प्राकृत कवीचे पहिले प्रतिनिधी.'⁴ महदंबेचे काव्य प्रथम पद्यकाव्य आहे हे यावरून सिद्ध होते. धवळ्यांचा आस्वाद घेतांना त्यातील अकृत्रिमपणा आपले लक्ष वेधून घेतो. साधेपणा हा या काव्याचा आत्मा असून प्रसाद आणि माधुर्य या दोन गुणांची जोड लाभली असल्यामुळे महदंबेचे धवळे मनमोहक बनले आहे.'⁵ ही कवयित्री जनसामान्य स्तरातून वर आलेली असल्यामुळे तिच्या काव्यामधून प्रकाण्ड पांडित्याचा दिसत असलेला अभाव लक्ष वेधून घेतो.'⁶

रुकमिया म्हणे ताता ऐसे केवि कीजे:

गौळ्या घरी रुक्मिणी कैसेनि दीजे:

सकळ सुकळ कुमरी रुपे चातुर्ये इए नाही सीमा:

इएप्रति गोपाळु ऐसे केवि आले तुमचेया मना:

या शब्दचित्रामधून जबाबदारी ओळखणा—या भावाची प्रतिमा महदंबेने अतिशय सुरेख देखाटली आहे.

नागांबा :-

कविश्वरबासाचे वडीलबंधू दिवाकर यांची नागांबा ही कन्या होती. नागांबिकेने कवीश्वरंकडे दीक्षाविधी स्वीकारला आणि ती कवीश्वरची शिष्या झाली म्हणून सर्व परमार्ग तिला आचार्याची नात म्हणत असे. ती अखंड आचार्यांच्या सान्निध्यात राहिली. शिवाय भटोबासाकडून नागांबिकेस बोधही झाला होता. पुढे ती सकल शास्त्रात ज्ञानसंपन्न झाली. आणि अखेरपर्यंत आचार्यांची तिने सेवा केली. नागांबा ही सकल शास्त्र ज्ञाणत असल्यामुळे पंडिता स्त्री म्हणून तिचा उल्लेख केला जातो.

कविश्वरबासांच्या मृत्यूनंतर नागांबा दुःखाने व्याकुळ झाली. त्यावेळी तिने ज्या ओव्या गायिल्या त्या वियोग ओव्या म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्या विरणी वा विरहिणी प्रकारत मोडल्या जातात. "या वियोगी ओव्या भाषा दृष्ट्या सुबोध, प्रासादिक, भावोत्कट, कल्पनाचातुर्यनि परिपूर्ण आहे. आंतरिक तीव्रता स्पष्ट करणारी मनीचे आर्त साधणारी एक सुंदर शब्दकळा आहे."⁴ कवीश्वरंवर नागांबिकेनी आत्यंतिक श्रद्धा होती. गिता, गुरु म्हणून ज्या कवीश्वरंणी नागांबेचे लालन—पालन केले. त्या गुरुच्या निघनाने नागांबा अस्वस्थ झाली, दुःखी झाली. कवीश्वरंचा मृत्यू म्हणजे अस्तास गेलेला सूर्य असे ती म्हणते —

अस्तागत भानु: जाला पै आंबरी

आनंदसागरी लाण जाला.....

मुंगीचीसा परी: आग लागमली

तैसी पर केली: मज तुम्ही.....

अस्तास गेलेला सूर्य आणि कवीश्वरंचा मृत्यू म्हणजे सारखाच. मुंगीचा जीव लहानसा व तिच्या घराला आग लागल्यामुळे तिची अवस्था तशी व्हावी तशीच माझी अवस्था झालेली आहे. तुम्ही गेल्यामुळे मी पोरकी झाले आहे. गुरुमाउलीला ती जननी असे संबोधते आहे. माझे गुरुवर्य ईश्वरप्राप्तीच्या हेतुने गेले आहेत. इश्वर प्रवाहामध्ये ते एकरूप झाले. शेवटी चक्रवर्णा उद्देरुन म्हणते—

आहा श्रीचक्रधरा: का बा ऐसे केले

रक्षण ठेवीले: कोण मज

नागांबेच्या काव्यामध्ये आर्तता, विरहव्याकुळता आहे. गुरुभक्तीतून निर्माण झालेल्या या काव्यात भावोत्कटता प्रकटाने जाणवते. साधी, प्रासादिक रचना मनातील भावविवेकता प्रकट करणारी आहे.

धानाइसा :-

धानाइसाचे 'हंसाबा' हे स्वयंवर प्रसिद्ध आहे. महानुभाव पंथाच्या इतिहासात दोन धानाइसा प्रसिद्ध आहेत. एक उपाध्ये आम्नायातील मयंकराजाची गुरुबहीन असून दुसरी त्याच आम्नायातील सारंगधर बासाची शिष्या आहे. त्या दोघी सतराव्या शतकातील असून त्यापैकी एकीने हे काव्य लिहिले आहे. हंसाबा हे सतराव्या

शतकातील काव्य श्रीचक्रधरांच्या विवाहासंबंधीत आहे. हंसाबा आणि श्रीचक्रधर यांच्या विवाहप्रसंगावर गुफलेले हे काव्य उत्कृष्ट असे साधले आहे. या 'स्वयंवरकवेचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा विषय प्रत्यक्ष श्रीचक्रधरांचा वरंगळ येथे हंसाबिकेशी झालेला विवाह हा आहे. काव्य सुमारे सव्वाशे ओव्याचे असून ते गोड आहे.'¹⁶

माझीये घरी: एक कन्यारत्न असे
ते तुवा परेसे: स्वीकारावो: २२
आइकोनि विनवणी: बोले जगन्नाथु
जातकुळ एथ: नाही दोन्ही २६

हे काव्य सुमारे सव्वाशे ओव्याचे असून गोड आहे. गेयतेमुळे काव्यात सुरसता आली आहे. काव्यरचनेचा विषय जरी हंसाबा स्वयंवर असला तरी काव्यातील माधुर्य स्त्रीसुलभतेला साजेसे असे आहे. काव्यरचना जरी छोटेखाणी वाटत असली तरी स्वयंवर काव्याचा घाट मात्र रेखीव आहे. हेडाउ कन्येचे सौंदर्य, श्रीचक्रधरांचे सौंदर्यवर्णन, आईच्या मनातील विचार, चार दिवसांचा विवाह सोहळा, वस्त्र वर्णन, मर्दना मादने इ. अतिशय अनुपम असा हा विवाह सोहळा होत होता.

देमाइसा :-

श्रीचक्रधरांनी देमाइसास 'तुम्ही अटण करण्यासाठी जा' असे म्हटल्यावर देमाइसेने उत्तरादाखल काव्यरचना केली.

पाउले म्हणितल न करीति हरी:कवणी परी जाओ आम्ही
तुझा श्रीचरणी वीसाळले मन: काइसेया कान्हा पाठवीसी।
तुझेनि वेधे असो सध्रमीते: नीर्वीकारा जोगीयाचे कैसे निष्ठरु चित्त
पाउले म्हणीतले न करीति आता: काइसेया कान्हा पाठवीसी।¹⁷

देमाइसेने आपल्या मनातील भाव काव्यातून स्पष्ट केला. माझी पाउले तुझापासून दूर जायला तयार नाहीत. तसे पाहिले तर आम्ही कुठे जायचे. तुझ्या चरणाच्या ठायी माझे मन रमलेले असून, हे कान्हा तू मला का बर दूर पाठवित आहेस. तुझ्या रुपाचा वेध लागून मला काही सुचेनासे झाले आहे. माझी पाउले परमेश्वरास सोडून दूर जाऊ इच्छित नाहीत. तेव्हा हे परमेश्वरा मला तू तुझ्यापासून दूर का बरे पाठवित आहेस. परमेश्वराच्या प्रति दृढ भक्ती असलेली देमाइसा काव्यामधून आपल्या मनाची व्यथा स्पष्ट करते.

गर्तजे म्हणीतले देमती: आता आपुलीया स्नहन्ळा रहाने: आपुलीया स्नहन्ळा जाने:¹⁸

देमाइसेने गायिलेले हे काव्य आंतरिक भक्तीचा आविष्कार असून स्वतःला काय वाटते त्या विषयीचे भाव देमाइसेने केवळ चार ओळी मधून व्यक्त केले आहे. तिचे अंतर्मन स्पष्टपणे उलगडून दाखविण्याचे सामर्थ्य तिच्या काव्यात आहे. मनातील भावोत्कटता, आर्त स्पंदने काव्याच्या रूपाने प्रतीत झाली असून त्यामध्ये तिच्या मनातील विचार अतिशय आवेगाने वेदना, दुःख व्यक्त करतात.

नागाइसा :-

नागाइसा ही नागदेवाचार्य यांची नात असून ती मोठी तपस्वी व ब्रम्हविद्येत पारंगत होती. इतर तिचा उल्लेख नात नागाइसा असाच आढळतो. या तोडयात नागदेवाचार्यांनी सांगितलेली माहिती तिने श्री आनेराज पंडित व श्री कवीश्वर बास यांना सांगितली आहे. श्री दत्त चरणांकित सैहयाद्रीची परिसीमा, मातापूरची परिसीमा, सैहयाद्रीला जाण्याचा मार्ग व 'एकांवेरे प्रांतिष्ठा: एकांवेरे भोग कवन:' या आदेच्या सैहयाद्रीच्या लीळेंतील मास, सुरा, भोग या शब्दाचा गुढ आशय याबाबतची माहिती सैहयाद्रीच्या तोडयाच्या आधारे उपलब्ध होते. या तोडयाचा बाबत रचनेच्या कर्त्याचे नाव आढळत नाही पण पंडित आनेराजबास व श्री भास्करभट बोरीकर यांनी आचार्यांकडून जी माहिती उपलब्ध झाली त्या आधारे नागाइसाने आनेराज व भास्कर भट यांच्याशी चर्चा केली.¹⁹ यावरून नागाइसा ही विद्वान, वादविवादपटू, चर्चक असल्याचे लक्षात येते. कवीश्वरबास व श्री आनेराज पंडित यांच्या प्रत्येक प्रश्नातून नागाइसेची तल्लख बुद्धिमत्ता, कुशाग्र प्रश्नोत्तर शैली, स्पष्टवक्तेपणा, समय सूचकता इ. वैशिष्ट्यांचा परिचय होतो.

उमाइसा :-

उमाइसा ही नागदेवाचार्याची धाकटी बहिन हिने पैठन येथे गाडलेली एक चौपदरी आढळते. एकदा उमाइसा हळू आवाजात गात होती तेव्हा स्वामींनी विचारले 'बाई: मासउपवासिये गाताती' महदाइसेने तिला गाण्याविषयी सूचविले असता ती म्हणाली, 'मी काइ गावो जाणतीये' तेव्हा स्वामी म्हणाले, तू गायिली तर मी सुद्धा एक चौपदी गाईल. तेव्हा महदाइसा, बाइसा यांच्या आग्रहावरून उमाइसेने ओवी गायिली ती चौपदरी प्रसिद्ध आहे. ती अशी—

नगरद्वारहो भिच्छा करोहो बापुरे मोरी अवस्था लो
जिहा जाओ तिहा आपपरिसा कोइ नकरी मोरी चिंता लो॥
हाट चौहाटा पडरहू मांगू पंचधर भिच्छा
बापुइ लोक मोरी अवस्था कोइ नकरी मोरी चिंता लो॥^{१३}

उमाइसेने चौपदी गायल्यानंतर श्रीचक्रधरांनी चौपदी गायिली. उमाइसेच्या चौपदी पैकी पहिली हिंदीमिश्रीत रचना असून दुसरी चौपदी हिंदीमिश्रीत गुजरथी आहे. उमाइसेने गायिलेली हिंदी काव्यरचना ही हिंदीतील पहिली काव्यरचना होय. उमाइसेने तिच्या रचनेबाबत श्रीचक्रधरच चिंता करणारे असल्याचे म्हटले आहे. तिने आपल्या अवस्थेचे वर्णन करून परमेश्वराशिवाय जीवन निरर्थक असल्याचे विषद केले. त्यामधून चक्रधराविषयी निष्ठाच प्रतीत होते.

पद्यवाङ्मयाचा प्रारंभ महानुभावीय कवयित्रींनी केला. प्रारंभालाच निर्माण झालेली त्यांची रचना असूनही सरस उतरली आहे. स्त्री साहित्यिकांच्या या रचनांमधून त्यांची कवित्ववृत्ती, प्रतिभाशैलीची सहजता, प्रासादिकता व परमेश्वर भक्तीतील उत्कटता जाणवते.

संदर्भ

१. डॉ. आवलगावकर अविनाश: महानुभावाची मातृ संकल्पना, ज्ञानमोचक— त्रैमासिक, पृ. २९, संपादक रमेश आवलगावकर
२. डॉ. देशपांडे वा. ना. :आद्य मराठी कवयित्री प्रस्तावना, पृ. ११ते१३
३. धवळे पूर्वाभि ओ. १
४. डॉ. देशपांडे वा. ना. :आद्य मराठी कवयित्री प्रस्तावना, पृ. ११ते१३
५. प्रा. डॉ. पारवे व. वि. : महानुभाव कृष्ण कथेचा विकास प्रारंभ— धवळे, एप्रिल—मे, १९७६, अंक १२२ नारद भक्तीसूत्रे, संपा. ल. रा. पांगारकर, ५वी आ. पृ १०७
६. डॉ. वा. ना. देशपांडे, महदंबा: आद्य मराठी कवयित्री, प्र. आ., १९८५, पृ. २१
७. प्रा. कन्हैया कुंदप: नागांबाच्या वियोग ओव्या, महानुभाव नोव्हे.—डिसें. १९७७, पृ. ४७
८. चिपळुणकर प्रा. अलका नारायण: महानुभावीय श्रीकृष्णकथाकार, ऑ. १९७९ पृ १३, संपा. योगिराज शास्त्री
९. अंकुळनेकर नरेंद्रमुनी: लीळाचरित्र, उत्तरार्ध ली. ४५३, पृ. ५७७
१०. डॉ. कोलते वि. भि. : लीळाचरित्र उत्त., ली. ४३४, पृ २६४
११. डॉ. कोलते वि. भि. : लीळाचरित्र उत्त., ली. ४३४, पृ २६४
१२. शास्त्री दर्यापूरकर वसंतराव: परमार्ग, श्रीदत्तत्रयप्रभु विशेषांक, ऑक्टो. जाने. पृ ४५
१३. तुळपुळे शं. गो.: लीळाचरित्र उत्त. भाग २, ली. ३१० पृ. ५२

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor – 7.765

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

January -2020

SPECIAL ISSUE - CCIV

Role of Civil Service and Hospitality Education in Employability

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Anil B. Bhagat
Ramkrushna Mahavidyalaya Darapur
Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

68	Spatial Pattern of Development in Rural Region of Amravati District (Maharashtra State) Dr. Aruna P. Patil	240
69	Role of Public Administration in Modernization and Social Change Dr. Anjali R. Wath	246
70	Role of Civil Services in Democracy : Special Reference to India Dr. Ramesh Jagannath Perkar	249
71	Contract Farming in India Dr. Avinash M. Jumale	253
72	Rural Development Prof. Ashvinkumar P. Kshirsagar	256
73	Women Empowerment In India Ku. Archana Madhukarrao Hore	261
74	Challenges in hospitality industry Ms. Trupti laghate	264
75	Study of skill development in health industry Dr. Rashmi Singh	270
76	Rural Development In India – A Way Forward Mr. Bhanuprakash Jaiswal / Mr. Vishal Chawre	274
77	Solar Energy Concepts and its implementation for the benefits to Hotel Industry Ast. Prof. Shailendrakumar Sopanrao Chikte	281
78	Human resource management in hotel and catering industry. Vinay Burange	287
79	Challenges for Customer Retention in Hotel Industry Ms. Mayuri Tatte	289
80	Challenges of Event management as a new trend in hospitality Dr. Sandhya A. Kale.	293
81	Significance History of public Administration Mr. Prakash Wamanrao Mhaskey	298
82	Rural Development Mr. Khemanand Sukhadev Fulzele	303
83	Indian Bureaucracy And Political System Mr. Sachin Padghan	306
84	Effects of social media applications and online evaluation on consumer's preference towards hotels Mrs. Pranali padalkar /Mr. Manas tandel	310
85	Right To Reinstatement Of The Industrial Workers :- Challenges In Hospitality Industry & Roll Of Civil Services Dr. Laxman dhaked	314
86	Employment opportunities in administrative service sector Adesh Gopalrao Ramekar	319
87	Impact of Social Media on Hospitality Industry Ku. Radha Sangole	321
88	महाराष्ट्र शासनाच्या विविध ग्राम विकास योजनेचा तुलनात्मक अभ्यास कु. आकाशी रा. सर्वटकर	325
89	वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या समस्या प्रा. अपर्णा म. काळे प्रा. डॉ. शमली जा. दिघडे	328
90	प्रशासकीय सेवा में लोकप्रशासन का महत्व डॉ. विभा देशपांडे	334

प्रशासकीय सेवा में लोकप्रशासन का महत्व

डॉ. विभा देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जि. अमरावती

प्रजातंत्रीय गणतंत्रीय प्रशासन, प्रबंध संसदीय और संघीय व्यवस्थाओं का मिश्रण, कल्याणकारी राज्य की, स्थापना, व्यक्तिगत अधिकार और सामाजिक न्याय के मध्य समन्वय स्वतंत्र एवं निष्पक्ष न्यायिक व्यवस्था आदि लोक प्रशासन के महत्वपूर्ण पहलू हैं। भारतीय संविधान के अंतर्गत लोक कल्याणकारी राज्य की स्थापना की गई है। इसलिए भारत के सम्पूर्ण प्रशासनिक यंत्र का सर्वोपरि लक्ष अधिकारिक जन कल्याण हैं। विकसित होते समाज की एक अनिवार्य आवश्यकता सुव्यवस्थित प्रशासन और उसमें निरन्तर वृद्धि की होती है। प्रशासकीय सेवामें लोक प्रशासनका अत्यंत महत्व है। इसके सिवाय शासन चलाना असंभव है।

लोकप्रशासन का अर्थ :- 'लोकप्रशासन' प्रशासन के एक अधिक व्यापक क्षेत्र का एक पहलू है। यह राजनीतिक निर्णय निर्माताओं द्वारा निर्धारित लक्ष्यों और उद्देश्यों की पूर्ति के लिए एक राजनीतिक व्यवस्था में मौजूद होता है।

इसे सरकारी प्रशासन के नाम से भी जाना जाता है। क्योंकि 'लोक प्रशासन' में लगे विशेषण लोक का अर्थ सरकार होता है। इस प्रकार लोक प्रशासन का ध्यान लोक नोकरशाही पर अर्थात् सरकार के नौकरशाही संगठन (प्रशासकीय संगठन) पर केंद्रित होता है। लोक प्रशासन को विविध रूपों में परिभाषित किया गया है। उनमें से निम्न परिभाषा यहाँ ली गई है।

बुडरो विल्सन :- 'लोक प्रशासन का काम कानून को सविस्तृत रूप से लागू करना है। कानून लागू करने की प्रत्येक कार्यवाही प्रशासन की है एक गतिविधि है। प्रशासन सरकार का सर्वाधिक स्पष्ट अंग है। यह कार्यकारी सरकारी है। यह सरकार या सर्वाधिक दृष्टव्य कार्यकारी व कार्यचलन पक्ष है।'

साइमन - 'आमतौर पर लोकप्रशासन का अर्थ है - राष्ट्रीय प्रांतीय और स्थानिक सरकार की कार्यकारी शाखाओं की गतिविधियाँ।

लोकप्रशासन का क्षेत्र :-

लुथर गुलिक ने प्रशासन सात तत्वों से मिलकर बनता है ऐसा कहा इन सात तत्वों के प्रथमाक्षरी नामा 'POSDCORB' से जोड़ा है, जिसका प्रत्येक वर्ण प्रशासन के तत्व को दर्शाता है। प्रशासन के इन सात तत्वों की लुथर गुलिक ने निम्न रूप में व्याख्या की,

P-Planning (योजना) - एक व्यापक ढांचे में आवश्यक कामों को करना और लक्ष्य को पूरा करने हेतु काम करने की पद्धति तैयार करना।

O-Organising (संगठित करना) + प्राधिकार के औपचारिक ढांचे को तैयार करना कार्य का उपविभाजन करना।

S-Staffing (कर्मचारियों को रखना) - अर्थात् भर्ती करने, कर्मचारियों को प्रशिक्षित करने का कार्य।

D-Directing (निर्देशित करना)- निरंतर कार्य और उपक्रम के नेता की, भूमिका का निर्वाह करना।

Co-coordinating (तालमेल करना)- याने विभिन्न अंगों का आपस में संबंध स्थापित करना ये बेहद अहम काम है।

R-Reporting (सूचना देना) - अर्थात् इसमें रिकॉर्डों, शोध और जाँच द्वारा स्वयं और अपने अंतर्गत काम करने वालों को सूचित करना।

B-Budgeting (बजट बनाना) इसमें, वित्तीय नियोजन हिसाब रखने और नियंत्रण रखना, बजट बनाना

भारतीय संविधान के अंतर्गत कार्यपालिका की शक्तिया अत्यधिक विस्तृत होने के कारण प्रायः ऐसा देखा जाता है कि, कार्यपालिका के सभी सदस्य अनेक राजनैतिक और सार्वजनिक कामों में उलझ जाते हैं। प्रशासनिक कार्यों का अन्तिम उत्तरदायित्व उन्हीं पर होता है। वे अपने अपने प्रशासकीय विभाग के राजनीतिक अध्यक्ष होते हैं। लेकिन मंत्री का पद ऐसा होता है कि उसपर आसीन व्यक्ति के लिए यह आवश्यक नहीं है कि वह प्रशासनिक कार्यों में प्रशिक्षित हो। लोकप्रियता और राजनैतिक प्रभाव के बल पर मंत्री अपने पद पर आता है। उनका काम कार्गदर्शन एवं सुझाव देने का सामान्यतः निर्देशन का और विरोधी हितों में समन्वय का है। नीति-निर्धारण का नीति-क्रियान्वयन पर सामान्य निगरानी रखने का है। प्रशासकीय बारीकियों और समझना, प्रशासकीय कार्यक्रमों को देखना, प्रशासकीय व्यय का लेखा जोखा देना या उस पर नियंत्रण करना आदि उसके लिए संभव नहीं होता। ऐसी स्थिति में यह बहुत जरूरी है कि लोक सेवाओं का एक ऐसा संगठन स्थापित किया जाए जो मंत्री को सलाह दे, उसके लिए सुचनाएँ एकत्रित करे, नीति-निर्माण में उसकी सहायता करे, प्रशासन पर नियंत्रण रखे और इसी प्रकार के कर्तव्यों का निर्वहन करे। ऐसे संगठन में अनुभवी, उच्च और गैर-विशेष अधिकारीयों का रखा जाना आवश्यक है, क्योंकि विभाग के सम्पूर्ण प्रशासन का नियंत्रण एक ऐसा ही अधिकारी कर सकता है जो नीचे के अन्य अधिकारियों की तुलना में अधिक योग्य, अनुभवी और प्रशासकीय विभाग वाला हो। मंत्री को सलाह देने वाला अधिकारी ऐसा होना चाहिए जिसे सभी विभागों या अधिकार विभागों की सामान्य जानकारी हो और जो किसी एक विषय पर दुराग्रह न करे।

इस प्रकार के अधिकारियों के लिए जो संगठन निर्मित किया जाता है उसे सचिवालय कहा जाता है। जो कि राजनैतिक अध्यक्ष के एकदम नीचे विभाग का सचिवालय-संगठन होता है। जिसके अध्यक्ष को "सचिव" कहा जाता है, जो लोक सेवा का सदस्य होता है। सचिवालय में अनेक अधिकारी होते हैं। कुछ उच्चस्तर के तो कुछ मध्यम स्तर के।

इस मशीनीकरण के युग में मनुष्यों की जरूरत उसे संभालने के लिए होती है। जिस तरह मशीनों को संचालित करने के लिए मानवीय शक्ति की जरूरत होती है। उसी प्रकार समाज को संचालित करने के लिए भी मानवीय शक्ति की जरूरत होती है। जिस प्रशासकीय मशीनरी (Administrative Machinery) के नाम से जाना जाता है। प्रशासन का संचालन कुशलता पूर्वक हो सके इसकी जिम्मेदारी प्रशासनिक कर्मचारियों की कर्तव्यनिष्ठा, सतर्कता, ईमानदारी तथा कार्य कुशलता पर आधारित होती है। नियमों का निर्माण कार्यपालिका करती है लेकिन इन नियमों की व्याख्या एवं उसे जनता पर लागू करने का कार्य अधिकारी गण ही करते हैं। अधिकारियों की नियुक्ति पदसोपान पद्धति के आधार पर होती है।

प्रशासकीय सेवा में लोकप्रशासन का महत्व :-

आधुनिक युग में प्रशासन के कार्यों में बढोत्तरी के कारण प्रशासन का महत्व एक शास्त्र और क्रिया दोनों रूपों में बढा है। प्रशासन का महत्व प्राचिन काल में भी था और वर्तमान में तो लोककल्याणकारी राज्य के कारण प्रशासकीय सेवा में इसका महत्व और भी अधिक है। लोकप्रशासन के अभ्यास के बिना हम सम्पूर्ण प्रशासन चला ही नहीं सकते।

विकसित होते हुए समाज की यह आवश्यकता होती है कि प्रशासन सुव्यवस्थित हो और उसमें निरंतर वृद्धि हो प्रशासन की कार्यक्षमता और कार्यप्रणाली में तो वृद्धि निरंतर अपेक्षित रहती है।

वर्तमान राज्यों में लोकप्रशासन के महत्व में गुणात्मक परिवर्तन लाने के पछे जो सर्वाधिक महत्वपूर्ण कारक तत्व है वह राज्य की, लोक कल्याणकारी भूमिका है। इस एक फैक्टर ने ही राज्य पर विभिन्न क्षेत्रों में अनेक दायित्व डाल दिये हैं और इसकी पूर्ति हेतु राज्य प्रशासन पर ही निर्भर है।

लोक प्रशासन प्रत्येक राज्य का एक अनिवार्य लक्षण है। वह पुंजीवादी है, समाजवादी हो या अधिनायकवादी हो और इनमें से प्रत्येक में उसकी भूमिका अधिकाधिक महत्व की है। क्योंकि राज्य का दर्शन प्रत्येक प्रणाली में व्यक्तिवादी के स्थान पर

सामुदायिक अहस्तक्षेप से हस्तक्षेपनीय और नियामक से जन हितकारी हो गया है। समाज में आज लोकप्रशासन सबसे अधिक कार्य-दायित्वों के बोझ से दबा हुआ है, प्रत्येक व्यक्ति को या समुदाय को अपनी बहुतसी आवश्यकता की पूर्ति का एकमात्र स्वोत (विकल्प) लोक प्रशासन ही नजर आता है। इसका कारण यह है कि राज्य की भावना लोक कल्याणकारी है जो संपूर्ण समाज को सुखी, निष्कंटक और शांतिपूर्ण जीवन का संकल्प उठाये हुये है। परिणामतः प्रशासन को घरों के भीतर किचन, शौचालयों से लेकर तो उसके बाहरी पर्यावरण में घटित प्रत्येक गतिविधि तक व्याप्त कर दिया है। इसलिए डिमाकने वर्तमान राज्य को "प्रशासकीय राज्य" की संज्ञा दी है।

राज्य और प्रशासन के कार्यों में भारी बढ़ती के कई कारण केवल लोक कल्याणकारी राज्य हो नहीं बल्कि इसके पिछे कुछ अन्य सहायक कारण भी है। जैसे औद्योगिकीकरण शहरीकरण में वृद्धि, जन संख्या में द्रुतगति से वृद्धि, महायुद्धों के कारण उपस्थित हुई परिस्थिती इत्यादी इन सभी कारणों ने समाज "वृहतसमाज" में तबदिल कर दिया है और इसके लिए "वृहत सरकार" अस्तित्व में आयी परिणामस्वरूप जैसे एम मार्क्स ने कहा है कि "बड़ी सरकारी को अपने विस्तृत कार्यकलापो को सम्पन्न करने के लिए बड़े संसाधनों की आवश्यकता होती है। अर्थात एक व्यापक उद्देश्यो और आकार वाली प्रशासनिक मशीनरी।

1. लोक कल्याणकारी प्रशासन - आज लोक कल्याणकारी राज्य की संकल्पना है अतः नागरिकों की आवश्यकताओं की पूर्ति हेतु राज्य अपने इन दायित्वों की, पूर्ति वैसी ही भावना से प्रस्त प्रशासन से कर सकता है। अतः प्रशासन भी लोक कल्याणकारी होना चाहिए। पहले राज्य और उनके प्रशासन "पुलिस" राज्य था।
2. प्रशासकीय राज्य की संकल्पना - लोक कल्याणकारी राज्य की अवधारणा ने पुलिस राज्य को प्रशासकीय राज्य में बदला है। गर्भस्थ शिशु की देखभाल (टिकाकरण अन्य स्वास्थ्य जांच) से लेकर उसके सुरक्षित प्रसव शिक्षा रोजगार की व्यवस्था करने तक लोक प्रशासन पत्र-पत्र पर मानव की सेवा में लगा रहता है। फाईनर के अनुसार "वह झुले से लेकर कन्न तक मानव के साथ है।"
3. सामाजिक - आर्थिक परिवर्तन का साधन - भारत जैसे विकासशील देशों में आर्थिक शक्तियों के केंद्रीकरण और जनसंख्या विस्फोट ने भूखमरी, बेकारी, गरीबी, जैसी समस्याओं को गंभीर बना रखा है। वही सामाजिक रूप से उंची निची छुआछूत जैसी भावनाओं ने भी समाज को जकड रखा है। परिणामस्वरूप इसका दायित्व लोक प्रशासन के कंधों पर है।
4. सभ्यता का रक्षण :- औद्योगिकीकरण आदि ने जहाँ पर्यावरण के लिए खतरा पैदा किया है, वही उसकी तकनीकों का एक परिणाम बेकारी और गरीबी के टापुओं के रूप में प्रकट हुआ है। इससे समाज में असंतोष घनप रहा है। प्रशासनको भौतिक लाभों के साथ ही साथ उपरोक्त जबाबदारी को पूर्ण करना है। अन्यथा असंतोष का ज्वालामुखी समाज, सभ्यता सबको इतिहास की वस्तु बना देगा।
5. प्रशासन - एक नैतिक कार्य - आधुनिक दुष्प्रवृत्ति या सभ्यता को रौंद रही है, समाज में व्यभिचार आदि को बढ़ावा दे रही है और समाज नैतिक पतन की ओर अग्रेसर है। ऐसे समय प्रशासन कोही राज्य निर्देशानुसार समाज में शुचिता, नैतिकता सुनिश्चित करने के लिए कदम उठाना है। अनैतिकता को नियंत्रित करना है और सभ्यता को सुरक्षित रखना है।
6. प्रशासन अनिवार्यता - जनता के लिए नीति का निर्माण राजयनीतिज्ञ करते हैं, लेकिन इन्हे अमल में लाने वाला प्रशासन जब तक सक्रीय नहीं होता, उन नितियों का कोई मूल्य नहीं है।
7. नीति को व्यवहारिक रूप देना - मसुदा बनाने का काम व्यवस्थापिका करती है। उस नीति को व्यवहारिक रूप प्रशासन ही देता है। क्यों कि प्रशासन जनता के संपर्क में रहता है।
8. सामाजिक स्थिरता - पुराने और नये मूल्यों के मध्य उचित समन्वय स्थापित कर लोकप्रशासन सामाजिक स्थिरता सुनिश्चित करता है।
9. प्रशासन में बदल - जिस प्रकार समाज में तीव्र परिवर्तन हो रहे है, उसी प्रकार से प्रशासन को भी बदलना पड रहा है प्रशासन को बदलती परिस्थितनुसार परिवर्तनीय होना जरुरी है। अतः इसके अध्ययन को महत्व दिनो दिन बढ रहा है यदि इसके तरफ ध्यान नहीं दिया तो समाज और राज्य डह जाएंगे।

परंतु लोक प्रशासन को अनेक विकृतियों का सामना करना पड़ता है। विशेषकर जहाँ विकासशील देश है वहाँ प्रशासन में भाई-भातिजावाद, भ्रष्टाचार विलम्ब, अहम जैसी भावनाएं विद्यमान है। जिससे यह जनरक्षक प्रशासन ही जनभक्षक बन जाता है। परिणामस्वरूप उसकी छवि धूमिल हो जाती है। नौकरशाही को समाज आज अपना शुभचिंतक मित्र मानने के बजाय उससे डरता है। ये आज की सच्चाई है। इससे प्रशासन का महत्व है या नहीं ऐसा संदेह होने लगता है। निष्कर्ष हम कह सकते हैं कि लोकप्रशासन में कमियों के बावजूद आधुनिक समाज का केंद्र बना है। अतः उसे दूर करना आवश्यक है। प्रशासन को अधिक क्षमतावान बना सके विद्यमान प्रशासन अनेक कमियों, समस्याओं से ग्रस्त है।

1. जिस अनुपात में समाज की कक्षाएं बढ़ रही है, उस अनुपात में प्रशासनिक साधनों का विकास नहीं हो पा रहा है। अतः प्रशासनिक सेवा परीक्षामें उपरोक्त बातों को ध्यानमें रखते हुए अधिक से अधिक प्रश्न दिये जायें।
2. नौकरशाही के आकार में अधिक वृद्धि हो गयी है, जबकि उसकी गुणवत्ता घटी है। अतः गुणवत्ता की तरफ ध्यान देना आवश्यक है।
3. प्रशासकीय नैतिकता का अभाव सर्वत्र दृष्टिकोचरण होता है। अर्थात् जनता की, आज्ञानता और अशिक्षा का फायदा उठाकर नीतियों निर्णयों को इस तरह कार्यान्वित किया जाता है। लोकसेवा परीक्षा के माध्यम से जनता को प्रशासन के अनुरूप व्यावहारिक बनाया जाय।
4. प्रबंधकीय क्षमता और तकनीकी योग्यता का अभाव है। इस हेतु अभ्यासक्रम में बदलाव लाकर उपरोक्त त्रुटि दूर की जा सकती है।
5. प्रशासन को कार्यकुशल, कर्तव्य परायण व सक्रिय होना चाहिए। जनता को स्वामी मानकर सेवक के रूप में कार्य करना चाहिए। लोक तंत्र अपने पैरोपर निर्भर है ये प्रशासन को अहसास होना चाहिए अतः लोकतंत्र को अधिकाधिक सफल बनाने हेतु लोकसेवा आयोग (प्रशासकीय सेवा) में इससे संबंधित अधिक से अधिक प्रश्न डालकर अपने लोक कल्याणकारी राज्य के अनुकूल प्रशासकीय अधिकारी तैयार करना चाहिए।

संदर्भ ग्रंथ :

9. डॉ. डी. एस. यादव - लोक प्रशासन रजत प्रकाशन नई दिल्ली
10. डॉ. काळे, अशोक - लोक प्रशासन विद्या प्रकाशन, नागपुर
11. डॉ. देशपांडे, श्रीकांत - लोक प्रशासन मंगेश प्रकाशन, पुणे
12. Dr. Richa, Rathore - Public Policy and Administration in India

Principal
Arts & Science College
Kurha

अनुक्रमणिका.....

स.क्र.	नाम	शीर्षक	पृ.क्र.
1	डॉ.श्रीमती कागिनी जैन	क्रीडा चिकित्सा : उपचार व शोध का नया क्षेत्र	01
2	डॉ.विजय शंकर मिश्र, अनुपम कोठारी	व्यक्तित्व विकास में बहिरंग योग की भूमिका	04
3	Dr. Anil Vaidhy	Effect of Yoga on Mental Toughness and Sports Comparative Anxiety -----	06
4	Dr. Santosh Tayde	Yoga Pilates : Holistic Fitness of Exercising mind and body	09
5	Dr. Shyamsundar Kela	Sedentary Lifestyle : Concept and role of Healthcare Practitioners	11
6	Prof. Divakar V. Ruhikar	The Psychological Aspects of Sports injury	15
7	Dr. Madhuri Kopolwar	Effect of Meditation on Mental Toughness and Sports Comparative Anxiety -----	20
8	Prof. Kailash Karale	Effect of Functional Strength Training and Flow Yoga on Muscular Fitness	23
9	Dr. Sant Kumar Bhatnagar	Response Spectrals of Yoga Against Human Neurological Disorder	26
10	सुषमा तिवारी	आधुनिक जीवन में योग एवं व्यायाम की भूमिका	28
11	Manoj Kumar	Geographical study of nutritional food of the players and the importance	29
12	Dr. Sanjay Choudhary , Dr. P.R. Mankar	Stress and Coping Strategies	32
13	Dr. Umesh J Rathi	Comparative Study of Emotional Intelligence and Creativity among Differen	34
14	Dr. Alok Mishra	Wellness through walking	39
15	Neelam Dwivedi	Shrimadbhagvadgeeta - A Repository of the Precepts of Yoga	42
16	डॉ. कमल किशोर	वर्तमान मानव जीवन शैली प्रबंध में योग की भूमिका	45
17	डॉ. श्रीकान्त दुबे	शारीरिक व मानसिक विकास में योग-व्यायाम का प्रभाव	52
18	Dr. D. S. Wankhede	Benefits of Yoga for Mental and Physical Fitness	55
19	डॉ. आशीष बिल्लोरे	योग और व्यायाम से तनाव मुक्ति	58
20	डॉ. भारती दुबे	युवाओं के विकास में योग व्यायाम का महत्व	61
21	डॉ. संगीता अहिरवार	योग एवं व्यायाम का सामाजिक महत्व	65
22	सुशील कुमार पटवा	योग व व्यायाम में अभिप्रेरणा की भूमिका	68
23	सुश्री मोहिनी बावरकर , श्रीमती नारमा चाको	योग व व्यायाम में संगीत की भूमिका	73
24	डॉ. ज्योति जुनगरे	आधुनिक जीवन में योग व व्यायाम की भूमिका	76
25	Dr. Neeta Choubey , Nilima Piter	Sports Policy of India	81
26	श्रीमती किरण विश्वकर्मा, सोनाली साहू	योग व्यायाम से नशा मुक्ति : कारण और निवारण	83
27	Dr. Sanjay Arya, Dr. Yashwant Nigwal	Effects of Yoga on Mental and Physical Health	86
28	हरमिन्दर सिंह दिल्ली	वर्तमान परिदृश्य में योग की आवश्यकता एवं महत्व	91
29	Dr. Pravin G. Patil	Psychological Strees	94
30	वंदना श्रीवास्तव	आधुनिक जीवन में योग व व्यायाम की भूमिका	99
31	Dr. Vidyanand Pandey, Dr. Kaushal Kumar Pathak	An analytical study of unlimited possibilities and problems of Employment--	102
32	डॉ. कल्याण देवराज जी मालगुरे	हठ योग की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	108
33	Dr. Sanjay Choudhari	Importance of Proper Nutrition for Sportsman	113
34	Prof. Anjali Barde	Importance of Yoga and Physical Education in Youngster	115
35	Dr. Yashwant Patil	Advantages and Importance of Yoga. Asans in daily life	118
36	Dr. Reena Malviya	Nutrition for Sports Person	120
37	Dr. Ramesh Shukla	Role of Yoga and Exercise in Modern life	122
38	Dr. Sima V. Deshmukh	Role of ICT in Sports and Their Implementation	126
39	डॉ. शुभांगी दागले	स्वस्थ जीवन में योगिक आहार का महत्व	129
40	डॉ. कमल वाघवा, श्रीमती आमा वाघवा	युवाओं के विकास में योग व शारीरिक शिक्षा का महत्व	131
41	Devanand B. Sawarkar	Restorative and Therapeutic benefits of Yoga in Addiction Recovery	133
42	Alind Tiwari, Shailendra Tiwari	Playing Role of Exercise Related to Yoga Science in Modern Life	135
43	डॉ. वर्षा चौधरी	आधुनिक जीवन में योग व व्यायाम की भूमिका	137
44	Anoop Sahu , Dr. Aneceta Sahu	Yoga, Health and Physical Education	140

COMPARATIVE STUDY OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND CREATIVITY AMONG DIFFERENT ACADEMIC GROUPS OF STUDENTS

Prof. Dr. Umesh J. Rathi,

13

Director of Physical Education and Sports Arts & Science College, Kurha, Dist. Amravati

Introduction : Creative classrooms give an opportunity for students to learn with fun. The teaching activities such as storytelling and skits help them to learn without the pressure of learning. Students are always fun loving and including creative activities along with curriculum gains their interest for learning. Teachers should encourage this quality in students from the lower classes itself and inspire them to believe in one's own creativity. Fun team building activities can be organized so as to promote creative thinking in groups and helping them to learn about accepting others' ideas.

Emotional development: Creative expression is important for a Student to trigger up their emotional development. Importantly, this has to happen at their lower classes itself so that they grow up by responding well to the happenings around them. Creativity gives them that freedom to explore the surroundings and learn new things from them. Students would always love a classroom setting that helps them to explore freely without setting them any boundaries. When they can show off their true emotions in a creative manner in their classrooms, they can build up good confidence level.

Reduced stress and anxiety: When some time is set aside for creativity in between all the strenuous study times, it takes a lot of stress away from students. This sense of joy keeps them relaxed and reduces their anxiety which in turn helps them to prepare well for exams and excel in it. Integrating more hands-on learning and making room for visual reflection is really going to make a positive impact. Encouraging productive discussions as well as making the classroom layout more flexible all matters a lot in gearing up a creative classroom atmosphere.

Engaging in regular physical activity (PA) is one of the best ways to improve general health, including physical, psychological, and emotional health. PA has become the prime health indicator; it plays an essential role in enhancing physical fitness and health-related behavior, prolonging life, improving health-related quality of life (HRQL), enhancing weight management, and lowering the risk of morbidity and mortality from diseases, and has a positive influence on various medical disorders (Sundblad et al. 2008; Pedersen & Saltin 2006; Brosnahan et al. 2004; World Health Organization [WHO] 2004; Vuori 1998).

Inactivity and sedentary lifestyles are prevalent throughout the global population (WHO 2004). Less than 60% of individuals globally achieve the minimum recommendation of 30 minutes a day of moderate-intensity Physical Activity (PA). The PA levels of college students are currently below the levels thought to be sufficient to promote health benefits (Sundblad et al. 2008; Biddle & Chatzisarantis 1999).

Emotional Intelligence Emotion is seen as the component that can make or break a performance. In fact, it is often referred to as the key component which will facilitate or restrict any athlete's flow of potential and ultimately their performance. In any given event, a person's performance is determined by not only their talents, information and skill set but by the way they feel about all the aspects of their event they are performing in and their life in general. It is thus governed by emotion and belief. Those athletes who have an unshakeable belief in themselves go on to acquire the best results. This is because both the fear of failure and the fear of success itself can short out a person's circuits. Being able to control one's emotions, readjust negative self-beliefs and control his response to pressure is a winning formula to the success you have always wanted. It may definitely conclude that fear is a limiting emotional pattern as it prevents one reaching their full potential and ultimate performance capability, but then how does one achieve success.

Physical activity (PA) is related to physical mental and social wellness. In the specific case of mental health, previous studies have found that individuals who are engaged in PA demonstrate better psychological wellness and suffer less stress and depression. These findings involved teenagers undergraduate students and the elderly. However, PA levels are low in the university population worldwide. A meta-analysis of undergraduate student PA habits shows that between 40 and 50% do not meet the recommendations for PA.

Emotional intelligence (EI) is defined as the ability to perceive accurately, appraise, and express emotions; the ability to generate feelings when they facilitate thought, understand emotion and emotional knowledge and to regulate emotions to promote emotional and intellectual growth. According to previous studies, higher scores in EI result in greater wellness and happiness, better job performance, more prosocial behavior, and less aggressive behavior. It also correlates positively with positive mood and negatively with negative mood. Similarly, various meta-analyses confirm that EI has a significant relationship with better mental health and, furthermore, is a mediator of stress. High levels of EI correlate negatively with low mental and physical health and are related to healthy habits such as not smoking or drinking alcohol, and with a healthy diet or more exercise. Some sociodemographic factors may be relevant in EI. Different studies have demonstrated that women show significantly higher levels of EI compared to men. EI levels increase progressively with age.

Creativity

There are too many physical and psychological aspects which play vital role in our day to day life. Games and sports are the laboratory for us to invent our creativity and academic achievement. Creativity is the heart of art.

“आधुनिक जीवन में योग एवं व्यायाम की भूमिका”

Art is the capacity to see beyond our sight, to give a form to our imagination true is known as creativity. Creativity is ability to generate innovative ideas and manifest them from thought into reality. The process involves original thinking and then producing. Creativity refers to the phenomenon whereby a person creates something new (a product a solution, a work of art etc.) that has some kind of value. What counts as "new" may be in reference to the individual creator, or to the society or domain within which the novelty occurs. What counts as "valuable" is similarly defined in a variety of ways Scholarly interest in creativity ranges widely; the relationship between creativity and general intelligence; the mental and neurological processes associated with creative activity; personality type and creative ability; creativity and mental health; creativity in education; and ways of fostering creativity through training and technology.

Statement of the problem

Emotional Intelligence (EI) is the area of cognitive ability including traits and social skill that facilitates interpersonal behavior. Emotional Intelligence is the abilities to control one's own and other feelings and emotions. Creativity is the ability to generate innovative ideas and manifest them from thought into reality. Creativity refers to the phenomenon whereby a person creates something new. Emotional Intelligence and creativity are the part of health and wellbeing. It is proverb that 'Sound mind stay in sound body'. Physically fit person may possess better level of Emotional Intelligence and creativity. Therefore research scholar was interested to undertake the study stated as "Comparative Study of Emotional Intelligence and Creativity among Different Academic Group of Students".

Purpose of the Study

- The main purpose of study was to determine the difference in emotional intelligence among the three physical fitness groups i.e., good, average and poor.
- The other purpose of this study was to determine the difference in creativity among the three physical fitness groups i.e., good, average and

Significance of the Study

- The findings of the study would be helpful to the teachers of physical education to know the physical fitness level of their students.
- The findings of the study would also be helpful to the teachers to know the emotional intelligence and creativity level of their students.
- The results of the study would be helpful to know which physical fitness group possesses better emotional intelligence and creativity level.

Hypotheses

On the basis of literature, discussion with the experts and scholar's own understanding, it was hypothesized that

Hypothesis	Statement
H1	There would be significant difference in the sub- variable of self-awareness of emotional intelligence.
H2	There would be significant difference in the sub-variable of self-regulation of emotional intelligence.
H3	There would be significant difference in the sub-variable of motivation of emotional intelligence.
H4	There would be significant difference in the sub-variable of empathy of emotional intelligence.
H5	There would be significant difference in the sub-variable of social skill of emotional intelligence.
H6	There would be significant difference in the sub-variable of inspiration of creativity.
H7	There would be significant difference in the sub-variable of clarification of creativity.
H8	There would be significant difference in the sub-variable of evaluation of creativity.

Table -1
Classification of Students Based on Composite Score of Physical Fitness

Fitness Group	Range	Number of Candidate
Good	325.10 to 378.90	5
Average	272.90 to 325.90	35
Poor	219.90 to 272.90	10

The findings of the table-1 shows that only five students fall under the good fitness group (R = 325.80 to 378.10), thirty five students under average fitness group (R = 272.90 to 325.90) and ten students under poor fitness group (R = 219.90 to 272.90).

Table-2
Comparison of Means among three Different Groups of Emotional Intelligence and Creativity

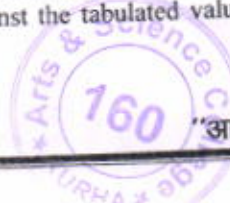
Source of Variance	Degree of Freedom (df)	Sum of Square	Mean Sum of Square	F-Ratio
Self Awareness BWG	Degree of Freedom for all Variable Between Group and Within Group (2.47)	1.52	0.76	0.099 @
Self Awareness WG		359.88	7.657	
Self Regulation BWG		17.207	8.603	1.037 @
Self Regulation WG		389.61	8.289	
Motivation BWG		34.556	17.278	1.449 @
Motivation WG		560.32	11.921	
Empathy BWG		19.991	9.995	0.979 @
Empathy WG		479.70	10.206	
Total emotional Intelligence BWG		28.853	14.426	0.273 @
Total Emotional Intelligence WG		2479.54	52.756	
Clarification BWG		14.332	7.166	1.308 @
Clarification WG		257.43	5.477	
Evaluation BWG		4.331	2.165	0.222 @
Evaluation WG		457.8	9.740	
Distillation BWG		1.95	0.975	0.152 @
Distillation WG		301.4	6.412	
Incubation BWG		14.326	7.163	1.430 @
Incubation WG		235.44	5.009	
Perspiration BWG		7.357	3.678	0.585 @
Perspiration WG		295.33	6.283	
Social Skill BWG	3.754	1.877	0.150 @	
Social Skill WG	587.50	12.5		
Inspiration BWG	8.993	4.496	0.820 @	
Inspiration WG	257.53	5.479		

Tabulated $F_{0.05(2,47)} = 3.195$

@Not Significant at 0.05level

BWG = Between Group
WG = Within Group

The Table- 2 indicates that F-ratio of following variables as Self- awareness 0.099, Self-regulation 1.037, Motivation 1.449, Empathy 0.979, Social Skill 0.150, Total Emotional Intelligence 0.273, Inspiration 0.820, Clarification 1.308, Evaluation 0.222, Distillation 0.152, Incubation 1.430, Perspiration 0.585, Total Creativity 1.327 are found to be insignificant against the tabulated value $F_{0.05(2,47)} 3.195$. hence post hoc test was not employed.

आधुनिक जीवन में योग एवं व्यायाम की भूमिका

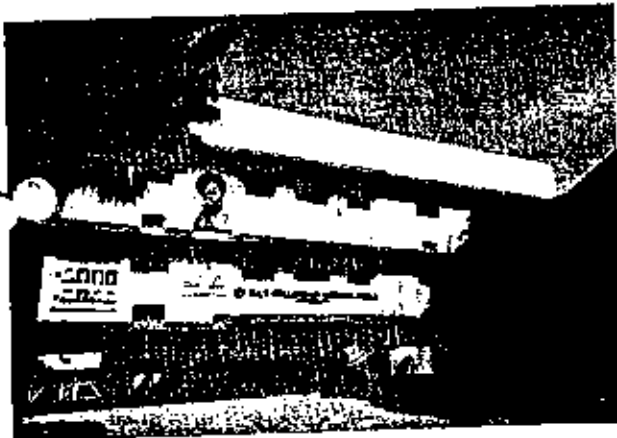

National Conference on
Multidisciplinary Research in Science and Technology
for Healthy Lifestyle Management

NCMRST-2020

Friday, 24th January 2020

Special Issue of
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X

Organized by

The Berar General Education Society's

Shri R.L.T. College of Science, Akola

Civil Lines, Akola, Maharashtra - 444 001

Re-accredited by NAAC with 'A' Grade, CGPA-3.12 (3rd Cycle)

Recognised by Government of Maharashtra

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Phone - 0724-2415480, Fax - 0724-2415650

E-mail - rtcollegeakola@gmail.com, Website - www.rltsc.edu.in

In association with

Microbiologist's Society, India

Amravati University Chemistry Teachers' Association, Amravati

Amravati University Physics Teachers' Association, Amravati

In collaboration with

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN-2349-638X

114	K.K. Rathod, K.V. Bhakade, J. T. Ingle	Combustion Synthesis and Luminescence of Rare Earth Doped Ortho-Borate Phosphors For Lightning And Display	457
C			
115	Prof. Jayesh Arjun Gajare	The Role of ICT/ E-Learning and Communication Skills in Science	460
116	Mrs. Jagruti Rohan Mahajani Mr. Hemant Yashwant Satpute	Study Of The Effectiveness Of Blended Learning For Geography Subject On Student's Achievement	462
117	Ulhas V. Bramhe	Importance of Biomechanics in Sport	465
118	Dr. Kamini Mamarde	Need Of Biomechanics In Sports	468
119	Prof. Sachin J. Kokode	Sports and Healthy Lifestyle	470
120	Miss Priyanka S. Jaiswal Mangesh Ubale	Innovations in Library automation and Information Science	473
121	Dr. Bharat R. Lokalwar	Digital Library : Role in Education	477
122	Dr. Rajesh D. Chandrawanshi	Science And Technology Helps To Improve Sports Skill	480
123	Dr. Devendra Gawande	Role Of Yoga And Sports In Modern Life	484
124	Prof. Dr. Umesh Rathi	Role Of Information And Communication Technology In Modern Life And Its Importance	487
125	Archana N. Deshmukh	Contribution of ICT in the Process of Language Teaching and Learning	489
126	Mrs. Supriya A. Bejalwar	Features Of Academic Library Websites: A Review	491
127	Namrata H. Mali	The Role of ICT in English Language Teaching and Learning	495
128	Sanjay K. Kale	Role Of Exercise In Weight Management	497
129	Arun B. Khedkar	The Role of Technology in Teaching and Learning English	500
130	Dr. N. W. Deulkar	Impact of Sport Physiology on Athlete's Performance: Reference to Psychology	502

Role of Information and Communication Technology in Modern Life and its Importance

Prof. Dr. Umesh Rathi

Arts And Science College Kura Dist. Amravati

Abstract

ICTs stand for information and communication technologies and are defined, for the purposes of this primer, as a "diverse set of technological tools and resources used to communicate, and to create, disseminate, store, and manage information." These technologies include computers, the Internet, broadcasting and many more.

Introduction

The term ICT is also used to refer to the convergence of audiovisual and telephone networks with computer networks through a single cabling or link system. There are large economic incentives to merge the telephone network with the computer network system using a single unified system of cabling, signal distribution, and management. ICT is an umbrella term that includes any communication device, encompassing radio, television, cell phones, computer and network hardware, satellite systems and so on, as well as the various services and appliance with them such as video conferencing and distance learning.

ICT is a broad subject and the concepts are evolving. It covers any product that will store, retrieve, manipulate, transmit, or receive information electronically in a digital form (e.g., personal computers, digital television, email, or robots). Theoretical differences between interpersonal-communication technologies and mass-communication technologies have been identified by the philosopher Piyush Mathur. Skills Framework for the Information Age is one of many models for describing and managing competencies for ICT professionals for the 21st century.

History of Information and Communication Technology

The term "information technology" evolved in the 1970s. Its basic concept, however, can be traced to the World War II alliance of the military and industry in the development of electronics, computers, and information theory. For the next twenty-five years, mainframe computers were used in large corporations to do calculations and manipulate large amounts of information stored in databases. Supercomputers were used in science and engineering, for designing aircraft and nuclear reactors, and for predicting worldwide weather patterns. Minicomputers came on to the scene in the early 1980s in small businesses, manufacturing plants, and factories.

In 1975, the Massachusetts Institute of Technology developed microcomputers. In 1976, Tandy Corporation's first Radio Shack microcomputer followed; the Apple microcomputer was introduced in 1977.

Benefits of Information and Communication Technology

Information and Communications Technology (ICT) has an important role in the world since we are now in the information age era. With ICT, the company can make the business easier to happen with the client, supplier and the distributor. It is also very important in our daily lives. The lack of appropriate information at the right time will result in low productivity, low quality research works, and waste of time to pursue information and even to do research which actually others had done or in other countries. Nowadays ICT cannot be separated with our daily needs.

ICT has a great impact in our daily lives. For example, we can read our local newspaper using the online newspaper. Another example is we still can get connected with our family, relatives, or colleagues even if we are abroad by using the electronic mail, yahoo messenger, call conference, or video conference.

Digital computer and networking has changed our economy concept to the economy with no boundary in time and space because of ICT. It brings a lot of advantages for economic development enabling millions of transactions to happen in an easy and fast way.

ICT is one of the economic development pillars to gain national competitive advantage. It can improve the quality of human life because it can be used as a learning and education media, the mass communication media in promoting and campaigning practical and important issues, such as the health and social area. It provides wider knowledge and can help in gaining and accessing information.

ICT has become an integral part of everyday life for many people. It increases its importance in people's lives and it is expected that this trend will continue, to the extent that ICT literacy will become a functional requirement for people's work, social, and personal lives.

Methodology of ICT

The potential of each technology varies according to how it is used. Haddad and Draxler identify at least five levels of technology use in education: presentation, demonstration, drill and practice, interaction, and collaboration.

Each of the different ICTs—print, audio/video cassettes, radio and TV broadcasts, computers or the Internet—may be used for presentation and demonstration, the most basic of the five levels. Except for video technologies, drill and practice may likewise be performed using the whole range of technologies. On the other hand, networked computers and the Internet are the ICTs that enable interactive and collaborative learning best; their full potential as educational tools will remain unrealized if they are used merely for presentation or demonstration. ICTs stand for information and communication technologies and are defined, for the purposes of this primer, as a “diverse set of technological tools and resources used to communicate, and to create, disseminate, store, and manage information.” These technologies include computers, the Internet, broadcasting technologies (radio and television), and telephony to be used and their modalities of use.

Importance of ICT

The use of ICT in education add value in teaching and learning, by enhancing the effectiveness of learning, or by adding a dimension to learning that was not previously available. ICT may also be a significant motivational factor in students' learning, and can support students' engagement with collaborative learning. Information and Communications Technology (ICT) is basically our society's efforts to teach its current and emerging citizens valuable knowledge and skills around computing and communications devices, software that operates them, applications that run on them and systems that are built with them.

As a matter of fact, we are living in a constantly evolving digital world. ICT has an impact on nearly every aspect of our lives – from working to socializing, learning to playing. The digital age has transformed the way young people communicate, network, seek help, access information and learn. We must recognize that young people are now an online population and access is through a variety of means such as computers, TV and mobile phones.

Conclusion

ICT is one of the economic development pillars to gain national competitive advantage. It can improve the quality of human life because it can be used as learning and education media, the mass communication media in promoting and campaigning practical and important issues, such as the health and social area. Information and communications technologies (ICTs) are permeating modern lifestyles, shaping and coloring the undertaking of activities and travel.

References

- 1) "ITU releases annual global ICT data and ICT Development Index country rankings - librarylearningspace.com". 2014-11-30. Retrieved 2015-09-01.
- 2) "Basic information: about wsis". International Telecommunication Union. 17 January 2006. Retrieved 26 May 2012.
- 3) Jump up to: a b "ICT Facts and Figures – The world in 2015". ITU. Retrieved 2015-09-01.
- 4) "ICT in Education". Unesco. Unesco. Retrieved 10 March 2016.
- 5) Blackwell, C.K., Lauricella, A.R. and Wartella, E., 2014. Factors influencing digital technology use in early childhood education. *Computers & Education*, 77, pp.82-90.
- 6) "What is Writing to Learn, WAC Clearinghouse".
- 7) "Evidence for How Writing Can Improve Reading, Carnegie.Org 2010" (PDF).
- 8) "Closing the gaps – Improving literacy and mathematics by ict-enhanced collaboration, Science Direct, 2016, pg 78". *Computers & Education*. 99: 68–80. August 2016. doi:10.1016/j.compedu.2016.04.004.
- 9) Jump up to: a b c d Agence Française de Développement (February 2015). "Digital services for education in Africa" (PDF). unesco.org. Retrieved 19 May 2018.
- 10) Jump up to: a b "ITU releases annual global ICT data and ICT Development Index country rankings". www.itu.int. Retrieved 2015-09-01.

Principal
Arts & Science College
Kurha

Date of Publication
15 February 2020

vidyawarta

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

*The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any unversity. institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.
If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.*

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.04 (2019)

Editorial Board & review Committee

• **Chief Editor**

Dr Gholap Babu Ganpat
Parli_Vajinath, Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

• **M.Saleem**

saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone No. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

• **Dr. Momim Mujtaba**

Faculty Member, Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education, Kingdom of Saudi
Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

• **N.Nagendrakumar**

115/47B, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumar@rediffmail.com

• **Dr. Vikas Sudam Padalkar**

vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

• **Dr. Wankhede Umakant**

Navgan College, Parli -v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

• **Dr. Basantani Vinita**

B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

• **Dr. Bharat Upadhya**

Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

• **Jubraj Khamari**

AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. - 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

• **Krupa Sophia Livingston**

289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
liviidswbts@gmail.com

• **Dr. Wagh Anand**

Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

• **Dr. Ambhore Shankar**

Jalna, Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

• **Dr. Ashish Kumar**

A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

• **Prof. Surwade Yogesh**

Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshs85@gmail.com

• **Dr. Deepak Vishwasrao Patil,**

At. Post. Saundhane, Near
Kalavishwa. Computer, Tq. Dist. Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patil_dpak22583@gmail.com

• **Dr. Vidhya.M. Patwari**

Vanshree Nagar, Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

• **Dr. Varma Anju**

Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuvarma2009@rediffmail.com

• **Dr. Pramod Bhagwan Padwal**

Associate Professor, Department of Marathi
Banaras Hindu University,
Varanasi-221005. (Uttar Pradesh)
Mobi. 9450533466
ppadwal@gmail.com

At. Post. Limbaganesh, Tq. Dist. Beed Pin-431126 (Maharashtra)
vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

Undertaking/ Copyright Form

The Submitted manuscript/paper is original, exclusive and unpublished material. It is not under consideration for publication elsewhere. Further, it will not be submitted for publication elsewhere, until a decision is conveyed regarding its acceptability for publication in Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. Published research journal. I/we also grant permission to organizer for making necessary changes in the title and content of the paper, if required, while being considered for publication. The undersigned hereby represents and warrants that the paper is original and that he/she is the author of the paper, except for material that is clearly identified as to its original source, with permission notices from the copyright owners where required.

I am sending the present research paper by verifying all the permissions regarding the publication. I have seen all related online details and I have kept the copy of those details with me.

Details of Authors & Paper

Title of the research paper _____

Language for the presentation: Marathi Hindi English

Author Name 1 : Dr./Prof. _____

Author Name 2 : Dr./Prof. _____

Institution/Organization: _____

Correspondence Address: _____

State _____ Pin:

Contact No.1.   Contact No.2.

Mail id: 1 _____

Date _____ Signature of the participant _____

Note : This undertaking/agreement is to be signed by at least one of the authors who have obtained the assent of the co-author(s) where applicable.

Send Copyright Declaration form scan copy after sign on it to :
vidyawarta@gmail.com, printingareahp@gmail.com

Any help plz call on : 09850203295, 07588057695

Editors Message...

Educational Research as nothing but cleansing of educational Research is nothing but cleaning of educational process. Many experts think Educational Research as under- According to Mouly, - Educational Research is the systematic application of scientific method for solving for solving educational problem. Travers thinks, - Educational Research is the activity for developing science of behavior in educational situations. It allows the educator to achieve his goals effectively. According to Whitney, - Educational Research aims at finding out solution of educational problems by using scientific philosophical method. Thus, Educational Research is to solve educational problem in systematic and scientific manner, it is to understand, explain, predict and control human behavior.

Name of Educational Research changes with the gradual development occurs with respect to knowledge and technology, so Educational Research needs to extend its horizon. Being scientific study of educational process, it involves : - individuals (student, teachers, educational managers, parents.) – institutions (Schools, colleges, research – institutes) It discovers facts and relationship in order to make educational process more effective. It relates social sciences like education. It includes process like investigation, planning (design) collecting data, processing of data, their analysis, interpretation and drawing inferences. It covers areas from formal education and conformal educations as well.

This part locates the research enterprise in several contexts. It commences with positivist and scientific contexts of research and then proceeds to show the strengths and weaknesses of such traditions for educational research. As an alternative paradigm, the cluster of approaches that can loosely be termed interpretive, naturalistic, phenomenological, interactions and ethnographic are brought together and their strengths and weaknesses for educational research are examined. The rise of critical theory as a paradigm in which educational research is conducted has been spectacular and its implications for the research undertaking are addressed in several ways here, resonating with curriculum research and feminist research (this too has been expanded and updated) Indeed critical theory links the conduct of educational research with politics and policy-making, and this is reflected in the discussions here of research and evaluation, arguing how much educational research has become evaluative in nature. A more recent trend has been the rise of complexity theory, originally from the natural sciences, but moving inexorably into social science research. This part introduces the field of complexity theory and steers readers to the accompanying web site for further details. That educational research serves a political agenda is seen in the later sections of this part. The intention here is to introduce readers to different research traditions, with the advice that 'fitness for purpose' must be the guiding principle: different research paradigms for different research purposes.

Dr. Bapug Gholap

INDEX

- 01) Impact of English language on Indian society in post colonial period.
DR. Abhay M. Patil, Dist. Buldhana ||15
- 02) RIGHT TO PRIVACY IS AS AN INTRINSIC PART OF LIFE: DEVELOP CASE BY CASE ...
Adv. Chandani Vishwasrao Ghogare, Osmanabad ||18
- 03) Angela Carter and feminist Ideology
Prof. Ajay Abhyankar, Kurha ||25
- 04) Voice of the Chicanos in Literature: Chicano as Other Subaltern
Asst. Prof. A. M. Shekh, Mangrulpir ||28
- 05) Knowledge Management in Academic Libraries
Dr. Dattatray R. Dhumale, Dist .Buldhana ||30
- 06) Significant Role Of Kabaddi In Sports Culture
Dr. Anil A. Deshmukh, Amravati ||33
- 07) The Impact of Culture in Teaching and Learning of English as a ...
Dr. B. S. Kavhar, Shendurjana Adhao ||35
- 08) Importance of Drama in Education: A Study
Dr.Chandrashekhhar Kanase, Beed ||39
- 09) Hindu-Muslim Mysticism In Medieval India In A Common Ground For ...
Dr. Ms. Mubaraque Quraishi, Tumsar ||45
- 10) Changing Dimensions of Intellectual Property Rights (IPR)
Dr. Pramod Pandharinath Waghmare, Beed ||49
- 11) An overview of Intellectual Property Rights (IPR)
Dr. Rajesh M. Deshmukh, Amravati ||53
- 12) Nutritional Needs for Competitive Swimmers
Dr. Kamini Mamarde, Buldana ||55
- 13) Growth and Development of Physical Education in India since Independence
Dr. Manoj Vyavhare, Buldana ||60

Angela Carter and feminist Ideology

Prof. Ajay Abhyankar
Head, Dept. of English,
Arts & Science College Kurha

The present paper reflects Angela Carter's feminist ideology and the subaltern voice in literature. Carter in her work talked about the inferior role imposed on women by the society, especially by British society. In the mid-twentieth century in Britain at the end of the British Empire the imperialist ideas of superiority of British patriarchy exerted a strong influence over the society. It provides the basis for Angela Carter, a British novelist with a weapon to attack accepted gender superiority. Writers who were in conditions of oppression have also adopted magical realism as a means to write against dominant British Culture. It is this feature that has led many writers to adopt as a means of expressing their ideas. No other writer attacks the authority of the male British ruling classes and their dominant culture more skillfully than the feminist Angela Carter, by using magical realism as her story weapon to attack.

When I study the novels of Angela Carter, I come across her subaltern voice with the help of the device like Magical Realism. It is one of today's most popular subjects in literature, painting, film and new media to present the suppressed views. Angela Carter used this term in many of her novels. She has used the term to expose the British Culture, especially British patriarchal tradition which discards the identity of women. It was difficult for any woman writer to write against the established culture of the

society especially the culture of British society. There are many woman writers in the world that used symbolism or imagery to write against the evil that was present in the society. Carter has the same problem that she could not attack the British society directly so she has used magical realist technique to present the reality of British culture. It is therefore Carter used the magical occurrences to attack the evil that was present in the British society. In her works we come across a beautiful mingling of Magic Realism, fantasy, science fiction, Surrealism, Gothic tradition and other post modernist traits. Many author called her as chief exponent of Magical Realism. The term is also used by writers from Latin America, England, India and many other postcolonial countries.

The concept of magical realism is mostly seen in the works of Angela Carter (1940–1992) who is an English novelist and journalist, known for her feminist, magical realism, and picaresque works. It is with the publication of her first novel, Carter received recognition as magical realist in Great Britain for combination of gothic and surreal elements with the portrayals of urban sufferers and survivors especially of London. In all the work composed by Carter, we see the use of magical realist technique. The supernatural element used in her work is a mixture of fear and disbelief. I come across such supernatural presentation in her works. The supernatural is widely accepted as surprising and extraordinary but authentic and true in the works of Carter as same instructed by literary thought:

The supernatural is not a simple or obvious matter, but it is an ordinary matter, an everyday occurrence — admitted, accepted, and integrated into the rationality and materiality of literary realism. Magic is no longer quixotic madness, but normative and normalizing. It is a simple matter of the most complicated sort. (Zamora & Faris: 3)

The plentitude is one of the

characteristics of magical realism is used by Carter to show magical realist effect. In attaining the magical realistic effect of plenitude, the method of explanation used by her is more important than the object she has explained. The extraordinary plenitude of details and portrayals results in an atmosphere of marvelous real. Carter presents quite ordinary things that seem stranger or characters that become larger than life, or making the whole narrative grotesque and magical. This specific, baroque atmosphere is characteristic of magical realistic literature. The baroque imagination as the mindset of an intellectual in the postcolonial world, grappling creatively with multiple cultural inheritances and attempting to fashion a literary oeuvre that will redefine the individual's relationship to the center and to the island culture from which he comes. (C. Carmen, 2012, 1)

Carter followed the concept of baroque atmosphere to claim her identity and to present culture that suppressed the women. The baroque atmosphere is utilized by Carter to show the cultural and social reality of Great Britain. In her magical realism, she makes use of multiple planes of reality. This hybridity results full of opposites like urban and rural, Western and indigenous.

In addition, Carter's work presents political and social messages despite the fantastical characters and supernatural events. Her novels indirectly present about the historical development of the suffragist movement in the nineteenth and twentieth centuries, and deal with the social issues of patriarchy and individual rights.

The woman suffrage movement actually began in 1848, when a women's rights convention was held in Seneca Falls, New York. The Seneca Falls meeting was not the first in support of women's rights, but suffragists later viewed it as the meeting that launched the suffrage movement. For the next 50 years, woman suffrage supporters worked to educate

the public about the validity of woman suffrage. Under the leadership of Susan B. Anthony, Elizabeth Cady Stanton, and other women's rights pioneers, suffragists circulated petitions and lobbied Congress to pass a constitutional amendment to enfranchise women. At the turn of the century, women reformers in the club movement and in the settlement house movement wanted to pass reform legislation. However, many politicians were unwilling to listen to a disenfranchised group. Thus, over time women began to realize that in order to achieve reform, they needed to win the right to vote. For these reasons, at the turn of the century, the woman suffrage movement became a mass movement.

Carter thought that the rights of women are suppressed by the culture and society and thus she has followed the theme of suffragist movement in her work and attack the British culture. The women in Carter's works represent the suffragists and the entire women's suffrage movement of the nineteenth and twentieth centuries. All her female characters represent the New Woman, a feminist ideal of a woman who revolt against the restrictions of the male dominated society with her completely new way of thinking. However, Carter's women are portrayed as strong, independent thinkers that can overcome their restrictive gender roles are more connected to post-feminist thought. In post-feminism women are no longer seen as victims and traditional feminism is no longer applicable in the contemporary society. Many women characters challenge the conventional social and gender roles and thus follow individualism. The women do not follow conventional nineteenth century social and gender roles. Her women support the concept of individualism when they remain independent and describe marriage as a socially acceptable form of slavery.

It is with authorial silence another characteristic of magical realism the author

presents the mysterious elements in the work. In it author intentionally refuses to give the information and explanations in order to make the mysterious even more troubling, and stops the author from supporting realism over the supernatural, or vice versa. Carter presents two levels of reality, the natural and the supernatural in her works to form magical realism. Authorial reticence integrates the supernatural into the natural framework of magical realism, where the author presents a world-view that is completely different from the reader's world. She has used fantasy elements to present the reality of society.

In this way, Carter used many characteristic features of the magical realistic literature to show the reality of British Culture. She has used these features to talk against the role of patriarchy under which the women suppressed a lot. Her main concern is to give the equal rights to the woman of British society. In all her novels she has attacked the British culture and gave expression to her thought of subaltern women. It treats the supernatural elements as the absolute part of the presented world and contains plenitude of details that create real atmosphere. It used dramatically different settings and planes of reality which result in hybridity. Carter balances both the magic and realism, and never transgresses from the magical real into the realm of fantasy literature or fairytale. While using authorial silence, the sincerity of the world and the accuracy of the events are never clearly defined and through this technique, no interpretation, neither realistic nor symbolic, is imposed on the readers. The readers are always free to draw their own meaning of the novel. Political critique, another important element used in magical realism. Political analysis is used to present individualism, personal freedom, patriarchy, equality and feminist and post-feminist movements. All the above mentioned features undoubtedly classify Angela Carter's

work as a magical realistic work that attacks the British culture and expressed the subaltern role of women in the society.

References:

1. http://en.wikipedia.org/wiki/Angela_Carter.
2. Rubenstein R. (1993), *Intersexions: Gender Metamorphosis in Angela Carter's The Passion of New Eve*
3. CHIAPPETTA, CARMEN (Ph.D., English) *The Baroque Imagination of Alejo Carpentier*, (May 2012)
4. Tucker, Lindsay (1998). *Critical Essays on Angela Carter*, G. K. Hall & Co, New York.
5. Zamora and Faris, (ed.) (1995). *Magical Realism: Theory, History, Community*, Durham & London, Duke University Press
6. Carter, Angela (1992) *Wise Children*, London: Vintage.
7. Carter, Angela (1984) *Nights at the Circus*, London: Vintage.
8. <<http://www.writing-world.com/sf/realism.shtml>>.

Impact
Factor
6.293

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOL-VII

ISSUE I

Jan

2020

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Newton Ochieng Mitoko	Adoption Laws as a Means of Social Control	1 To 3
2	Dr. Balasaheb Ladgaonkar	Problems In Translating For One-Act Play: A Study Of Dramabased On Anton Chekov's Short Story	4 To 6
3	Dr.Sinku Kumar Singh	Student's Coping Strategy: Comparison Within Undergraduate Male Health Professional Students	7 To 12
4	Isha Preet	Ethics In Banking Industry : A Comparative Study Of Selected Public & Private Sector Commercial Banks Of India	13 To 19
5	Ms. Meena Sharma & Dr. Vijay Kumar Ari	Financial Inclusion : A Review	20 To 24
6	Dr. Kailash Shivharrao Palne	Yoga on Mental Health: A Study	25 To 27
7	Dr. Umesh Rathi	Various Skills And Health Benefits Of Basketball	28 To 30
8	Dr.Vandana Singh	Intrinsic And Extrinsic Risk Factors Of Injuries In Football	31 To 33
9	Dr.Vinod S. Koravi	Role Of Yoga And Meditation In Students Life	34 To 36
10	Dr. Anil S. Vaidya	Different Techniques And Benefits Of Football	37 To 39
11	Anita Kumari	ICT In Teaching, Learning & Assessment: Need Of The Hour	40 To 42
12	Dr. S. M. Khadse	Technological Advancement And Their Impact On Cricket	43 To 44
13	Dr.Manisha M. Tyagi & Dr. Rajeev I. Jha	Extension Activity on Women Empowerment: A Best Practice	45 To 48
14	Dr. S. G. More	Leadership And Women Education	49 To 50
15	Dr. Mrs. Apama Choudhary	Use of Formal Sources Information by the Engineering College Students to Meet their Information Needs	51 To 53
16	Dr. Dasharath R. Alabal & Dr. Appayya V. Melavanki	Legal and Fundamental Rights of Physically Handicapped	54 To 57
17	Dr. Sudhakar S. Thool	Evaluation of Web Pages of Selective Information Literacy Portal	58 To 59

Various Skills And Health Benefits Of Basketball

Prof. Dr. Umesh Rathi

Arts And Science College Kura,
Dist. Amravati (M.S.)

Abstract

Basketball is a team sport. Two teams of five players each try to score by shooting a ball through a hoop elevated 10 feet above the ground. The game is played on a rectangular floor called the court, and there is a hoop at each end. The ball is moved down the court toward the basket by passing or dribbling.

Introduction

Basketball is a team sport in which two teams, most commonly of five players each, opposing one another on a rectangular court, compete with the primary objective of shooting a basketball (approximately 9.4 inches (24 cm) in diameter) through the defender's hoop (a basket 18 inches (46 cm) in diameter mounted 10 feet (3.048 m) high to a backboard at each end of the court) while preventing the opposing team from shooting through their own hoop. A field goal is worth two points, unless made from behind the three-point line, when it is worth three. After a foul, timed play stops and the player fouled or designated to shoot a technical foul is given one or more one-point free throws.

Origin of Basketball

The history of basketball began with its invention in 1891 in Springfield, Massachusetts by Canadian physical education instructor James Naismith as a less injury-prone sport than football. Naismith was a 31-year old graduate student when he created the indoor sport to keep athletes indoors during the winters.

The game of basketball as it is known today was created by Dr. James Naismith in December 1891 in Springfield, Massachusetts, to condition young athletes during cold months. Naismith was a physical education instructor at YMCA International Training School in Springfield, Massachusetts. Upon the request of his boss, Naismith was tasked to create an indoor sports game to help athletes keep in shape in cold weather.[2] It consisted of peach baskets and a soccer style ball. He published 13 rules for the new game. He divided his class of eighteen into two teams of nine players each and set about to teach them the basics of his new game. The objective of the game was to throw the basketball into the fruit baskets nailed to the lower railing of the gym balcony. Every time a point was scored, the game was halted so the janitor could bring out a ladder and retrieve the ball. After a while, the bottoms of the

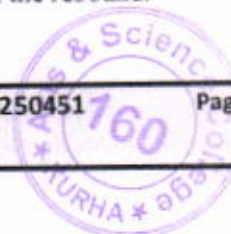
fruit baskets were removed. The first public basketball game was played in Springfield, Massachusetts, on March 11, 1892.

Methodology of Basketball sport

Basketball is a team sport. Two teams of five players each try to score by shooting a ball through a hoop elevated 10 feet above the ground. The game is played on a rectangular floor called the court, and there is a hoop at each end. The court is divided into two main sections by the mid-court line. If the offensive team puts the ball into play behind the mid-court line, it has ten seconds to get the ball over the mid-court line. If it doesn't, then the defense gets the ball. Once the offensive team gets the ball over the mid-court line, it can no longer have possession of the ball in the area in back of the line. If it does, the defense is awarded the ball.

The ball is moved down the court toward the basket by passing or dribbling. The team with the ball is called the offense. The team without the ball is called the defense. They try to steal the ball, contest shots, steal and deflect passes, and garner rebounds.

When a team makes a basket, they score two points and the ball goes to the other team. If a basket, or field goal, is made outside of the three-point arc, then that basket is worth three points. A free throw is worth one point. Free throws are awarded to a team according to some formats involving the number of fouls committed in a half and/or the type of foul committed. Fouling a shooter always results in two or three free throws being awarded the shooter, depending upon where he was when he shot. If he was beyond the three-point line, then he gets three shots. Other types of fouls do not result in free throws being awarded until a certain number have accumulated during a half. Once that number is reached, then the player who was fouled is awarded a '1-and-1' opportunity. If he makes his first free throw, he gets to attempt a second. If he misses the first shot, the ball is live on the rebound.

Each game is divided into sections. All levels have two halves. In college, each half is twenty minutes long. In high school and below, the halves are divided into eight (and sometimes, six) minute quarters. In the pros, quarters are twelve minutes long. There is a gap of several minutes between halves. Gaps between quarters are relatively short. If the score is tied at the end of regulation, then overtime periods of various lengths are played until a winner emerges.

Each team is assigned a basket or goal to defend. This means that the other basket is their scoring basket. At halftime, the teams switch goals. The game begins with one player from either team at center court. A referee will toss the ball up between the two. The player that gets his hands on the ball will tip it to a teammate. This is called a tip-off. In addition to stealing the ball from an opposing player, there are other ways for a team to get the ball.

Skills for development of Basketball

If a player really wants to improve at the game of basketball here is some advice for maximum development. Improvement should involve several key areas.

First, focus on hard skill development. Hard skills are acquired through intentional focus and repetition such as shooting, ball handling and offensive skills. A serious player may work on these about 2-5 hours per day depending on ability, age and specific goals. Hard skill improvement is linked to investment of time. Too often players are so focused on "advanced" skills, and they haven't yet mastered the critical fundamentals to build from.

The second focus should be on soft skill development, specifically understanding the game and learning the nuances to react. This is best accomplished in a very competitive and intensive setting which allows for many opportunities to get the ball. Find a good gym or a group of competitive players and play lots of one-on-one and three-on-three - anything that provides more touches with the ball isolates hard skill work. Five-on-five is one of the slowest ways to build skills because of the simple mathematical reality that players get less time with the ball. Also, traveling to games can be time wasted. Third, develop a specific physical training plan such as building strength, quickness and vertical jump. Meet with a trainer to evaluate strengths and weaknesses. Work to build an intensive workout which emphasizes growth in these areas.

Fourth, develop a mental plan working on confidence, personal faith, and mental toughness. This is a crucial separator between good and great athletes.

Finally, find a mentor who can help with planning and provide accountability to goals. The reason why camp is such a great training place is because players get saturated in both hard and soft skill training, they get an improvement plan in place and they can make the important needed changes.

Benefits of playing Basketball

1. Promotes Cardiovascular Health

Basketball is great for your heart health! Because you keep moving, your heart rate increases. It also helps in building endurance, which is important when you want to make sure that your heart is healthy. It will help lower the risk of stroke and heart disease later in your life.

2. Burns Calories

Do you want to shed a few extra kilos? Play basketball! All the quick lateral movements, running and jumping, gives you an aerobic workout that in turn can help you burn a lot of calories. For every hour of basketball, a person who weighs 165 pounds can expect to burn about 600 calories while a person who weighs 250 pounds can expect to burn approximately 900 calories.

3. Builds Bone Strength

The physical demands of this awesome sport help in improving and building bone strength. Any physical activity that involves weight-bearing allows the formation of new bone tissue, and this in turn makes the bones stronger. Both the muscles and bones in your body become stronger with basketball as it is a physical activity that involves the tugging and pushing of muscles against bone.

4. Boosts the Immune System

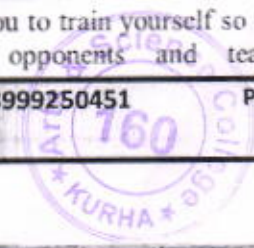
When you play basketball or any other sport, it helps in reducing stress. When stress is decreased, you will have more energy and focus to complete tasks. It also makes you more social, which in turn helps in preventing depression. When stress is lowered, your immune system gets a boost as well.

5. Provides Strength Training

By playing basketball, you get an excellent full-body workout. This helps in the development of lean muscle. It can help develop your lower back, neck, deltoids, traps and core muscles. It also makes your legs stronger, and the movements like shooting and dribbling help strengthen your arms, hand muscles and wrist flexors.

6. Boosts Mental Development

Basketball may be a fast-paced game that requires a lot of physical skills, but it is also a mind game that requires you to think on your toes. It requires you to have a lot of focus so that you can accurately and quickly process the action on the court and make decisions that are effective with the ball. It also requires you to train yourself so that you can observe your opponents and teammates

constantly and make quick decisions based on their actions.

Conclusion

Basketball is a much-loved sport all across the world. It is popular because it can be played as a competitive sport or a casual game on the local court. It is also a great way to work out as it involves using your entire body. It is a fast-paced game that involves a good deal of jumping and running which is a fantastic way to exercise. If you want a sport that helps you stay fit and healthy, basketball is the perfect choice as it comes with more than a few health benefits.

References

1. Griffiths, Sian (September 20, 2010). "The Canadian who invented basketball". BBC News. Retrieved September 14, 2011.
2. "The Surge of the NBA's International Viewership and Popularity". Forbes.com. June 14, 2012. Retrieved June 14, 2012.
3. "REVEALED: The world's best paid teams, Man City close in on Barca and Real Madrid". SportingIntelligence.com. May 1, 2012. Retrieved June 11, 2012.
4. "The Greatest Canadian Invention". CBC News. Archived from the original on December 3, 2010.
5. "YMCA International - World Alliance of YMCAs: Basketball : a YMCA Invention". www.ymca.int. Archived from the original on March 14, 2016. Retrieved March 22, 2016.
6. "Leather Head Naismith Style Lace Up Basketball (The New York Times. Retrieved August 28, 2016)
7. Jeep (July 16, 2012). "Passion Drives Creation - Jeep® & USA Basketball" – via YouTube.
8. Inflatable ball, Inventor: Frank Dieterle, Patent: US 1660378 A (1928) The description in this patent explains problems caused by lacing on the cover of basketballs.
9. Naismith, James (1941). Basketball : its origin and development. New York: Association Press.
10. "James Naismith Biography". February 14, 2007. Archived from the original on February 5, 2007. Retrieved February 14, 2007.
11. Thinkquest, Basketball. Retrieved January 20, 2009.
12. "Error 404 - Olympic.org". June 26, 2010. Archived from the original on June 26, 2010.

Aayushi

ISSN 2349-638x

www.aiirjournal.com

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

2019-20

Impact Factor – 7.765

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

January -2020

SPECIAL ISSUE - CCIV

Role of Civil Service and Hospitality Education in Employability

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor:

Dr. Anil B. Bhagat

Ramkrushna Mahavidyalaya Darapur

Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

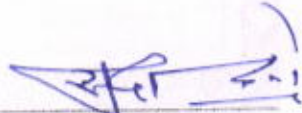
Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Arts & Science College
Kurha

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal

Impact Factor - (SJIF) -7.765,
Special Issue

ISSN :
2278-9308
January
2020

Impact Factor – 7.765

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

January - 2020

SPECIAL ISSUE - CCIV

***Role of Civil Service and Hospitality
Education in Employability***

Chief Editor :

Dr. Virag.S.Gawande

Editor :

Dr. Anil B. Bhagat

Ramkrushna Mahavidyalaya Darapur
Dist. Amravati.

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 225/-

Editorial Board

Chief Editor -

Prof. Virag S. Gawande,

Director,

Aadhar Social Research &

Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

❖ Dr. Dinesh W. Nichit - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm, Sci Collage,
Walgaoon, Dist. Amravati.

❖ Dr. Sanjay J. Kothari - Head, Deptt. of Economics, G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

❖ Dr. Dhnyaneshwar Yawale - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda, Tq-Akola.

❖ Prof. Dr. Shabab Rizvi, Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai

❖ Dr. Udaysinh R. Manepatil, Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,

❖ Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil, Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur

❖ Dr. Jiro Akita - Professor Of Economics Tohoku University, Japan

❖ Dr. Usha Sinha, Principal, G.D.M. Mahavidyalay, Patna Magadh University, Bodhgay Bihar

Review Committee -

❖ Dr. D. R. Panzade, Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod, Dist. Aurangabad (MS)

❖ Dr. Suhas R. Patil, Principal, government College Of Education, Bhandara, Maharashtra

❖ Dr. Kundan Ajabrao Alone, Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.

❖ DR. Gajanan P. Wader, Principal, Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel

❖ Dr. Bhagyashree A. Deshpande, Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

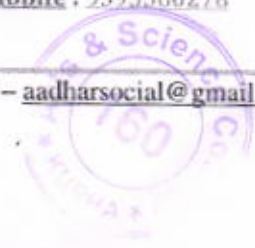
Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

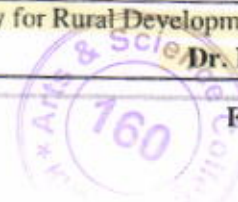
❖ Prof. Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604

Email : aadharpublication@gmail.com Website : www.aadharsocial.com Mobile : 9595560278

46	मानसिक गुणवैशिष्ट्यांचा विकास व स्पर्धापरीक्षेतील यश	प्रा. अरूणा व तसरे	158
47	ग्रामोन्नती : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	प्रा. अनुराधा रा. मुळे	162
48	यवतमाळ जिल्हातील बँक प्रणालीचा व नाबार्डच्या विविध योजनांचा महिला बचत गटांच्या कार्यावर होणारे प्रभाव एक अध्ययन	अनिता नामदेवराव गुगुलकर	165
49	यवतमाळ जिल्ह्यातील पंचायतराज व्यवस्था व स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील पदाधिकाऱ्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. राधेशाम चौधरी	168
50	मानवी संसाधन : ब्यूटीपार्लर शिवणकाम,हॉटेल आणि कॅटरिंग मधील	बागणूक/आदरातिथ्य प्रा.कु.छाया पांडूरंग ढाकुलकर	173
51	संत गाडगे बावांचे किर्तन आणि जणजागृती.	सिध्दार्थ ए. चंदनखेडे	176
52	प्रशासकीय सेवेची प्रशासनातील भुमीका	प्रा.डॉ. बाळकृष्ण पुं. अढाऊ	180
53	ग्रामीण विकास	प्रा. नेहा इंगळे	185
54	आदरगतीच्याचे ग्रामीण विकासातील स्थान	कु. कांचन रमेशराव ठाकरे	188
55	Performance of multi-paired bullock and tractor drawn m.b. Plough.	S. B. Bakal / P. J. Nikam	190
56	Recent development and challenges in Civil services ethics.	Prof. S.K. Tantrapale	195
57	Human Resource Management In Hotel And Catering Industry	Ms. Trupti Patole, /Ms.Vibhuti Mehra,	200
58	Impacts of Demonetisation on Indian Economy	Prof. Pritesh B. Patil	204
59	Human Resource Management In The Hospitality Industry	Ms. NupurAgrawal/ Mrs. DewalraniRewatkar	207
60	Consumer Expectation Of Services And Emerging Challenges In Hotel Industry	Jitendra Deshmukh	213
61	The Utility of Social Sciences for Preparation of Competitive examinations	Dr.Nilima Dawane	217
62	Significance of Public Administration	Dr. Waman Gulabrao Jawanjil	221
63	Role English Language Proficiency in Hospitality Industry	Dr. Shitalbabu A. Tayade	224
64	Service Management in Hospitality Industry	Dr. Rajesh M. Deshmukh	227
65	Maternal Nutrition & Dietary Awareness in Rural Area of Yavatmal District	Dr. Manjusha M Jagtap	229
66	Challenges to the fore of Hospitality Industry: A Concise Study	Prof (Dr.) Lata B. Hiwase	232
67	Hospitality Education In Employability for Rural Development	Dr. Kirti J. Gandhi	235

Hospitality Education In Employability for Rural Development

Dr. Kirti J. Gandhi

Arts & Science College, Kurha Tq. Teosa Dist. Amravati.

Introduction:

Rural development is necessary not only for an over-whelming majority of the population living in villages but the development of rural activities is essential to accelerate the pace of overall economic development of the Country. Rural development has assumed greater importance in India today than in the earlier period in the process of the development of the country. It is a strategy package seeking to achieve enhanced rural production and productivity, greater socio-economic equity, and aspiration, balance in social and economic development. The primary task is to mitigate the hunger of about 70% of the rural population, providing adequate and nutritious food. Then follow an adequate provision of clothing and footwear, a clean house in a clean environment, medical care, recreational facility, education, transport and communication.

Most of the labour force in India depends on agriculture, not because it is remunerative but because there are no alternative employment opportunities. This is a major cause for the backwardness of Indian agriculture. A part of the labour force now engaged in agriculture needs to be shifted to non-agricultural occupations. Today, Inclusive Rural Development is more specific concept than the concept of rural development of earlier, in broader terms; inclusive rural development is about improving the quality of life of all rural people, more specifically inclusive rural development.

Covers three different but interrelated dimensions, Economic dimension, social dimension and political dimension. Economic dimension encompasses providing both capacity and opportunities for the poor and low-income households in particular, benefit from the economic growth. Social dimension supports social development of poor and low-income households, promotes gender equality and women's empowerment and provides social safety nets for vulnerable groups. Political dimension improves the opportunities for the poor and low income people in rural areas to effectively and equally participate the political processes at the village level.

Need and Importance:

Need and importance of rural development rural development is a national necessity and has considerable importance in India because of the following reasons.

- 1) To develop rural area as whole in terms of culture, society, economy, technology and healthy.
- 2) To develop living standard of rural mass.
- 3) To develop rural youths, children and Women.
- 4) To develop and empower human resource of rural area in terms of their psychology, skill, knowledge, attitude and other.
- 5) To develop infrastructure facility of rural area.
- 6) To provide minimum facility to rural mass in terms of drinking water, education, transport, electricity and communication.
- 7) To develop rural institution like Panchyat Cooperatives, post, banking and credit.
- 8) To provide financial assist to develop the artisans in the rural areas, farmers and agrarian unskilled labor, small and big rural entrepreneurs to improve their economy.
- 9) To develop rural industries through the development to handcrafts, small scaled industries, village industries, rural crafts, cottage industries and other related economic operations in the rural sector.
- 10) To develop agriculture, animal husbandry and other agricultural related areas.

- 11) To restore uncultivated land, provide irrigation facilities and motivate farmers to adopt improved seed, fertilizers, package of practices of crop cultivation and soil conservation methods.
- 12) To develop entertainment and recreational facility for rural mass.
- 13) To develop leadership quality of rural area.
- 14) To improve rural marketing facility.
- 15) To minimize gap between the urban and rural.

Objective of the Rural Development:

- 1) To improve productivity and there by the income of the rural poor;
- 2) To ensure enlarged employment opportunities at a faster pace;
- 3) To ensure on appreciable rise in the standard of living of the poorest sections of the population;
- 4) To provide some of the basic needs of the people clean drinking water, elementary education, health care, rural roads etc;
- 5) Improve the standard of living.
- 6) Suitable medical facilities for learning.
- 7) Appropriate Scio-cultural activities to enrich oneself;
- 8) Proper house to live in;
- 9) Removal of unemployment;
- 10) Improve the standard of living;
- 11) Satisfactory educational facilities for learning.

Strategies:

- Rural development strategies in India.
- Provide MSP (Minimum Support) for various crops to the farmers, apart from providing crop insurance.
- Irrigation facilities to all the agricultural fields should be provided.
- Provide life insurance to all the farmers who are actually performing agriculture.
- Instead of giving direct cash into the hands of farmers, Government has to provide free of cost all required inputs like, quality seeds, fertilizers and pesticides etc.
- For purchasing tractors, electric, molar water pumps etc on subsidy, good for the economy as it gives wrong signals to those farmers who repay their agricultural loan promptly.

Schemes for Rural Development launched by Government of India.

For uplifting the rural sector of our country, the Ministry of rural development and the Government of India in coordination with department of land Resources have been carrying forward various schemes. These schemes are formulated to benefit the citizens of rural India who will eventually become the pillars of Indian Economy in the long run.

Some important schemes for rural development launched by Government of India are:

1) Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana:-

Launched on 25 December 2000 by their Prime Minister Atal Bihari Vajpayee, the scheme aims at enhancing rural road connectivity. This scheme provides connectivity to the habitations with less or no connectivity at all and helps in poverty reduction by promoting access to economic and social services. This ensures sustainable poverty reduction in the long run as people get an opportunity to get connected with the rest of the world. The scheme has been benefiting several villages and is helping them lead better lives nearly 82% of roads have been built till December 2017 which have successfully connected several rural areas to cities. Remaining 47,000 habitations will also get connected by all weather roads by March 2019. Earlier, the scheme was funded only by the central

government but after the recommendation of 14th finance commission report the expense is shared by both state and central government.

2) Dindayal Upadhyay Gramin Kaushalya Yojana:-

A part of National livelihood mission, has the objectives of catering to the career aspirations of the rural youth and adding diversity to the income of rural families. Launched on 25th September 2014, the schemes prime focus is on the rural youth of poor families aged between 15 and 35. An amount of Rs. 1500 crores has been provided for the scheme which will help in enhancing employability. The Yojana is present in 21 states and Union territories across 568 districts and 6215 blocks changing the lives of youth. Around 690 projects are being implemented by 300 partners. As per the government reports over 2.7 lakh candidates have been trained till now and nearly 1.34 lakh candidates have been placed in jobs.

3) Swarnjayanti Gram swarozgar Yojana (SGSY/ National Rural Livelihood Missions:

Swarnjayanti gram swarozgar yojana which is redesigned as National Rural livelihood Mission was launched in 2011. Also known as Ajeevika, this scheme aims of empowering women self-help model across the country. Under this scheme, the government provides a loan of 3 lakh rupees at an interest rate of 7 % which can be reduced to 4 % at the time of repayment. The scheme was aided by World Bank and aimed at creating efficient and also effective institutional platforms for poor people. It also helped in increasing the household income by improving access to financial services. NRLM also helps in harnessing the participate in the growth of the economy of the country.

4) Prime Minister Rural Development Fellows Scheme:-

The prime minister rural development fellowship (PMRDF) is a scheme initiated by the ministry of rural development, implemented in collaboration with state governments, it has dual goals of providing short-term support to the district administration in the under developed and remote areas of the country and develop competent and committed leaders and facilitators who can serve as a resource for a long term.

5) National Rural Employment Guarantee Act (NREGA):-

As per the national rural employment Guarantee act (NREGA) of 2005, 100 days of employment is guaranteed to any rural household adult who is willing to do unskilled manual work in a financial year. The Act addresses the working people and their fundamental right to live life with dignity. If a person does not get a job within 15 days, he is eligible for getting unemployment allowance. National Rural Employment Guarantee Act (NREGA) also highlights the importance of basic right to work. Amendments have been introduced to this act to minimize corruption in the scheme.

6) Sampoorna Gramin Rozgar Yojana (SGRY):-

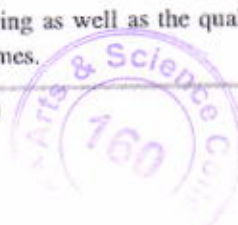
The Sampoorna gramin rozgar Yojana was launched in 2001 to provide employment to the poor. It also aimed at providing food to people in areas who live below the poverty line and improving their nutritional levels. Other objectives of this Yojana were to provide social and economic assets to the people living in rural areas. The scheme did not include the employment of contractors or middlemen.

7) Sarv Siksha Abhiyan:-

Pioneered by former Prime Minister Atal Bihari Bajpayee, the sarv Siksha Abhiyan was launched in 2000. It is an attempt to provide an opportunity to all children between 6 and 14 years of age to get tree education which is also a basic fundamental right. The state and the central government share the expenses of this project.

8) Sansad Adarsh Gram Yojana (SAGY):-

Sansad Adarsh Gram Yojana is a rural development project launched in 2014 by the government of India in which each Member of Parliament will take the responsibility of three villages and look after the personal, human, social, environmental and economic development of the villages. This world substantially improves the standard of living as well as the quality of life in the villages. No funding has been provided through existing schemes.

9) Pradhan Mantri Awas Yojana (Gramin) / Indira Awas Yojana:-

Indira Awas Yojana revamped as PRadhan Mantri Gramin awas Yojana in 2016 is a welfare programme created by the Indian Government to provide housing to rural poor people in India. The goal of this scheme is to provide housing to rural poor people in India. The goal of this Scheme is to provide home to all citizens till 2022. The cost of constructing the houses will be shared by the Centre and the State. The scheme has been implemented in rural areas throughout India, except in Delhi and Chandigarh. Houses developed under this scheme will have basic amenities such as toilet, electricity connection, drinking water connection, LPG connection etc. The allotted houses will be jointly under the name of husband and wife.

10) Antodaya Anna Yojana:-

Aimed at providing food grains to around 2 crore people at subsidized rates. As per the scheme below poverty 35 Kgs of food grains. Rice was provided at the rate of Rs. 3 Kg. and Wheat at the rate of Rs. 2 Kg. The scheme was been implemented in all Indian States.

Suggestions:

1) Government Role:-

Government should take steps to provide infrastructure, wares housing, facilities, offer assistance to marketing and to export the goods of rural entrepreneurs to foreign countries.

2) Ancillary Units:

These are those, which manufacture parts and components to be used by larger industries. Several ancillary units should be established in rural areas which will led to better productivity of many engineering industries.

3) Labour intensive Techniques:

As there I & discussed unemployment in our agriculture sector, labour intensive techniques should be adopted in rural industrial units.

4) Special training programmes:

Special Training Programmes for rural entrepreneurs in particular and in general for rural population should be arranged by the Government to improve their knowledge and vocational skills.

5) Rural Youth need to be motivated - To take up entrepreneurship as a career with training and sustaining support systems providing all necessary assistance.

6) Finance for Modernization:

Sufficient finance must be given to modernize their out dated technology, tools and implements in order to enable them to compete with the large scale industries.

7) Several Schemes and plans of government:-

Should be strongly executed at different levels for the encouragement of rural entrepreneurs.

8) Marketing Management skills should be improved - among the rural entrepreneurs to face the problems of entrepreneurship.

9) Offer finance with low rate of interest:-

Financial institutions like ICICI, SIDBI, IDBI, IFCI and SFC should provide finance to rural entrepreneurs with low rate of interest and limited collateral security with liberal terms and conditions.

10) Educated the Rural Entrepreneurs:

Government and NGOs offered various schemes and opportunity to the rural entrepreneurs. But, they are unaware of these schemes and opportunities due to their illiteracy, so they should to be educated by conducting workshops and seminars related to their business.

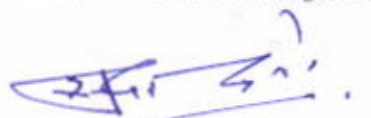

Conclusion:

A part from strengthening the agricultural sector, rural. Entrepreneurs play a vital role in the economic development of India, Particularly in the rural economy. It helps in generating employment opportunity in the rural areas with low capital, raising the real income of the people, contributing to the development of agricultural by reducing disguised unemployment, under employment, unemployment, poverty, migration and economy disparity, government should go for appraisal of various rural development schemes and programmes in order to uplift rural areas. Rural entrepreneurship firmly it difficult to take off is due to lack of capital accumulation, risk taking and innovation. The rural development education, health, service, investment in agricultural and the promotion of rural non-farm activity in which women and rural population can average themselves. Rural development and rural entrepreneurship is the way of converting developing Country into developed nation promotion of rural entrepreneurship is extremely important in the center of producing gainful. Employment and reducing the widening disparity between the rural and urban. Monitoring rural development programs by supplying right information at the right time, providing timely and adequate credit and continuous motivation of banks, panchayat union leaders and voluntary service organizations will lead to the development of rural entrepreneurship and in turn rural development.

References:

- 1) Sing K.N. & sing D.N. (1985); Rural Development in India (Problems, strategies and Approaches), National Geographical Society of India, Banaras Hindu University, Varanasi.
- 2) Gehlawal J. K. and Kant K. (1987) strategies for rural development. Arnold publisher (India) Pvt. Ltd. New Delhi.
- 3) Kothari C. R. (1991) Strategy for Rural Development Vol-1 Manak Publication (P) Ltd. New Delhi.
- 4) Vishwanathan Maithill (1994) women in Agriculture and Rural Development, RUPA books Pvt. Ltd, Tilak Nagar, Jaipur.
- 5) Roy N. Samirendra (1995) communication in rural development (A Policy perspective) Indian Institute of Advanced study, Rashtrapati Nivas, Shimla.
- 6) Datta Prabhat (1996) Rural development through panchayats. The West Bengal experience, Department of Information and cultural affairs, Government of West Bengal, Calcutta.
- 7) Begum Janatun (1997); poverty Alleviation and rural development (A Case study of Manipur valley), Rajesh Publications, New Delhi.
- 8) Jain Gopal Lal (2002); Management of Rural Development and resources (Vol I) Mangal Deep publications, Jaipur.
- 9) Saurath Vivek (2009); Rural Development Major Issues in Agricultural Management, Dominant publishers and distributors, New Delhi.
- 10) Das Purnendu Sekhar (2005); Decentralization planning and participatory Rural development, concept publishing company, New Delhi.
- 11) Report of the All India Rural credit committee. New Delhi, 2003. Narang Ashok (2006); "Indian Rural Problems". Murari Lal and sons, New Delhi. Advantages of rural entrepreneurs. Rural India /article.

Principal
Arts & Science College
Kurha

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - I

January - March - 2020

MARATHI PART - III / HINDI / ENGLISH
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Sample copy
Marathi Part - III

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - III ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे मौलिक राष्ट्रजागरण डॉ. स्मिता मनोहरराव जाधव	४८-४३
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा भजनातील सांगैतिक प्रयोग प्रा. डॉ. सोपान सिताबराव वतारे	५४-५४
१५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोण प्रा. दिलीप घोनमोडे	५६-६१
१६	वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या समाजप्रबोधनातील भजनप्रभाव प्रा. डॉ. राजीव बोरकर	६२-६५
१७	राष्ट्रसंताची खंजेरी भजने, अमूल्य योगदान प्रा. संतोष मुकिंदा धंदरे	६६-६७
१८	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार डॉ. माधुरी ना. कोकोड	६८-७०
१९	राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन आणि सकारात्मक समाज प्रबोधन वैखरी वझलवार	७१-७४
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजींचे महिला सबलीकरण व स्त्री उन्नतीचे विचार डॉ. सिद्धार्थ बुटले	७५-७७
२१	राष्ट्रसंतांची खंजेरी भजनातून समाजजागृती प्रा. डॉ. सुधाकर वि. भुयार	७८-८०

१३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे मौलिक राष्ट्रजागरण

डॉ. स्मिता मनोहरराव जाधव

इतिहास विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जि. अमरावती.

विसाव्या शतकातील एक महान समाजसुधारक, राष्ट्रोद्धारक असे महान क्रांतीकारी व्यक्तिमत्त्व म्हणुन राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. समाजाच्या सर्वांगीण उद्वाराची प्रचंड तळमळ त्यांच्या मनात होती. समाजाची उन्नती साधणे हा साहित्य निकष मानून राष्ट्रसंतांनी अफाट साहित्यनिर्मिती केली. त्या साहित्यात ज्याप्रमाणे समाजहिताचा ध्यास होता. त्याचप्रमाणे प्रगल्भ देशभक्तीही होती. त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे त्यांचे शीघ्र कवित्व होते. समाजाची व पर्यायाने राष्ट्राची उन्नती साधावयाची असेल तर ग्रामनिर्माण व ग्रामोद्धार व्हावयास हवा तसे झाल्यास गावापासून शहर, शहरापासून राज्य व राज्यापासून देशोन्नती होईल असे ते म्हणत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे बोलके सुधारकच नव्हते तर त्यांच्या प्रत्येक उक्तीला कृतीची जोड होती.

समाजात प्रत्यक्ष कार्य करावयाचे असेल तर समाज प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय व अनुभवल्याशिवाय गती नाही त्या शिवाय समाजाचे प्रश्न कळणार नाही हे जाणून महाराजांनी भारतभ्रमण केले व समाजातील प्रश्न जाणून घेतले. अनेक स्थळांना भेटी देवून त्यांनी छोट्या मोठ्या गावांचे प्रश्न व समस्यांचे अवलोकन करुन या समस्यांमागील कारणांचा शोध घेवूनच पुढील कार्याची दिशा ठरविली. महाराजांनी केलेल्या अफाट कार्याची मुहूर्तमेढ त्यांच्या भारतभ्रमणातच रोवल्या गेली. त्यांनी आपल्या भजन, भाषण आणि उपदेशाद्वारा मोठ्या प्रमाणात समाजजागृती घडवून आणली व समाजमनाला ढवळून काढले. यातूनच पुढे परकीय सत्तेच्या अत्याचाराविरुद्ध जनमत कार्यप्रवण झाले. आपल्या भक्तीकाव्याला त्यांनी राष्ट्रीयतेचा साज चढवून भारतीयांच्या मनात स्वातंत्र्याची ज्योत प्रज्वलीत केली. आपल्या भजन भाषणाद्वारे त्यांनी भारताच्या पराधीनतेचे दुःख मांडलेत. स्वराज्याचे स्वप्न लोकांच्या मनामनामध्ये त्यांनी चेतविले. पारतंत्र्याचे दुष्परिणाम व त्यामुळे होणारी दुर्दशा पाहून ते तळमळत असे ही तळमळ व्यक्त करतांना ते "अनुभव सागर" भजनावलीत लिहितात,

* गुलामगिरीच्या कर्कश बेडयापायी करी पडल्या

परवशतेच्या भरी भारतभू दुःखी जाहली *

यासाठीच त्यांनी राष्ट्रप्रेम निर्माण करणाऱ्या भजनांचा मार्ग निवडला याबाबत डॉ.भाऊ मांडवकर लिहितात,

"लोकजागृतीसाठी आणि राष्ट्रोत्थानासाठी महाराजांनी भजनांचा असा एक अनोखा ढंग स्वीकारला, नव्हे तर तो निर्माण केला." तर प्रा. भ.श्री.पंडीत म्हणतात, "श्री तुकडोजी महाराजांनी भक्तीकाव्याला राष्ट्रीयतेची डूब दिली." तर ज्ञानेश्वरीवरील प्रबंधात श्री. न.रा.फाटक प्रतिपादन करतात त्यामागे महाराजांनी समाजोद्धारार्थ उपदेश केला व राष्ट्रयितेची सांगडही देशकालमानस अनुसरुन घातली*¹ त्यांनी आपल्या भजन व भाषणाद्वारे

राष्ट्रीय आंदोलनात प्राण फुंकले समाजाच्या उन्नयनाकरिता त्यांनी मौलीक कार्य केले. त्याच्या या राष्ट्रीय व सामाजिक कार्यांचे अध्ययन केल्यानंतर त्यांनी केलेले रचनात्मक कार्य आपल्या डोळ्यासमोर येते.

परदास्याच्या शृंखलेत बंदिस्त झालेल्या भारतभूमीला स्वतंत्र करण्यासाठी भारतीय समाजात आत्मसन्मान, स्वदेशाभिमान निर्माण करण्याचे प्रचंड कार्य त्यांनी केले. त्यासाठी ब्रिटीश सरकारचा रोषही त्यांना सहन करावा लागला. त्यांनी तुरुंगवासाची शिक्षा देण्यात आली. स्वतंत्र भारत कसा उभा राहील याची अहर्निश काळजी या महापुरुषाला होती आणि म्हणूनच विदर्भाच्या या संताला "राष्ट्रसंत" ही उपाधी स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ.राजेन्द्रप्रसाद यांनी दिली. ही उपाधी म्हणजे त्यांच्या मौलीक अशा राष्ट्रकार्याचे प्रतिकच होय. रामदास स्वामी प्रमाणेच त्यांनी भक्तिमार्गाबरोबरच लोकांना देशभक्ती शिकविली आणि स्वातंत्र्याकरिता तयार केले. याबाबत ख्यातनाम साहित्यिक ग.त्र्यं. माडखोलकर लिहितात, "श्री.तुकडोजी महाराजांची भाषणे वाचतांना श्री समर्थ रामदास स्वामींनी स्वराज्य स्थापनेच्या काळात महाराष्ट्रावर ओढवलेल्या परचक्रावेळी लोकांना केलेल्या उपदेशाची मला आठवण झाली. तशाच प्रकारचे राष्ट्रीय कर्तव्य सध्याच्या आणिबाणीच्या परिस्थितीत महाराजांनी व्याख्यानाच्या रूपाने बजावलेले आहे." विदर्भ ही त्यांची जन्मभूमीप्रमाणेच कर्मभूमीही होती. विदर्भातील सर्व वयोगटातील वेगवेगळ्या विचारसरणीच्या लोकांच्या मनातील एकांगीपणा घालवून त्यांनी त्यांना देशकार्यात उडी घेण्यास प्रवृत्त केले. याच विधानाचा पुष्ट्यर्थ सुदाम सावरकर लिहितात,

"महाविदर्भातील सामान्य जनतेला देशभक्तीचं जिवंत शिक्षण मिळाले ते तुकडोजी महाराजांच्या खंजिरीमधूनच 1930 च्या क्रांतीपर्वात रंग भरण्याचं बरचसं कार्य महाविदर्भात तरी महाराजांच्या पूर्णयाईनं, त्यांनी मोठया कौशल्यानं केलेल्या राष्ट्रभावनेच्या संस्कारदानाने घडवून आणलं असं म्हणनं अतिशयोक्तीच होणार नाही.",

तुकडोजी महाराजांच्या ठिकाणी बालवयापासूनच स्वातंत्र्याची तळमळ व परकीय सत्तेबद्दल अत्यंत चीड होती. 1923 मध्ये म्हणजेच वयाच्या अगदी 14 व्या वर्षी त्यांनी चिमूर येथे बाल माणिक समाजाची स्थापना केली ही त्यांच्या पहिल्या राष्ट्रीय कार्याची द्योतक होती. या समाजाद्वारे त्यांनी प्रभावी लोकजागरण घडवून आणले आपल्या पहाडी आवाजातील एकाहून एक सरस भजनांनी लोकांना मंत्रमुग्ध केले.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला, महात्मा गांधींनी शहरात, घराघरात पोहचविले तर ग्रामीण भागापर्यंत विशेषता: विदर्भातील खेड्यांपर्यंत ही चळवळ तुकडोजी महाराजांनी पोहचविली. आपल्या भजन व भाषणांद्वारा त्यांनी प्रखर राष्ट्रवाद आणि ब्रिटीश सत्तेची जुलमी कारकीर्द व तिचा विरोध आणि स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे पायाभूत तत्वज्ञान अतिशय परिणामकारक रीतीने मांडले. त्यांची भजन ही भक्तिरसात रंगून देहमान विसण्याचा संतसमागम नव्हता वा त्यात मनोरंजनाचा थाट नव्हता तर ते प्रबोधन युगाचे प्रभावी जनजागरण होते.

लोकांचे प्रबोधन घडवून आणण्यासाठी श्री महाराजांनी 24 फेब्रुवारी ते 4 मार्च 1935 या अकरा दिवसांच्या कालावधी सालबर्डी या ठिकाणी महायज्ञ घडवून आणला. धर्मसंप्रदायामध्ये आकट बुडालेल्या लोकांना महायज्ञाच्या माध्यमातून एकत्रित आणणे ही या यज्ञाच्या आयोजनामागील त्यांची भूमिका होती. धर्म संप्रदाय आणि जातीच्या कचाट्यात सापडलेल्या वरील सर्वांना एकत्रित आणणे हे सोपे काम नव्हते. याबाबत महाराज "लहर की बरखा" मध्ये लिहितात.

"पंडित बातांमे फसे, धनवान धन में है लग ।

सधू खुदीमें मस्त है, धनहीन दरदर में भगो ॥

थकसको सुनाऊ बात मैं, कोऊ न सुनता अर्ज है ।

हे नाथ तुम्ही हूँ शरण, हमको सभी से गर्ज है *॥

अशा प्रकारे या यज्ञाच्या निमित्ताने आलेल्या जनसमुदाय महाराजांच्या कार्याने प्रभावित झाला त्यांच्या शब्दाखातर कोणतेही कार्य करण्यास तयार झाली.

राष्ट्रसंताचे सेवाग्राम आश्रमधील वास्तव्य

महात्मा गांधीच्या निमंत्रणानुसार ते 14 जुलै 1936 रोजी सेवाग्राम आश्रमात आले. त्यावेळी ते 14 जुलै 1936 रोजी सेवाग्राम आश्रमात आले. त्यावेळी ते 14 जुलै ते 23 ऑगस्ट 1936 या कालावधीत सेवाग्राम आश्रमात वास्तव्यास होते. त्यावेळी ते दोघेही एकमेकांच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झाले. याच वास्तव्यात त्यांची जमनालाल बजाज, पंडित नेहरु, प्रो. भंसाळी, आर्यनायकमजी, राजेन्द्रप्रसाद, महादेवभाई देसाई, आचार्य मधुवाला, कस्तुरबा गांधी, वल्लभभाई पटेल या नेत्यांचा त्यांना सहवास लाभला. या एक महिन्याच्या काळात महाराजांनी, महात्मा गांधीसह आश्रमवासीयांना "अनुभवसागर" आणि "अनुभवप्रकाश" या भजनावलीतील भजने ऐकविली येथेच महाराजांनी "लहर की बरखा" चे अनेक श्लोक लिहिले. यातील श्लोक गांधीजींना फार आवडायचे याबाबत पंडित शिवनारायण द्विवेदी लिहितात. "राष्ट्रपिता गांधीजीने राष्ट्रसंतजी बरखा के शेर सुने और व झूम उठे, मोहनदास मोहित हुए और उन्होने तुकडयादासजी के सत्संग का एक माहतक लाभ उठाया." 3

सेवाग्राम आश्रमातून स्वातंत्र्याच्या प्रयत्नांच्या हालचाली चालत होत्या, स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या मसलती येथे होत. ते सर्व महाराजांनी पाहिले, परतंत्र अवस्थेतील भारताचे विदारक चित्रण करणाऱ्या भजनांबरीबरच राष्ट्रभक्ती चेतविणारी अनेक भजने या काळात महाराजांनी लिहून काढलीत आश्रमात असतांना देशभक्तीने प्रेरित झालेल्या लोकांच्या सहवासाने त्यांचे मन अंतर्बाह्य उजळून निघाले. सेवाग्रामचे त्यांचे वास्तव्य त्यांच्या राष्ट्रभक्तीला प्रेरणा देणारे ठरले. देशभक्ती व स्वातंत्र्य चळवळीचा धगधगता कुंड घेवून महाराज मोझरीला निघाले त्यांनी मोझरी येथे "गुरुदेव सेवा धर्म" ची स्थापना केली मनुष्याच्या अंतरंगाचा विकास झाला शिवाय तो राष्ट्रकल्याणार्थ कार्यप्रवृत्त होणार नाही हे ओळखून त्यांनी सामुदायिक प्रार्थनेच्या माध्यमातून लोकांना संघटीत केले. लोकजागृती, लोकसंग्रह आणि लोकसंघटन करून आपल्या भावी कार्याची दिशा ठरविली आपल्या भजनावलीद्वारे त्यांनी प्राचीन भारताच्या वैभव संपन्नतेचे चित्र रेखाटून आज ती कंगाल का झाली याचे चित्रण लोकासमोर मांडले ते म्हणतात.

"तव मुकुट भक्त - हिरकणे विखुरले कसे ?

तव हृदय : कवच पंडितहि जागी नसे ।

करकमळीची तरवार वीर ना दिसे ।

धैर्यतेज विजयता लोपली, प्रसंग दुर्देवसा ।

सांग हा प्राप्त जाहला कसा ?"

त्यांनी अमरावती जिल्ह्यात गुरुकुंज मोझरी येथे धैर्य शिक्षण वर्ग सुरु केलेत तर वर्धा जिल्ह्यातील विविध ठिकाणी आरती मंडळाची स्थापना करून जनजागृती घडवून आणली. आरती मंडळाच्या कार्याबद्दल प्रा.

रमेश गुप्ता लिहितात, "काँग्रेसच्या कोणताही कार्यक्रम वा प्रचार आरती मंडळाशिवाय होत नसे आणि आरती मंडळाचा कोणताही कार्यक्रम काँग्रेसची मंडळी चुकवित नसे. काँग्रेसचे लोक आरती मंडळात प्रमुख पदावर होते आणि आरती मंडळाचे काँग्रेसमध्ये आघाडीवर होते." 4 थोडक्यात काँग्रेस व आरती मंडळाच्या कार्याची दिशा व ध्येयही एकच होते.

भारत छोडो स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रसंताचे योगदान

7 व 8 ऑगस्ट 1942 ला मुंबई येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात भारत छोडो चा ऐतिहासिक निर्णय घेण्यात आला. आणि 9 ऑगस्ट 1942 रोजी आंदोलनाला प्रारंभ झाला.

1942 च्या आंदोलनाची पूर्वतयारी त्यांनी सुरुवातीच्या काळातच करून ठेवली होती. आष्टी येथे त्यांनी हजारो स्वयंसेवकांच्या घेतलेला कवायत वर्ग, भांबोरा येथील व्यायाम वर्ग, चिमूर येथील चातुर्मासात हजारो स्वयंसेवकांना दिलेले सांघिक तरवारीचे प्रशिक्षण या निश्चितच युवकांना भावी क्रांतीची दिशा देण्यास सहाय्यभूत ठरल्यात ते म्हणत "आम्ही हिंसक नाही, अहिंसेचे पूजारी आहोत. परंतु अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास आम्हाला तयार राहणेही अत्यंत महत्वाचे आहे. जो खरोखरच शूरवीर असतो तोच दुसऱ्या शूरवीराशी लढा देवू शकतो." मोझरी येथे 1942 मध्ये व्यायाम मंदिर निर्माण करते वेळी त्यांनी व्यक्त केलेले हे विचार लोकांना क्रांतीप्रवण करणारे ठरलेत "राष्ट्र जागवा, राष्ट्र जागवा, जागृत व्हा तरुणांनो" हा संदेश देण्याकरीता ते मिळेल त्या साधनांनी गावोगावी फिरत आपल्या खड्या आवाजांमध्ये "झूठी गुलामशाही, क्या डर बता रही है," "जाग उठो बलवीरो अब तुम्हारी बारी है । भारत पे वारी जाओ, यह करो तैयारी है अशा प्रकारचे आवाहन ते तरुणांना करीत होते. जुलमी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध लढण्यासाठी लोकांना प्रशिक्षित करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी व्यायाम वर्गाद्वारे कार्य केले. याबाबत बेलूरकर दादा लिहितात, "हजारो गावामध्ये लाठी काठी, भाला, तरवार, जांबिया, कुस्ती, मल्लखांब इ. मैदानी व मर्दानी व्यायामाचे वर्ग वेगाने चालू झाले. तरुण मुलं व मुलीसुद्धा व्यायाम कलेत पारंगत होवून निर्मयतेने लढण्यासाठी प्रवृत्त झाली समाज स्वातंत्र्याचे स्वप्न पाहायला पेटून उठला." 5

टांदोलनाने ज्यावेळी वेग धरला. त्यावेळी सरकारने सत्याग्रहींची धरपकड सुरु केली. या आंदोलनाला महाराजांनी आपल्या तेजस्वी व प्रखर राष्ट्रीय वाणीने, राष्ट्रप्रेमाने ओतप्रोत भरलेल्या राष्ट्रीय भजनांनी व राष्ट्रभक्तीचे चैतन्य लोकांच्या मनात निर्माण केले.

"अब काहे को धूम मचाते हो

दुखवाकर भारत सारे

आते है नाथ हमारे

अब तक पाप भरा न पशु तो

करलौ मौज भरारे ।।"

अशा प्रकारे इंग्रजी सत्तेला भजनातून त्यांनी पूढील आंदोलनाचा इशारा दिला.

"झाड झडूले शस्त्र बनेंगे

भक्त बनेंगी सेना

पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे

नाव लगेगी किनारे *

चंद्रपूर जिल्हयातील वरोरा, चिमूर आणि ब्रम्हपूरी, अमरावती जिल्हयातील वरखेड, मोझरी, यावली, बेनोडा, इत्तमगांव, वर्धा जिल्हयासह या जिल्हयातील हिंगणघाट, देवळी, खरांगणा, मोरांगणा, आर्वी, तळेगांव(शा.पं.) आष्टी आणि नागपूर जिल्हयातील विविध गावांमध्ये झंझावती दौरे करून भजनांदारे व भाषणाद्वारे राष्ट्रीय जनजागृती करीत त्यांच्या भजनांना व भाषणांना वेळ, काळ नव्हताच समोरील जनसमुदाय पाहूनच त्यांची ओघवती वाणी उद्दीपीत होत असे.

महाराजांच्या भजनांनी चिमूर, आष्टी, तळेगांव, खरांगणा, यावली येथे स्वातंत्र्यसंग्रह झाला. या संग्रहात परिसरातील लोकांची स्वातंत्र्यभावना अधिकच उद्दीपीत झाली. हे पाहून इंग्रज सरकारने महाराजांना अटक केली व रायपूर तुरुंगात टाकले. दि.(29/9/1942) महाराजांच्या या स्वातंत्र्यलढ्याची दखल बी.बी.सी. लंडनने घेतली व वृत्त दिले की "हा कोण दुसरा गांधी आला आहे की, ज्यामुळे क्रांतीला वेग आला आहे." तुरुंगातही त्यांनी 818 वचनांचा गद्य ग्रंथ लिहिला यात ते म्हणतात.

कारागृही सुविचार स्मरता, सुविचार स्मरणे निर्मिली।

मायभूला स्वातंत्र्य देण्या, जेल यात्रा भोगिली ।

कारागृहातूनी मुक्त व्हावे, वर्धा नि चांदा सोडूनी ।

बंधन असूनी मुक्त व्हा, मन ना रुचले झणी ॥"

इंग्रज सरकारने त्यांची तुरुंगातून मुक्तता केली त्यावेळी त्यांचेवर वर्धा आणि चंद्रपूर जिल्हयात जाण्यास बंदी घातली म्हणून महाराज व्यथित झाले पण हीच त्यांच्या भजनाची व कार्याची पावती होय. त्यांनी आपल्या भजन आणि खंजीरीने सरकारला सळो की पळो करून सोडले. त्यांच्या या राष्ट्रीय कार्याने प्रभावित झालेल्या डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांनी त्यांनी "राष्ट्रसंत" ही पदवी बहाल केली.

महाराजांनी ज्याप्रमाणे स्वातंत्र्यपूर्व काळात मौलिक राष्ट्र जागरण घडवून आणले त्याच प्रमाणे त्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळातही आपल्या भजनांनी प्रबोधन केले. मराठी व हिंदी या दोन्ही भाषांमध्ये त्यांनी भजनावली लिहिल्यात. त्यांनी लिहिलेले एकेक भजन भारदस्त आणि राष्ट्रप्रतिभेचा अविष्कार घडवून आणनारे ठरले.

या भारतात बंधु-भाव नित्य वसुं दे ।

दे वरचि-असा दे ॥

हे सर्व पंथ-संप्रदाय एक दिसू दे ।

मतभेद नसू दे ॥

हे भजन म्हणजे त्यांनी मानवाच्या कल्याणाकरीता मागितलेले "पसायदान " होय त्यांची भजने ज्या प्रमाणे लोकांच्या आत्मिक व आध्यात्मिक उन्नतीचा स्तर वाढविणारी ठरली त्याच प्रमाणे मौलिक राष्ट्र जागरण घडवून आणनारी ठरलीत.

"शांती ते क्रांती करो " असा संदेश जनतेला देणाऱ्या महाराजांनी पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे, भक्त बनेंगी सेना " हा अंतीम इशारा सरकारला दिला आणि म्हणून 1942 च्या आंदोलना वेळी लोकांनी जुलमी ब्रिटीश

पोलीसांवर दगडांनी व गोफणीने प्रहार केला. आणि लोकांना क्रांतीप्रवण केले. त्यांचे हे कार्य निश्चीतच अतिशय मौलिक ठरले.

संदर्भ

1. मांडवकर डॉ. भाऊ - राष्ट्रसंत आणि स्वातंत्र्याची चळवळ , 1971 पृ.15
2. सावरकर सुदाम, जीवनयोगी : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, चरित्र खंड, 1984 पृ.79
3. सावरकर सुदाम, 1985, जीवनयोगी खंड, 4, पृ. 92
4. गुप्ता रमेश, आष्टीचा स्वातंत्र्य संग्राम : बंडखोर खेड्याची गोष्ट, 2007 पृ. 62
5. बेलूरकर रा.मो. - युग प्रवर्तक राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज, पृ.77

संदर्भ सूची

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - भजनावली (हिंदी व मराठी), गुरुदेव प्रकाशन
2. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - लहर की बरखा, गुरुकुंज आश्रम, गुरुदेव प्रकाशन
3. गुप्ता रमेश (पुनर्मुद्रण) - बंडखोर खेड्यांची गोष्ट, आष्टी, 2007
4. बेलूरकर, रा.मो. - युगप्रवर्तक राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज, 1966, माणिक प्रकाशन
5. मांडवकर डॉ. भाऊ - राष्ट्रसंत तुकडोजी आणि स्वातंत्र्याची चळवळ, अमरावती सेवा प्रकाशन

Principal
Arts & Sci. College
KURHA

ग्राम सक्षमीकरण कार्यात बचत गट व सहकारी संस्थाची भूमिका

डॉ. विभा देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कु-हा

भारत हा प्रामुख्याने खेड्यांचा देश असून आज सुद्धा जवळपास ६७ टक्का लोक ग्रामीण भागात राहतात. आपली अर्थव्यवस्था कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असून एकूण लोकसंख्ये पैकी ६८ टक्का लोक कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. म्हणजेच शेती हा भारताचा आत्मा आहे. हजारो वर्षांपासून शेती ने भारतात लोकांचे आचार-विचार दृष्टीकोन व संस्कृतीची जडण-घडण केली आहे. शेतीचे परंपरागत उत्पादन तंत्र, पारंपारिक पीक पद्धत, प्रभावी विपणन संस्थेचा अभाव, अपुरा वीज पुरवठा, जलसिंचनाच्या अपूर्ण सोयी इत्यादीमुळे उत्पन्न कमी होते, त्यामुळे ग्रामीण भागाची परिस्थिती बिकट असून ग्रामीण भाग पूर्णपणे विकसित होऊ शकत नाही. आज खेडी स्वावलंबी बनविण्यासाठी नागरिकांमध्ये सहकार्याची भावना वाढीस लागली पाहिजे. त्यासाठी आज केंद्र सरकारच्या ग्रामीण रोजगारच्या विविध योजना अत्यंत उपयुक्त आहेत.

आधुनिक वैज्ञानिक युगात संपूर्ण जग जवळ आणले आहेत पण माणसाने अशी संस्कृती निर्माण केली की, शेजारी कोण राहते हे माहिती नाही त्यामुळे लोक एकमेका पासून दुरावले गेले आहेत. अशा समाजात बंधुभाव, एकता, सामाजिक मुल्ये दिसून येत नाही. म्हणून न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, स्वयंशासन, परस्पर सहकार्य इत्यादी मुल्यांची जपवणूक करावयाची असेल तर छोट्या-छोट्या वसाहतींचे संघटन असणे आवश्यक आहे. यासाठी लोकांची इच्छा व सहभाग असल्या शिवाय तो यशस्वी व परिणामकारक होत नाही. व विकासाचे प्रयत्न अयशस्वी ठरतात.

ग्रामीण लोक संघटित होवून योग्य नेतृत्वाखाली, अर्थोत्पदवाचा आत्मविश्वास जागृत करतांना दिसतात. १९६१-६२ मध्ये नाबार्डने

स्वयंसहाय्यता गटांच्या प्रतिमानांना वित्तीय क्षेत्रात कायदेशीर मान्यता देऊन स्वयंसहाय्यता गटाचे रूपांतर चळवळीत करण्यास प्रारंभ केला. या चळवळीचा धडा घेऊन पद्मश्री जया अरुणाचलम यांनी नाबार्डच्या माध्यमातून आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, अरुणाचलम येथे बचत गट सुरु केले. भारतात आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान, तामिळनाडू, केरळ या राज्याचे नामोल्लेख सतत केला जात आहे. परंतु महाराष्ट्रात १९४७ मध्ये अमरावती जिल्ह्यात स्वयंसहाय्यता बचत गट वेगळ्या स्वरूपात स्थापन झाल्याचा पुरावा दाखल आहे. १९८८-९६ पासून प्रत्येक केंद्रीय अंदाज पत्रकात स्वयंसहाय्यता गटाबाबत तरतुदी केल्या आहेत.

महाराष्ट्रात मार्च २००५ अखेर स्वयंसहाय्यता गटाची बँक संलग्नता करण्यात आली. स्वयंसहाय्यता बचत गटाना बळकटी मिळावी म्हणून शासकीय धोरणात्मक निर्णय घेऊन अंमलबजावणी केली जात आहे.

❖ बचत गटांना बँकांकडून ७ टक्का व्याज दराने कर्ज पुरवठा करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.

❖ बँकांकडून कर्ज घेतांना स्टॅम्प ड्युटी रद्द करण्यात आली आहे.

❖ अंगणवाडी केंद्रांना खिचडी वाटप व शिजविण्याचे कार्य स्वयंसहाय्यता गटांना देण्यात येत आहे.

❖ स्वस्त धान्य दुकाने स्वयंसहाय्यता गटांना चालविण्यास दिली आहेत.

❖ स्वयंसहाय्यता गटांनी उत्पादित केलेल्या वस्तुंना विक्री जागा, तहसिलदार कार्यालय, पंचायत समिती आवारे, ग्रामपंचायती आवारे, प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे परिसर, द्रुतगती मार्गावर थांब्यांच्या परिसरात जागा,

नगरपालिका, महानगरपालिकांच्या हद्दित जाळे, शालेय, महाविद्यालय या परिसरात जागा देण्याचे निर्णय घेतलेले आहेत.

❖ पाळ्याग विकास आणि वनौषधी विक्रीचा परवाना देण्यात आला आहे.

❖ राष्ट्रीय सहकार विकास निगमाच्या आर्थिकी सहाय्याने निर्मिती झालेल्या सहकारी कुक्कुटपालन संस्थांचे मार्केटिंग व विक्री करण्याचे काम देण्यात येत आहे.

❖ निर्मल ग्राम योजनेतर्गत गटांना शौचालय बांधण्यासाठी कर्ज देण्यात येत आहे.

❖ बँक ऑफ महाराष्ट्राच्या वतीने सावित्री क्रेडिट कार्ड देण्यात येत आहेत.

❖ गावोगावी गटांमार्फत वाचनालये सुरु करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

❖ महिला स्वयंसहाय्यता गटांना विमा संरक्षण देण्यात येत आहे.

❖ शासना मार्फत स्वयंसहाय्यता गटांना विविध व्यवसायांचे मोफत प्रशिक्षण देण्यात येत आहे.

इत्यादी विविध धोरण शासनाद्वारे केले गेलेत. आदर्श यशवंत ग्राम पंचायत झाडा या गावाच्या विकासात, गांव सक्षमीकरण करण्यात बचत गटाचीही महत्वाची भूमिका दिसून येते. झाडा या गावात बचत गट ३३ येवढे निर्माण करण्यात आले होते. आणि या बचत गटांच्या माध्यमातून विविध उद्योगधंदे सुरु करण्यात आले आणि गाव सक्षमीकरणात महत्वाची भूमिका या विविध बचत गटांनी बजावली ते बचत गट पुढील प्रमाणे सुरु

बचत गट

- 1 पसायदान स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट यात १२ सदस्य आहेत. या बचत गटाद्वारे आवळा मुरब्बा, आवळा सुपारी, आवळा किस हे गृह उद्योग चालविले जायचे, प्रमुख उद्योग या गटाचे बिछायत केंद्राचे आहे.
- 2 सावित्रीबाई फुले स्वयंसहाय्यता बचत गट सदस्य संख्या १२. या गटाद्वारे बटाटे वेफर्स, फराळी चिवडा, चिंचेचे लोणचे, प्रमुख उद्योग अॅग्रीवेस इन्डीस्ट्रीज.

3 अहिल्यादेवी होळकर स्वयंसहाय्यता बचत गट सदस्य १२. या गटाद्वारे निंबू लोणचे व प्रमुख उद्योग दालमिल प्रक्रीया.

4 वै. मुर्ती संत गाडगे बाबा स्वयंसहाय्यता आदिवासी महिला बचत गट - बीसी प्रक्रीया.

5 वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वयंसहाय्यता पुरुष बचत गट सदस्य संख्या ११. या गटाद्वारे मसाला शेंगदाना, मसाला शेव, व प्रमुख उद्योग शेळी पालन.

6 श्री हरी स्वयंसहाय्यता पुरुष बचत गट सदस्य संख्या ११. या गटाद्वारे प्रिकॉस्टींग युनिट.

7 भगवान महावीर स्वामी स्वयंसहाय्यता युवा बचत गट सदस्य संख्या ११.

8 छत्रपती शिवाजी महाराज स्वयंसहाय्यता युवक बचत गट सदस्य संख्या १५. धान्यपेढी लघु उद्योग.

9 तथागत भगवान गौतम बुद्ध स्वयंसहाय्यता पुरुष बचत गट सदस्य संख्या १३.

10 डॉ बाबासाहेब आंबेडकर स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या ११.

11 मातोश्री रमाबाई आंबेडकर स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या ११.

12 पूज्य साने गुरुजी स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १३.

13 सदगुरु श्री संत लहानुजी महाराज स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १३.

14 संतश्रेष्ठ गोरखा मेळा स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १३.

15 राष्ट्रपिता महात्मा गांधी स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या ११. या गटाद्वारे हर्बल उटने, हर्बल शिकेकाई हा गृहद्योग चालविला जायचा.

16 स्वामी विवेकानंद स्वयंसहाय्यता अपंग बचत गट सदस्य संख्या ७.

17 महात्मा कबीर स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १२.

18 जगतगुरु श्री संत तुकाराम महाराज स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १२.

19 महम्मद पॅगम्बर स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या ११.

- 20 संत सावता माळी स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १२.
- 21 भूमिपुत्र स्वयंसहाय्यता बचत गट मत्कानी शेती घ्यायचे आणि करावयाचे (टेके).

या शिवाय १२ बचत गट अजुन होते. पण त्या संबंधी माहिती प्राप्त झाली नाही त्यामुळे त्यांची नावे इथे सांगण्यात आले नाही. ज्या बचत गटाने गृह उद्योग चालविले नाही त्यांची बीसी योजना चालविली. तसेच पसायदान बचत गट, अहिल्यादेवी बचत गट, सावित्रीबाई फुले बचत गट, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज बचत गट, श्री हरी बचत गट, या पाच बचत गटांनी मिळून शेती घेतली. व उत्पन्नातून जो पैसा मिळतो ते आप-आपसात वाटून घेतात.

छत्रपती गटानी धान्यपेढी हा लघु उद्योग केला यासाठी कास्तकारांनी आपले शिल्लक धान्य आणून गोडाऊन मध्ये ठेवणे आणि ज्या व्यक्तीला अडचण भासेल तो व्यक्ती यातून धान्य घेईल व बँकेच्या व्याजाच्या हिशोबानी तो ते धान्य परत करी. उदा. ४ पायली धान्य नेल्यास परत करतांना तो ५ पायली धान्य देत होता.

अशा प्रकारे गावात सुवर्ण जयंती स्वयंरोजगार योजने अंतर्गत एकूण ३० स्वयंसहाय्यता बचत गटाची स्थापना करण्यात आलेली आहे व अन्य तीन बचत गटाची गट वेगळे आणि त्या माध्यमातून विविध गृह उद्योग बेरोजगारांना रोजगार मिळाला व २०० कुटुंबे या योजने मुळे स्वयंपूर्ण झाली. वर्तमान काळात पसायदान महिला बचत गटाचे कार्य सुरु आहे. बाकी बचत गट संपुष्टात आले.

सेवा सहकारी सोसायटी

एकामेका साह्य करू अवघे धरू सुपंथ हा सहकाराच मुल मंत्र आहे. समान गरजा आणि समान हित असलेल्या समाजातील अनेक व्यक्ती एकत्रित येऊन एक संघटन तयार करतात त्याला सहकारी संस्था असे म्हणतात. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत कृषी विकासाचे अनन्य साधारण महत्व

असून ग्रामीण भागातील ६८ टक्के जनता ही शेती व शेतीपुरक उद्योगाशी निगडित आहे. तोट्यात चाललेला शेती व्यवसाय आणि कुटीर उद्योगाचा रूहास यामुळे भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था मोडकळीस येऊन ग्रामीण जनता कर्जाच्या ओझ्याखाली दबून गेली होती त्यांना उन्नतीचा मार्ग सहकार ने दाखविला. सहकारी चळवळीला अधिक गतिमान करण्याचे काम स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर झाले. महाराष्ट्रात १९६० पासून सहकारी चळवळ गावपातळीवर पोहचविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले. या चळवळीला राजर्षी शाहू महाराज, नामदार गोखले, वैकुंठभाई मेहता, विठ्ठलराव विखे पाटील, धनंजयराव गाडगीळ, वसंतदादा पाटील व शरदचंद्र पवार या सारख्या कर्तृत्ववान नेतृत्वाचा त्यात मोठा वाटा आहे.

ग्रामीण कृषी क्षेत्रीय वित्तीय गरज पूर्ण करण्याकरिता सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा महत्वाचा वाटा आहे. त्याचबरोबर सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे योगदान ही महत्वपूर्ण मानता येईल. शेतकऱ्यांची सावकारांच्या हातातून सुटका करून देण्यासाठी या सहकारी संस्था महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची व्याप्ती बरीच मोठी आहे. महाराष्ट्र हे सहकार क्षेत्रात आघाडीवर असलेले देशातील एक प्रमुख राज्य म्हणून ओळखले जाते. राज्यात विशेषतः ग्रामीण भागाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी सहकारी चळवळीने मोठा हातभार लावला आहे. अगदी सुरुवातीला ही चळवळ कृषी पतपुरवठा क्षेत्रापुरतीच मर्यादीत होती परंतु पुढील काळात तिचा विविध क्षेत्रात विस्तार झालेला आहे.

ग्रामसक्षमीकरणात या सहकारी चळवळीने महत्वाची भूमिका बजावली आहे. ग्रामीण परिवर्तनास मोठा हातभार लावला आहे.

झाडा या गावाच्या विकासामध्ये सेवा सहकारी सोसायटीचे मोठे योगदान आहे. प्राथमिक पतपुरवठा संस्था आणि शेती व्यवसायाला पतपुरवठा करणाऱ्या अन्य सहकारी संस्था यांनी शेतकऱ्यांना शेतीच्या कामासाठी कमी व्याज दराने अल्प व दीर्घ मुदतीची कर्ज उपलब्ध करून दिले.

त्यामुळे शेतकर्यांचे सावकारावरील अवलंबून थोडे तरी कमी झाले. झाडा या गावात सेवा सहकारी संस्थाचे १९६० साली रजिस्टर झाली. याचे सभासद गावातील शेतकरी असतात आष्टा आणि झाडा गांव मिळून ही सेवा सहकारी सोसायटी आहेत. सुरुवातीला १० रु. शेअर्स व ०१ रु. प्रवेश फी अशी होती. मग ५० रु. प्रवेश फी केली, २०० सभासद होते.

या सेवा सहकारी सोसायटीचे अध्यक्ष मागील ४५ वर्षांपासून श्री विजयराव उगले आहेत. वर्तमान काळात या सोसायटीचे २६५ सदस्य आहेत. शेतकरीला कर्ज वाटप या सोसायटीच्या माध्यमातून केले जाते. २०१४-२०१५ पर्यंत वार्षिक ६-१० लाख पर्यंत कर्ज वाटप केले. २०१६-२०१७ ला ३२ लक्ष कर्ज वाटप केले. असे सोसायटी च्या अध्यक्षांनी सांगितले परंतु त्यानंतर शेतीचे उत्पन्न कमी झाल्याने कमी कर्ज वाटण्यात आले. शेतकरी कर्ज माफी ची मागणी करीत आहेत. २००रु. शेअर्स हे जे जमा केले ते फीक्स डिपाजिट बँकेत केले त्यामुळे त्याचे जे व्याज प्राप्त झाले त्या व्याजात आम्ही २१ हजार चौ. फुट जागा घेतली व त्या जागेवर सोसायटीचे कार्यालय बांधले हे कार्यालय बांधण्यात श्री पाठक इंजिनियर होते त्यांनी १रु. न घेता काम केले. असे श्री विजयराव उगले (अध्यक्ष) यांनी सांगितले कार्यालय शिवाय दोन गोडाऊन पण त्या जागेवर बांधले. आज सोसायटी ची ७५ लाख एक.डी. आहे. त्यामुळे आडिट वर्ग अ (ऋ ग्रेड उ समृद्ध) मध्ये ही सोसायटी येते. अ वर्ग मध्ये अमरावती जिल्ह्यात दोनच सोसायटी आहेत एक झाडा गावाची आणि दूसरी नेर पिंगळीची सोसायटी.

सेवा सहकारी सोसायटी च्या माध्यमातून सहकारी विपणनात शेतमालाची विक्री करतांना अनेक मध्यस्थांना टाळणे शक्य झाले. व सहकारी प्रक्रिया संस्थेच्या मदतीने शेतमाल जास्त

काळापर्यंत साठवून ठेवता येतो. त्यामुळे योग्य भावाची शेतकर्याला हमी मिळते. कृषी उत्पादनाच्या विपणनात सहकारी संस्थेचे सुधारणा अ बदल अ विकास या त्रिसुत्रीचे योगदान महत्वाचे ठरते.

निष्कर्ष-वरील अध्ययना नंतर पुढील निष्कर्ष निघाले

- 1 ग्रामीण लोक संघटित होवून योग्य नेतृत्वाखाली, अर्थोत्पदवाचा आत्मविश्वास जागृत करतांना दिसतात.
- 2 झाडा या गावात बचत गटांच्या माध्यमातून विविध उद्योगधंदे सुरु करण्यात आले आणि गाव सक्षमीकरणात महत्वाची भूमिका या विविध बचत गटांनी बजावली .
- 3 बचत गटांच्या माध्यमातून विविध गृह उद्योग बेरोजगारांना रोजगार मिळाला व २०० कुटुंबे या योजने मुळे स्वयंपूर्ण झाली.
- 4 सेवा सहकारी सोसायटी च्या माध्यमातून सहकारी विपणनात शेतमालाची विक्री करतांना अनेक मध्यस्थांना टाळणे शक्य झाले
- 5 सहकारी प्रक्रिया संस्थेच्या मदतीने शेतमाल जास्त काळापर्यंत साठवून ठेवता येतो. त्यामुळे योग्य भावाची शेतकर्याला हमी मिळते.
- 6 सहकारी संस्थेचे सुधारणा , बदल , विकास हे त्रिसुत्रीचे योगदान महत्वाचे ठरते.

संदर्भ ग्रंथ

- 1 सत्येंद्र अग्रवाल - विश्व व्यापार एवं ग्रामीण सशक्तीकरण, इशिका पब्लिकेशन्स जयपुर 2012.
- 2 डॉ. ए. बी. अवस्थी - विकास प्रशासन, अग्रवाल प्रकाशन आगरा.
- 3 गिरवर सिंह - भारत में पंचायत राज, पंचशील प्रकाशन जयपुर.
- 4 आदर्श यशवंत ग्राम पंचायत झाडा स्मरणिका

Principal
Arts & Science College

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE CCXXX (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Anuravati

Editor:

Dr. Niti. A. Mathankar
Principal
Late Vasant Rao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:

Prof. Deenan Umharkar
Late Vasant Rao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020

SPECIAL ISSUE -CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor :

Dr. V. D. Joshi, satewande

Editor :

Dr. Nitin A. Mathankar
Principal

Late Vasant Rao Kolhatkar Arts College, Rohana

Guest Editor :

Dr. Deoman S. Umbarkar

Organizing Secretary

Department of Sociology

Late Vasant Rao Kolhatkar Arts College, Rohana

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 425/-

64	महिला सबलीकरणात स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका डॉ. स्मिता म. जाधव / डॉ.गणेश भि.मोहोड	267
65	विविध कालखंडात स्त्रियांवरील हिंसाचाराचे बदलते स्वरूप—एक चिंतन फकिरा भगवान राजगुरू	271
66	आर्थिक तणाव आणि देशांतर्गत कलह श्री. अदित्य प्रकाशराव कणेरे	277
67	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार डॉ. विभा छ. घोडखादे	283
68	घरगुती हिंसाचाराचे स्वरूप, कारणे व उपाययोजना प्रा.डॉ.संजय श्रीहरी कुंभारे	288
69	कौटुंबिक हिंसाचार आणि समाजव्यवस्था डॉ. रविंद्र आर सहारे	293
70	कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे आणि उपाययोजना प्रा. सुभाष एस. रंगारी	297
71	महिला हिंसाचार व प्रतिबंधक कायदे प्रा.डॉ.सतिश रामदासजी महल्ले	302
72	महात्मा फुल्यांच्या साहित्याची व्यापकता डॉ. माधव सोनेकर	306
73	महात्मा गांधीजींच्या असहकार चळवळीत विदर्भातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. वि.डी. रिधोरकर/डॉ. एन.ए. माधनकर	314
74	महात्मा गांधी कें आर्थिक विचार प्रा. डॉ. रफिक. शेख	319
75	स्त्री अस्मितेचा पुरस्कार करणारी विचारसरणी : स्त्रीवाद प्रा. महेंद्र झलके	322
76	महिला आणि कौटुंबिक अत्याचार डॉ. मधुकर वि. नंदनवार	327
77	महिलासक्षमीकरण : देशाच्या सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील परीवर्तनाची दिशा सौ. अनिता नरेंद्र बोबडे	332
78	महिला सबलीकरण आजही महत्वाचे प्रा. प्रविण अजबराव उपरे	337
79	मराठी साहित्यामधील घरगुती हिंसाचाराचे दर्शन डॉ.भूषण रामटेके	341
80	कौटुंबिक हिंसाचाराचे आर्थिक स्वरूप डॉ.लाजवंती टेभुर्णे	344
81	महिलांचे अधिकार आणि व्यावहारिक स्वरूप प्रा. डॉ. मंगेश अशोकराव रणदिवे	347
82	महिलांवरील अत्याचार व स्त्री प्रतिबंधक कायदे डॉ. मालीनी वडतकर	352
83	महिलांवर होणारे घरगुती हिंसाचार आणि कायदे डॉ. प्रेमा लेकरवाळे (चोपडे)	358
84	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे	361
85	स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कथेतील स्त्रीचे दुय्यम स्थान डॉ. कल्पना एस. बोरकर	367

महिला सबलीकरणार्त स्वयंमहायत्ता बचत गटाची भूमिका

डॉ. विमला मा. जाधव

डॉ.सोमेश थि.सोरोडे

इतिहास विभाग प्रमुख
महिला व विज्ञान महाविद्यालय,
कुन्हा, जि.अमरावती

व्यंगित्य भाग प्रमुख
नारायणराव काळे स्मृती
गॅडेल कॉलेज,कारंजा(घ)

आपल्या राष्ट्रच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात महत्वाचा वाटा पडवू शकणारी स्त्री हा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. तेव्हागळ्या काळात महिला सारलीकरणार्तची विशेष योजना राबविण्यात आल्यात. 2001 हे वर्ष महिला सारलीकरणार्त वर्ष मानले गेले. महिला सारलीकरण म्हणजे,

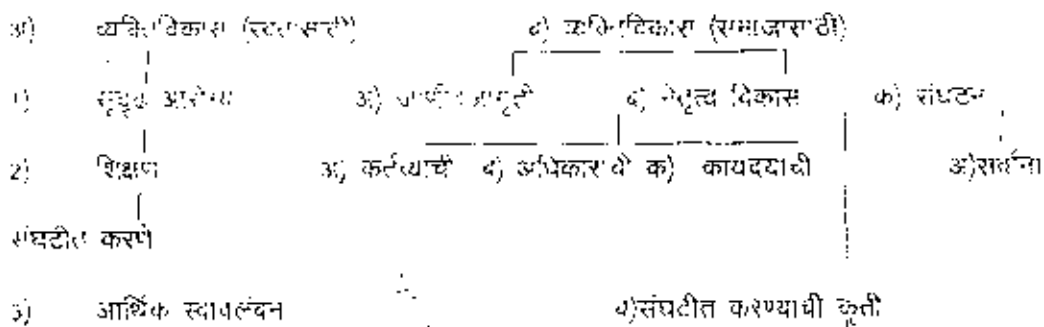
1. स्त्रीने स्वतःच्या क्षमतांची ओळख करून घेऊन स्वतःच्या क्षमतांचा विकास करावयाच्या धरतुती व सामाजिक नियमांच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे होय.
2. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीच्या आंगी निर्माण होण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटित करण्याची क्षमता, मर्यादशून्य करणे, कृतीशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपर्क, जनसंपर्क, संस्थासंपर्क, आर्थिक व्यवहार इ. करण्याची क्षमता व आत्मनिर्भर होणे होय. - व्हिनेसा ट्रेपेन्

थोडक्यात स्त्रीमध्ये स्वविश्वास, स्वक्षमता, स्वजाणीव निर्माण करून तिला आत्मनिर्भर बनविणे व तिच्यामध्ये आत्मसन्मानाची व स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण करणे होय. स्त्री मध्ये हीच जाणीव निर्माण होण्याकरिता तिला स्वातंत्र्य हवे. याबाबत ती देशात उधारी या लेखात सौ.सुमती कुळकर्णी लिहितात भारतातील स्त्री लोकसंख्येचे रूपांतर सक्षम श्रमशक्ती मध्ये करणे हे भारतासमोरील एक आव्हान आहे. त्यासाठीच

स्त्रीयांना शिक्षित व सक्षम करणे गरजेचे आहे. जिव्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगला उधारी या लेख मधूनच असायला पाळण्या गरजेनुसार पाळण्याची दोरी हातात घेण्याच्या बाबतीतलं स्वातंत्र्य तिलाच स्वातंत्र्य असायला हवे. □

महिला सारलीकरणार्त घटक कोणते ? याबाबत प्रा.मूलानी लिहितात.

सारलीकरणार्तचे घटक

अ) निर्णयक्षमता दृढीकरण द) व्यापारपद्धती क) संपत्ती देव

आधुनिकीकरणार्तच्या प्रक्रियेत स्त्री ही पुरुषापेक्षा दुर्दैव मागे राहता काय नये, हा त्यामागील फरक होय. स्वतंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या विकासार्त जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आले. असे असले तरी, त्याला अपेक्षित यश प्राप्त होणे शक्ये नाही. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वयं-य अर्थाने

स्त्रियांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अधिकारात सहभागी केले पाहिजे. हे समाजमान्यता प्राप्त वारू लागले. कारण भारताच्या एकूण लोकसंख्येची अर्धवटार निम्मी लोकसंख्या महिलांनी व्यापलेली होती. मग अशा असंतोषी स्त्रियांच्या अधिकाराचा संकोच करण्यात येत होता. याला बदल करणे महत्वाचे होते. स्वतंत्र भारतातील आर्थिक लोकसंख्येला दुर्बळी ठरवून देशाचा विकास राधला येणे अशक्य होते.

1950 साली ज्यावेळी स्वतंत्र भारताची भटन तयार झाली त्यावेळी भारतीय स्त्रीने एक फार मोठी लढाई जिंकली. कारण पुरुषांप्रमाणेच समान न्याय व संधी आणि अधिकार तिला प्राप्त झाले. महिलांच्या सवत प्रकल्पे अधिकार प्रदान करून देत भारतीय समाजव्यवस्थेत व अर्थव्यवस्थेत विकास आणल्याला जलद गतीने साध्य करता येईल, हा दृष्टीकोन रामोर ठेवून प्रयत्न करण्यात आले. महिलांच्या सवत रमारांचे मूळ आर्थिक समस्येत दखल्याने आर्थिक समस्येचे उच्चाटन करून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनवून देण्यासाठी, तिच्यामध्ये आत्मसन्मान आणि स्वतंत्रता जपलीच प्राप्त करून देण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गटाचा प्रारंभ झाला.

स्वतंत्र गटाचा स्वयंसहाय्यता गट अशी संघोधने जाते. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी टाकलेले एक महत्वाचे पाऊल म्हणजे स्वयंसहाय्यता गट होय. विशेषतः शहरी भागात महिला बचत गटाची गरज कमी आहे. कारण शहरांमध्ये बंधाच स्त्रिया अंशजग करतात. शहरातील गरीब वस्तींमध्ये आणि ग्रामीण भागात बचत गटाची भूमिका फार महत्वाची ठरली आहे.

ग्रामीण भागातील गरीब महिलांना सक्षम करण्याचे बचत गट हे एक उत्तम साधन बनले आहे. या बचत गटाचे महत्त्व विशद करताना महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट या डॉ.मुलानी यांनी लिहिलेल्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत डॉ.बी.के.कुलकर्णी म्हणतात, "ग्रामीण भागातील कृषि जीवन पध्दतीत एकत्रित कुटुंबात केंबळ कन्या-बायको-सून-आई या भूमिका बजावणारीही निरक्षर महिला महिला बचत गटाच्या माध्यमातून काटाफसर, बचतीची कास घेऊन आर्थिकदृष्ट्या सवलत व सगर्थ होत असली तरी त्यांच्याकडे एकसल्यापूळ मूर्तीची निरक्षर स्त्री अजब समाजगत साक्षर महिला म्हणून मान्यता पावली आहे. अन्व.स्त्र.निकारा, शिक्षण व आरोग्य या सारख्या मूलागूळ गरज ती महिला स्वाकर्तृत्वाने मागत आहे. महिलांच्या अधिकारासाठी शासनाने राबविलेल्या योजनांची माहिती मिळवून त्यांना पुरेपूर लाभ घ्यायला ही महिला अवकाडीतर आहे."

थोडक्यात वर्तमानकाळात बहुतेक ग्रामीण व शहरी भागात विशेषतः कष्टकरी महिला या आपल्या मुक्त गुणवैशिष्ट्यांच्या आधारे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत आहे. परावलंबनच्या परंपरेतून बाहेर येण्याचा प्रयत्न माग महिला बचत गटाद्वारे त्यांना उपलब्ध झाला आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाची पार्श्वभूमी :

भारत देशातील कायदावैधीत स्त्रियांच्या आर्थिक प्रवित्त्याबरोबरच संपूर्ण भवितव्याला आकार देण्याचे कार्य बचत गटाच्या रूपात सुरु आहे. महिलांच्या स्वामीकरणासाठी बचत गट हे सूत्र सर्वविदीताच आहे. या पार्श्वभूमीवर बचत गटाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे अतिशय आवश्यक आहे.

बचत गटाचे संस्थापक बंगिनादशातील शांततेच्या नोबेल अर्जासचे मानकरी डॉ. महंमद युनुस हे आहेत. अशिया खंडातील एक मागासलेले राष्ट्र म्हणून बांगलादेशाची ओळख आहे पण असा देशात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे मूळ देसून ठेरे. बँक गरीबच्या धारता तसेच बचत गटाच्या माध्यमातून गरिबीमुक्त विश्वाची निर्मिती अशा पुस्तकांतून त्यांनी सामाजातील शोषित आणि गरीब वर्गाचे चित्रण केले. बचत गटाच्या स्थापनेची कल्पना त्यांना कशी सूडली ? हे पाहणे आवश्यक आहे. त्याच्या घरातील मोलव.रुपीची आर्थिक दुसवस्था पाहून ते व्यथित झाले व अशा गरीब आणि सावकारी पाशात अडकलेल्या लोकांना अर्थकारणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांना स्वयंसहाय्यता मिळावा, ही त्यांची तळमळ होती. म्हणूनच त्यांनी डावळ देथील कृषि बँकेच्या

अमेरिका-यासो सामाजिक साधना जाळांनी पेशीत पध्दतीने वचत केली तर ते लोक कर्जाकरिता लायक ठरू शकतील अशी कल्पना 1976 मध्ये मांडली ही कल्पना वेंकेच्या अधिकाऱ्यांनी मान्य केली व 1983 मध्ये ती वचत गटाच्या माध्यमातून अस्तित्वात आली. डॉ. युनूस यांच्या प्रेरणेने ज्या राहिलेल्या बांगलादेशातील वचत गटांनी सार्वजनाला मार्गदर्शक अशी प्रेरणा दिली.

वेगवेगळ्या विचारवंतांनी बचतगटाच्या व्याख्ये कोलेल्या आहे. ज्या समूहात 10 ते 20 स्थावरदांनी निवड करून नियमित दमर्तून एकमेकांच्या गरजा, अडचणी, जीवनमूल्ये उदावण्यासाठी वर्ज्य स्वरूपात अर्थसाहाय्य केले जाते, उपायगुणा उभारला जातो, सर्वांमुळे निर्णय घेऊन संघटनेसाठी वाढविली जाते, परस्पर सहकार, सहयोग नेतृत्व व कर्तव्य, विचारांची देवणधेवण सार्वत्र्यपूर्व व प्रयत्नशील सदस्यांच्या समूहाला स्वयंसहाय्यता गट म्हणतात.

"A self help Group is a Voluntary association of homogenous set of people either working together or living in the neighborhood engaged in similar of activity working with or without registration for the common good (the members)". 2

वचत गटाचे स्वरूप

- 1) Small Saving Group - बचत करणे
- 2) Micro Credit Group - वचत, कर्जवहाप व कर्जाफेड
- 3) Thrift Credit Group - काढकसर व बचतगटातील फरक कळतो.
- 4) Micro Finance - वचत कर्ज विभा यांचा संयोजक अशा सर्व व्यवहाराला ज्यावेळी व्यक्ती, समूह गट अशा गटांच्या सहकाराने जोड मिळते तेव्हा स्वयंसहाय्यता गट निर्माण होते. असेल गटाचे प्रकार -

- 1) महिला वचत गट, 2) पुरुष वचत गट, 3) समिश्र वचत गट
- 1) महिला वचत गट - ज्या गटात सुमारे 10 ते 20 महिला एकत्र येऊन जो गट स्थापन केला जातो त्यांस महिला वचत गट असे म्हणतात.
- 2) पुरुष वचत गट - ज्या गटात 10 ते 20 पुरुष एकत्र येऊन जो गट स्थापन केला जातो त्यांस पुरुष वचत गट असे म्हणतात.
- 3) समिश्र वचत गट - स्त्री-पुरुष एकत्र येऊन जो गट स्थापन केला जातो त्यांस समिश्र वचत गट असे म्हणतात.

या तिन्ही प्रकारांपैकी महिला वचत गट सार्वत्रिक स्वरूपात स्थापन झालेले व कार्यप्रवण आढळतात. सुमारे 10 ते 20 महिला एकत्रित येऊन वचत गट स्थापन केला जातो. वचत गटांच्या स्थापनेनंतर वेंकेत खरो उचळले जाते. नियमावलीनुसार वचत केली जाते व गोळा झालेली वचत गरजू महिलांना एका विशिष्ट मुदतीमध्ये कर्ज स्वरूपाने दिली जाते व अशा प्रकारे एकत्रित वचत करून कर्जाचे वितरण गरजूंना केलेले जाते. वेंकेत खरो असल्यामुळे संदर्भित वेंकेकडून कर्ज घेऊन घेतले जाते अशा योजना असतात. अशा योजनेद्वारे वचतगट वेंकेकडून कर्ज घेतात आणि परताफेदी करतात.

वेंके अँड इंडिया आणि नादास यांच्यातील नोंदीनुसार 90% पेक्षा जास्त महिला वचत गट क्रियाशील असलेले पहावयास मिळतात. वचत गटाच्या माध्यमातून सामूहिक निर्माणाने महिला छोटे-मोठे उद्योग सुरू करत आहेत. भारतामध्ये महिला वचत गटाद्वारे महिलांचे संघटन घडून येत आहे. नेतृत्व अन्वित कर्तव्य यांच्या वळार मिळालेल्या स्त्रींच्या आधारे महिला आपली भूमिका पार पाडी आहे. परंतु या महिला वचत गटाच्या वळवळीवर काही अडोपही घेतले जातात.

1. वचत गट हे सध्या व वळवळीची धार बंधत करण्याचे एक माध्यम आहे.

2. बचत गटांचे कार्य काढणाऱ्या बँकेत व स्थलस्थानांमधून दलदली दयाची लागते परंतु यात विशेष तथ्य आढळत नाही.

सामान गरजा असणाऱ्या सामान विचारांच्या व सामान उद्दिष्टाने प्रेरित झालेल्या महिलांचा गट आपले कार्य करित आहे. या स्वयंसहाय्यता महिला बचत गटाची वैशिष्ट्ये पाहू नेल्यास,

- 1) सामान गरजा - समासदांच्या गरजा सामान असतात.
- 2) स्थान परिस्थिती आर्थिक परिस्थिती सामान असते.
- 3) स्वैच्छा संगणसदत्व असल्यामुळे ती स्वतंत्र असते.
- 4) एकात्मिकी गावना - बचत गटाच्या माध्यमातून एकत्वोची गवना वृद्धिंगत होते.
- 5) सहकार्याची गवना - सहकार्याची गवना गटोत लागते.
- 6) स्वयंसहाय्यता विकास - महिलांच्या स्वयंसहाय्यता विकास होते.
- 7) आर्थिक सुरक्षितता - महिलांचा आर्थिक सुरक्षितता प्राप्त होते
- 8) तिला तिच्या टिकाराचे व हक्काचे व्यासपीठ प्राप्त होते.

अज ग्रामीण भागामध्ये महिलांच्या सक्रिय सहभागामुळे स्वयंसहाय्यता गट महत्वाची भूमिका बजावत आहे. विशेषतः ग्रामीण परिसरातील वारिदय निर्मूलनात बचत गट हे विकासाचे साधन बनत आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटांमुळे महिलांकडे असणाऱ्या अंगभूत क्षमतांना अकार मिळत आहे. त्याचप्रमाणे स्त्रीयांच्या श्रमक्षमतीतील सहभागाने तिच्या कुटुंबाचा विकास होतो आहे. गरतामध्ये महिला बचत गट हे ग्रामीण आणि वारिदयी नागरिकां नवे तर शहरी नागरिकां तय धरून आहेत. या गटांमुळे महिलांचे सवलिकरण होत आहे. महिला कमावत्या झालेल्या आहेत. या बचतगटांमुळे लाखे कुटुंबांना आर्थिक सौख्य प्राप्त झालेले आहे. "बचत गट म्हणजे महिला सक्षमीकरणाची दिशा" असे सूत्र अज मन्वत पावलेले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या उत्थानाकरिता अनेक योजना अंगलात आणल्या गेल्या त्यांच्या वेगवेगळे कल्याणबरोबरच तिला स्त्री म्हणून एक सुखकर जीवन जगत आहे. या दृष्टीने प्रयत्न सारल्या गेलेले आहे. तिच्या आर्थिक प्रश्नांना सोडवण्याची दरोबरव तिने वैयक्तिक, सामाजिक आणि आरोग्य विभागात प्रश्नांची सोडवणूक होत आहे. जेणे काळी "मूल आणि मूल" यात बंदिस्त असणारी स्त्री अधिक स्वतंत्र झाली आहे. अज पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करण्याच्या रित्रयांच्या अधिकार कक्षांमध्ये जी वाढ झाली आहे त्यात स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका अत्यंत साधारण महत्वाचे आहे. बचत गटाचे उद्दिष्ट स्त्रीला आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त करून देणे. तिचा आत्मविश्वास वाढवून तिच्यात आत्मसन्मान निर्माण करणार माध्यम आहे. थोडक्यात ते स्त्रीला सबल करणारे शस्त्र नाही तर शस्त्र आहे. ग्रामीण, अल्पशिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या स्त्रीचे ते अभिव्यक्तीचे मोठे वास्तव्य आहे

संदर्भ :-

1. कुलकर्णी सुमती - (लेख) दै. लोकसत्ता, ती देशाला उध्वारी, 12.13 जुलै 2019
2. गुलाणी प्रा.एन.यु महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, पृ.11

संदर्भग्रंथ :-

1. गटांचे डॉ.एस.एस. भारतीय इतिहासातील रित्रया व स्त्रीजीवन
कौलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद
2. गुलाणी प्रा.एन.यु महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन,पुणे
3. दै लोकसत्ता लेख, 12 जुलै 2019
4. साने गीता - भारतीय स्त्रीजीवन, मौज प्रकाशन ग्रंथ, मुंबई

Impact
Factor
6.293

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOLUME

APR

2020

Address

• Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
18	Rajendra D.Khurche	A Study of Agriculture Development & Irrigated Area Under Palkhed Irrigation Division, Nashik (MH)	57 To 63
19	Prof. Shweta T. Aglawe	A Study of Differences in Intelligence, Family Climate, School Environment. Study Habits and Academic Achievement of Students in Vidarbha Region in Relation to Area and Sex	64 To 67
20	Dr. Umesh Rathi	Study of Shooting Accuracy and Flexibility of Basketball Players in Amravati District	68 To 70
21	Dr.Vidya Thakre , Mrs.Shilpa Kuber	A Static Plane Symmetric Cosmological Model of the Universe With Logotropic Equation of State	71 To 74
22	U. N. Manjre	Comparative Study of Active, Passive and no Warm up on Selected Physical Fitness Performance of Cricket Players	75 To 77
23	Dr. Shubhangi Khashba Pawane	A Review on Gokshura and its Medicinal Value	78 To 84
24	Dr. Anil Uttam More	Fundamental Rights and Education	85 To 86
25	S. M. Yeole	Water Chemistry of Masoli Reservoir, Parbhani, Maharashtra State, India	87 To 89
26	प्रो.डॉ.बालाजी श्रीपती भुरे	'पचपन खंभे लाल दीवारें' उपन्यास में व्यक्त आधुनिक बोध	90 To 101
27	डॉ. सत्यनारायण	आदर्श पत्रकार : पण्डित झाबर मल्ल शर्मा	102 To 105
28	सद्दामसो हजरतसो पिरजादे	बाबासाहेब आंबेडकरांचे श्रमीकां विषयींचे विचार व कार्ये	106 To 108
29	डॉ.गोकुल शामराव डामरे	परिकल्पना व संशोधन	109 To 114
30	डॉ पद्माकर पीटले	मराठीतील अनुवादित नाटकाचे स्वरूप	115 To 117
31	सद्दामसो हजरतसो पिरजादे	भारतीय शेतीचे बदलते प्रवाह	118 To 120
32	प्रवीण पोपटराव शार्दुल	सप्तशृंगी गड एक धार्मिक पर्यटनस्थळ विश्लेषणात्मक अभ्यास	121 To 124

Study of Shooting Accuracy and Flexibility of Basketball Players in Amravati District

Dr. Umesh Rathi

Arts And Science College Kura
Dist. Amravati**Abstract**

Basketball puts a lot of stress on the body and injuries can happen, so warming up, stretching your muscles and joints, and cooling down is important. Flexibility ensures that you maintain optimal mobility of all your joints. This increases the balance between muscles that will ensure efficient movement and force production. Also, certain muscular restrictions make it hard to maintain body positions that are essential to your performance. Shooting accuracy is also important to develop the performance in basketball. The researcher chose the basketball players in Amravati district and analyzed the percent of flexibility and shooting accuracy of players.

Introduction

Basketball teaches you about being a good team player and can be a great social sport. Adults should check with their doctor before taking up basketball. Basketball puts a lot of stress on the body and injuries can happen, so warming up, stretching your muscles and joints, and cooling down is important. Flexibility training involves exercising at a low intensity to improve the range of motion of a joint. Static, active and dynamic stretching are all forms of flexibility training. By engaging in flexibility exercises you can improve posture, prevent muscular imbalances leading to injuries and reduce soreness after a workout.

Flexibility ensures that you maintain optimal mobility of all your joints. This increases the balance between muscles that will ensure efficient movement and force production. Also, certain muscular restrictions make it hard to maintain body positions that are essential to your performance. For example, tightness in your lats (your large back muscle) can prevent you from being able to hold or reach your arms straight over your head, and tightness in your calves may result in a player "fading away" rather than leaning forward when making a move to the basket.

Review of literature

Williard (1973), conducted the study to compare the bank and at shots and various combinations from selected shooting angles for the college students. The results have not been analyzed in detail. Study on the comparison of various levels of ability and practice conditions when shooting

basketballs from three different distance with and without use of backboards was carried out by Roberts.

Methodology

The researcher has described the design of the study in detail. The size and selection of the sample, the variable and the control employed the sources of data, the tools and the method of gathering data, the description of data gathering instruments and the statistical procedure used in the analysis are carefully described.

Sources of Data

The researcher did the data collection through the physical college in Amravati District.

Selection of Subject

The study was done about the flexibility and the shooting accuracy of the basketball players. The researcher selected the 40 badminton players from the physical college Amravati. Their ages varied from 19 to 24 years.

Collection of Data

The researcher chose the Basketball players of Physical College Amravati. In this study the students were chosen randomly having age group between 19 to 24 . The researcher have made the test on the selected basketball players through percentage formula have checked the flexibility and the shooting accuracy of basketball players.

Analyzing data

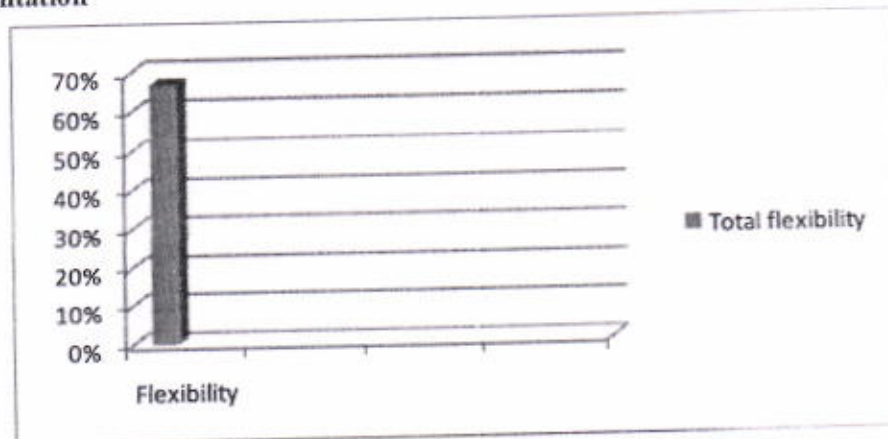
The present study was a study of the flexibility and shooting accuracy of the basketball players. Percentile method was used for the data analysis.

The flexibility of basketball players of Amravati district

Subject	Total % of Flexibility
40 basketball players of Amravati district	67.59%

The table indicates that the 40 selected players of basketball having flexibility 67.59%. The flexibility is excellent in the basketball players of Amravati district.

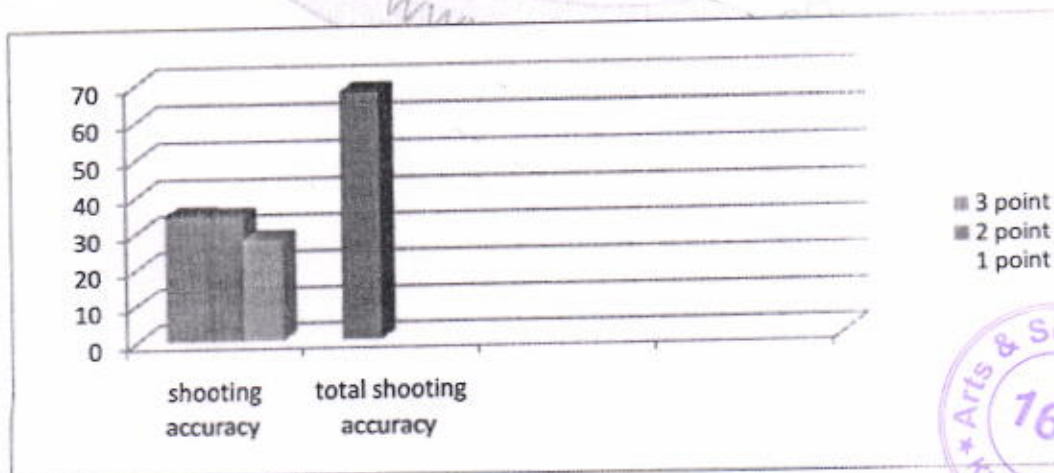
Graphical representation

The shooting Accuracy of Basketball players of Amravati district

Subject	3 point s (total %)	2 poin ts (total %)	1 poin ts (total %)	Total % of Shooting accuracy
40 basketball Players of Amravati district	34.74%	34.24%	28%	67.65%

The above table indicates that shooting accuracy of basketball players is higher than the standard norms.
Graphical representation

Conclusion

The study was about the flexibility and

shooting accuracy of the basketball students in Amravati district. By the collection of data the

following conclusions were drawn.

The study found that the flexibility of the basketball players in Amravati district was excellent and the shooting accuracy of the basketball players in Amravati district were higher than the standard norms.

References

1. NBA Official Rules (2009–2010) Archived January 11, 2012, at the Wayback Machine Rule 5, Section II, c. Retrieved July 26, 2010.
2. FIBA Official Basketball Rules (2010) Rule 4, Section 8.4 Retrieved July 26, 2010
3. NBA Official Rules (2009–2010) Archived January 11, 2012, at the Wayback Machine Rule 5, Section II, b. Retrieved July 26, 2010.
4. FIBA Official Basketball Rules (2010) Rule 4, Section 8.7 Retrieved July 26, 2010
5. FIBA Official Basketball Rules (2010) Rule 3, Section 4.2.2 Retrieved July 26, 2010
6. NBA Official Rules (2009–2010) Archived January 11, 2012, at the Wayback Machine Rule 3, Section I, a. Retrieved July 26, 2010.
7. 2009–2011 Men's & Women's Basketball Rules Archived August 6, 2012, at the Wayback Machine Rule 10, Section 2, Article 6. Retrieved July 26, 2010.
8. Struckhoff, Mary, ed. (2009). 2009–2010 NFHS Basketball Rules. Indianapolis, Indiana: National Federation of High Schools. p. 59. Rule 10, Section 1, Article 6

ISSN 2349-638x

www.aiirjournal.com

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

CRITERION III- Research, Innovation and Extension

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.

Sessoin 2020-2021

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Journal

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXVIII (238)

Impact of COVID-19 on World: Problems, Challenges and Opportunities

Prof. Virag S. Gawande

Director
Chief Editor

Dr. Gopal S. Vairale

Guest Editor
Principal

Dr. Omprakash B. Munde

Editor
HOD, Geography

Dr. Sangita Bhangdiya Malani,

Executive Editor
HOD, Political Science

Dr. Sachin J. Holey

Executive Editor
HOD, Sociology

Narayanrao Rana Mahavidyalaya, Badnera, Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit

www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय व पर्वतपदिय क्षेत्रातील वार्षिक दूध उत्पादन

डॉ. रहूल एस. तहे

मु. पो.लेहगाव ता.मोर्शी जि. अमरावती

मार्गदर्शक. डॉ. एस.बी.आखरे

भूगोल विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा

प्रस्ताविक:-

भारताची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे .व जमिनीचे क्षेत्रफळ मात्र कायम आहे .उद्योगधंद्यांमुळे आणि शहरीकरणामुळे शेतजमिनीचे क्षेत्र कमी होत गेल्यामुळे बहुसंख्य कुटुंबाला शेतीवरच अवलंबून राहणे शक्य नाही. अशा परिस्थितीमध्ये शेतीला पूरक व्यवसाय कोणता! तर तो दुग्धव्यवसाय होय.

प्रस्तुत शोधनिबंधात पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय व पर्वतपदिय क्षेत्रातील वार्षिक दूध उत्पादन यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे .भारतात महाराष्ट्राचा दूध उत्पादनात सातवा क्रमांक असून महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत कमी आहे.

उद्देश :-

- 1)अभ्यास क्षेत्रातील वार्षिक दूध उत्पादनाचा शोध घेणे.
- 2)पर्वतीय व पर्वत पदिय क्षेत्रातील दूध उत्पादनातील भिन्नता अभ्यासणे .

अभ्यासक्षेत्र:-

महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वत रांगा आहेत. या पर्वतरांगेतील पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय व पर्व पदीय तालुके दुग्ध व्यवसायाच्या अभ्यासासाठी निवडलेले आहेत. यामध्ये धारणी व चिखलदरा यांना पर्वतीय व अंजनगाव सुर्जा, अचलपूर ,चांदूरवाजार, मोर्शी ,वरुड ,तेल्हाग, अकोट ,तळेगाव, जामोद ,संग्रामपूर यांना पर्वतपदीय तालुके संबोधले आहेत.

या प्रदेशाचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०° ४८' ४४' उत्तर ते २१ °४४' ०५' आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७६° १९' ४७' पूर्व ते ७८° २३'२३ 'यांच्या दरम्यान आहे .या प्रदेशाचे एकूण क्षेत्रफळ १,०,०,०४२चौ. कि.मी. आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या २,०६,९,२०२एवढी आहे.

माहिती स्रोत व संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी जिल्हा दूध उत्पादक संघ, तालुका दूध उत्पादक संघ, पंचायत समिती पशु विभाग यांना प्रत्यक्ष भेटून माहिती गोळा केली. शासनाच्या पूर्व प्रकायनि साहित्यामधून उपयुक्त माहिती घेतली असून त्यामध्ये अमरावती, अकोला व बुलढाणा जिल्हाचे आर्थिक समालोचन, जिल्हा पशुगणना अहवाल. या व्यतिरिक्त लेखकाच्या ग्रंथाचा, संशोधन पत्रकाचा आणि वर्तमानपत्रातील प्रकाशित स्तंभाचा तसेच वेगवेगळ्या ठिकाणी आयोजित केलेल्या भूगोल शासकीय चर्चासत्र व परिषदा इत्यादी मधील सादर केलेल्या दुग्ध व्यवसायाची संबंधित लेखांच्या प्रकाशनाचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

विषय विवेचन :-

भारतात महाराष्ट्राचा दुग्ध उत्पादनात सातवा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्र राज्यात दुग्ध उत्पादनात विविधता आढळून येते. निश्चित सर्वात जास्त दूध उत्पादन (१६.८६%) अहमदनगर जिल्ह्यात, तर सर्वात कमी उत्पादन गडचिरोली जिल्ह्यात (०.३२%)उत्पादन होते. महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत अभ्यास क्षेत्रातील दूध उत्पादन कमी आहे .

अभ्यास क्षेत्रांमध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत (१.८५%) दूध देणारे गुरे आहे. परंतु दूध उत्पादन फक्त महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत(०.९९%) तेवढे असल्याचे दिसून येते. यावरून असे स्पष्ट होते की या क्षेत्रांमध्ये प्रति गुरे दूध उत्पादन हे कमी प्रमाणात मिळते .अभ्यास क्षेत्रातील वार्षिक दूध उत्पादन (९२.३५%) (८०.००%) मिळत असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्रमांक:-१ अभ्यास क्षेत्रातील वार्षिक दूध उत्पादन

अ.क्र.	तालुके	एकूण दुग्धउत्पादन (०.००मि.ली.)	टक्केवारी %	सरासरी दुग्धउत्पादन (%)
१	धारणी	६.६९०	७.२४%	७.११%
२	चिखलदरा	६.४४५	६.९८%	
३	अंजनगाव सुर्जी	६.३९५	६.९२%	
४	अचलपूर	१३.३४१	१४.४५%	
५	चांदूर बाजार	७.७१४	८.३६%	
६	मोशी	९.१३६	९.८९%	
७	वरुड	१०.७५३	११.६४%	
८	तेल्हाय	७.७११	८.३५%	९.५३%
९	अकोट	९.५०७	१०.२९%	
१०	जळगाव जामोद	६.८०८	७.३७%	
११	संग्रामपूर	७.८५१	८.५१%	
	एकूण	९२.३५१	१००.००%	

स्त्रोत:-Report of Gstimation of production 2014-15

अभ्यास क्षेत्रात वार्षिक दूध उत्पादनाचा ७% पेक्षा कमी गटात, अंजनगाव सुर्जी, चिखलदरा तालुक्याचा समावेश होतो. ७% ते १०% गटात संग्रामपूर, जळगाव जामोद, तेल्हाय, चांदूरबाजार व मोशी या तालुक्याचा तर १०% पेक्षा अधिक गटात अकोट, अचलपूर, वरुड या तालुक्यांचा समावेश होतो.

अभ्यास क्षेत्रातील तालुक्या नुसार अचलपूर तालुक्यामध्ये सर्वात जास्त वार्षिक दूध उत्पादन झाल्याचे दिसून येते. अभ्यास क्षेत्रातील वार्षिक दूध उत्पादनाच्या (१४.४५%) दूध उत्पादन हे अचलपूर तालुक्यात झाल्याचे दिसून येते. तर सर्वात कमी दूध उत्पादन (६.९२%) हे अंजनगाव सुर्जी तालुक्यामध्ये झाल्याचे निदर्शनास येते अभ्यास .

उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की संपूर्ण अभ्यास क्षेत्रांमध्ये दुग्धाचे उत्पादन महाराष्ट्रात इतर जिल्हाच्या तुलनेत अतिशय कमी आहे. अभ्यास क्षेत्रातील एकूण वार्षिक दूध उत्पादनापैकी पर्वतीय तालुक्यामध्ये सरासरी ९.५३% टक्के वार्षिक दूध उत्पादन होते. तर पर्वतपदिय तालुक्यांमध्ये ७.११% वार्षिक सरासरी दूध उत्पादन होत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:-

- १)पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय व पर्वतपदीय तालुक्यांमधील दूध व्यवसायात भिन्नता दिसून येते .
- २) अभ्यास क्षेत्रात पर्वतीय तालुक्या पेक्षा पर्वतपदिय तालुक्यांमध्ये दूध उत्पादन अतिशय कमी प्रमाणात दिसून येते.
- ३)अचलपूर तालुक्यामध्ये सर्वात अधिक दूध उत्पादन तर चिखलदरा तालुक्यामध्ये सर्वात कमी दूध उत्पादन होते .

संदर्भसूची:-

- १)सकटे राजीव (२००२) "दूध व दुग्धजन्य पदार्थांचे उत्पादन हाताळणी व विक्री "
- २) साळुंखे. एम .बी .(२००९) "दूध डायरी २००९. " हाती सरकार प्रकाशन. पुणे .
- ३)Department of Animal Husbandry:-Livestock census of Amravati,Akola,Buldhana District 2003,2007,2012

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXVIII (238)

Impact of COVID-19 on World: Problems, Challenges and Opportunities

Prof. Virag S. Gawande

Director
Chief Editor

Dr. Gopal S. Vairale

Guest Editor
Principal

Dr. Omprakash B. Munde

Editor
HOD, Geography

Dr. Sangita Bhangdiya Malani,

Executive Editor
HOD, Political Science

Dr. Sachin J. Holey

Executive Editor
HOD, Sociology

Narayanrao Rana Mahavidyalaya, Badnera, Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

कोविड १९ आणि पर्यटन व्यवसाय

डॉ. सुनील आखरे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा.

सारांश:

चीन मधील वुहान शहरातून प्रसारीत झालेल्या कोरोना विषाणूच्या प्रकोपामुळे संपुर्ण जग 'कोविड १९' या आजारच्या विळख्यात सापडलेले आहे. या आजारामुळे अनेक देशांमध्ये लॉकडाऊन करणे लागले. या लॉकडाऊनचा परिणाम प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून येतो. लॉकडाऊन उठल्यावर सुद्धा या आजारच्या भीतीने अनेक व्यवसाय थांबलेले आहे. या आजारचा सर्वात जास्त परिणाम पर्यटन व्यवसायावर झालेला आहे कारण या आजारामुळे पर्यटन व्यवसाय पुर्णपणे ठप्प झालेला आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये पर्यटन व्यवसायाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान असून भारतातील एकुण राष्ट्रीय सकल घरेलू उत्पादनाच्या ६.२३ टक्के उत्पादन पर्यटन व्यवसायातून मिळते. तसेच एकुण रोजगार निर्मिती मध्ये ८.७८ टक्के योगदान पर्यटन व्यवसायाचे आहे. 'कोविड १९' या आजारामुळे थांबलेल्या पर्यटन व्यवसायाला गती देण्याकरीता या व्यवसायामध्ये योग्य ते बदल घडवून या व्यवसायाला चालना देणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना:

'कोविड १९' या आजारचे संकट संपुर्ण मानव जाती समोर उभे ठाकले आहे. या आजारामुळे प्राणहानी सोबतच मोठयाप्रमाणत आर्थिक संकट सुद्धा उभे आहे. या आजारचा प्रसार होवु नये म्हणुन अनेक देशांमध्ये लॉकडाऊन केले गेले. या लॉकडाऊनचा परिणाम तेथील अर्थव्यवस्थेवर झाला. देशांतर्गत हवाई वाहतुक बंद आहे. अनेक व्यवसाय बंद पडल्यामुळे व उदयोगधंदे थांबल्यामुळे मोठयाप्रमाणत बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. भारतासारख्या प्रचंड युवा लोकसंख्या असणाऱ्या देशात बेरोजगारीचा प्रश्न अधिकच बिकट झाला आहे. भारतामध्ये पर्यटन व्यवसाय हा अतिशय महत्त्वपूर्ण व्यवसाय असून शेतीनंतर याच व्यवसायामध्ये सर्वाधिक रोजगाराच्या संधी आहे. परंतु 'कोविड १९' या आजारचा सर्वात जास्त फटका याच व्यवसायाला बसलेला आहे. या संकटावर मात करण्याकरीता 'कोविड १९' या आजारचे भारतीय पर्यटन व्यवसायावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करुन या व्यवसायाची पुर्नउभारणी करण्याकरीता उपाय शोधण्याचा प्रयत्न या संशोधन पत्राद्वारे केला आहे.

विजसंज्ञा:

'कोविड १९' कोरोना विषाणू, लॉकडाऊन, पर्यटन व्यवसाय.

अभ्यास क्षेत्र :

'कोविड १९' या आजारचा परिणाम संपुर्ण जगातील पर्यटन व्यवसायावर झालेला आहे परंतु अभ्यासाच्या दृष्टीने भारत देशाची अभ्यास क्षेत्र म्हणुन निवड केली आहे. भारत हा लोकसंख्येमध्ये जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश असून आकारमानाने जगातील सातव्या क्रमांकाचा देश आहे. भारताची एकुण लोकसंख्येच्या सुमारे १३६ कोटी असून क्षेत्रफळ ३२८७२६३ चौ. कि. मी. आहे. भारत हा देश मध्य पूर्व आशियामध्ये स्थित असून या देशाचा विस्तार ८° ४' २८" उत्तर ते ३७° ६' ५३" उत्तर अक्षवृत्त व ६८° ७' ३३" पूर्व ते ९७° २४' ४७" पूर्व रेखावृत्त आहे.

उद्दिष्ट :-

'कोविड १९' या आजागचा भारतीय पर्यटन व्यवसायावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

पद्धतीशास्त्र :-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये WHO आणि भारतीय पर्यटन विभागाच्या आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आला व या आकडेवारीचे वेगवेगळ्या सांख्यिकीय पद्धती द्वारे तथ्यांचे प्रगतीकरण केले गेले. विविध आकृत्यांचा वापर करण्यात आला.

भारतातील कोविड १९ आजागची स्थिती :-

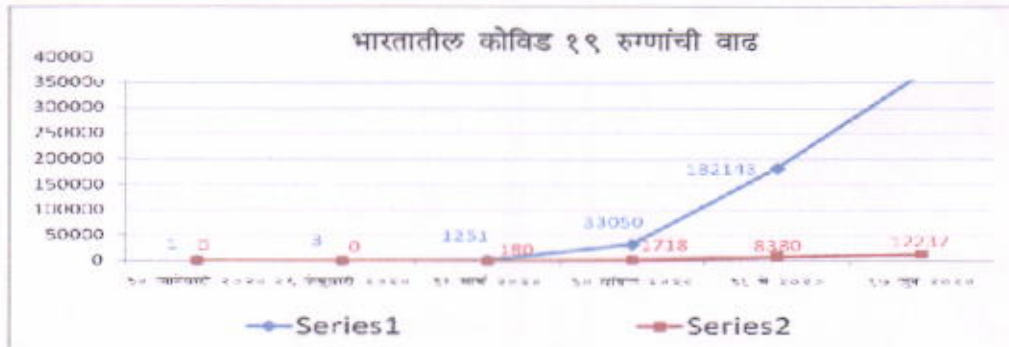
चीन मधील वुहान शहरातून प्रसारीत झालेल्या कोरोना विषाणूंच्या प्रकोपामुळे संपुर्ण जग 'कोविड १९' या आजागच्या विळख्यात सापडलेले आहे. भारतामध्ये पहिला कोविड रुग्ण केरळ मध्ये ३० जानेवारीला आढळला. हा रुग्ण चीन मधील हुआन विद्यापीठात शिक्षण घेत होता. आज दि. १७ जुन २०२० पर्यंत एकुण ३६६९४६ लोकांना कोरोनाची लागण झालेली आहे. भारतातील 'कोविड १९' रुग्णांची वाढ पुढिल सारणी क्र. १ मध्ये दिली आहे.

सारणी क्र. १ भारतातील कोविड १९ रुग्णांची वाढ

अ.क्र.	दिनांक	कोविड १९ रुग्णांची संख्या	मृतांची संख्या
१	३० जानेवारी २०२०	१	०
२	२९ फेब्रुवारी २०२०	३	०
३	३१ मार्च २०२०	१२५१	१८०
४	३० एप्रिल २०२०	३३०५०	१७९८
५	३१ मे २०२०	१८२९४३	८३८०
६	१७ जुन २०२०	३६६९४६	११९०३

स्त्रोत:- जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) आकडेवारी.

वरील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, ३० जानेवारी २०२० रोजी 'कोविड १९' रुग्णांची संख्या केवळ १ होती ती १७ जुन पर्यंत ३६६९४६ झाली. ही वाढ जुन महिन्यामध्ये सर्वात जास्त आहे. मृत्युची संख्या सुद्धा या कालावधीत वाढली आहे. भारतातील 'कोविड १९' रुग्णांची वाढीचा कल पुढिल आकृतीमध्ये दर्शविण्यात आला आहे. [आकृती क्र. २]

[आकृती क्र. १]

कोविड १९ रुग्णांची संख्या

मृतांची संख्या

सद्यस्थितीत जगामध्ये एकुण ८२४२९९९* 'कोविड १९' रुग्ण असून ४४५५३५ मृतांची संख्या आहे. रुग्ण संख्येमध्ये भारताचा चौथा क्रमांक असून दर दशलक्ष लोकसंख्ये मागे २.१ मृत्युदर आहे. मृत्युदरामध्ये भारताचा १४ वा क्रमांक लागतो. भारतामध्ये मृत्युदर एकुण रुग्ण संख्येच्या ३.३ टक्के असून रोगमुक्त होण्याचा दर ५३.१ टक्के आहे. महाराष्ट्र, तामिळनाडू,

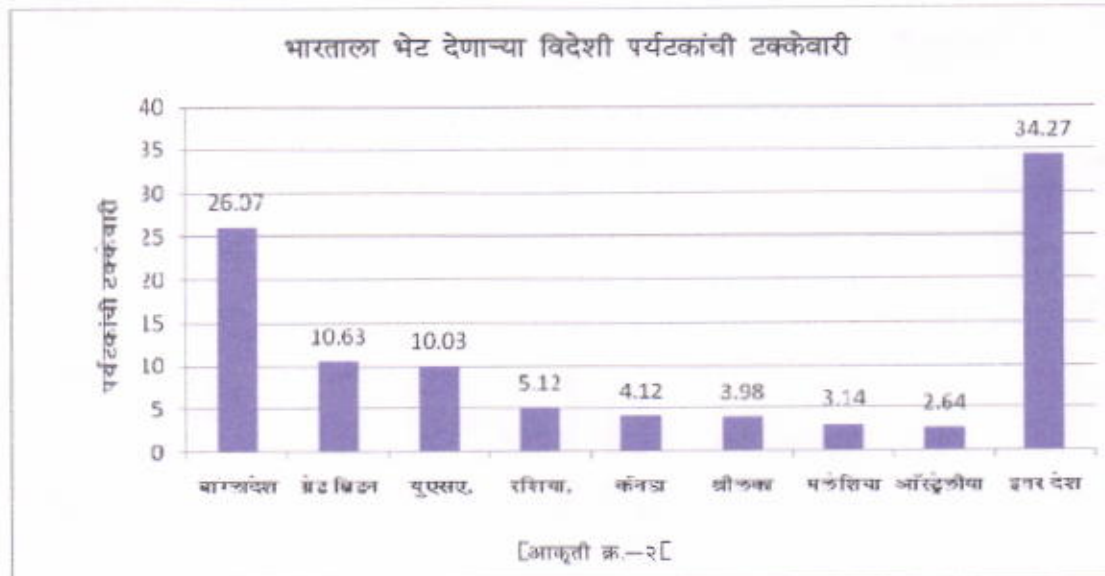

दिल्ली, गुजरात व उत्तर प्रदेश या पाच राज्यात देशातील सुमारे ७० टक्के 'कोविड १९' रुग्ण असून महाराष्ट्रात सर्वाधिक ११७००० 'कोविड १९' रुग्ण आहे.

भारतातील 'कोविड १९' आजार व पर्यटन व्यवसाय:-

कोरोना विषाणूचा प्रसार होवु नये याकरीता अनेक देशांनी लॉकडाऊन केले. भारताने सुद्धा २५ मार्चला लॉकडाऊन-१, १५ एप्रिलला लॉकडाऊन-२, ४ मे ला लॉकडाऊन-३ आणि १८ मे ला लॉकडाऊन-४ असे एकुण सुमारे ७० दिवसाचे लॉकडाऊन करण्यात आले. या लॉकडाऊनचा परिणाम अनेक व्यवसायावर झाला. 'मुडीज' या क्रेडीट रेटिंग संस्थेने 'कोविड १९' मुळे भारताचा आर्थिक विकासदर २.५ रहिल असा अंदाज वर्तविला आहे. यापुर्वी 'मुडीज' ने २०२० मध्ये भारताचा आर्थिक विकासदर ५.३ रहिल असा अंदाज वर्तविला होता. भारताचे माजी प्रमुख सांख्यिकिय तंज्ञ प्रणव सेन यांनी सुद्धा 'कोविड १९' मुळे भारताचा आर्थिक विकासदर ३ टक्क्यावरून कमी रहिल असा अंदाज वर्तविला आहे. या लॉकडाऊनमुळे पर्यटन व्यवसाय पूर्णपणे ठप्प झाला आहे. कारण पर्यटन व्यवसायाशी संबंधित वाहतुक, हॉटेल व्यवसाय, छोटे स्थानिक व्यापारी, पर्यटन मार्गदर्शक, यासारखे अनेक व्यवसाय बंद होते. आता लॉकडाऊनमध्ये थोडी सुट दिल्या गेली असली तरी कोरोना विषाणूच्या भितीने पर्यटकांनी संपुर्ण पाठ फिरवली आहे. पुढिल एक ते दिड वर्ष हा व्यवसाय पुर्वपदावर येण्याची शक्यता नाही,

भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये पर्यटन व्यवसायाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. पर्यटन व्यवसाय हा सर्वात मोठा भारतातील सेवा व्यावसाय आहे. पर्यटनाने अनेकांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास मदत केली आहे. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे पुरेसे शिक्षण घेवु न शकणाऱ्यांना सुद्धा चांगला रोजगार पर्यटन व्यवसायातून मिळाला आहे. भारतातील एकुण राष्ट्रीय सकल घरेलू उत्पादनाच्या ६.२३ टक्के उत्पादन पर्यटन व्यवसायातून मिळते. तसेच एकुण रोजगार निर्मिती मध्ये ८.७८ टक्के योगदान पर्यटन व्यवसायाचे आहे. भारतात सुमारे २६.७ कोटी रोजगार पर्यटन व्यवसायातून प्राप्त होतो. २०१८ या वर्षात भारताला सुमारे ६.२८ अब्ज डॉलरचे उत्पन्न पर्यटन व्यवसायातून झाले. २०२५ मध्ये पर्यटन व्यवसायातून २०१८ च्या दुप्पट होईल असे अनुमान होते परंतु 'कोविड १९' मुळे ते शक्य दिसत नाही. भारतामध्ये वर्षाला सुमारे ५० लाख विदेशी पर्यटक भेट देतात तसेच सुमारे ५६ कोटी स्थानिक पर्यटक पर्यटन करतात. भारतामध्ये बांगलादेश, ग्रेट ब्रिटेन, युएसए, रशिया, कॅनडा, श्रीलंका, मलेशिया व ऑस्ट्रेलिया या देशांमधुन सुमारे २३ विदेशी पर्यटक येतात. □

सर्वात जास्त 'कोविड १९' फटका पर्यटन व्यवसायाला बसला असून १०० टक्के विदेशी पर्यटक आणि ६० टक्क्यावरून जास्त स्थानिक पर्यटकांमध्ये घट येणार आहे. फेब्रुवारी ते जून हा कालावधी पर्यटन व्यवसायाकरीता सुवर्ण काळ असतो परंतु या वर्षी याच काळात कोरोना विषाणूचा प्रसार झाल्यामुळे पर्यटन व्यवसायाचे जास्त नुकसान झाले आहे. या संकटातून बाहेर येण्याकरीता उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना:-

- १) विदेशी पर्यटकांचा ओघ कमी झाल्यामुळे देशांतर्गत पर्यटकांना आकर्षित करण्याकरीता नियोजन करणे आवश्यक आहे.
- २) देशांतर्गत पर्यटन स्थळांचा विकास करणे गरजेचे आहे.
- ३) भारताला निसर्गाचे वरदान मिळाले आहे तसेच अध्यात्मिक व प्राचिन वारसा लाभला आहे. या बाबींचा उपयोग करून पर्यटन व्यवसायाचा विकास कमला जावु शकतो.
- ४) ग्रामिण भागामध्ये कोविड १९ चा प्रभाव कमी असल्यामुळे कृषी पर्यटनाला चालना देणे आवश्यक आहे.
- ५) भारतामध्ये आरोग्य सुविधा उत्तम असल्यामुळे वैद्यकीय पर्यटनाला चालना देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:-

- १) 'कोविड १९' या आजारचा फटका संपुर्ण भारतीय अर्थव्यवस्थेला बसला असला तरी पर्यटन व्यवसायाला तो सर्वाधिक बसला आहे.
- २) पर्यटन व्यवसायाला वाचविण्यासाठी संशोधन पत्रामध्ये सुचविलेल्या उपाययोजना अमलात आणल्यास या प्रतिकूल परिस्थितीत सुद्धा पर्यटन विकासाच्या संधी आहे.

संदर्भ :-

- 1) Batra, K.L. Problems & Prospects of Tourism, Printwell Publication, Jaipur 1990.
- 2) <https://arogya.maharashtra.gov.in/1035>
- 3) <https://www.mygov.in/hi/covid-19/>
- 4) <https://www.moody's.com>
- 5) <https://tourism.gov.in/hi/>
- 6) <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
- 7) Salpekar, Aaradhana. Adventure and Geography of Tourism, Jannada Prakashan (P&D) New Delhi, 2009.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June - 2020

ISSUE No-CCXXXV(235)

Prof. Virag,S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020

ISSUE No - CCXXXV (235)

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor :

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.S.Satbhai

Executive Editor

Local Secretary

Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore

Principal

Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam

President,AMIP&

Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade

Secretary,AMIP&

Head,Dept of History
YC,Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal,
Arts & Science College
Kurha

104	शोधणमुक्त, समतायुक्त व राष्ट्रनिष्ठ समाजनिर्मितीसाठी लढणारे महापुरुष - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ.संतोष सुधाकरराव कोदुरवार	476
105	तेर : प्राचीनातून नाशाकडे	डॉ.विनोद बाबुराव बोरसे	479
106	प्राचीन मराठवाड्यातील (धर्मपूर) धर्मापूरी एक वैभवशाली नगर,बाजारपेठ आणि धार्मिक व सांस्कृतिक केंद्र	डॉ.गंगथडे आर.डी.	486
107	देवगिरी किल्ला : मराठवाड्यातील ऐतिहासिक वारसा	डॉ.केशव अंबादास लहाने	489
108	कोविड १९ महामारीतील आहाराचे आयोजन	प्रा. डॉ. रश्मी प्रविण गजरे	497
109	महात्मा गांधीजीच्या रचनात्मक कार्याची कर्मभूमी - सेवाग्राम आश्रम	डॉ.स्मिता म. जाधव	501
110	मराठवाड्यातील गढी/वाड्यातील: जलव्यवस्थापन	प्रा. डॉ. डी. एस. बिराजदार	508
111	दारिद्र्य निमूर्लनामध्ये सामाजिक सुरक्षा उपायांच्या भूमिकेबद्दल डॉ. अमर्त्य सेन यांचे विचार	प्रा. चंद्रशेखर फरकाडे	513
112	हरिहरराव देशपांडे यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान	प्रा.डॉ.गोविंद तिरमनवार	519
113	बदलत्या वातावरणामुळे हवामानातील झालेले परिणाम	प्रा.डॉ.सोमनाथ गुंजकर	527
114	साहित्य आणि चित्रपट : विशेष संदर्भ - नारायण हरी आपटे.	प्रा.हमीद उमरअली काझी	526
115	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	डॉ.जाधव राजेश्री अप्पाराव	532
116	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक कार्य	प्रा. जयंत विरुळकर	537
117	महात्मा गांधीजीच्या चळवळीतील मागण्यांचा स्वातंत्र्य चळवळीवर प्रभाव : एक अभ्यास	प्रा. जयवंत नथ्यूजी काकडे	543
118	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य	श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील	548
119	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात चंद्रपुरचे सिंह खुशालचंद खजांची यांचे योगदान	प्रा.डॉ.कैलास रामचंद्र भांडारकर	552
120	चाव्हांक दर्शन : एक विचारप्रवाह	डॉ. किरण शिवाजीराव पाईकराव	556
121	उस्मानाबाद तालुक्यातील गोरक्षणादर्शक वीरगळ : समकालीन शेतीप्रधान समाजव्यवस्थेचे निदर्शक	प्रा.डॉ.कुलकर्णी जयश्री रमेश	560
122	हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात सोलापूरच्या आर्य समाजाने दिलेला ऐतिहासिक लढा	प्रा. लक्ष्मी मधुकर रेड्डी	566
123	चिनी बौद्ध प्रवासी - चर्चा आणि चिकित्सा	प्रा. डॉ. माधवी खरात	571

महात्मा गांधीजीच्या रचनात्मक कार्याची कर्मभूमी — सेवाग्राम आश्रम

डॉ.स्मिता म. जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक (इतिहास विभाग प्रमुख) कला व विज्ञान
महाविद्यालय, कुर्हा

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील एक समृद्ध भौगोलिक प्रदेश आणि ऐतिहासिक वारसा यांनी संपन्न असणारा प्रदेश म्हणजे विदर्भ ! प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक इतकेच नव्हे तर सांप्रतच्या काळातही या प्रदेशाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. वर्धा, नागपुर, अमरावती, भंडारा, गडचिरोली, गोंदिया, चंद्रपुर, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, यवतमाळ हे आजच्या विदर्भातील जिल्हे खरे महाराष्ट्राचे वैभवच म्हणता येईल. या सर्व जिल्हयामध्ये वर्धा जिल्हयाने आपले आगळेवेगळे स्थान निर्माण केले आहे. प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात येथे अनेक प्रथितयश राजवंशानी राज्य केले. प्राचीन आणि मध्ययुगीन परंपरेचा वारसा जपतच आधुनिक तसेच स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये भारताच्या राजकीय पटलावर वर्धा जिल्हयाने फार महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे. आधुनिक काळातही कृषी, उद्योग, व्यापार, शिक्षण, ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, समाजकारण, राजकारण यात जिल्हा अग्रेसर आहे.

भारतात ब्रिटीश सत्ता असताना वर्धा जिल्हा राष्ट्रवादी विचारसरणीचे स्फूर्तिस्थान आणि प्रेरणास्थान होते. सार्वजनिक सभा, लोकसभा, गोरक्षण सभा, बालसमाज यांनी समाजजागृती बरोबरच जिल्हयात राजकीय जागृती घडवून आणली १९३४ मध्ये महात्मा गांधी हे वर्धा येथे रहायला आल्यापासून या जिल्हयाला राष्ट्रीय स्तरावर महत्व प्राप्त झाले. महात्मा गांधी वर्धाचा उल्लेख "गौरवान्वित गांव" (Glorified Village) असा करित असत. त्यांना वर्धा जिल्हयात विधायक कार्याचे जाळे विणल्या गेले. तत्कालीन वर्धा जिल्हाचे महत्व वर्णन करताना सुप्रसिद्ध अमेरिकन तत्वज्ञ लुई फिशर "एशिया" नावाच्या पत्रातील संस्मरणात लिहीतात, "मी जब दिल्ली से वर्धा पहुंचा तो मेरी आंखें खुली. मेरे अंतःकरण ने मुझे चेतावनी दी की भारत की राजधानी दिल्ली नहीं वर्धा है हजारों प्रणालियों में राष्ट्र का चैतन्य वर्धा में एकत्र होकर वहाँ से सरे देश में वितरित होता है इसके विपरीत दिल्ली एसा किला लगता है जिसके द्वार देश की आशा-निराशाओं के लिए सदैव बंद रहते हैं" पुढे १९३६ मध्ये महात्मा गांधी हे वर्धा येथून जवळच असलेल्या सेगाव येथे रहावया गेले. फिशर हे सेवाग्राम आश्रमात एक आठवडा मुक्कामी होते हे विशेष !

सत्याग्रहाश्रम स्थापना १९२१

१९२१ मध्ये गांधीजींच्या साबरमती आश्रमाची एक शाखा वर्धा येथे सत्याग्रह आश्रमाच्या रुपाने उघडण्यात आली. या आश्रमाचा प्रारंभीचा प्रबंध करण्याकरीता महात्मा गांधींनी रमणिकलाल मोदी, मगनलाल गांधी, विनोबा भावे, रघुनाथ घोत्रे, द्वारकादास हरकरे, वल्लभस्वामी यांना पाठविले. या आश्रमातून विविध प्रकारचे विधायक कार्य झाले. देशप्रेम जागविण्याबरोबरच सत्याग्रहाकरीता लोकांना तयार केले. या आश्रमाने श्रम संस्कृतीचे तत्व लोकांवर बिंबविले. अस्मृश्यता निवारण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, सुतकताई, कापड विणने, गोसेवा राष्ट्रीय शिक्षण या

विधायक कार्यावरोध असहकार चळवळ, झेंडा सत्याग्रह, यात आश्रमवासियांनी महत्वाची भूमिका बजावली.

सेवाग्राम आश्रमाची स्थापना : महात्मा गांधींच्या रचनात्मक आणि विधायक कार्याची कर्मभूमी सेवाग्राम आश्रम होय. २०११ मध्ये सेवाग्राम आश्रमाच्या स्थापनेला ७५ वर्षे पूर्ण झालीत म्हणजेच हा आश्रम शतक पूर्ती कडे वाटचाल करित आहे. आपल्या अनुयायांच्या सहाय्याने त्यांनी सेवाग्राम आश्रमातून विविधांगी कार्य केलेत. रूढ अर्थाने पाहता तसा हा आश्रम नव्हता तर स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महात्मा गांधींच्या राष्ट्रीय आणि विधायक कार्याची ती प्रयोगभूमी होती. या आश्रमाच्या स्थापनेच्या इतिहासाही पाहणे आवश्यक आहे.

१९२९ च्या लाहोर अधिवेशनात जी संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी करण्यात आली ती इंग्रजांनी मान्य केली नाही. त्यावेळी महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंग आंदोलन करण्याचे ठरविले. "मीठाचा सत्याग्रह" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सविनय कायदेभंग आंदोलनासाठी साबरमती आश्रमातून निघण्यापूर्वी महात्मा गांधींनी असा दृढसंकल्प केला की, संपूर्ण स्वराज्य प्राप्त केल्याखेरीज साबरमतीला मी परत येणार नाही. त्याप्रमाणे आपल्या ७८ अनुयायांसह ते १२ मार्च १९३० रोजी साबरमतीवरून दांडी यात्रे करिता निघाले परंतु कायदेभंगाची मोहिम पूर्णतः यशस्वी झाली नाही. त्यामुळे गांधीजी त्यांचे पाचवे पुत्र म्हणून ओळखले जाणारे जमनालाल बजाज यांचे विनंतीनुसार साबरमती येथून २९ ऑक्टोबर १९३४ रोजी ते वर्धा येथे येऊन स्थायिक झालेत. आणि सर्वप्रथम प्रत्यक्षपणे कन्याश्रम, मगनवाडी येथून त्यांनी रचनात्मक कार्यास सुरुवात केली. सतत दोन वर्षे त्यांनी हे कार्य केलेत. परंतु गांधीजींनी जे ग्रामोद्योगाचे जे ध्येय समोर ठेवले होते. त्याची पूर्तता शहरातून होणार नाही त्याची पूर्ण सिद्धता ग्रामातून करावी. अशी इच्छा त्यांनी वेळोवेळी सरदार वल्लभभाई पटेल आणि जमनालाल बजाज यांचेजवळ व्यक्त केली असे नमूद आहे. 'In early 1936, Gandhiji expressed his wish to make his residence in a village. He had been talking with Sardar Patel and Jamnalalji about moving on the Segaoon village. At least on the 30th April 1936. Gandhiji shifted his residence from Wardha to Segaoon Village.'²

सेगांवम्हणजे सेवाग्राम येथे महात्मा गांधी वर्षेवरून ३० एप्रिल १९३६ ला आलेत आणि ते तेथेच राहू लागले. ग्रामोद्योगाचे ध्येय सेवाग्राम येथून पूर्णत्वास जाईल याची त्यांना पूर्ण खात्री होती. आज प्रसिद्ध असणारे सेवाग्रामचे पूर्वीचे नाव सेगांव असे होते. परंतु नागपुर-भुसावळ रेल्वेलाईन दरम्यान शेगाव हे मोठे रेल्वेस्थानक होते. त्यामुळे पत्रव्यवहार करण्याकरीता अडचणी उद्भवत असल्याने १९४० मध्ये त्यांनी आपल्या सहाकाऱ्यांशी चर्चा करून सेगावचे नामकरण सेवाग्राम असे केले.

सेवाग्राम आश्रम ही महात्मा गांधींच्या रचनात्मक कार्याची पुण्यभूमि होती. या आश्रमात निरनिराळ्या प्रांतातील कार्यकर्ते संयुक्त कुटुंबात घटक होते. आश्रमवासियांसमोर महात्मा गांधींनी १८ प्रकारचे रचनात्मक कार्यक्रम ठेवलेत. त्यात सामाजिक एकता, अस्पृश्यता निवारण, खादी निर्माण, खादी प्रसार, ग्रामस्वच्छता, मुल्योद्योगी शिक्षण, आरोग्य शिक्षण, राष्ट्रभाषा प्रचार, आर्थिक एकता, महिला सुधार, स्वदेशी प्रचार, राष्ट्रीय एकता यांचा समावेश होता. आश्रमवासियांसमोर स्वराज्य प्रस्थापित करण्याचा व त्यापलीकडे जाऊन सुराज्य निर्माणाचा कार्यक्रम ठेवला. विधायक कार्यक्रमाची योग्यरित्या अंमलबजावणी त्यांनी सेवाग्राम आश्रमातून केली. आश्रमातील आगळ्यावेगळ्या विधायक कार्यक्रमाबद्दल गांधीजींच्या विचारांचे अनुयायी न्या.चंद्रशेखर धर्माधिकारी "स्वातंत्र्यलढयाची राजधानी" या लेखात लिहितात. "गांधीजींच्या आश्रमात चरखा, झाडू आणि

विधायक कार्याबरोबरच असहकार चळवळ, झेंडा सत्याग्रह, यात आश्रमवासियांनी महत्वाची भूमिका बजावली.

सेवाग्राम आश्रमाची स्थापना : महात्मा गांधीच्या रचनात्मक आणि विधायक कार्याची कर्मभूमी सेवाग्राम आश्रम होय. २०११ मध्ये सेवाग्राम आश्रमाच्या स्थापनेला ७५ वर्षे पूर्ण झालीत म्हणजेच हा आश्रम शतक पूर्ती कडे वाटचाल करित आहे. आपल्या अनुयायांच्या सहाय्याने त्यांनी सेवाग्राम आश्रमातून विविधांगी कार्य केलेत. रुढ अर्थाने पाहता तसा हा आश्रम नव्हता तर स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महात्मा गांधीच्या राष्ट्रीय आणि विधायक कार्याची ती प्रयोगभूमी होती. या आश्रमाच्या स्थापनेच्या इतिहासही पाहणे आवश्यक आहे.

१९२९ च्या लाहोर अधिवेशनात जी संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी करण्यात आली ती इंग्रजांनी मान्य केली नाही. त्यावेळी महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंग आंदोलन करण्याचे ठरविले. "मीठाचा सत्याग्रह" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सविनय कायदेभंग आंदोलनासाठी साबरमती आश्रमातून निघण्यापूर्वी महात्मा गांधींनी असा दृढसंकल्प केला की, संपूर्ण स्वराज्य प्राप्त केल्याखेरीज साबरमतीला मी परत येणार नाही. त्याप्रमाणे आपल्या ७८ अनुयायांसह ते १२ मार्च १९३० रोजी साबरमतीवरून दांडी यात्रे करिता निघाले परंतु कायदेभंगाची मोहिम पूर्णतः यशस्वी झाली नाही. त्यामुळे गांधीजी त्यांचे पाचवे पुत्र म्हणून ओळखले जाणारे जमनालाल बजाज यांचे विनंतीनुसार साबरमती येथून २९ ऑक्टोबर १९३४ रोजी ते वर्धा येथे येऊन स्थायिक झाले. आणि सर्वप्रथम प्रत्यक्षपणे कन्याश्रम, मगनवाडी येथून त्यांनी रचनात्मक कार्यास सुरुवात केली. सतत दोन वर्षे त्यांनी हे कार्य केलेत. परंतु गांधीजींनी जे ग्रामोद्योगाचे जे ध्येय समोर ठेवले होते. त्याची पूर्तता शहरातून होणार नाही त्याची पूर्ण सिद्धता ग्रामातून करावी. अशी इच्छा त्यांनी वेळोवेळी सरदार बल्लभभाई पटेल आणि जमनालाल बजाज यांचेजवळ व्यक्त केली असे नमूद आहे. 'In early 1936, Gandhiji expressed his wish to make his residence in a village. He had been talking with Sardar Patel and Jammalalji about moving on the Segaon village. At least on the 30th April 1936, Gandhiji shifted his residence from Wardha to Segaon Village.'²

सेगांवम्हणजे सेवाग्राम येथे महात्मा गांधी वर्षेवरून ३० एप्रिल १९३६ ला आले आणि ते तेथेच राहू लागले. ग्रामोद्योगाचे ध्येय सेवाग्राम येथून पूर्णत्वास जाईल याची त्यांना पूर्ण खात्री होती. आज प्रसिद्ध असणारे सेवाग्रामचे पूर्वीचे नाव सेगांव असे होते. परंतु नागपुर-भुसावळ रेल्वेलाईन दरम्यान शेगाव हे मोठे रेल्वेस्थानक होते. त्यामुळे पत्रव्यवहार करण्याकरीता अडचणी उद्भवत असल्याने १९४० मध्ये त्यांनी आपल्या सहाकाऱ्यांशी चर्चा करून सेगावचे नामकरण सेवाग्राम असे केले.

सेवाग्राम आश्रम ही महात्मा गांधीच्या रचनात्मक कार्याची पुण्यभूमि होती. या आश्रमात निरनिराळ्या प्रांतातील कार्यकर्ते संयुक्त कुटुंबात घटक होते. आश्रमवासियांसमोर महात्मा गांधींनी १८ प्रकारचे रचनात्मक कार्यक्रम ठेवलेत. त्यात सामाजिक एकता, अस्पृश्यता निवारण, खादी निर्माण, खादी प्रसार, ग्रामस्वच्छता, मुल्योद्योगी शिक्षण, आरोग्य शिक्षण, राष्ट्रभाषा प्रचार, आर्थिक एकता, महिला सुधार, स्वदेशी प्रचार, राष्ट्रीय एकता यांचा समावेश होता. आश्रमवासियांसमोर स्वराज्य प्रस्थापित करण्याचा व त्यापलीकडे जाऊन सुराज्य निर्माणाचा कार्यक्रम ठेवला. विधायक कार्यक्रमाची योग्यरित्या अंमलबजावणी त्यांनी सेवाग्राम आश्रमातून केली. आश्रमातील आगळ्यावेगळ्या विधायक कार्यक्रमाबद्दल गांधीजींच्या विचारांचे अनुयायी न्या.चंद्रशेखर धर्माधिकारी "स्वातंत्र्यलढयाची राजधानी" या लेखात लिहितात. "गांधीजींच्या आश्रमात चरखा, झाडू आणि

दास गुप्ता, मगनलाल गांधी, जमनालाल बजाज, जवाहरलाल नेहरू हे सदस्य होते. सुरुवातीच्या काळात चरखा संघाचे मुख्य कार्यालय अहमदाबाद हे होते. पुढे ते वर्धा येथील बजाजवाडीत आणण्यात आले. आणि त्यानंतर सेवाग्राम येथे ते स्थलांतरीत करण्यात आले. चरखा संघ ही सेवाभावी संस्था होती. सुरुवातीच्या काळात चरखा संघाची स्वतंत्र जागा नसल्यामुळे आश्रमाच्या इमारतीतच चरखा संघाचे कार्य चालत असे. खादी शिक्षण देण्यासाठी खादी विद्यालय सुरु करण्यात आले.

विशेष म्हणजे चरखा संघाचे कार्यालय सेवाग्रामला येण्यापूर्वीच मीरा बहन यांनी आश्रमामध्ये खादी मंदिर स्थापन करून सुतकताईचे शिक्षण मुलांना देण्यास सुरुवात केली होती. त्याचबरोबर बलवंतसिंह, दशरथ गवई, गोविन्द शेंडे हे सुतकताई चे शिक्षण, मुन्नालालभाई हे तकली चे शिक्षण तर अमृतलाल नानावटी हे कापड तयार करण्याचे व बुनाईचे कार्य करीत होते. हे सर्व कार्य (चरखा कुटी) बापू कुटीत चालत असे. आदीनिवासाच्या वऱ्हांडयातही सुत कातने, कापूस धुनने, साफ करणे इत्यादी विषयांचे ज्ञान लोकांना दिले जाई. वरुड खेडयातील कवडू, सदाशिव, नागोबा, हे युवक तर गावातील रावजी हा बालक तकलीवर सुत कातण्याचे शिक्षण घेत होता. तयार केलेले कापड विक्रीस ठेवले जाई. शिक्षणाबरोबरच लोकांमध्ये स्वदेशी आणि स्वावलंबन या तत्वाबद्दल प्रेम निर्माण करणे हा यामागील मुख्य हेतु होता. त्याचा परिणाम असा झाला की, "लोकांची मालाला मागणी वाढली, चरखा हे लोकांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन बनले. आश्रमातील चरखा संघातर्फे गावामध्ये एक सहकारी दुकान उघडण्यात आले. या दुकानाचे प्रमुख सुखाभाऊ चौधरी हे होते. सुतकताईच्या मोबदल्यात लोकांना ज्वारी, कापड, किराणा मिळत होता. आश्रमातील हे परिश्रमालय अनेक दिवस चालू होते. गांधीजींच्या आज्ञेनुसार विनाईसाठी स्वतंत्र इमारत बांधण्यात आली ती भव्य वास्तु आज शांतीभवन या नावाने प्रसिध्द आहे. आश्रमातील सुतकताई आणि बुनाई कार्य पुढे चरखा संघात विलीन करण्यात आले." ५

चरखा संघाच्या कार्याचा मुख्य केंद्रबिंदू सेवाग्राम आश्रम हा होता. गांधीजी म्हणत, माझ्या मृत्युनंतर सर्व देश चरख्याला सोडतील परंतु सेवाग्राम आश्रम सोडणार नाही. त्याचे प्रत्यंतर आजही आपणास सेवाग्राम आश्रमात पहावयास मिळते. बापूकुटीमध्ये आजही सुतकताई होत आहे. इतकेच नव्हे तर येथील सहकारी दुकानाच्या माध्यमातून वस्तुंची विक्री होतांना दिसते. आजही वर्धा येथील सेवाग्रामच नव्हे तर नालवाडी येथे चरखा संघाच्या इमारती आढळतात. त्या काळात सेवाग्राम आश्रमातून समाज आणि राष्ट्रकार्यार्थ जी किमया साधली ती खरोखरच अमूल्य स्वरूपाची आहे. अखिल भारतीय चरखा संघाचे सचिव जे.सी.कुमारप्पा, महादेवराव कोल्हे, महादेवराव कर्डीकर यांनी तर सत्याग्रहातही महत्वाची भूमिका बजावली.

ग्रामस्वच्छता - खरा भारत हा खेडयांमध्ये वसलेला आहे असे गांधीजी म्हणत. कारण भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा खेडे आहे. आणि हा कणा जर अस्वच्छ असेल तर रोगराई उद्भवेल आणि मृत्यूदराचे प्रमाण वाढेल. त्यासाठी स्वच्छता हे तत्व आपण अनुसरायला हवे स्वावलंबना बरोबरच निटनेटकेपणा स्वच्छता या मूल्यांचा त्यांनी सतत आग्रह धरला. त्याचे मूर्त रूप आज आपणांस सेवाग्राम आश्रमात पहावयास मिळते.

राष्ट्रभाषा प्रचार- संपूर्ण देशाला एकतेच्या आणि अखंडतेच्या सूत्रात बांधण्याकरीता कोणतीही एक राष्ट्रभाषा असणे अनिवार्य आहे. आणि हिंदी भाषेमध्ये प्रांताप्रांतात विभागलेल्या देशवासीयांना एकत्र आणण्याचे सामर्थ्य आहे असे वेळोवेळी गांधीजींनी लोकांना सांगितले सेवाग्राम आश्रमातून त्यांनी राष्ट्रभाषा हिंदी चे महत्त्व लोकांना पटवून दिले.

कुष्ठसेवा— सेवाग्राम आश्रम ही खऱ्या अर्थाने पुण्यभूमि होती. संस्कृतीचे विद्वान वेदशास्त्राचे गाढे अभ्यासक आणि परचुरे शास्त्री हे गांधीजीचे अनुयायी होते. स्वातंत्र्य चळवळीत सत्याग्रही असणाऱ्या परचुरे शास्त्रींनी कारावासही पत्करलेला होता मुळशी आणि कोयना धरणाच्या बांधासाठी त्यांनी सत्याग्रह केला होता. पुढे ज्यावेळी ते कुष्ठरोगाने पिडित झाले. त्यावेळी समाजाकडून ते उपेक्षित आणि दुर्लक्षित झाले. अशा रुग्णांवर उपचार करण्यासाठी डॉक्टरही कचरत असत. म्हणून ते सेवाग्राम आश्रमात आले. गांधीजींनी त्यांना आश्रमात सामाऊन घेतले. इतकेच नव्हते तर नियमितपणे स्वतः त्यांची मनोभावे सेवा केली. आणि आश्रमवासियासमोर आदर्श प्रस्थापित केला. यातूनच स्फूर्ती घेऊन पुढे मनोहर दिवाण यांनी दत्तपूर येथे १९३६ मध्ये भारतातील पहिले कुष्ठरोग सेवा केंद्र सुरु केले. हे केंद्र फक्त इलाजासाठी राहिले नाही. तर केंद्राने अनेकांना प्रेरणा देण्याचे कार्य केले. येथूनच पुढे अनेकांनी या कार्याला स्वतःस वाहून घेतले त्यात शिवाजीराव पटवर्धन, बाबा आमटे अशी शेर समाजसेवकांचा उल्लेख करता येईल.

ग्रामोद्योग—१९३४ मध्ये वर्धा येथील मगनवाडीत अखिल भारतीय ग्रामोद्योग संघ स्थापन झाला. या संघाचे मुख्य उद्दिष्ट खेड्यांची स्वायत्तता लक्षात घेऊन संघटन आणि ग्रामोद्योगाला पुनरुज्जीवित करून चालना देणे आणि ग्रामीण जनतेचा सर्वांगीण विकास साधणे हा होता. त्यासाठी मगनवाडीत उद्योग भवन स्थापन करण्यात आले. त्यात हाथ कुटाई,पिसाई, तेलघाणी, ताडगूळ, मधुमक्षिका पालन, कताई, बुनाई, कुंभारकाम, सावण आणि कागद बनविणे असे कार्य चालत असे पुढे महात्मा गांधी वर्धा येथून सेवाग्राम येथे राहावयास आले आणि त्यांनी आश्रमामध्ये वरीलप्रमाणेच अन्न, वस्त्र, आवास आणि इतर गरजा यासंदर्भातील ताडगूळ उद्योग, कुंभारकाम, मधुमक्षिका पालन, कताई, बुनाई, गोसेवा असे ग्रामोद्योग सुरु झाले. आश्रमातील पेरुच्या बगिच्या मधुमक्षिका पालन उद्योगाला सुरुवात झाली हा बगीचा "मधुशाला" या नावाने ओळखला जाऊ लागला. याचे प्रमुख बलवंतसिंह हे होते मधुमक्षिका शेतकऱ्यांना सहकार्य करतात. आणि म्हणून त्यांची योग्य ती काळजी आपण घ्यावयास हवी. या दृष्टीने त्याचे प्रयोग आश्रमात सुरु झाले. म्हणून मधुमक्षिकांना लाकडी पेटीत ठेवणे आणि सहद कसे तयार करावे याचे शिक्षण शेतकऱ्यांना दिले.या उद्योगामुळे लोकांना एक उदरनिर्वाहाचे साधन प्राप्त झाले. हाताने धानकुटाई करून तांदूळ काढणे, हात चक्कीचा उपयोग करून गव्हाचे पीठ काढणे, लाकडी बावूंपासून कागद तयार करणे, चामड्यापासून पादत्राणे तयार करणे असे प्रयोगही आश्रमात चालू लागले. याशिवाय कुंभारकामाचा उद्योगही आश्रमात सुरु झाला. आश्रमामध्ये मातीपासून सुबक अशी मातीची भांडी तयार होऊ लागली. वर्धा येथील मांडगाव, वाघोली या खेड्यातील लोकांना आश्रमातून कुंभारकामाचे शिक्षण दिल्या गेले. त्यामुळे लोकांनी ती कला आत्मसात करून कुंभार उद्योगाला चालना मिळाली.

गोसेवा— सेवाग्राम आश्रमात गोशाळा स्थापन करण्यात आली त्याचे कार्य बलवंतसिंह, विजयावहन पटेल, सुशीला नायर हे पाहत असत. "आश्रमातील गार्डना सावरमती, गंगा, जमुना, गोदावरी,चंद्रभागा अशी नाव होती. गंगा, जमुना, गोदावरी या तीन गार्डपासून सुरु झालेली गोशाळा अत्यावधीत मोठया प्रमाणात विस्तारीत झाली. गोसेवा संघ केवळ गोसेवा करणाऱ्यांची नव्हे तर स्वातंत्र्य आंदोलकांची महत्वाची संस्था होती."६

नयी तालीम संघ—"जीवनासाठी शिक्षण आणि जीवनाद्वारे शिक्षण" हा नयी तालिमाचा उद्देश होता. या संघाने भारत छोडो आंदोलनातही सहभाग घेतला. आर्यनायकमजी आणि आशादेवी आर्यनायकम यांनी महत्वाचे केले.

ग्रामोद्योगाचे विशाल ध्येय नजरेसमोर ठेऊन आश्रमाने कार्य केले. या कार्याला जालमसिंह छत्रे, बापुराव देशमुख, गोपाळराव शिनगारे, दशरथ गवई, बंकिम ताकसांडे यांनी या कार्याला फार मोठे बळ दिले. अशा प्रकारे सेवाग्राम आश्रमातून विविध प्रकारचे रचनात्मक कार्य करण्यात येईल.

भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचे सत्ताकेंद्र

सेवाग्राम आश्रमाचे हे वैशिष्ट्य नमूद करीत असतांनाच या आश्रमाने स्वातंत्र्यलढयातही महत्वाची भूमिका बजावली. विधायक कार्याची योग्य अंमलबजावणी झाली तर त्याचे पर्यवसान हे लवकरच स्वराज्यात होईल असे गांधीजी म्हणत. आश्रमातून हे विधायक आणि रचनात्मक कार्य झालेपण त्याच बरोबर स्वातंत्र्य सेनानींची एक फार मोठी परंपरा या आश्रयाने देशाला दिली. वैयक्तिक सत्याग्रहासाठी विनोबा भावेंची निवड त्यांनी याच आश्रमातून केली. याप्रसंगी विनोबा भावे हे जरी पवनार येथील परमभ्रम आश्रमात राहत होते तरी या सत्याग्रहाचे सर्व सूत्रसंचालन सेवाग्राम आश्रमातूनच झाले.

ब्रिटीश सरकारविरुद्ध पुकारण्यात आलेला अंतिम लढा म्हणजे "चले जाव आंदोलन" होय. त्याचा निर्णय महात्मा गांधींनी सेवाग्राम आश्रमातच घेतला होता. एका देशव्यापी आंदोलनाला सुरु करण्याची प्रतिज्ञा अहोभाग्य सेवाग्राम आश्रमाला लाभले. विधायक आणि रचनात्मक कार्यामध्ये सतत स्वतःला मग्न ठेवणाऱ्या आश्रमवासियांमध्ये राष्ट्रभक्तीचा जिवंत झरा होता. याची प्रचिती आपणास येते कारण गांधीजींनी आश्रमवासियांना आवाहन केले होते की, संकल्पित आंदोलनात सर्वांनी सहभागी व्हावे अन्यथा त्यांनी आपल्या घरी परतावे. परंतु एकही आश्रमवासी आश्रम सोडून गेला नाही. उलट त्यांनी भारत छोडो आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला.

३० एप्रिल १९३६ ते २५ ऑगस्ट १९४६या दहा वर्षांच्या काळात महात्मा गांधी हे सेवाग्राम येथे वास्तव्यास होते. त्यांच्या वैचारिक स्पशानि ही भूमी पावन झालेली होती. त्यांनी स्थापन केलेल्या लोकांना मार्गदर्शक ठरलेल्या या आगळ्यावेगळ्या आश्रमाचा संदेश काय होता त्याबद्दल न्या.चंद्रशेखर धर्माधिकारी लिहितात, "संघर्ष व रचना" या सेवाग्राम आश्रमासाठी एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत्या. ज्या संघर्षात नंतर रचना करण्याची कुवत नसते तो संघर्ष नपुंसक असतो व ज्या रचनात्मक कार्यक्रमात सर्व प्रकारच्या गुलामगिरी विरुद्ध किंवा अन्याय, कुशासन व भ्रष्टाचार याविरुद्ध संघर्ष करण्याच शक्ती नसते. तो कार्यक्रम कुचकामी असतो. हा सेवाग्राम आश्रमाचा संदेश होता. आणि हा संदेश सांगण्यास ती वास्तू आपल्याला साद घालत आहे. आश्रमातील आदीनिवास बापूकुटी, बाकुटी, आखरी निवास, परचुरे शास्त्री कुटी, महादेव कुटी त्याची साक्ष देतात. जीवनातील पावित्र्य उदात्त आणि दिल्य तत्वे येथे दिसून येतात. या आश्रमामध्ये त्या काळा इंग्लंडमध्ये उमराव लॉर्ड लेथियन यांनी या आश्रमात तीन दिवस व्यक्तीत केले होते ते लिहितात. "मी तीन दिवस सेवाग्राम आश्रमात राहिले ते तीन दिवस जसे शांतीत गेले तसे कुठेही गेले नाहीत. असा एकांतवास मला कधी मिळाला नाही."७

ज्या आश्रमातून गांधीजींनी ग्रामोद्योगाला अंधश्रद्धा निर्मूलन, अस्मृश्यता निवारण, खादी निर्माण व खादी प्रसार यासाठी कार्य केले. या आश्रमाने भारतीय स्वातंत्र्य लढयाची राजधानी म्हणून १० वर्षे जी भूमिका बजावली ती अत्यंत मोलाची आहे.

संदर्भटीपा-

१. बजाज कमलनयन -काकाजी- बापू-विनोबा
२. Sevagram Ashram Pratishthan (Pustika) पृ.२
३. न्या. चंद्रशेखर धर्माधिकारी (लेख -स्वातंत्र्य लढयाची राजधानी) लोकमत अमृतमहोत्सवी विशेषांक १६ जून २०११

४. लेख दै. लोकमत
५. बैस डॉ. वीरेंद्र वर्धा जिल्हयातील स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास पृ.१७५
६. किल्ला पृ.१८८
७. लेख असा आहे सेवाग्राम आश्रम – दै. लोकमत
संदर्भ ग्रंथसूची.
चौधरी, डॉ. कि.का. महाराष्ट्र गॅझेटिअर (वर्धा जिल्हा)
दार्शनिक विभाग महाराष्ट्र शासन १९९२
गांधी महात्मा— माझ्या स्वप्नांचा भारत —परमधाम प्रकाशन पवनार १९६९
बैस वीरेंद्र — वर्धा जिल्हयातील स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास— मंगेश प्रकाशन नागपूर
कथले प्रकाश — लेख— वर्धा श्रम आणि आश्रम संस्कृती — लोकराज्य—ऑक्टोबर २०१२
दैनिक लोकमत — वृत्त १६ मार्च २०१३
दैनिक लोकमत— १६ जून २०११
सेवाग्राम आश्रम पुस्तिका
बजाज कमलनयन —काकाजी—बापू—विनोबा

[Handwritten Signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXVIII (238)

Impact of COVID-19 on World: Problems, Challenges and Opportunities

Prof. Virag S. Gawande
Director
Chief Editor

Dr. Gopal S. Vairale
Guest Editor
Principal

Dr. Omprakash B. Munde
Editor
HOD, Geography

Dr. Sangita Bhangdiya Malani,
Executive Editor
HOD, Political Science

Dr. Sachin J. Holey
Executive Editor
HOD, Sociology

Narayanrao Rana Mahavidyalaya, Badnera, Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	यवतमाळ जिल्ह्यातील हवामानाचा मानवाच्या आर्थिक क्रियांवर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण	प्रा. दिपक उ. अंबोरे	1
2	मेळघाट प्रदेशातील वसाहतीच्या घरांची दिशानिहाय स्थितीचा भौगोलिक अभ्यास.	डॉ. प्रमोद म. बावणे	7
3	'महागष्टातील शेतीचे स्वरूप'	डॉ.एन. आर. भिंगारे	12
4	कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	निशिकांत चंद्रलाल बुल्ले	16
5	कोरोना आणि स्थलांतरीत मजुरांचा प्रश्न	प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते	21
6	टाळेबंदी आणि कौटुंबिक हिंसाचार	प्रा. किरण राजेंद्र नाईकनवरे	27
7	महिला सक्षमीकरण ; आव्हाने आणि संधी	प्रा. डॉ. रश्मी गजरे	35
8	बहुआयामी चिंतनशील व्यक्तीमत्त्व विम्बरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ.संभाजी संतोष पाटील	38
9	टाळेबंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. एस.टी. वराडे	45
10	पर्यावरणावर शहरीकरणाचा प्रभाव	सचिन एन.भोबे / डॉ.विजय के. टोम्पे	51
11	कोरोना विषाणू व मेळघाटातील स्थलांतरीत आदिवासी	डॉ. रोहिणी यु. देशमुख	56
12	कोरोनाचा शिक्षणावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे	60
13	कोरोनाचा भारतीय सामाजावर परिणाम	डॉ. रमेश विष्णू मोरे	64
14	महिला सक्षमीकरणात गृहअर्थशास्त्र विषयाचे योगदान	प्रा. डॉ. पुनम देशमुख	67
15	कोरोना आणि अष्टांगयोग	डॉ. बन्सी लव्हाळे	70
16	"वैश्विक ताप वृद्धि का भारतीय कृषि पर प्रभाव" एक भौगोलिक अध्ययन	डॉ. आर.एस. सिसौदिया	75
17	सामाजिक दृष्टी से संगीत की अहम भूमिका	डॉ.प्रसाद शं. मडावी	79
18	कोविड १९ आणि पर्यटन व्यवसाय	डॉ. सुनील आखरे	83
19	भारत की विदेशनीति आत्मविश्वासी हो	डॉ.विभा देशपांडे	87
20	अमरावती शहरातील लोकजीवनावरील कोरोना प्रादुर्भावाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. अरुणा प्र. पाटील	90

भारत की विदेशनीति आत्मविश्वासी हो

डॉ.विभा देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय कुन्हा

भारत की विदेश नीति की नींव पंडित नेहरू के वैश्विक निःशस्त्रीकरण, गुटनिरपेक्षता और पंचशील के सिद्धांतों पर रखी थी। यहाँ हम कह सकते हैं कि उपरोक्त सभी विचारों को प्रसारित करने में भारत असफल रहा, तो ये कहना काफी हद तक सच है। पंचशील के सिद्धांतों की शुरुआत से ही चीन द्वारा धिज्जियाँ उड़ाई गईं। वैश्विक निःशस्त्रीकरण की बात करें तो वो बराबर वाले में ही हो सकती है। गुटनिरपेक्षता की बात करें तो यह नीति भी अप्रासंगिक दिखाई देती है, क्योंकि ये नीति अपनाते के बाद भी शीतयुद्ध के दौरान भारत का पलड़ा रूस की ओर झुका था। इससे स्पष्ट होता है कि विदेशनीति में राष्ट्रहित को सर्वोपरि माना जाता है, आदर्शवाद को नहीं। विदेशनीति तय करते समय राष्ट्रहित सर्वोच्च स्थान देना चाहिए किंतु हमारा देश एकमात्र ऐसा देश है जहाँ विदेशनीति निश्चित करते वक्त सामाजिक हितों को भी ध्यान में रखा जाता है।

भारत में विदेशनीति का निर्धारण तीन विभागों द्वारा किया जाता है—१. प्रधानमंत्री कार्यालय २. राष्ट्रीयसुरक्षा परिषद ३. विदेश विभाग, यहीं से सारी नीतियाँ चलाई जाती हैं। परंतु दूतावासों में बैठे राजनयिक अपनी समझ से जो निर्णय ले लेते हैं वही उचित समझा जाता है। परिणामस्वरूप नीतियों का संचालन सुचारू रूप से नहीं होता परिणाम स्वरूप हमारी मानसिकता नकारात्मक हो रही है। और हम ऐसी परिस्थितियों की कामना करते रहते हैं कि बिना कुछ किये विश्व हमारे कदमों में गिर जाए, परंतु ये कामनाएँ मन को बहलाने के लिए ठीक हैं। वास्तविकता कुछ और ही है। वर्तमान काल में विदेशनीति के तरफ नजर डालें तो वो घंटों में परिवर्तित हो रही है, मौसम जिस प्रकार बदलता है, वैसे लेकिन हमारी विदेशनीति इतनी जल्दी परिवर्तित नहीं होती।

इस समय कोविड १९ के चलते सारी दुनिया परेशान है, अमेरिका भी काफी कमजोर हो चुका है, जिसका फायदा चीन उठा सकता है, और पिछले अनेक वर्षों से भारत-चीन सीमा पर चीन आतंक मचा रहा है। ऐसी परिस्थिति में चीन को मिलने वाली ये बढ़त भारत को और अधिक नुकसान पहुंचा सकती है इसलिए भारतने वैश्विक गठबंधन का नया खेल खेला। कोविड १९ पर विचार, मंथन करने हेतु अमेरिका के नेतृत्व में भारत सहित दुनियाँ के सात बड़े देशों की बैठक हुई जिसमें कोविड १९ के प्रति चीन द्वारा जो नकारात्मक भूमिका थी उसको उजागर करना था। साथ ही भारत मेडिकल कुटनीति के द्वारा सार्क देशों को एक बार फिर एक मंच पर साथ लाने में सफल होता हुआ दिखाई देता है। परंतु सिर्फ इतने से काम नहीं चलेगा क्योंकि २०२० के बाद से

चायना का ग्राफ आर्थिक दृष्टि से बढ़ा है। ऑटोमोबाइल में चीन प्रथम क्रमांक पर है और संयुक्तराज्य अमेरिका का १६वाँ क्रमांक आता है। संयुक्तराज्य अमेरिका शक्तिशाली बना तो उसको वलडवॉर जीतकर दिखाना पडा, जापान को सहायता देनी पडी काफी समय तक शीतयुद्ध चलता रहा।

संयुक्त राष्ट्र के चीफ का कहना है कि, कोविड १९ के चलते शक्ति West to East आ सकती है, पूरे दुनिया को ये प्रभावित कर रहा है। पूरे विश्व की Top 10 Country के तरफ नजर घुमाये तो जागतिक स्तर पर सबसे अधिक शेअर चीन के है—

२०१८ के रिपोर्ट अनुसार

अनुक्रमांक	देश	शेअर प्रतिशत में
१	चीन	२८.४
२	संयुक्त राज्य अमेरिका	१६.६
३	जापान	७.२
४	जर्मनी	५.८
५	साऊथ कोरिया	३.३
६	भारत	३.०
७	इटली	२.३
८	फ्रांस,	१.९
९	इंग्लड	१.८
१०	मेक्सिको	१.५

चायना जागतिक स्तर पर एक शक्तिशाली देश के रूप में उभरकर सामने आ रहा है । अपनी शक्ति को बढ़ाने हेतु छोटे-छोटे राष्ट्रों को सहायता कर रहा है । उदा.ओटावा(कॅनाडा) को मेडिकल मॉस्क,प्रोटेक्ट क्लाथ इत्यादि की सहायता कर रहा है । उसी तरह स्पेन को भी सहायता प्रदान कर रहा है।२०१८ से चायना की ग्रोथ बढ़ रही है,लोकसंख्या कम हो रही है २०७९ तक चीन और भारत की बराबर लोकसंख्या रहेगी उसके बाद चायना की कम हो जायेगी ऐसा भाकित किया जाता है। चायना सस्ते में माल बनाता है,२०५० में चायना वर्ल्ड एकानामी सुपर पाँवर होगा । भारत के सुपर पाँवर बनने की ११प्रतिशत संभावना है ।

ऐसा सुर आये दिन सुनने को मिलता है कि ,चायनीज वस्तुओं को बँन कर दिया जाय, चीन के सामान पर बहिष्कार डाला जाय । परंतु क्या हम ऐसा कर सकते है? बाबा रामदेव भी कहते रहते है कि चायना का माल हम नागरिक खरीदना बंद कर सकते है । सरकार कोई कदम ना ले क्योंकि सरकार रूल्स और रेग्युलेशन के खिलाफ नहीं जा सकती ये बाबा रामदेव को मालूम है, परंतु हम तो कर सकते है । लेकिन इससे चीन की नाराजगी का भी हमें सामना करना पड़ेगा ।

जागतिक स्तर पर चीन ऐसा देश है कि आर्थिक दृष्टि से सम्पन्नपूर्ण है,बुहान इस शहर में उत्पादन को लगनेवाला कच्चा माल बड़े-बड़े उद्योग धंधे सभी एक जगह स्थित है । परिणामस्वरूप ट्रांसपोर्ट पर कम खर्च आता है,इसलिए वो सस्ती किमत में माल बेच सकता है । शुरू से ही पूर्ण प्लॉनिंग के साथ उसने अपना विकास किया । वही हमारे देश में यदि किसी वस्तु का उत्पादन करते हैं तो, एक शहर में सारा कच्चा माल नहीं मिलता विविध शहरो से कच्चे माल की व्यवस्था करनी पड़ती है,जिससे ट्रांसपोर्ट पर काफी खर्च आता है,इसलिए वस्तुओ की किमत ज्यादा होती है ।

जागतिक स्तर पर बहुतांश उद्योग धंधों को चीन द्वारा कच्चा माल दिया जाता है,अतः आर्थिक दृष्टि से वो मजबूत है । हमारे भी बहुत से उद्योग चीन पर निर्भर है ।

निष्कर्ष — उद्योग धंधो का विकास करना ,जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध करना इसके लिए सिर्फ देशभक्ती काफी नहीं इसके लिए हमको पर्याय ढुंढना होगा, उपाय योजना करनी होगी — १.प्रथम तो हमें आत्मनिर्भर बनने के लिए शक्तिशाली बनना होगा ।

३.चायना से जो माल आयात करते है उसे कम कर ,अन्य कौन-कौन से देशो से वो माल आयात कर सकते है इसके तरफ ध्यान देकर धीरे-धीरे चायना से माल आयात करना बंद करना होगा।

३.चीन में युवाओ की संख्या कम हो रही है,वहीं जागतिक स्तर पर भारत में सबसे अधिक युवा है इसका फायदा वैज्ञानिक संशोधन कर बडे -बडे उद्योगो का विकास कर माल निर्यात करे,कच्चा माल सस्ते दामों में आयात करे।

४.हमारे युवा सरकारी आफिसर्स बनते है तो ऐसे कानून बनाये की जिन कानूनों से हमारी आर्थिक शक्ति मजबूत हो, हम दूसरे देशो पर निर्भर ना रहे।

५.सरकार मॅक इन इंडिया बनाने की कोशिश कर रही है,अगर ये सफल होता है तो भारत बहुत कुछ कर सकता है।

६.दुनिया में नई चीज निकलती है तो ८०प्रतिशत चायना से ही निकलती है। हमारी सरकार को अपनी युवा पीढी को नवनवीन संशोधन के लिए प्रेरित करना होगा ,आर्थिक सहायता करनी होगी,जिससे हम आत्मनिर्भर बन सके।

आज चायना मे बूढे लोगो की संख्या बढ रही है,जिससे उनके काम करने की शक्ति क्षीण हो रही है। हमें देशभक्ती बोलकर नही मिलजुल कर काम करके दिखलानी होगी ,हम सबको मिलकर जमकर काम करना होगा। नही तो देश की परिस्थिती बिगड सकती है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

देशोन्नती समाचार पत्र-१०,११,१२ मई

- भारताचे परराष्ट्र धोरण -डॉ.शैलेन्द्र देवळणकर
- श्री प्रशांत धवन सर व्हिडिओ- भारत ,चीन आर्थिक संबंध

24/1/20
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact
Factor
6.293

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOL-VII

ISSUE-XII

Dec.

2020

Address

• Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

15	Dr. Nisha Soni	Comparison of Culture Philosophies of Spengler and Kroeber	50 To 51
16	Dr. Pravin J. Nadre	Parbhani and Hingoli districts: Ancient times	52 To 54
17	Dr. K. H. Kulkarni	Teacher Evaluation A Study of Teacher Evaluation of Secondary School in Nanded District	55 To 57
18	Dr. S. R. Agashe	Aggression and Violence in Sports	58 To 61
19	Dr.Sujata Sampatrao Ghuge & Dr.Kavita Raghunathrao Phad	A Review of Conceptual Study of Garbhasambhav Samagri	62 To 63
20	Dr. Pravin J. Nadre	Parbhani Districts in Mughal Era	64 To 67
21	Rakhi Ranjith	Issues and Challenges of Public Health Expenditure in India	68 To 73
22	Dr. Jagannath Dagadu Barkade	Population Distribution of Yerala River Basin: A Case Study of Southern Yerala Basin	74 To 79
23	Dr. Arvind Kumar Sharma & Dr. Rekha Sharma	Water Pollution and Its Effect on Aquatic Life	80 To 93
24	Dr.Varsha Sutar	Review on Retinopathy in Diabetis Mellitis	94 To 96
25	Dr. Sharad B. Ingawale	Major Issues and Concerns in Today's Teacher Education Programme	97 To 99
26	Ramandeep Kaur	Role of The Patiala State Against The Namdhari Movement	100 To 106
27	Ajay N. Abhyankar	Quest for Identity in The Novels of Angela Carter	107 To 109
28	Prof. Kishor M. Taksande	Agro Tourism: A new trend in Tourism	110 To 112
29	Dr. T.G. Ghatage	Growth and Development of Co-Operative lift Irrigation Schemes and its Impact in Shirol Tehsil of Kolhapur District	113 To 116
30	Dr. Ajay P. Kolarkar	Comparative Studies of Physical Education Teachers among the Amravati and Nagpur Division and Their Problems	117 To 118

Quest for Identity in The Novels of Angela Carter

Ajay N. Abhyankar

Assistant Professor

Dept. of English

Arts & Science College, Kurha

The aim of the research paper is to study the women's character and her quest for identity under patriarchal oppression in a male-dominated society in the novels of Angela Carter. The identity of the woman as female is based on sexuality and gender roles which are formed by patriarchy. The paper attempts to reflect a woman's quest for self-identity by the use of magical elements like a fairy tale, fantasy, incest, puppet show, and imaginations. It describes the construction of female identity for women in a patriarchal system from a critical point of view. It, therefore, becomes necessary to learn the background that how does women lost her identity and subsequently her role to search her identity. There are two thoughts generally present in the minds of people. These two thoughts are women's view of sexuality and society's view on women's sexuality. These thoughts create a gender-based society and create a problem related to a woman's identity. These two categories are so strong that they create gender divisions and have no other alternative genders. The problems of men and women are avoided in the formation of gender roles. In this process, the role of the female is considered subordinate to that of males. It creates a social distinction and soon became traditions. This develops two-phases that are, sexuality and gender roles in society. As a result, society accepts sexuality about gender roles and described them as male and female. The male is considered superior and the female is sexually inferior to that of males. Female and male roles are thus cleared by this social structure. The social structure creates pressure in the relations and this creates the point of challenge and turns into the clash between sexuality and gender roles.

The so-called new gender-based social system disturbs the identity of women. The women thought that she has lost her identity and they don't have the power of decisions. It disturbs a woman's identity more than the man's identity because it accepts man as superior to woman. The inferior woman is subordinated to man. The gender phenomenon subjects woman to social oppression in her activities and decisions. She is forcibly given the subordinate roles like mother, wife, and sister to that of male authority. Thus she lost her identity in society. In this way, society develops female sexual identity and gradually forces her to follow other responsibilities related to women's roles. That is to say, society expects the woman to behave as typical females ignoring her sexual identity. This creates the clash between her perception of sexuality and the view of society on woman's sexuality. Angela Carter, in her novels dealt with the same theme of the quest of the identity of the woman. When we read the works of Angela Carter, we come across the common point that, in most of her works, Carter depicts women's oppressive position and similarly her opposite view against the male authority in society. In her work, Carter always tries to presents the place of women in a proper manner. Carter believes that sexual identity is part of the process of society. So Carter works on how society affects women through her novels. She highly emphasizes the place and the subordinate roles of women in society. She does not hesitate to describe the female body as a material object. In this way, she claims that gender is a social construct that is based on biological sex differences. It reflects how male authority is overpowered over her identity through gender division. Carter also highlights the idea that the woman is created as an object so to exercise the female role by male society. Carter also

attacked the role of patriarchy which is based on the power structure that disturbs the identity of a woman's sexuality. She has analyzed patriarchy and criticized the roles of females, male and society. She has explained the role of the family as the basis of sexual actions that results in the separation of women and the dominance of male power. In her novels woman is shown who innocently accepts her female identity in the gender-based society and thus divided into the female image and separated from the rest of the society. Her sexual position and desire which is a part of her identity are ignored by the family and society and thus she is separated from her own identity. As opposed to man, the woman is given no respect and identity in society. This creates an atmosphere for the women to search for her identity and recognition.

As Gamble explains in her book, Carter plays with the roots of the patriarchal system which constructs even individuals' identities. She points to the idea that all system is based on the superiority of the male gender which is created by sex difference. She refers to the association of power with the male individual as opposed to passivity and submission with the female. She places the rape as the climax and makes her closure with a confession of an incestuous relationship. Carter's point is to emphasize the understanding that women are exposed to make decisions and commands. She is subject to him in all senses. No matter how violent the act is, "rape is a sign of male power and authority over female" The matter is that male domination is based on sexual grounds. Carter points to the sex violence association to ensure male power in gender relations. What it conveys is about the roles of male and female genders within and outside the house.

To clarify, patriarchy is based on the power structure which gives no recognition for woman's sexuality. In line with this, all individuals are subject to the castration process which inflects identities according to genders. A woman is expected to become conformists as the female gender even though patriarchal gendering ignores her sexuality. Her womens sexual formation develops quite in parallel to the socially accepted path. Carter aims at projecting woman who is both Eve and at the same time any woman under patriarchy. No matter where

her woman lives, she acts as if she is born with the alienated self that dictates her to appeal best to male taste. Carter reflects the alienation of a conventional woman through Melanie. She criticizes that conventional women are not even aware that they live with false identities. Their minds are fully kept with the idea of being complementary to men in some ways. They are not aware of their perceptions of sexuality. Thus they are alienated from their pure identity. Thus she depicts the possible results of oppression on women. Women who are alienated from their conventional female image could reveal their desires through unacceptable ways. Thus Carter points to the fact that women are doomed to be alienated into the female image. Any heterodoxy by women causes further oppression and alienation.

To conclude, Carter objects to patriarchal oppression which castrates women's sexuality to ensure male superiority. She opposes the dictation of sexual preferences because it ignores women's perception of sexuality. Women are given no chance to explore their perceptions of sexuality. The women who are expected to become the female are alienated into false identities. They become alienated from their pure identities. That is why Carter opposed the idea of gender-based on biological sexes. She also points out the ambiguities in women's position in society through her protagonist Melanie. She specifically opposes the financial dependence of women on men. Carter simply suggests equality for females and males. She supports the idea of privacy for women to ensure freedom of sexual preference, tendency, and behavior. She gives the idea that the problem of oppression especially on women's sexuality could be worked out through independence for women and equal rights in education and the house. Thus she means to destroy the idea of gender as a social construct because it leads women into alienation.

Feminist ideology is mainly based on the idea of equal rights of male and female. The works by feminist authors deal with women's oppression in a male-dominated society. The patriarchal system which is based on male superiority over the female does not let a woman have the same rights as men. Women's lack stems from social disadvantages like financial dependence, exclusion from education and lack of privacy in the house. As it is clear, a woman

who is accepted as "female gender" is given no chance to explore her sexuality. She is led to the female image that is prescribed by patriarchy. She is supposed to have the sexual perception expected from her. Thus woman is described with the idea of lack in comparison to man's superiority. Accordingly, she is subordinated to male in all her deeds. She is thought to be a complement to man's existence. The idea of inferiority of women by biology brings the subject of identity. The only way women could be complete is through marriage. Through marriage, she gains identity. However, even the idea of marriage means the dependence of the female on the male. The problem of woman's identity is depicted in the development of female sexuality, sexual perceptions and gender roles within society. Women are expected to choose the right sexual path and behave according to the female gender. Thus they are alienated into false identities.

As postmodern feminist authors, Angela Carter reflects women's oppression in her novels. Carter describes a woman who is on the verge of developing sexual identity. She depicts a young woman who is exposed to the oppression of society she lives in. Carter approaches the matter from the conformist's point of view, works in terms of women's sexual preference, perception and gender roles. Carter's novel has a postmodern style since she displays the story of the female protagonists. Furthermore, Carter's works mock the fairy tales which are constituted suitably for the patriarchal system. Nevertheless, she unites with her female identity alienated from pure self. She questions the system of belief as to the origin of oppression on the female. The matter of sexual perception is the first thing that is dictated by society. Since sexuality is the first determiner of identity, social norms firstly dictate one's sexual preferences. Heterosexual hegemony is so strictly defined that individuals are supposed to choose one way according to their biological sex. What Carter criticizes is this logic of constituting genders according to biological sexes. She criticizes that sexual perceptions of individuals are ignored in the development of sexuality thus they are pushed into alienation.

In this way, she challenges gender roles in the traditional sense. She criticizes the simplistic mentality that a woman is in the kitchen to prepare

food and take care of everything in the house. In other words, she criticizes the male mind that accepts a woman who is subordinate to him. That is why, in traditional societies, the only way for women to gain identity is to get married. However, she is subordinated to her husband this time. Moreover, she is subject to her husband even in discovering her sexuality, which makes her an identity that belongs to her husband. It makes her an identity although it is a false identity. Thus it is proved that the roles attached to females are so restricting that women have no identity.

References:

- 1) Benson, Stephen Frank. *Cycles of Influence: Fiction, Folklore, Theory*. Detroit: Wayne State University Press, 2003. Print.
- 2) Bristow, Joseph. *The Infernal Desires of Angela Carter: Fiction Femininity, Feminism*. New York: Longman, 1997. Print.
- 3) Cantrell, Samantha E. *Housing Sexuality, Domestic Space and the Development of female sexuality in the fiction of Angela Carter And Jeanette Winterson*. Texas A & M Uni. 2004. Print.
- 4) Gamble, Sarah. *The Fiction of Angela Carter*. Cambridge: Palgrave Macmillan, 2001. Print.
- 5) Peach, Linden. *Angela Carter*. London: MacMillan, 1997. Print.
- 6) Showalter, Elaine, *A Literature of Their Own: British Novelists from Bronte to Lessing*, London: Virago, 1978. Print.
- 7) Bradfield, Scott. "Remembering Angela Carter." *Review of Contemporary Fiction*, 1994. Web. 11 June 2009. Print.
- 8) Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge, 1990. Print.
- 9) Cantrell, Samantha E. *Housing Sexuality, Domestic Space and the Development of Female sexuality in the fiction of Angela Carter and Jeanette Winterson*. Texas A & M Uni. 2004. Print.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact
Factor
6.293

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOL-VII

ISSUE-XII

Dec.

2020

Address

• Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Principal
Arts & Science College
Kurha

15	Dr. Nisha Soni	Comparison of Culture Philosophies of Spengler and Kroeber	50 To 51
16	Dr. Pravin J. Nadre	Parbhani and Hingoli districts: Ancient times	52 To 54
17	Dr. K. H. Kulkarni	Teacher Evaluation A Study of Teacher Evaluation of Secondary School in Nanded District	55 To 57
18	Dr. S. R. Agashe	Aggression and Violence in Sports	58 To 61
19	Dr.Sujata Sampatrao Ghuge & Dr.Kavita Raghunathrao Phad	A Review of Conceptual Study of Garbhasambhav Samagri	62 To 63
20	Dr. Pravin J. Nadre	Parbhani Districts in Mughal Era	64 To 67
21	Rakhi Ranjith	Issues and Challenges of Public Health Expenditure in India	68 To 73
22	Dr. Jagannath Dagadu Barkade	Population Distribution of Yerala River Basin: A Case Study of Southern Yerala Basin	74 To 79
23	Dr. Arvind Kumar Sharma & Dr. Rekha Sharma	Water Pollution and Its Effect on Aquatic Life	80 To 93
24	Dr.Varsha Sutar	Review on Retinopathy in Diabetis Mellitis	94 To 96
25	Dr. Sharad B. Ingawale	Major Issues and Concerns in Todays Teacher Education Programme	97 To 99
26	Ramandeep Kaur	Role of The Patiala State Against The Namdhari Movement	100 To 106
27	Ajay N. Abhyankar	Quest for Identity in The Novels of Angela Carter	107 To 109
28	Prof. Kishor M. Taksande	Agro Tourism: A new trend in Tourism	110 To 112
29	Dr. T.G. Ghatage	Growth and Development of Co-Operative lift Irrigation Schemes and its Impact in Shirol Tehsil of Kolhapur District	113 To 116
30	Dr. Ajay P. Kolarkar	Comparative Studies of Physical Education Teachers among the Amravati and Nagpur Division and Their Problems	117 To 118

45	प्रा.डॉ.लोहकरे परमेश्वर माधवराव कदम नारायण भिमराव	चंद्रपूर जिल्ह्यातल्या जिवती तालुक्यातील अनसूचित जमातींच्या लोकसंख्या (जनगणना- २०११) साक्षरतेचा भौगोलिक अभ्यास	191 To 194
46	डॉ. वेदप्रकाश अविनाश मलवाडे	मद्यपान : एक ज्वलंत सामाजिक समस्या	195 To 199
47	प्रा. रामराव चव्हाण	महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक कार्य : एक समाजशास्त्रीय अध्यायन	200 To 203
48	श्री. श्रीकांत दत्तात्रय तनपुरे	प्रवीण वांदेकर यांची कविता	204 To 208
49	डॉ. सिंकु कुमार सिंह	नवीन कोरोनावायरस -2019 रूग्णमध्ये योगाचे फायदे	209 To 218
50	प्रा. डॉ. मानसी जगदाळे	फकिरा : क्रांतिकारी नायकाची शौर्यगाथा	219 To 222
51	प्रा. डॉ. यु. टी. गायकवाड	भारतीय शेती पीकप्रारूपा पुढील अड्याने	223 To 226
52	डॉ. शरद सांबारे	महाराष्ट्राच्या राजकारणावर प्रदेशवादाचा प्रभाव	227 To 230
53	डॉ सुधाकर धुल	महाराजा सयाजीराव गायकवाड— एक विद्याप्रसारक	231 To 235
54	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	महार वतन विधेयकाच्या समर्थनार्थ आंबेडकरी चळवळीने केलेले कार्य	236 To 239
55	डॉ. श्रीकांत गायकवाड	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : संविधान निर्मितीमधील योगदान	240 To 244

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Agro Tourism: A new trend in Tourism**Prof. Kishor M. Taksande**Arts & Science College, Kurha
Th. Tiosa, Dist. Amravati**Introduction**

Agriculture is backbone of Indian economy.

Tourism is now recognized as a major industry. Tourism not only brings the economic growth and development, but it also has socio-cultural and environmental development. "Agro-tourism" is one such form of tourism which is gaining popularity amongst the non-conventional tourists. Agro tourism is not just visiting a farm growing crops and vegetables; it is giving an opportunity to the tourist to interact with a culture. It provides tourist with an experience of being part of our rural culture. Observing and experiencing a lifestyle different from urban routine. It offers some meaning to the tourist at the destination along with a sense of pleasure away from routine activities. Agro -tourism which is based on agricultural activities with a subtle underline and touch of rural culture. One cannot easily imagine a farm being a reason to travel for a tourist. But the attraction can be created by adding value to the product.

In a progressive state like Maharashtra where farmers are ready to experiment, agro-tourism is spreading slowly but steadily. Most of the villages have scenic beauty due to availability of lakes, rivers, hills, mountains, paddy fields, fruit orchards. Rural community has the potential, resources and ability to exploit the growing tourism industry. Urban population is increasing day by day, today urban children's world is restricted in the closed door school, classes, cartoon programs on the television, video games, chocolates, soft drinks, spicy fast food, computer, internet, and so on, and they see Mother Nature only on television screen. Moreover out of people living in the cities 35 % do not have relatives in villages and 43% never visited or stayed in village.

Importance of Agro – Tourism:

Tourism is considered as a job creator with multiplier effects. Job creation in tourism is growing one and a half times half times faster than any other industrial sector. Tourism sector has potential to enlarge. Agriculture sector has the capacity to absorb expansion in tourism Sector. It brings major primary sector agriculture closer to major service sector tourism. This convergence is expected to create win-win situation for both the sectors.

Scope of Agro - Tourism

Agro-Tourism has great scope in the present context . The urban population always have the curiosity to learn about sources of food, plants, animals, raw materials like wood, handicrafts, languages, culture, tradition, dresses and rural lifestyle. Tourism which revolves around farmers, villages and agriculture has the capacity to satisfy the curiosity of this segment of population. Villages provide recreational opportunities to all age groups i.e. children young, middle and old age, male, female, in total to the whole family at a cheaper cost. Rural games, festivals, food, dress and the nature provides variety of entertainment to the entire family. The cost of food, accommodation, recreation and travel is least in Agro-Tourism. This widens the tourist base. Present concept of travel and tourism is limited to urban and rich class which constitutes only a small portion of the population. However, the concept of Agro-Tourism takes travel and tourism to the larger population, widening the scope of tourism due to its cost effectiveness.

Agro Tourism and Health consciousness

Busy urban population is leaning towards nature. Because, natural environment is always away from busy life. crops, mountains, water bodies, Birds, animals, villages provide totally different atmosphere to urban population in which they can forget their busy urban life. Villages provide variety of recreation to urbanites through festivals and

handicrafts. Villagers lifestyle, dress, languages, culture which always add value to the entertainment. Agricultural environment around farmers and the entire production process could create curiosity among urban taught. Places of agricultural importance like highest crop yielding farm, highest animal yielding farm, processing units, farms where innovations tried add attraction to the tourists. Agricultural products like farm gate fresh market, processed foods, organic food could lure the urban tourists. As result of this agro – atmosphere in the villages, there is scope to develop Agro – Tourism products like agro-shopping, culinary tourism, bed and breakfast, pick bullock cart riding, camel riding, boating, fishing, herbal walk, rural games and health tourism.

Modern life is a product of diversified thinking and diversified activities. Every individual attempts to work more, in different directions to earn more money to enjoy modern comforts. Hence, peace is always out of his system. Tourism is a means for searching peaceful location. Peace and tranquility are inbuilt in Agro-Tourism as it is away from urban areas and close to nature. Agro Tourism could create awareness about rural life and knowledge about agriculture among urban school children. It provides a best alternative for school picnics which are urban based. It provides opportunity for hands on experience for urban college students in agriculture. It is a means for providing training to future farmers. It would be effectively used as educational and training tool to train agriculture and line department officers. This provides unique opportunity for education through recreation where learning is fun effective and easy. Seeing believes, doing is learning. Cities are growing at the cost of villages. Villagers are migrating to cities in search of jobs and to seek the comforts of modern life. Hence, yesterd's villagers are today's urbanites. Deep in the heart of urbanites lies the love and respect for their ancestors and villages. Hence, visit to villages satisfies their desire. Any opportunity to visit villages and spend time with family is dream of any urbanite. But, minimum decent facilities are always problem. Agro-Tourism attempts to overcome this problem.

In resorts and cities, overcrowded peace seekers disturb each other's peace. Hence, peace is

beyond cities and resorts. Even though efforts are made to create village atmosphere in the sub urban areas through resorts, farm houses, it looks like a distant replica of the original. Modern lifestyle is stressful it creates many health problems. Hence, people are in constant search of pro-nature means to make life more peaceful. Organic foods are in greater demand in urban areas. In total, health conscious urban population is looking towards pronature villages for solutions.

Challenges Faced by Ago tourism in India

- **Lack of Transport Infrastructure:**

In rural area road transport facilities are not sufficient.

- **Lack of Energy Infrastructure:**

In rural area electricity facilities are not sufficient.

- **Lack of communication Infrastructure:**

In rural area is not sufficient facilities of telecommunication & internet.

- **Financial Problems of Farmers :**

Due to high investment and low income Financial condition of Farmers is not so strong. so farmers can not invest in agro tourism.

- **Unawareness about the Concept of Agro tourism**

Agro tourism as a concept is not well promoted in all farmers" non agricultural people and unknown to maximum farmers in India.

- **Educational Profile of Farmers and Lack of Orientation in Marketing and Customer Communications**

Most of the farmers are very less educated, mostly undergraduates and do not know the manners of customer communications to promote and marketing of their farm.

- **Lack of Government Support**

These is lack of Government support for ago tourism in India in tourism policy of Maharashtra Government, there is a mention of rural tourism but no specific mention of Agro tourism. This discourages farmers from undertaking new ventures like agro tourism which are in their favor and source of income generation.

• Lack of Irrigation :

Agriculture in India is mostly monsoon dependent and not sufficient facilities of irrigation.

• Climatic Conditions :

Climatic condition is not supportive to Agro tourism throughout the year. During summer, there are no crops and the weather is hot and dry in most of the states. During rainy season, tourist may not be able to be ready to access the farms full of mud. Thus, Agro tourism is practically difficult to be operated for six months in a year.

• Less Cultivable Land and Fragmented Land

As per survey, 80% farmers have less than 1 hectare land and only 7% farmers in India have more than 2 hectare land. For agro tourism, a farmer should have bare minimum land of 2 hectares so that the farmer can have adequate crops to offer as a tourism product and sufficient land for tourists to rest and recreate.

Conclusion

However, there are many challenges ahead for the growth of agro tourism in India. Major challenges discussed are Lack of Transport Infrastructure, Lack of Energy Infrastructure, Lack of communication Infrastructure, Financial Problems of Farmers, Unawareness about the Concept of Agro tourism, in India, less education and less marketing orientation of farmers, less cultivable and fragmented land and lack of Government support. Agro tourism industry has a lot potential to develop the rural India. The issues like guest host relationship, sustainability, economic feasibility are important for any new tourism development at a destination. It is more so in the case of agro tourism as it has a direct impact on the host culture and rural community as a whole. There needs to be a proper business model to promote and propagate the concept of agro tourism as an easily adoptable and implementable venture for farmers in India. All challenges stated above can have solutions and agro tourism can be ventured in gradually step by step. All it depends on the will power of farmers and proper promotional strategies adopted to market the concept in weekend tourists.

References

1. Prasanna Shashikant Shembekar, Scope & Challenges of Agritourism- Literature review,
2. Agritourism Development Corporation. Indian agritourism Industry-challenges and strategies. 2017.
<http://www.agritourism.in/tourism-in-india.html>
3. Gopal Naidu Karri, Scope of Agritourism in India,
4. Kumbhar VM. Tourists expectations regarding agritourism: empirical evidences from Ratnagiri and Sindhudurg district of Konkan (Maharashtra). Online International Interdisciplinary Research Journal, 2(3), 82-91, 2012
<http://www.ncagr.gov/markets/agritourism/laws.htm>

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

2020-21

21-22

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January - 2021

ISSUE No - CCLXXIII (273) A

**Directive Principles of State & Policy
Making - Expectations & Reality**

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor :
Dr D. R. Gawande
Principal,
Smt. Salunkabai Raut
Arts and Commerce College,
Wanoja District, Washim

Editor :
Dr.Mamta V.Pathrikar
Associate Professor ,
Smt. Salunkabai Raut
Arts and Commerce College,
Wanoja District, Washim

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal,
Arts & Science College
Kurha

Impact Factor - 7.675

ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

**Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal**

January, 2021

ISSUE No - CCLXXIII (273) A

**Directive Principles of State & Policy
Making - Expectations & Reality**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor :

Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr D. R. Gawande

Executive-Editor :

Principal, Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja District. Washim

Dr.Mamta V.Pathrikar

Editor :

**Associate Professor Smt. Salunkabai Raut Arts and Commerce College, Wanoja
District. Washim**

Aadhar International Publication

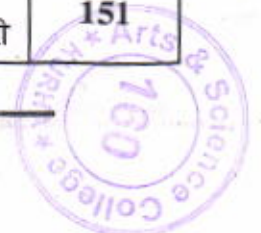
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

18	MODERN ERA: RFID IN LIBRARY	Prof .Sangita V Dhandar	73
19	Women empowerment and directive principles of state policy.	Prof. Ankita D. Kale	76
20	The Contribution of Women in Fabric of India The Contribution of Savitribai Phule in Women's Education	Prof. Dr. Shirish S Nakhate	81
21	International Relations Terrorism: Causes For Terrorism	Prof. Sidharth A. Patil	86
22	Uniform Civil Code: A Step Towards Balancing Between Equality And Religious Diversification	Miss. Yogita S. Hutke	92
23	Contribution of Women In Sports	Dr. Sangita Mangesh Khadse	98
24	A Comparative Study of Selected Health Related Physical Fitness of Middle- Aged Adults and Old Adults	Mr Sachin.L.patil Dr.Kishor P.Pathak	100
25	Fundamental Rights And Duties Of Indian Citizen: Directive Principles Of State Policy	Dr. Ganesh Katakdeore	104
26	Women Empowerment & Directive Principles Of State Policy	Dr. Ranjana Shringarpure	110
25	Directive Principles of State Policy: Value & Importance	Dr.Shriram Yerankar	114
26	लोककल्याणकारी राज्य की निर्मिती में राजनिती के निर्देशक सिद्धांतों का महत्व	डॉ.विभा प्र.देशपांडे	118
27	महिला सबलीकरण	गायकवाड निशा मच्छिंद्र	121
28	नितीनिर्देशक सिद्धांतों का क्रियान्वयन एवमं वास्तविकता	प्रा. डॉ. विनोद जे. राठोड	128
29	राजकीय क्षेत्र आणि महिला सबलीकरण	प्रा.डॉ. साधना देशमख	132
30	राज्यनितीची मार्गदर्शक तत्वे आणि सामाजि न्याय—एक अभ्यास	प्रा.डॉ.इकबाल खान गफार खान	135
31	महिला सशक्तिकरण में भारतीय संविधान का योगदान	प्रा.मनिषा मधुसुदन किर्तने	139
32	कोवीड - १९ मध्ये जनसमुदायाचे आरोग्य	प्रा. दिपाली त्र्यंबकराव देशमुख	142
33	आंतरराष्ट्रीय संबंध - दहशतवाद	प्रा. पुंडे सोनाली सयाजी	145
34	भारतीय लोकशाहीच्या विकासात नीतिनिर्देशक तत्वांची भूमिका	प्रा. डॉ. प्रविण गुल्हाने	149
35	कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेत राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्वांची भूमिका	डॉ.प्रा.प्रतिभा टावरी	151

लोककल्याणकारी राज्य की निर्मिति में राजनिती के निर्देशक
सिद्धांतों का महत्व
डॉ.विभा प्र.देशपांडे

संविधान के चौथे भाग में अनुच्छेद ३६ से ५१ में राजनिती के निर्देशक सिद्धांत ,हमारे संविधान की एक प्रमुख विशेषता है। विश्व के अन्य देशों के संविधानों में आयरलैण्ड के संविधान को छोड़कर अन्य किसी देश के संविधान में इसप्रकार के तत्व नहीं हैं । प्रशासकीय कानून व शासन का उद्देश्य सामाजिक कल्याण होना चाहिए। सामाजिक समानता निर्माण,साकार करने हेतु एवं कल्याणकारी योजना क्रियान्वित करने हेतु सरकार को निर्देशन की आवश्यकता होती है। अतःसरकार को निर्देशित करने के उद्देश्य से उन पर नैतिक जवाबदारी डालने के उद्देश्य राजनिती के निर्देशक तत्वों का समावेश संविधानकर्ताओं ने संविधान में किया है ।

मौलिक अधिकार ये न्याय प्रविष्ट होते है तो राजनिती के निर्देशक सिद्धांत न्याय प्रविष्ट नहीं होते । याने इन तत्वों का पालन कर यदि सरकार शासन नहीं चलाती है तो, नागरिक न्यायालय में नहीं जा सकते परंतु इनका महत्व इससे कम नहीं होता बल्कि सरकार को दिशा देने का काम ये सिद्धांत करते है । संविधान निर्माताओं का लक्ष्य भारत में लोककल्याणकारी राज्य की स्थापना था,फलस्वरूप उन्होंने निती के निर्देशक तत्वों में ऐसी बातों का समावेश किया,जिन्हे कार्यान्वित करने पर एक लोककल्याणकारी राज्य की स्थापना संभव हो सकती है । राज्य का यह कर्तव्य होगा कि प्रशासन में और विधि के निर्माण में इन सिद्धांतों का अनुसरण करे ।

नीति निर्देशक तत्व— जैसा की उपर कहा गया है कि संविधान की धारा ३६ से ५१ में इन तत्वों का वर्णन किया गया है । अध्ययन की सुविधा के लिए इन तत्वों को निम्न वर्गों में बांटा गया है परंतु यहाँ विस्तृत वर्णन न करते हुए प्रमुख बिंदुओं को रखा गया है—

१. आर्थिक सुरक्षा संबंधी निर्देशक तत्व — इस तत्व में आर्थिक सुरक्षा व आर्थिक न्याय नागरिकों को प्राप्त हो इस उद्देश्य से व्यवस्था की गई है ।
२. सामाजिक हित संबंधी निर्देशक तत्व — सामाजिक,आर्थिक सुधारों द्वारा सबको समान अवसर उपलब्ध कराना है,४२ वे संशोधन अधिनियम द्वारा उद्देशिका के संशोधन द्वारा राज्य का उद्देश्य समाजवादी बताया गया है,इसी संशोधन द्वारा भाग.४ में कुछ और परिवर्तन किए गए है,कुछ नए निर्देश जोड़कर संविधान के समाजवादी ढांचे की ओर झुकाव को बढ़ाया गया है ।
३. न्याय, शिक्षा और प्रजातंत्र संबंधी निर्देशक तत्व—इस तत्व में भारत में सुगम और सुलभ न्याय व्यवस्था, शिक्षा के प्रचार और प्रसार तथा प्रजातंत्र की भावना के विकास सम्बन्धी तत्वों का वर्णन किया गया है ।
४. प्राचीन स्मारकों की रक्षा सम्बन्धी निर्देशक तत्व— इन तत्वों द्वारा उन प्रत्येक स्मारक, कलात्मक या ऐतिहासिक रूचि के स्थानों को जिसे संसद द्वारा राष्ट्रीय महत्व का घोषित कर दिया हो इनके रक्षा का कार्य भी राज्य को सौंपा गया है ।
५. अन्तर्राष्ट्रीय शान्ति और सुरक्षा सम्बन्धी तत्व— “वसुधैव कुटुम्बकम् ” इस आदर्श पर हम चलने वाले लोग है हमने सदैव ही विश्वशान्ति एवं “खुद जीओ और को भी जीने दो”के सिद्धांत को अपनाया है । इन्ही आदर्शों को अन्तर्राष्ट्रीय तत्व में शामिल किया गया है,जिस पर चलने का हमारा राज्य पूर्ण प्रयत्न करेगा ।

निर्देशको के पीछे जनशक्ति— निदेशक तत्वों को न्यायालय द्वारा प्रवर्तित नहीं किया जा सकता साथही तत्कालीन सरकार इन उद्देश्यों की पूर्ति नहीं करती है तो कोई न्यायालय उनको ऐसा करने के लिए बाध्य नहीं कर सकता । फिर भी इन तत्वों से संबंधित यह घोषित किया गया है कि “देश के शासन में मूलभूत है और विधि बनाने में इन तत्वों को लागू करना राज्य का कर्तव्य होगा ” । (अनुच्छेद ३७)

इनके पीछे जनशक्ति है । डॉ.अम्बेडकर ने संविधान सभा में कहा था कि “यदि कोई सरकार इनकी अवहेलना करेगी तो उसे निर्वाचन के समय मतदाताओं को उत्तर देना होगा । ” विपक्ष के हाथों में भी यह एक अस्त्र का कार्य करेगा कि उसका अमुक कार्यपालक या विधायी कृत्य निदेशक तत्वों के विरोध में है । संघ का यह कर्तव्य है कि प्रत्येक राज्य जहाँ तक जमें इन निर्देशक तत्वों को क्रियान्वित करने के लिए आवश्यक कदम उठाए । बालको के लिए निःशुल्क अनिवार्य शिक्षा की व्यवस्था करे (अनुच्छेद ४५)

दूध देने वाले पशुओं के वध पर प्रतिबंध लगाए,मादक पेय के उपभोग पर प्रतिबंध रखे (अनुच्छेद ४७) केंद्र शासन द्वारा दिये गये निर्देशों का यदि पालन नहीं किया जाता है तो अवज्ञा करने वाले राज्य के विरुद्ध अनुच्छेद ३६५ लागू किया जा सकता है । अन्यथा इन निदेशक तत्वों का कोई महत्व नहीं रह जाएगा ।

निर्देशक तत्वों का महत्व—

१.निदेशक तत्वों में इस बात पर जोर दिया गया है,कि भारतीय राज्य व्यवस्था का उद्देश्य कल्याणकारी राज्य की निर्मिति है ।

२.यदि सरकार इन्हे कार्यान्वित नहीं करती है तो कोई न्यायालय सरकार को बाध्य नहीं कर सकता परंतु यह घोषित किया गया है कि ये तत्व देश के शासन चलाने के लिए मूलभूत नियम है लोकतंत्र में शासन जनमत के आधार पर टिका होता है कोई भी सरकार इन तत्वोंकी उपेक्षा कर अपना राजनितीक कालकिर्द समाप्त नहीं करना चाहेगा ।

३.इन तत्वों का संविधान में समावेश करते समय बहुत से लोगो ने इसकी उपयोगिता पर साशंकता जताई थी, किंतु विगत कई वर्षों में संविधान के कार्यकरण से न्यायालयों में भी इनकी उपयोगिता प्रदर्शित हो गई है ।

४. अनुच्छेद ४० के निर्देशको लागू करने के लिए बहुत से अधिनियम बनाए गए है । यह ग्राम पंचायत के गठन और उनको स्वायत्त शक्ति प्रदान करने से संबंधित है । पंचायतो को सिविल शक्ति,न्यायिक शक्ति भी प्रदान की गई है ।

५.कुटीर उद्योगो को प्रोत्साहित करने हेतु विविध आयोग व बोर्ड गठित किये गये

६.अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा के लिए विधान बनाए गए है ।

७.ग्रामीण जनता के जीवन स्तर को ऊंचा करने हेतु भारत सरकार ने १९५२ में सामुदायिक विकास योजना का शुभारंभ किया ।

८.उत्पादन के साधन व्यक्तिगत मालकी के न हो इसके लिए बड़ी-बड़ी योजनाएँ सरकार ने अपने हाथों में ली है ।

९.अनुसूचित जाती जमाती के लिए अनेक सुविधाएँ सरकार ने की है,सरकारी नौकरियों, शिक्षण संस्थाओं में आरक्षण की तरतूद की गई ।

१०.श्रमिकों का शोषण न हो इसलिए विविध कानून बनाये गये हैं ।

जमीनदारी प्रथा समाप्त की गई ।

उच्चतम न्यायालय ने उचित मामली में निदेश निकालकर सरकार से यह अपेक्षा की है कि निदेशों ने जो लक्ष्य सम्मुख रखे हैं उनके प्राप्ति के लिए वह अपना सकारात्मक कर्तव्य पूरा करे ।

परंतु फिर भी कुछ राजनीतिक विद्वानों के अनुसार कुछ तत्व लिखित आदर्श मात्र हैं जैसे मालिक—मजदुर संबंध, दारूबंदी, बालकामगार का प्रश्न वर्तमान में भी सुलझा नहीं, श्रमिकों की काम करने की परिस्थिति इत्यादि कई तत्व पुरी तरह क्रियान्वित नहीं किया गया है । स्वाधीनता के बाद मद्यपान का दुर्गुण हमारी युवापीढी में जिस प्रकार फैला है वह चिंता का विषय है । मोरारजी देसाई जब प्रधानमंत्री थे तब उन्होंने मद्यपान निषेध के कार्यक्रम को नई गति प्रदान की थी । लोककल्याणकारी राज्य जो कि व्यापक शब्द है जिसमें सभी कल्याणकारी योजना व कार्य समाविष्ट उसके निर्मिती हेतु इन तत्वों को कार्यान्वित करना अनिवार्य है । कोई भी राज्य स्वयं को कल्याणकारी राज्य कहलवाने में धन्यता मानता है, उसके लिए शिक्षा, आरोग्य, दारूबंदी, कृषि विकास, संचार साधन की व्यवस्था जीवन आवश्यक वस्तुओं की सभी को उपलब्धता, श्रम की प्रतिष्ठा, उद्योगधंधे का विकास इत्यादि सभी कार्य लोककल्याणकारी राज्य के लिए आवश्यक है, ये सभी कार्य निर्देशक तत्वों के अंतर्गत आते हैं, वर्तमानकाल में समाजहित के दृष्टि से सभी कार्य राज्य को करना होता है इसमें ही निदेशक तत्वों की उपयोगिता समाविष्ट है

संदर्भ ग्रंथ —

१. भारत का संविधान — डॉ. दुर्गादास बसु, वाधवा एण्ड कम्पनी नागपुर

२. भारतीय संविधान — बी.टी. देशमुख

३. भारतीय घटनात्मक तरतुदी — रा.ज. लोटे, पिंपळापुणे अण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact
Factor
7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOL-VIII

ISSUE-1

Jan

2024

Address

• Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

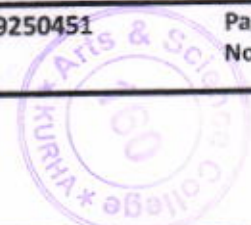
• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Abhijit S. Thorat & Tukaram P. Chavan	Status for Urban Solid Waste Management in Aurangabad Town of Marathwada Region	1 To 9
2	Dr. Digamber Bhagwat Bhoge	Comparative Analysis of Organic and Inorganic Sugarcane Farming	10 To 13
3	Rakshanda M. Ingale & Sanjaykumar R. Thorat	Effect of Bacterial Strains on Reduction of Physico Chemical Characteristics in Textile Industrial Effluent Treatment System	14 To 18
4	Ms. Sneha Pandit Jadhav & Mr. Nikhil N. Jogdand & Harsha Kailash Jadhav	Impact of Covid-19 on Indian International Trade: A Roadmap Ahead	19 To 23
5	Mrs. Rohini Salunkhe – Chavan	Daily Soap's Impact upon the Rural Women (Kolhapur District)	24 To 30
6	Dr.Pooja Pandurang Patil & Dr.Abhaysingh Jaykumar Patil	Descriptive study of Prakrutik Nakha Parikshan	31 To 32
7	Dr. Chavan T. P. , Mr. Thorat A. S. , Dr. Thorat S. R. & Dr. Amrut Gunwantrao Gaddamwar	Status Of Water Quality Index In Harsul Lake At Aurangabad; A Case Study	33 To 39
8	Dr.Sampada Naseri & Shubhangi Satone	An Analytical Study of Problems of Anganwadi Workers	40 To 44
9	Dr. Sonwane Ramesh Dnyanoba & Dr. Mundhe Chaitali Ganeshrao	Clinical Study to evaluate the efficacy of Bala Tail Abhyanga in Physically Working Person W.S.R. Shramahar	45 To 49
10	Dr.Anil Deshmukh	Positive Outcome of Plyometric Exercises in Enhancement of volleyball skills of school volleyball players	50 To 52
11	Dr. Jyoti Digamber Giri	A Case Report On Management Of Menopausal Syndrome Through Ayurveda With Bala Churna And Shatavari Churna	53 To 56
12	Dr.Umesh Rathi	Effect Of Plyometric Exercises Training On The SAI Basketball Skills Of The Players Of The Age Group 14 To 16 Years	57 To 59
13	Dr. Ramesh Dnyanoba Sonwane & Dr Chaitali Ramesh Nimbhore	To Evaluate the Efficacy of Patra Pinda Sweda in Pain Management of Gridhrasi W.S.R to Sciatica	60 To 64
14	Dr. Nandkumar S. Magar	Ground Water Quality in OsmanabadCity (MS)	65 To 66

Effect Of Plyometric Exercises Training On The SAI Basketball Skills Of The Players Of The Age Group 14 To 16 Years

Dr. Umesh Rathi.

Director of sports, Arts and Science College,
Kurha, Dist. Amravati

Abstract:-

The scholar selected the study "Effect of Plyometric Exercises training on the basketball Skills of the players of the age group 14 to 16 Years", for the study 25 Basketball players were selected of age group 14 to 16 years of age. The players were given the plyometric exercise training for 2 months 90 minutes per day excluding Sundays. The SAI basketball skills selected were (i) Wall pass test (ii) Dribbling test (iii) Jumping and turning in the air. The tests were conducted before plyometric training and scores were recorded, after induction of 2 months training again the SAI basketball skills were tested and score recorded, which were further statistically analyzed and conclusion was drawn that there is positive significant effect of plyometric training on the SAI basketball skills test of basketball players.

Key words – SAI basketball skills, basketball players, Plyometric Exercises, Plyometric training.

The scholar being basket ball player observed that basketball is one of the popular and widely played games in schools and colleges in our country, parents send their kids to various clubs to play basketball for fitness and height gain scholar decided to undertake study of the age group 15 to 18 years old, of basket ball club the average age of the players was 16.5 yrs.

The scholar decided to see the effect of plyometric training on the skills of basketball players, for study the scholar selected SAI basketball test battery consist of following three components

- (i) Wall pass test
- (ii) Dribbling test
- (iii) Jumping and turning in the air

The points for the skill decided by the SAI Basketball skill testing evaluation standards.

Age	Wall pass test	Dribbling test	Jumping and turning in the air	Points
14 yrs and above	45 & more	12.7 & less	630 & more	3
	40-44	12.8-13.1	540-629	2
	35-39	13.2-13.5	560-539	1

The Scholar selected 25 basketball players from basketball club for his research, and then the scholar designed the plyometric exercises and training schedule for selected players. The training

schedule was of 2 months daily 90 minutes in evening from 4 pm to 5.30 pm excluding Sundays on clubs basketball court.

The following exercises were selected by the scholar 1) Medicine ball exercise, 2) Jump on and off the box, 3) Bonds, 4) Hurdle hopping, 5) Box jump, 6) Depth Jump, 7) Two leg hopping, 8) Single leg hopping, 9) Depth jumps, 10) Incline Pushups.

Hypothesis:-

The scholar made the hypothesis that there is positive significant effect of plyometric exercise training on SAI Basketball skill testing evaluation standards of players.

Before starting 2 months training of plyometric exercises, The Scholar conducted the SAI basketball skills test before the plyometric exercises training to players and collected the scores (pre test), then mean and standard deviation of scores were calculated

Table No.1 Mean and standard deviation of pre test scores of SAI basket ball Skill Tests.

Sr. No	Basket Ball Skills	Pretest Mean	Standard Deviation
1	Wall pass test	1.48	0.64
2	Dribbling test	1.68	0.54
3	Jumping and turning in the air	1.28	0.39

Source: - From the actual scores recorded of pre test scores of SAI basket ball Skill Tests.

Discussion: -

The above table no. 1 reveals the scores (mean & standard deviation) before the start of the plyometric training for pre test of Wall pass test mean was 1.48 and standard deviation was 0.64. The Dribbling test mean was 1.68 and standard deviation was 0.54. The Jumping and turning in air mean was 1.28 and standard deviation was 0.39.

After 2 months training of plyometric exercises, the following exercise training given below were given to the Basket ball Players 1) Medicine ball exercise, 2) Jump on and off the box, 3) bonds, 4) Hurdle hopping, 5) Box jump, 6) Depth Jump, 7) Two leg hopping, 8) Single leg hopping, 9) Depth jumps, 10) Incline Pushups.

The training schedule was of 90 minutes daily excluding Sundays. After the completion of training again the SAI Basketball skills test were performed on the players to record the post test scores after the training. The recorded scores were statistically treated and the mean and standard deviations were calculated, which are given in the following table no 2

Table No.2 Mean and standard deviation of post test scores of SAI basket ball Skill Tests.

Sr. No	Basket Ball Skills	Post test Mean	Standard Deviation
1	Wall pass test	2.36	0.69
2	Dribbling test	2.64	0.48
3	Jumping and turning in the air	1.68	0.74

Source: - From the actual scores recorded of post test scores of SAI basket ball Skill Tests.

Discussion: -

The above table no. 2 displays the scores (mean & standard deviation) after the plyometric training (post test scores) of Wall pass test mean was 2.36 and standard deviation was 0.69. The Dribbling test mean was 2.64 and standard deviation was 0.48. The Jumping and turning in air mean was 1.68 and standard deviation was 0.74

Now to see the efficacy and impeccable results of the plyometric training given to Basket ball players the data comparison of pre test score and post test scores is done, this comparison is made by

calculating 't' values and comparing it with tabulated 't' values

Table No.3 Mean and standard deviation of Pre test and post test scores with calculated and tabulated 't' values respectively of SAI basket ball Skill Tests.

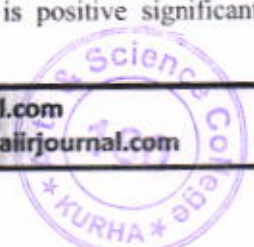
S r. n o.	variable	Pre-test		Post test		C al 't'	tabulated 't' value
		m e a n	s t d e v	m e a n	s t d e v		
1	Wall pass test	1.48	0.64	2.36	0.69	4.63	2.78 at level of significance 0.01 and degree of freedom 24
2	Dribbling test	1.68	0.54	2.64	0.48	6.85	
3	Jumping and turning in the air	1.28	0.39	1.68	0.74	4.00	

Source :- From the scores of Pre test and post test scores and calculated and tabulated 't' values respectively of SAI basket ball Skill Tests.

Discussion:-

From the above table no 3 has the scores (mean & standard deviation) before the start of the plyometric training for pre test of Wall pass test mean was 1.48 and standard deviation was 0.64. The Dribbling test mean was 1.68 and standard deviation was 0.54. The Jumping and turning in air mean was 1.28 and standard deviation was 0.39. It also shows the scores of (mean & standard deviation) after the plyometric training (post test scores) of Wall pass test mean was 2.36 and standard deviation was 0.69. The Dribbling test mean was 2.64 and standard deviation was 0.48. The Jumping and turning in air mean was 1.68 and standard deviation was 0.74

To see the effect of Plyometric exercises training on SAI basket ball Skill Tests. The scholar Calculated 't' values of Wall pass test i.e. 4.63, Dribbling test is 6.85 and Jumping and turning in the air is 4.00 respectively, whereas the tabulated 't' value is 2.78 at 0.01 level of significance and 24 is degree of freedom, hence the hypothesis is proved that there is a positive significant effect of

plyometric exercise training on SAI Basketball skill testing evaluation standards of players

Conclusion:-

The investigation establishes that the Calculated 't' values of Wall pass test i.e. 4.63, Dribbling test is 6.85 and Jumping and turning in the air is 4.00 respectively, whereas the tabulated 't' value is 2.78 at 0.01 level of significance and 24 is degree of freedom, hence the hypothesis is proved that there is positive significant effect of plyometric exercise training on SAI Basketball skill testing evaluation standards of players

References

1. Noyes FR, Barber-Westin SD, Smith ST, Campbell T, Garrison TT: A training program to improve neuromuscular and performance indices in female high school basketball players. *J Strength Conditioning Research* 26: 709-719, 2012.
2. Chato Padhyay, "Effect of weight training on the jumping ability of volley ball & Basket ball player", masters Degree Dissertation LNGPE Gwalior 1982.
3. Muthu Kalyani, "A comparative study of vital capacity of the kabaddi and basket ball women players", unpublished master degree Dissertation, Kamraj University maduraj (1986).
4. Nicole J. Chimera, Kathleen A. Swanik, [...], and Stephen J. Straub a study on Effects of Plyometric Training on Muscle-Activation Strategies and Performance in Female Athletes *J. Nata journals J althi training* 2004 jan mar;39; (1):24:31.
5. Ademola Olasupo Abbas "Comparative effect of three models of plyometric training on leg muscle strength of university male students" Ph.D. Study university of Ibadan Nigeria
6. F.M. Inpellizzeri et.al. Effect of Plyometric training on sand versus grass on muscle soreness and jumping and sprinting ability in soccer players, study conducted in neuromuscular laboratory, Schutthess clinic Lengghalde2, 8008 Zurich Switzerland
7. Krishna Kant "The Effect of Six Weeks of Brisk Walking on Aerobic/Cardiovascular Function of Sedentary College Students" *Indian journal of applied research* Volume : 4 | Issue : 9 | September 2014 | ISSN - 2249-555X
8. Jhonson A B plyometric training programme for young children, *journal of strength and conditioning research*, sept 2011 vol.25 issue 9 pp 2623-2366
9. Michel G Miller, "The effect of A 6 week plyometric Training programme on Agility", published online 1st September 2006

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

RESEARCH PAPER

SEXUALITY AND GENDER IN ANGELA CARTER'S NOVELS

AJAY N. ABHYANKAR

Assistant Professor, Dept.
of English
Arts & Science College,
Kurha
ajay.abhyankar1@gmail.co
m

ABSTRACT

The modern literature deals with the feminist perspectives on sexuality and gender, as well as gender roles in the sense of them being socially and culturally conditioned. Violence and fear is presented by the female writers which were imposed on the female gender by the society. The male domination destroys the female desires both mental and physical. Angela carter deals with the same gender issue with the concept of gender and culture and tries to alter the so called gender role assigned by the society. Angela carter materializes the universal fear and personifies and represented through the concept of magical realism.

The novels by Angela Carter, are carnivalized texts that explode sexist ideologies and expose the relative nature of prevailing truths. The narratives of her novels are controlled by their female protagonists. As performing artistes they are typical carnival - grotesque characters. For example, Fewers, the heroine of *Nights at the Circus* is an aerialiste while Nora and Dora in *Wise Children* are music hall artistes. All three of them belong to the ignoble section of society marked by shame and infamy. Fewers is an orphan brought up in a brothel whereas Dora and Nora are illegitimate twins disowned by their father. Nevertheless, the ability of the heroines to shatter all cultural and sexist differences makes the final victory theirs. True to the function of the carnival, all social, sexist and cultural barriers are overthrown thereby allowing for the free mingling of people. By taking control of their own story, the female narrators assume a position of authority from where they freely express their thoughts and feelings without the intervention of the male voice.

She had worked in a various cultures and so we can see the influence of the same in her works. In the beginning of her career she questioned culturally accepted views of sexuality and relations between men and women. In the late 1980s Carter's writings occupied a central position within debates about feminist pluralism and post-modernism. In her novels Carter dramatized how the worlds of the Western world were breaking

down. She wrote, " I am the pure product of an advanced, industrialized, post-imperialist country in decline" .Her interest in changing gender roles formed the basis for her novels.

The reality is too severe for a woman to live it. Therefore, Carter tries to escape from it through magical elements like dreams and fantasies. She severely attacks the male dominated society at the same time she has an angry pity for suffering women. We see, she presents her anger for the suffering of women in her novels. Carter's novels reveal her notable energy and unusual variety of imagination. Her novels are full of fantasies, dreams and mythologies but at the same time Carter take us back from fancies to realities. A woman's specialty of life in male dominated society is suffering. Carter's use of magical elements provides the outlet to the suffering of women. When her novels like *The Magic Toyshop* and *Wise Children* stay themselves in a world of reality whereas the novels like *The Passion of New Eve*, *The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman* and *Nights at the Circus* are detached from reality that is her characters dream their life instead of living it. In fact women do not live, but only dream their life. In this way her novels presents the condition of tragic women.

Angela Carter highlighted the feminist ideology through magical realism. It examines how her feminist ideology has lead her, and how her ideology is different from the other feminists of the time. She is not of the view to glorify mythical and traditional women but to create

strong and new women in search of her own views. Her novels try to create a new body and soul for woman. She talks about all the ideals of feminism on women's construction and liberation. Carter's novels project her clear vision about the construction and her liberation from conventional ideology. Carter constructs every aspect of New Woman under patriarchal pressure and seeks women's freedom. This is also an attempt to see Carter's unconventional ways of making her feminist ideology in relation to postmodern views. Feminism is faithful to the struggle for equality and liberation of women. It is a necessary resistance to patriarchal power. It usually raises the criticism of male attitudes towards female, imposition of culture on women, inferiority of women. Postmodern ideology is concerned with some of the new features of our way of life. It points out that the concepts like patriarchy are not natural but it is cultural and imposed by male dominated society. Postmodernism ideology interrogates, evaluates, overturns and disrupts. Postmodernism is a reaction against modernity. The exploration of cultural ideology and feminist perspectives is a significant element of postmodernism. Postmodern ideology is the way for a successful feminism. Postmodernism and feminism are corresponding to each other.

It focuses on the term magical realism used by Carter to attack and expose the authority of male British ruling classes, their dominant culture and exposed realistic pictures of society. It also focused on the life and exploitations of women, and protest for social justice. It is imperative that the feminist discourse presented in her novels as a whole is understood by looking at her novels collectively. Her achievement to problematize the woman's position in the family unit and her attention to the fissures and gaps in the structures and institutions of patriarchy is focused. Since Carter's novels are repositories of such a vast potential, this tries to study her novel approach to women and their scope for liberation from patriarchy. An earnest attempt has been made to trace the elements of feminism in her novels, and to examine whether her unconventional manner of speaking about women and their

experience evidence any of the peculiarities of postmodernism. Her novels, *Wise Children*, *Nights at the Circus*, *The Passion of New Eve*, *The Infernal Desire Machines of Dr.Hoffman* and *The Magic Toyshop* which have been selected for this study talk about liberty and developed a new way of thinking through the concept of magical realism. Carter dealt with an approach to feminism and the female sexuality, the myth and perceptions of contemporary society and how it challenges our understanding of female versus male sexuality and gender issues.

The main concern of Carter is emancipation of women from the clutches of men. It is desire of every woman to live free and happy life and to search her own identity. Women are always given the inferior position in the society. The society always follows the culture and tradition of the period. Almost all the culture and traditions have given inferior role to women. The women are always sufferers either in the high culture or low culture. If we see religious philosophy, women are given inferior role and considered as lower creature. The patriarchy always suppressed the women and considers her role limited within the house. There is always dominance of men over women. The structure of the society is built in such a way that, it becomes impossible for women to overcome of that structure and traditions. It is because of this suppression there aroused feminist ideology to give expression to their ideas of free women. There are many women writer expressed their ideas and thought against the oppressive nature of society. It was also impossible to them to talk directly against the social system as it is has strong political support. Therefore many feminist writers either used symbols or imagery to write against prevailing social structure. They used many literary devices like symbols, imagery, fantasy, fairy tales and the supernatural elements to write against the social structure and its oppressive nature. Angela Carter is also one such novelist who attack the British society with the help of literary device like magical realism.

In this way present study investigate, the way in which Angela Carter addresses the quest for female empowerment and subordinate

gender role. Carter challenges the culture, tradition and the female oppression in the family and how women have managed to overcome aspects of their discrimination in a male-dominated society. The concept of magical realism proved a means for female emancipation from patriarchy. Carter tried to change the attitude of the society through her female protagonist. As she was an educated woman with activist roots, she took up an interest for feminist theories and empowering narrative. In her fiction, Carter has continuously strived to attack the mythologies by which men run the society. The aim of the feminist writer is to write against the evil of the culture. Carter obviously also takes her chance to discuss sexuality and gender in culture. The artistic heritage is predominantly male while women most of the time only serve as an object of their art. In *Wise Children*, all-female performers on the surface conform to the myth of the seductive woman.

Angela Carter offers an inside look into the fraudulent suppression by a gendered society and strives for an empowerment of its victimized women. The novel suggests several solutions to achieve a better societal future in the patriarchal matrix. However, it is even more so invested in asking questions. When Carter proposes a new kind of societal model through the introduction of several characters, she remains wary of subscribing to just another ideological myth. And despite the obvious urge to break away from the society as it is, the text suggests that its author is aware of the immeasurable strength which the dominant myths of society have assumed in our collective minds. She is aware that this communal feeling brings human subjects back to a type of family. Carter definitely defends a gradual change and hopes to make her readers just a bit wiser about the world. Hence, we could say that her novels are liberating novels in that it allows its readers to develop individual myths by which to live in a better and empowered future.

In this way, Carter presents a patriarchal community that backs up male power and authority. She places her protagonist in the

middle of a patriarchal system. The patriarchal culture praises the male and ignores the needs of the female members in the family. It is the male-dominated world where all men have the right to do anything while the women must keep silent and obedient. The privacy and rights of individuals are defined according to the gender of people. Carter analyzes family as an institution in detail throughout her work. She examines the family institution in terms of the power structure and depicts male as the masculine authority. Victorian society is so certain about gender roles. Even Victorian female novelists are in a problem. That is to say, they want to be equal with men but do not want to seem unwomanly. It is an era when the female ask for equality. Gamble says, Carter takes the issue from the aspect of "femininity and female subordination as cultural constructs" She refers to the idea that women are accepted as the female gender that is constructed by society.

As Gamble explains in her book, Carter plays with the roots of the patriarchal system which constructs even individuals' identities. She points to the idea that all system is based on the superiority of the male gender which is created by sex difference. She refers to the association of power with the male individual as opposed to passivity and submission with the female. She places the rape as the climax and makes her closure with a confession of an incestuous relationship. Carter's point is to emphasize the understanding that women are exposed to make decisions and commands. She is subject to him in all senses. No matter how violent the act is, "rape is a sign of male power and authority over female" The matter is that male domination is based on sexual grounds. Carter points to the sex violence association to ensure male power in gender relations. What it conveys is about the roles of male and female genders within and outside the house.

To clarify, sex and gender are based on the power structure which gives no recognition for woman's sexuality. In line with this, all individuals are subject to the castration process which inflects identities according to genders. A woman is expected to become conformists as

the female gender even though patriarchal gendering ignores her sexuality.

She criticizes that conventional women are not even aware that they live with false identities. Their minds are fully kept with the idea of being complementary to men in some ways. They are not aware of their perceptions of sexuality. Thus they are alienated from their pure identity. Nevertheless, Carter introduces Margaret in such a way that she turns out to be a seeming conformist in the end. Thus she depicts the possible results of oppression on women. Women who are alienated from their conventional female image could reveal their desires through unacceptable ways. Thus Carter points to the fact that women are doomed to be alienated into the female image. Any heterodoxy by women causes further oppression and alienation.

To conclude, Carter object to patriarchal oppression which castrates women's sexuality to ensure male superiority. She opposes the dictation of sexual preferences because it ignores women's perception of sexuality.

Women are given no chance to explore their perceptions of sexuality. The women who are expected to become the female are alienated into false identities. They become alienated from their pure identities. That is why Carter opposed the idea of gender-based on biological sexes. She also points out the ambiguities in women's position in society through her protagonists. She specifically opposes the financial dependence of women on men. Carter simply suggests equality for females and males. She supports the idea of privacy for women to ensure freedom of sexual preference, tendency, and behavior. She gives the idea that the problem of oppression especially on women's sexuality could be worked out through independence for women and equal rights in education and the house. Thus she means to destroy the idea of gender as a social construct because it leads women into alienation.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

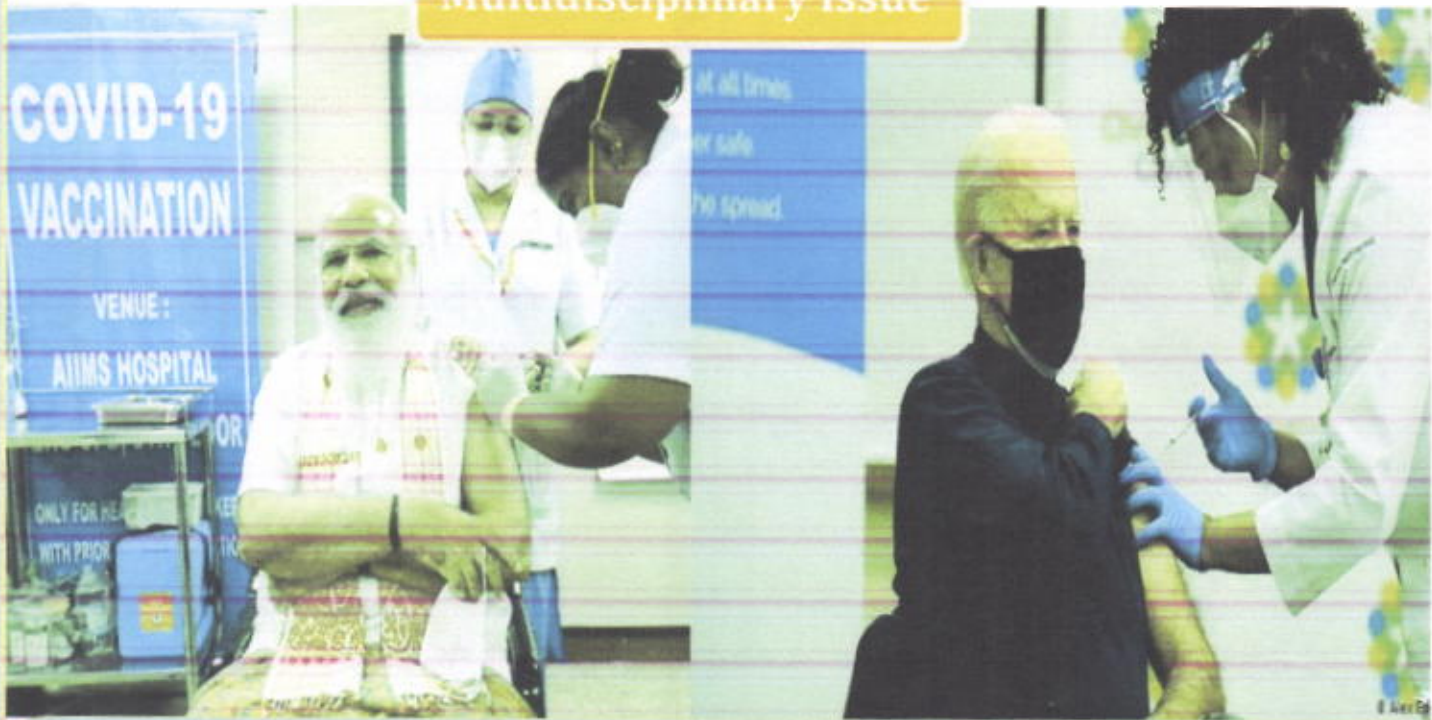
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March 2021

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 MGV's Arts & Commerce College,
 Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

तुकारामाची कविता:— एक चिंतन

डॉ. निशा जोशी

कला व विज्ञान महा. कुन्हा

ता.तिवसा, जि.अमरावती

मो. ९४२२०३६९३१, ९१७२३९३३३६

E-mail joshinsh123@gmail.com

तुकारामाची कविता अभ्यासत असतांना त्यांच्या कवितांचे काही विशेष जाणवतात ते पाहण्यापूर्वी आपण त्यांच्या काळाचा विचार करू. तुकारामांनी कविता लेखनाला प्रारंभ केला तो काळ सतराव्या शतकाचा. स्वाभाविकच त्यांच्या कवितेत तत्कालीन सांस्कृतिक ताणतणाव, तत्कालीन कौटुंबिक आणि सामाजिक पेंच व धार्मिक तणाव स्पष्टपणे आलेले दिसतात. तुकारामांच्या काळात मध्ययुग संपून आधुनिक युग सुरु होत होते. संधीकाळात होणारे स्थित्यंतर, परिवर्तन साहित्यात न उमटते तर नवल. त्याला तुकारामाची कविता अपवाद कशी राहिल. मराठी समाजातील आध्यात्मिक रितेपण त्यांना जाणवले म्हणून ते व्यापकपणे कवितेत प्रतिबिंबित झाले. परिणामी कविता अधिक आक्रमक व कडवट झाली. समाजामधील अनुभव त्यामध्ये प्रतिबिंबित झाल्याने तिला आत्मकथनाचे स्वरूप आले. असे असले तरी वैयक्तिक आणि कौटुंबिक प्रसंगाबरोबरच सामाजिक व वैश्विक पेंचही शब्दबद्ध झाले आहे. तरी त्यांची कविता तात्विक पातळीवर राहते. 'तुकोबाच्या कवितेचा विचार मात्र त्यांचे कवित्व वगळून करता येणे अशक्य आहे कारण कवित्व हेच त्यांचे भक्तीचे किंबहुना अस्तित्वाचे साधन आणि माध्यम आहे'

वेद, गीता, भागवताशी नाते:—

या तुकारामांच्या काव्याचा विचार करतांना प्रामुख्याने जाणवते ते म्हणजे वेद, गीता, भागवत यांचा उल्लेख ते खूप आदराने करतात. किंबहुना वेद-गीता-भागवत यांचेशी त्यांची कविता नाते सांगते म्हटल्यास अतिशयोक्तिहोणार नाही.

वेदा निंदी जो चांडाळ। भ्रष्ट सुतकीया खळ।

वंदाची जो निंदा करी। मातेची तो फाने पाळी।

यातील वर्म फक्त आपणच जाणतो असे मृदूल तुकोबाराय इतरांचे वक्तव्य भ्रामक ठरवितात. एवढ्या एकाच अभंगाची ग्वाही मान्य केली तरी महाराज वेद विरुद्ध नव्हते हे सिद्ध होते.' कराडकर यांची भूमिका संत तुकारामाचावरील वेदांचा प्रभाव स्पष्ट करते. वेदनिंदा करणारा चांडाळ, भ्रष्ट, सुतकी व दुष्ट होय. ज्या तिखटपण ने या निंदकांचा निषेध करतात त्यावरून ते वेदांना प्रमाण मानतात.

वेदबाहय लंड बोले तो पाषांड। त्याचे काळे तोंड संतामध्ये

वेदातील तत्वज्ञान त्यांना मान्य आहे, पण कर्मकांड नाही. फक्त पोपटपंची त्यांना अभिप्रेत नाही म्हणूनच ते पुढे म्हणतात—

वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा। येरांनी वाहावा भार माथा

वेदांचे सार सांगण्याचा त्यांचा अधिकार आपण मानतो. वेदांप्रमाणे गीतेचाही गौरव तुकारामांनी आपल्या कवितेत केला आहे. गीतेत भगवान श्रीकृष्णांनी दिलेल्या अभिवचनाचा तुकाराम जयजयकार करतात. तू अनन्यभावे माझी भक्ती कर मी तुझा योगक्षेम चालवीन हे भगवानांनी दिलेले अभिवचन आपल्याला माहित आहे. 'अवघे चि फल आले आम्हा हाता। अवघे चि अनंता समर्पिले' असे ते म्हणतात. तेव्हा गीतेतील हा निष्काम कर्मयोग तुकाराम साक्षात जगले. गीतेची शिकवण साक्षात जगणारा संत म्हणून विनोबांना तुकाराम जवळचे वाटले.

विस्वाव्या शतकात गीता साक्षात जगणाच्या विनोबासारख्या आधुनिक संताला तुकाराम आपले वाटले. श्रेष्ठ तत्वकविता असलेल्या ज्ञानेश्वरीचा ते गौरव करतात तसा भागवताचा आणि व्यासांचाही गौरव ते करतात. याचा प्रत्यय 'व्यासे सांगितले भक्ति हे चि सार। तरावया जना केले भागवत' असे जेव्हा ते म्हणतात तेव्हा येतो. तुकारामाच्या कवितेत गीतेचे आणि ज्ञानेश्वरीचे तसेच व्यासांच्या भागवताचे आणि एकनाथांच्या भागवताचे वर्म जपलेले दिसते. यावरून त्यांची कविता वेद-गीता-भागवत यांचेशी त्यांची कविता नाते सांगते याचा आपणास प्रत्यय येतो.

सत्य, अहिंसा आणि शांती:-

सत्य अहिंसा आणि शांती ही तत्वे तुकारामाच्या कवितेचा कणा आहे. परिणामी सत्य-असत्य, शांती-अशांती, हिंसा-अहिंसा यांच्यातील पुरातन द्वंद्व त्यांच्या कवितेत शब्दचित्रित झाले आहे. या द्वंद्वामध्ये तुकाराम सत्याची बाजू घेतात असत्याचा निषेध करतात, अहिंसेची बाजू घेवून हिंसेचा निषेध करतात, शांतीचा कैवार घेऊन अशांतीचा निषेध करतात. पुरातन काळापासून चालत आलेले हे द्वंद्व आहे. तुकारामांनी सत्याचा केले स्विकार व गौरव आपल्या मनात भरतो. तुकारामांची सत्यनिष्ठा सर्व कवितेत प्रतिबिंबित झालेली दिसते. 'नका काही मागे पुढे रे ठेवू खरेच बोला' असा सत्याचा वसा घ्यायला ते सांगून थांबत नाही तर 'नमो त्या वचन सत्य वदे' असे म्हणून सत्यवचनी माणसाला वंदन करतात.

खऱ्याचे पारखी येत नाही तोटा। निवडे तो खोटा ढाळे दुरी।

तुका म्हणे मज सत्याची आवडी। करिता तातडी येत नाही।

सत्य आणि सत्याभास यांच्यातला फरक तुकाराम सांगतात. लहान मुले खापर घेवून खेळतात, ती काही खरी नाणी नसतात. त्यामुळे त्या व्यवहारातून काही लाभ होत नाही. लहान मुली भातुकलीच्या खेळत लग्न लावतात, पण ती खरी सोयरीक नसते. त्याचप्रमाणे स्वप्नातील दुःखे आणि सुखे भ्रामक असतात. सामान्य मानसाला हा भ्रम जवळचा वाटतो तसे असत्य जवळचे वाटते. सत्य आणि संदेह यांच्यातील द्वंद्वामुळे तुकाराम अस्वस्थ झालेले दिसतात. लोकव्यवहारात खऱ्या-खोट्याची सर्रास भेसळ झालेली दिसते. सत्य आणि असत्य यांच्यातील फरक सांगतांना तुकाराम सत्याचा सुखाशी तर असत्याचा पापाशी संबंध जोडतात. सत्य या तत्वाचे तुकारामांच्या कवितेतील चिंतन विविधांगी आहे.

अहिंसेचा कैवार तुकाराम त्यांच्या कवितेतून घेतांना म्हणतात, 'व्याघ्राचिये भुके वधावी ते गाय। त्याचे नाव काय पुण्य' यामधून पशूहत्येचा निषेध करतात. निरपराध जनावरांना मारणाऱ्या पारध्यांचा निषेध 'श्वापदाने वधी। निरपराधे पारधी' या शब्दात करून चांडाळाची तुलना ते पारध्याशी करतात. पशूहत्या ही हिंसा आहे तसे संतांना त्रास देणे हीही हिंसा आहे. अहिंसेच्या या नकारात्मक व्याख्येबरोबरच तुकाराम तिची सकारात्मक व्याख्याही करतात. अहिंसा म्हणजे आपल्या मनातील वैर काढून टाकणे. ही वैर नसलेली अवस्था म्हणजेही अहिंसा आहे. अहिंसा आणि शांती या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. म्हणूनच तुकाराम शांतीचा महिमा आपल्या कवितेत जागोजागी वर्णन करतात. शांतीचा सुखाशी संबंध जोडतात. आणि हेच एकमेव सुख आहे असे जोर देऊन सांगतात. शांती हेच सुख असे आवर्जून सांगतात तेव्हा सुखाची कल्पना किती उदात्त आणि अलौकिक आहे हे आपल्या लक्षात येते. 'प्रसन्न दया क्षमा शांती। कई नवविधा होईल भक्ति' असे खऱ्या भक्तिचा संबंध थेट शांतीशी जोडतात.

सत्य, अहिंसा, शांती ही ईश्वराची रूपे असल्यामुळे तुकारामांना ती जवळची वाटतात. त्यांच्या कवितेतील या तत्वांचा गौरव म्हणजे ईश्वराचाच गौरव आहे. असे सर्वव्यापी ईश्वरतत्व तुकारामांच्या कवितेत केंद्रस्थानी आहे.

संत तुकारामाच्या कवितेतील तत्त्वविचार मांडतांना प्रकाश देशपांडेनी दया, क्षमा, शांती,अहिंसा यांच्यासंदर्भात संत तुकारामांचा दृष्टिकोन मांडून सगुण व निगुणांची केलेली चर्चा स्पष्ट केलेली आहे. राम, कृष्ण आणि विठ्ठल या तीन देवता संत तुकारामांना अतिशय प्रिय होत्या असे प्रतिपादन केले आहे.

तुकारामांच्या कवितेतील ईश्वराचे रूप:-

तुकारामाच्या कवितेतील ईश्वरी रूपाचा विचार करता, त्यांच्या ईश्वराच्या सगुण आणि निर्गुण रूपातील सनातन द्वैत कवितेतही एक प्रश्नचिन्ह उभे करते.

माया ते चि ब्रम्ह ब्रम्ह तेचि माया। अंग आणि छाया तया परी।

अशी दोन रूपातील अद्वैताची ग्वाही ते देतात. संत तुकाराम हे थोर तपस्वी आणि योगी होते. त्यामुळे त्यांना ईश्वराचे निर्गुण रूप जवळचे वाटणे स्वाभाविकच आहे. 'निरंजनी आम्ही बांधिले घर। निराकारी निरंतर राहिलो आम्ही' ईश्वराच्या या निर्गुण रूपाचा त्यांना हेवा वाटतो.'तुम्ही बैसलेती निर्गुणाचे खोळे। आम्हा का हे डोळे कान दिले।' असा उपरोधिक सवाल परमेश्वराला ते करतात. ईश्वर या द्वैतात सापडल्यामुळे भक्तही या द्वैतात अडकला आहे.ईश्वरनिष्ठेच्या आड येणारा हा पेच आहे त्यामुळे सर्वच संतकवींना तो जड गेलेला आहे. निर्गुणाचे एवढे गोडवे गाणाऱ्या तुकारामांचेही सगुणाचे पारडे जड झालेले दिसते. रामकथेत आणि कृष्णकथेत रमलेले तुकाराम विठ्ठलकथेत तर सर्वात अधिक रमलेले दिसतात. विठ्ठल हे त्यांचे आराध्य दैवत आहे म्हणून त्यांची कविता सर्व अश्वनि विठ्ठलमय आहे. तुकारामांचा विठ्ठल हा या स्वप्नसृष्टीचा नायक आहे. राम, कृष्ण, विठ्ठल या सगुण रूपासोबत चराचरात व्यापून राहिलेल्या निर्गुण रूपातूनही ईश्वरतत्वाशी संवाद साधणाऱ्या तुकारामांच्या कवितेतील विश्वभाव आपल्या नजरेत भरतो. विश्वभावाप्रमाणे समत्वभाव हाही त्यांच्या कवितेचा एक महत्वाचा पैलू आहे. ईश्वराने निर्माण केलेल्या या विश्वात मुळात कोणताच भेद नाही, कोणतीही असमानता नाही. सामाजिक समताही या व्यापक वैश्विक समतेचेच अंग आहे. तुकारामांच्या कवितेतील आणि एकूण संतकवितेतील सामाजिक समतेचे हे स्थान लक्षात घेणे आवश्यक आहे. आपल्या भक्तीच्या बळावर मानव क्षुद्रत्वावर, पशुत्वावर मात करून ईश्वररूप होवू शकतो. संत तुकारामांनी समाजाला जागृत करण्याच कार्य केले. समाजातील 'देव' या संकल्पनेचे अंधश्रद्धेत रुपांतर होवू न देता समाजाचा विवेक जागृत ठेवला.या बाबत पठाण म्हणतात,'तुकोबांनी श्रद्धेच्या या पाऊलवाटेवरचा गतिरोधक विवेकाचा निकष लावून एकेश्वरवादाचा पुरस्कार केला.हा निकष म्हणजे भाव आणि विचार यांचा समन्वयच होय'³

तुकारामांची भक्त प्रतिमा व संत प्रतिमा:-

तुकारामांच्या कवितेत भक्त प्रतिमेची अनेक रूपे साकार झालेली आहे. ईश्वर-भक्ताचे नाते वर्णन करतांना भक्त प्रतिमेला अनन्यसाधारण महत्व दिले. ईश्वराला स्वर्गातून खाली आणून आणि माणसाला पृथ्वीवरून वर उचलून या दोघांची एकरूपता साधणारी भक्ताची ही प्रतिमा मध्यस्थाची प्रतिमा आहे असे जाणवते. 'भक्ती तो कठीण शुलावरील पोळी। निवडे तो बळी विरळा शूर' या मार्गाने येणारा माणूस इतका नागवला जातो की, त्याची लंगोटीही रहत नाही, असे तुकाराम म्हणतात. मुळामध्ये निरपेक्ष भक्ती हीच खरी भक्ती, निरपेक्ष भक्तच देवाला आवडतो. 'काही न मागे कोणासी। तो चि आवडे देवासी।' असे तुकाराम म्हणतात. पण अशा भक्ताला तोच तारतो. तो त्याच्या भक्ताला एकटा पाडत नाही.

मागे पुढे उभा राहो सांभाळित। आलिया आघात निवारवे।

योगक्षेम त्याचे जाणे जडभारी। वाट दावी कर धरुनिया।

निरपेक्ष भक्ताप्रमाणे भोळा भक्तही ईश्वराला जवळचा वाटतो. संत तुकाराम म्हणतात, हा ईश्वर भक्तांचा दास आहे, त्याने धर्मराजाच्या घरी उष्टे काढले. भक्तासाठी ईश्वर वाटेल ते करायला तयार असतो. बळीसाठी तो द्वायपाल झाला, अर्जुनाचा सारथी झाला, पुंडलिकासाठी विटेवर उभ राहिला. असा भक्ताचा महिमा संत तुकाराम सांगतात. नारदासारख्या भक्ताची थोरवी सांगतांना संत तुकाराम म्हणतात, त्याचा हट्ट पुरविण्यासाठी ईश्वराने क्षीरसागर निर्माण केला. या पारंपारिक भक्त प्रतिमांची महती गात तुकाराम या प्राचीन भक्त परंपरेशी आपले नाते जोडतात. डॉ. यशवंत पाठक तुकारामाच्या अभंगाबद्दल सांगतांना म्हणतात, 'तुकारामाच्या दृष्टीने कवित्व हाच पांडुरंगाचा प्रसाद आहे. कविता ही त्यांचा श्वास आहे. जे जे बोलतील ते अनुभवाचे अंग आहे. त्यामुळे तुकारामांना बघायचे ते त्यांच्या अभंगामधून' यावरून ईश्वर-भक्त नात्याचा किती वेगवेगळ्या अंगांनी विचार केला हे लक्षात येते.

भक्त प्रतिमेप्रमाणे संतप्रतिमाही तुकारामांच्या कवितेत प्रभाविपणे चित्रित झालेली आहे. तुकारामांनी आपल्या कवितेत जागोजागी संतांचा महिमा गायला आहे. संत हे ईश्वराचे चालते बोलते मानवी रूप आहे. संत ही निष्कलंक अशी विशुद्ध प्रतिमा आहे. या प्रतिमेला एक उच्च नैतिक आणि आध्यात्मिक अधिष्ठान लाभलेले आहे. संत तुकारामांनी त्यांच्या कवितेत या संत प्रतिमेचा परोपरीने गौरव केलेला आहे. ते केवळ मराठी कविंचा गौरव करून थांबत नाही तर हिंदी संतकवींचाही आत्मियतेने गौरव करतात. मराठीतील आद्य संतकवी असलेल्या ज्ञानेश्वराविषयी त्यांना नितांत आदर आहे. 'काय ज्ञानेश्वरी उणे। तिही पाठविले धरणे' अशी कृतज्ञता ते व्यक्त करतात.

ज्ञानियांचा गुरु राजा महाराव। म्हणती ज्ञानदेव ऐसे तुम्हा।

मज पामरा हे काय शोरपण। पायाची वहाण पाया बरी।

असे नम्रतेने ते म्हणतात. ज्ञानेश्वरांनी मराठी कवितेचा पाया रचला आणि तुकारामांनी त्यावर कळस चढवला. संत निवृत्ती, सोपान, मुक्ताबाई यांचाही भावपूर्ण उल्लेख कवितेत करतात. चांगदेवाचाही उल्लेख करतात. नामदेवांचे व तुकारामांचे नाते जिव्हाळयाचे होते. 'पहा जनाई सुंदर। तेथे देव पाणी भरी।' अशी दाद तिच्या भक्तीला देतात. एकनाथांना तर जीवाच्या जीवना म्हणतात. कबीर, मीराबाई, रोहिदास या हिंदी संतकवींचा गौरवाने उल्लेख करतात. देवाजवळ धर्मभेद, जातीभेद नाही असे त्यांच्या कवितेतून आवर्जून सांगतात.

तुकारामांनी या संत प्रतिमेला शह देणारी ढोंगी संतांची प्रतिमाही कवितेत शब्दचित्रीत केली आहे. त्यामधील उपरोध वाचकांचे लक्ष वेधून घेतो. सतराव्या शतकातील या धार्मिक अनाचाराचे वास्तववादी चित्रण करणारी तुकारामांची कविता ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे. आपल्या समाजाचे होत असलेले अधःपतन तुकारामांना सहन होत नव्हते. म्हणून त्यांनी अनप्रवृत्तीवर कडाडून हल्ला केला.

कौटुंबिक जीवनाचे प्रतिबिंब:-

संत तुकारामांच्या कवितेत समाजाचे प्रतिबिंब पडले आहे, तसेच त्यांच्या कौटुंबिक जीवनाचे प्रतिबिंब पडले आहे. संतकवितेत संतकवींपैकी नामदेव आणि तुकाराम यांच्याच कविते कौटुंबिक पेच व्यक्त झाला आहे. परिणामी त्यांच्या कवितेला वेगळे महत्व प्राप्त झाले आहे. तुकारामांची आत्मकथा ही शोककथा आहे. ती दैन्य दारिद्र्याची, हालअपेष्टांची, अपमान अवहलनाची आणि सामाजिक अन्यायाची दुःखद कहाणी आहे.

कोणाची बाईल होउनिया वोढु। संवसारी काढू आपदा किती।

काय तरी देउ तोडितील पोरे। मरती तरी बरे।

अशी आपल्या संसाराची व्यथा त्यांची बायको सांगते. ही उपासमारीची कहाणी सांगतांना म्हणते की,सगळे घर कंगाल झाले आहे. हा नवरा घरात धान्याचे पोते आणले तरी पोराना ते खाऊ देत नाही तर ते वाटून टाकतो. तुकारामांवर सामाजिक अन्यायही खून झाला. गावातील लोकांनी तुकारामांविरुद्ध आरोप करून फिर्याद केली. त्याचा निकाल तुकारामांच्या विरुद्ध लागला. आपला गाव आपल्यावर उलटला म्हणून तुकारामांना फार वाईट वाटले.

काय खावे आता कोणीकडे जावे। गावात रहावे कोणयाबळे।

कोपला पाटील गावचे हे लोक आता घाली भीक काण मज।

असे फार दुःखी अंतकरणाने ते म्हणतात. कुटुंबाला थारा नाही आणि सुख नाही तसेच गावातही थारा नाही. तुकारामांच्या अभंगातून तुकारामाचे नाव काढून टाकले याचाही त्यांना त्रास झाला. तुकारामांच्या अभंगाच्या वहया डोहात बुडविल्या हा प्रसंग म्हणजे त्यांच्यावरच्या अन्यायाचा कळस होता. त्यांच्या आत्मकथेतून दुःखाची जाणीव तीव्रपणे व्यक्त होत असली तरी ते एका संतकवीचे, महाकवीचे दुःख आहे. म्हणून ते वैयक्तिक असले तरी प्रातिनिधीक स्वरुन धारण करते. सोबतच संखाचा हुंकार देखील ती देते.दुःख आनंदाच्या द्वैताची तुकारामांच्या कवितेला आहे. या दोन्ही द्वैतातील ताणतणावामुळे तुकारामांच्या कवितेला वेगळीच गहराई प्राप्त झाली आहे. त्यांच्या कवितेबद्दल खंदारकर म्हणतात की, 'एखादी उपवर मुलगी वरासह वराकडील सर्व मंडळींना एकमुखाने जशी पसंत पडावी त्याप्रमाणे श्री तुकोबांचे महत्व सर्वांना मान्य झाले आहे. याचे कारण संतपणाला आवश्यक व आदर्शभूत असे सर्व गुण त्यांच्या ठिकाणी होते. भगवंताचे ठिकाणी जसे ईश्वरत्व, धर्म, यश, औदार्य, वैराग्य व ज्ञान हे षडगुण त्याप्रमाणे तुकारामांच्या ठिकाणी पारमार्थिक षडगुण होते.' त्यांची वचन आजही आपल्याला अंतर्मुख करतात. यावरून आजच्या काळातही त्यांची कविता किती उपयुक्त आहे ते पटते.

संदर्भ

१. चित्रे दि. पु., 'पुन्हा तुकाराम', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, दु. आ. १९९०, पृ. ६
२. कराडकर बंडातात्या, मोकळ शै. ज्ञा. (संपा.) जगद्गुरु श्री. संत तुकाराम महाराज स्मारक ग्रंथ, जिजाउ ग्रंथालय प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, फे. २००९ पृ. २७०
३. कानडे मु. श्री. संपा. अंबाडे विजय, 'जगद्गुरु श्री संत तुकाराम महाराज ४०० वा जन्मोत्सव सोहळा विशेषांक', पिंपरी चिंचवड समाचार, पुणे वर्ष २६, अंक १६८, फेब्रु. २००८ पृ. २४
४. पाठक यशवंत डॉ. 'तुकारामांचे अभंग', साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९५, पृ. ९-१०
५. खंदारकर शंकर, 'श्री तुकाराम महाराज गाथाभाष्य' भाग २, प्रका. श्री साधू महाराज संस्थान, उंबरखेड, जि. यवतमाळ, प्रथमावृत्ती, १९६२, पृ. १०

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

ASHTI TALUKA SHIKSHAN PRSARAK MANDAL'S

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti

Tal. Ashti Dist. Beed - 414203 (M.S.)

Accredited by NAAC @ B⁺⁺ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015 Certified, Green Audited College

& Maharashtra Itihas Parishad

A Three-Day Interdisciplinary International Webinar

CERTIFICATE

This is to certify that Prof /Dr Dr.Smita Jadhao
Form Arts and Science College,Kurha

Participated actively in A Three-Day Interdisciplinary International Webinar Organized by Akhil Maharashtra Itihas Parishad and Adv BD Hambarde Mahavidyalaya, Ashti as a joint venture from 12th to 14th June 2020.
His/Her research paper with title महात्मा गांधीच्या रचनात्मक कार्याची कर्मभूमी -सेवाग्राम आश्रम was published online in B Aadhar, a peer-reviewed, indexed, multidisciplinary international research journal.
Hence certified.

Dr. Satish Kadam
President, AMIP

Dr. Shivraj Bokade
Secretary, AMIP

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Dr. Ravi Sathbhai
Local Secretary, AMIP

Dr. Sopan Nimbore
Principal, ABDHM, Ashti

CRITERION III- Research, Innovation and Extension

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.

Sessoin 2021-2022

session. 2020-21 2021-22

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCV)305

July -2021

**Impact of Race, Caste, Class and Religion on
Indian and International Society**

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr Nitin A. Mathankar
Executive-Editor
Principal,
Late Vasanttrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar
Editor
Organizing Secretary
Department of Sociology
Late Vasanttrao Kolhatkar
Arts College, Rohana

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2021

ISSUE No- 305 (CCCV)

**Impact of Race, Caste, Class and Religion on
Indian and International Society**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor :

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr Nitin A. Mathankar

Executive-Editor

Principal,

Late Vasant Rao Kolhatkar Arts College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar

Editor

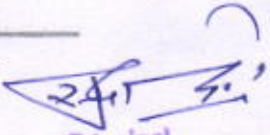
Organizing Secretary, Department of Sociology
Late Vasant Rao Kolhatkar Arts College, Rohana

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

19	पी. एन. पनिकर केरळ ग्रंथालय चळवळीचे पितामह श्री. सखाराम बी. हारकळ /श्री. दत्तात्रय पी. पवार	95
20	प्राचीन विदुषांचे सांस्कृतिक वैभव कुंडिनपूर (कौंडण्यपूर)—एक ऐतिहासिक अध्ययन डॉ.स्मिता म.जाधव	99
20	जात,वर्ग आणि धर्माचा स्त्रियांवरील प्रभाव प्रा. रमेश एम. भगत	105
21	“श्रीमंत मालोजीराजे यांचे रयत शिक्षण संस्थेच्या वाटचालीतील योगदान” प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	107
22	संगीतात कानसेनांचे महत्व प्रा. ज्ञानेश्वर बोपीलवार	111
23	जाती वर्गाचा आणि धर्माचा राजकारणावर होणार परिणाम डॉ. अजय पी.बोरकर	114
24	सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रियामे महिला आंदोलन की भुमिका मनविंदर की भामरा /डॉ. म.वा.पी. डब्लू	120
25	Kiran Desai's Identity Crisis In The Inheritance Of Loss Sushma Mahato /Dr. Omprakash Tiwari	124
26	“Study Of Impact On Tax Revenue Before And After Gst (Goods And Services Tax) Implementation In Sangli District” Dr. Sharwari Sharad Kulkarni	129
27	Religion, Culture, and Caste impact of Modern India Dr.Nitin A.Mathankar	136
28	Dr. Babasaheb Ambedkar's Concept Of "Dhamma" Dr. Manohar Kumbhare	141
29	Role of Digital Erain Social Work Education Dr. Baba P. Shambharkar	145
30	Transformation of Regional Identities: A Study of Anita Nair's The Better Man Mrs.Rita Shewale	151
31	Impact of Caste,Class, And Religion On InterCaste Marriage Dr.Sucheta V. Parkar	154
32	Impact of Caste on National and International society Ms. Priya	160
33	Origin of Khayal Style And It's Development Mrs.Uttara Ratansing Tadavi	164
34	Role Of Yoga For Stress Management Prof.Dr. Shaikh Musabhai Imambhai	166
35	Socio-Economic Condition, Development and Reservation : A Case Study of Muslim Exclusion In The State of West Bengal Rakib Ali Molla	169
36	Literarture On Crises Caused By Nature Dr. Mamata Fuke	173
37	Fresh Water Fishes of Tapi Region of Jalgon District Maharashtra Dr.Hanumant Gopalrao Sadafule/Dr. Sadashiv Hanamant Waghmare	180

**प्राचीन विदर्भाचे सांस्कृतिक वैभव कुंडिनपूर (कौंडण्यपूर)—एक ऐतिहासिक
अध्ययन**

डॉ.स्मिता म.जाधव

इतिहास विभाग प्रमुख कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा ता.तिवसा,
जि.अमरावती.

Mob.8208865157, 9764291038 ,Email- smitamohod15@gmail.com

गोपवारा :-

महाराष्ट्रातील एक समृद्ध आणि संपन्न प्रवेश म्हणजे विदर्भ होय. विदर्भ हा प्राचीन काळापासून वैभवसंपन्न होता. प्राचीन काळात आर्यावर्त व दख्खन यांना जोडण्याचे कार्य प्रामुख्याने विदर्भाने केले. प्राचीन काळात विदर्भाची राजधानी कौंडण्यपूर (कुंडिनपूर) होती. आज अमरावती व वर्धा जिल्ह्याच्या सीमेवर स्थित असणाऱ्या कुंडिनपूर (कौंडण्यपूर) प्रसिद्ध वरदा (वर्धा) नदीच्या तटावर वसलेले आहे. कौंडण्यपूर हे आज २०००-२५०० लोकवस्तीचे खेडे आहे. असे असले तरी ते भारताच्याच नव्हे ती जगाच्या नकाशावर एक पुरातत्वीय स्थळ म्हणून प्रसिद्ध आहे. कौंडण्यपूर येथे उत्खनन झाले त्यावेळी अवशेष आढळले त्यावरून येथे एक प्राचीन संस्कृती होती हे स्पष्ट होते.

बीजशब्द (key words):-

महाराष्ट्र, विदर्भ, कौंडण्यपूर, पुरातन, प्राचीन, उत्खनन, वरदा, पुरातत्वशास्त्र, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, वन्हाड, कौंडण्य, शिलालेख, नगर, पांढरीची टेकाड, देवालय, पुरातत्वेत्ते, देवनागरी, अवशेष, भौगोलिक इ.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रातील एक समृद्ध भौगोलिक प्रदेशाचा व ऐतिहासाचा वारसा असणारा सांगणारा प्रदेश म्हणजे विदर्भ होय. प्राचीन काळापासून तर अर्वाचिन काळापर्यंत विदर्भाच्या सांस्कृतिक इतिहास अंत्यत वैभव संपन्न आहे. विदर्भ या सारस्वतांच्या भूमीवर प्राचीन काळापासून मौर्यांपासून ते मध्ययुगीन काळातील यादवांपर्यंत अशा सर्वच राजवंशांनी राज्य केले. त्यामध्ये मौर्य, शुंग, सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, गोंडराजे, भोसले, निजाम यांचा समावेश होतो. याचा उल्लेख आपणास इतिहासाच्या संदर्भ ग्रंथातील पृष्ठांवर दिसतात. विदर्भाला "विदर्भ" हे नाव विदर्भ नावाच्या प्राचीन काळातील एका राजाच्या नावावरून पडले. हा विदर्भ प्राचीन काळापासून वैभवसंपन्न होता. प्राचीन काळामध्ये आर्यावर्त व दख्खन यांना जोडण्याचे काम विदर्भाने केले. उत्तरेला नर्मदा, पश्चिमेस जळगांव, धुळे, भुसावळ, दक्षिणेस कृष्णा नदी, पूर्वेस कोसल म्हणजे आजचे छत्तीसगड इथपर्यंत पसरलेल्या भागास विदर्भ असे म्हणत. विदर्भाच्या या भौगोलिक सीमांमध्ये निरनिराळ्या कालखंडात बदल होत गेलेत. वर्धा, नागपूर, भंडारा, गडचिरोली, गोंदिया, चंद्रपूर, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, यवतमाळ हे आजच्या विदर्भातील जिल्हे म्हणजे विदर्भाचे वैभवच म्हणता येईल. भारताच्या निरनिराळ्या काळातील राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण यावर विदर्भाने आपली अमीट छाप सोडलेली आहे. आजच्या विदर्भातील अमरावती जिल्हा हा सांस्कृतिक दृष्ट्या वैभवसंपन्न असून याच जिल्ह्यात आज कौंडण्यपूर ही प्राचीन विदर्भाची राजधानी वसलेली आहे. आजच्या विदर्भातील अशी अनेक स्थान आहेत की, ज्याचा फार मोठे ऐतिहासिक महत्व आहे. त्यात रामटेक, पवनार, सालबर्डी, इ. यातीलच एक म्हणजे

कौंडण्यपूर होय. कौंडण्यपूर या गावाचे नाव जरी उच्चारले तरी निमिषार्धात आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो तो महाभारताचा काळ.

विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यात स्थित असलेले कौंडण्यपूर म्हणजेच प्राचीन काळातील कुंडिण्यपूर हे आता निर्विवाद सिध्द झाले आहे. प्राचीन विदर्भातील अतिशय पुरातन आणि ऐतिहासिक गाव म्हणजे कौंडण्यपूर हे आहे. आज छोटेसे खेडे असले तरी या छोट्याश्या खेड्यातच प्राचीन विदर्भाचा सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध असलेला वारसा दडलेला आहे. हे ठिकाण अमरावती आणि वर्धा जिल्ह्याच्या सिमेवर असून ते अमरावती जिल्ह्यात स्थित आहे. प्रसिध्द वरदा (वर्धा) नदीचा तटावर असलेले हे ऐतिहासिक स्थळ, देवस्थान, तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिध्द आहे, पर्यटन केंद्र म्हणून नावारुपाला येत आहे.

पौराणिक काळातील चार स्त्रियांचे माहेरघर म्हणून कौंडण्यपूरची ख्याती आहे. रघुकुलाचे मुळपुरुष सगरपत्नी केशिनी, श्रीरामचंद्राचे आजोबा अज यांची पत्नी इंदुमती, नल राजाची पत्नी दमयंती, कृष्णपत्नी रुक्मिणी यांचे कौंडण्यपूर हे माहेरघर होते असा उल्लेख मिळतो. म्हणजेच कौंडण्यपूर हे अतिप्राचीन आहे. हे लक्षात येते, कौंडण्यपूरचे अतिप्राचीनत्व लक्षात घेता आणि ऋग्वेद हा भारतातील सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहे. हे लक्षात घेतल्यास वेदांमध्ये विदर्भाचा कुठेच उल्लेख नाही या संदर्भात "वन्हाडचा इतिहास या ग्रंथात या. मा. काळे लिहितात, "कुंडीन अथवा कौंडिण्य ऋषीच्या नावावरून या नगरीस कौंडिण्यपूर नाव पडले. या ऋषीच्या उल्लेख बृहदारण्य उपनिषदात येतो, तसेच प्रश्नोपनिषदात विदर्भ देशाच्या भार्गवाचे नाव आले आहे. कुंडिनपूरलाच विदर्भपूर या नावाने संबोधतात असत."

कौंडण्यपूर नावाचे आजचे २०००-२५०० लोकवस्तीचे खेडे आहे आणि भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या नकाशावर ते एक पुरातत्वीय स्थळ म्हणून प्रसिध्द आहे. अशा या कौंडण्यपूर बद्दल महाविद्यालयात इतिहास विषयाचे अध्ययन करित असतांना प्राचीन इतिहास जाणून घेण्याची उत्सुकता निर्माण झाली. त्या उत्सुकतेपोटीच अनेक वेळा आषाढ, कार्तिक कौंडण्यपूरच्या इतिहास जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कौंडण्यपूर बद्दल प्रचंड उत्सुकता मनात असताना मी ज्या कला व विज्ञान महाविद्यालय कुन्हा येथे इतिहास विषयाच्या अध्यापनाचे कार्य करित आहे. कुन्हा येथून १० कि.मी. अंतरावर असणारे कौंडण्यपूर मध्ये माझ्या महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या कार्यक्रम अधिकारी या पदाची जबाबदारी पार पाडत असतांना कौंडण्यपूर येथे महाविद्यालयाचे सतत तिन वर्षे १० दिवसीय शिबीर घेतले. या निवासी शिबीरात मी माझे रासेयो चे कार्य करित असतांना मला या ठिकाणी असणारा वैविध्यपूर्ण भौगोलिक प्रदेश, या ठिकाणी नगरात प्रवेश करतांना दिसणारी पांढरीची टेकाड, आणि विविध मंदिरे यांचे बद्दल अधिक जाणून घेण्याची जिज्ञासा निर्माण झाली, अधिक खोल विचार करित असतांना कळले की, या पांढरीच्या टेकाडांनीच तर अनेक पुरातत्वशास्त्रज्ञांचे लक्ष कौंडण्यपूरकडे वळले कारण जिथे अशी पांढरीची टेकाड आहेत तिथे प्राचीन संस्कृती अस्तित्वात होती. यासंबंधी विवेचन करतांना श्री क्षेत्र कौंडण्यपूर (विदर्भ) काल, आज व उदया या पुस्तकात श्रीपाद केशव चितळे लिहितात, "प्रथमदर्शनी पाहता कौंडण्यपूर मोठे भकास गांव वाटते. कारण येथे पांढरीच्या टेकड्या सर्वत्र विखुरलेल्या दिसतात. पांढरीची टेकाड गावात असणे याचा स्पष्ट पुरातत्वीय अर्थ आहे की, गांव अत्यंत प्राचीन आहे. अशा प्राचीन टेकड्या असलेल्या गावात अनेक वर्ष, मानवी वसाहत नांदत होती असा त्याचा अर्थ होतो मानवाच्या दैनिक चहाळामुळे अशा टेकड्या उत्पन्न होतात. या पांढरीच्या टेकाडांच्या अस्तित्वामुळेच कौंडण्यपूर येथे जागतिक दर्जाचे विस्तृत उत्खनन करण्यात आले."^१

सर्व प्रकारच्या वेगवेगळ्या समाज बांधवांनी बांधलेली मंदिरे व मंदिराचा समूह वर्षा नदीचे विहंगम व देखणे रूप आणि शिलालेख यांचे दर्शन घेता आले. यातीलच एक जमेची बाजू म्हणजे इतिहासतज्ञांनी येथील शिलालेखांचा लावलेला शोध त्याचाही अन्य इतिहासकारांच्या आणि पुरातत्व शास्त्रज्ञांचा लेखणीतून अर्थबोध झाला, तसेच कौंडण्यपूरच्या ग्रामवासी यांचे कडूनही या गावाची माहिती मिळत गेली. तसेच भगवंत श्रीकृष्णांनी येथील राजकन्या रुक्मिणीचे अपहरण केले अशी कथा सुध्दा येथील ग्रामवासियांकडून कळली.

कौंडण्यपूरचा शिलालेख :-

कौंडण्यपूरचे प्राचीनच आज सर्वांनी मान्य केले आहे. कौंडण्यपूरचे पुरातत्वीय महत्व सर्वप्रथम १९२८ मध्ये आत्माराम रावजी देशपांडे यांनी ओळखले व त्यानंतर अनेक पुरातत्वशास्त्रज्ञांचे लक्ष कौंडण्यपूरकडे आकर्षित केले. पूढे १९३६ मध्ये रावबहादूर के.एन. दिक्षित यांनी या ठिकाणी आढळलेल्या पुरावशेषांचा तौलनिक व चिकीत्सक अभ्यास केला. त्यानंतर मोरेश्वर दिक्षित यांनीही अभ्यास केला. १९९५ ते २०००च्या सुमारास कौंडण्यपूर येथील एका शिलालेखाचे अत्यंत काळजीपूर्वक वाचन श्री. श्रीपाद केशव चितळे यांनी केले. यासाठी त्यांना प्रा. डॉ. सुरेश डोळके आणि डॉ. म. रा. जोशी यांचे सहाय्य लाभले. हा शिलालेख देवनागरी लिपीमध्ये तो इ.स. १३ व्या अथवा १४ व्या शतकातील असावा असे मत वरील संशोधकांनी अभ्यासांती दिले आहे. या शिलालेखाबद्दल प्रस्तुत संशोधनात पांढरीच्या टेकाडांकडे वळलो. विचार करणे आवश्यक आहे. शिलालेख त्यावेही देवालयाचा जो परिसर आहे, त्याच्या उत्तरेकडे पायऱ्यांच्या बाह्यभागी विणला होता. आता मात्र तो प्रवेश मार्गावरील भिंतीत चिणून ठेवला आहे. या शिलालेखाच्या ११ ओळी कोरलेल्या आहेत. संत साहित्याचे अभ्यासक डॉ. म. रा. जोशी यांचे मत हा शिलालेख दानपट्टिका (भूमीदान) असावी, तर डॉ. दिक्षित यांचे मत ह्या शिलालेखातील मजकुराचा संबंध तेथील समाधीशी आहे. शिलालेख देवनागरी लिपीत आहे. श्री. चितळे यांनी श्री क्षेत्र कौंडण्यपूर (विदर्भ) काल, आज व उदया या पुस्तकात प्रस्तुत शिलालेख दिला आहे. ती मी जसा हा तसा येथे संदर्भ देत आहे.

“श्री ग ण (ण) शा य न मः ..... ओळ क्र. १
 वि ज पा (ळ) यति..... आनंद ..... ओळ क्र. २
 दे व (स्था) न ..... विभूती..... ओळ क्र. ३
 श्री द त्ता ( ) य अत्री प यं त .....
 ओळ क्र. ४ मु वी अ न्ना सा (ठी) च (श) रण .....
 ओळ क्र. ५ ख द व व जी चु ची पा ळ
 सांगत (सम्राट) ओळ क्र. ६ क दं वि नि वा सी निरजक्ष .
 ..... ओळ क्र. ७ दी प न स म यी शी ध
 म ..... ओळ क्र. ८ की त र्न (निवर्त (न)
 थळी (स्थळी) मातृपितृ ..... ओळ क्र. ९ पु न्या सा ठी चं न
 द न विजेयेते ..... ओळ क्र. १०”

अर्थात कौंडण्यपूरचा हा ११ ओळींचा मराठी संस्कृत अशा देवनागरी लिपीतील शिलालेख कौंडण्यपूरचा प्राचीनतेवर प्रकाश टाकतो यात असे नमूद आहे की, “शशीपाल नावाच्या सामंताने निर्जला एकादशीच्या उदयापन समयी मातृपितृ पुण्योपचारासाठी जमीन शेतकऱ्यांना दान करण्यासाठी दिली आहे.” असे इतिहास संशोधक श्री. चितळे, डॉ. जोशी आणि डॉ. शेळके यांनी वाचला परंतु हे अंतिम संशोधन नाही. असे आग्रहपूर्वक सांगून त्यामुळे ते नवसंशोधकांना

आवाहन करतात की, या शिलालेखाचे वाचन करून नविन संशोधन इतिहास संशोधकापूढे ठेवावे आणि त्याचे पुनर्लेखन व्हावे असे सांगतात. कौंडण्यपूरचा हा शिलालेख आणि इतर दोन शिलालेख हा खरोखरच आपला सांस्कृतिक ठेवा आहे. इ.स.च्या १३ व्या शतकातील असलेल्या या शिलालेखाची प्राचीनता ७०० वर्षे उरते.

कौंडण्यपूरचे अतिप्राचीनत्व :-

काही संशोधक आणि पुरातत्ववेत्ता अभ्ययनाअंती नगरीची प्राचीनता थेट महाभारत काळापर्यंत व त्या आधीच्या काळापर्यंत नेताना दिसतात. त्याला कारणही तसेच आहे. म्हणजे हे नगर अतिप्राचीन आहे हे विधान पटवून देणे त्याला वाव आहे. प्रस्तुत संशोधनात यापूर्वी पांढरीच्या टेकाड्यांचा उल्लेख केला आहे. कौंडण्यपुरात प्रवेश करतांना पांढरीच्या टेकाड्या दिसतात त्या मानवी वसाहतीच्या निदर्शक आहे. म्हणूनच तेथे कौंडण्यपूरचे उत्खनन सांस्कृतिक ठेवा म्हणून उत्खनन करण्यात आले. या उत्खननात तांबडी मडकी, त्याचे तुकडे आढळलीत. पुरातत्व शास्त्रज्ञांच्या मते कौंडण्यपूरचा सर्वात प्राचीन थर, महापाषाणयुगीन मानवाचा असला पाहिजे, महापाषाण युग म्हणजे २५०००ते३०००० वर्षापूर्वीचा काळ महापाषाण युगीन मानवी वसाहत विदर्भात आढळलेली आहेत. त्यातीलच एक म्हणजे कौंडण्यपूर होय. कारण कौंडण्यपूरच्या उत्खननातील आढळलेल्या अवशेषांवरून हे सिध्द होते. "कौंडण्यपूरच्या उत्खननाचा थर क्र. ५ ते ८ मध्ये मौर्य काळातील वस्तु आढळून आल्या. या काळातील नाणी, मडकी, मणी, अवजारे, हत्यारे असे सर्व पुराण शेष आढळले. म्हणजे आजपासून २३०० वर्षापूर्वी मौर्य काळात कौंडण्यपुरात मानवी वसाहत होती हे सिध्द झाले. या काळची अनेक मृदभांडी, त्याचे विविध प्रकार उत्खननात आढळते त्यात मातीच्या कळशा, पाणी साठविण्याची मोठी भांडी, गोलबुडाची भांडी, पणत्या (दीप) धान्य संचय कुंभ तोटीची भांडी असे सर्व आढळले."

भाजलेल्या मातीच्या विविध वस्तु, विविध धातुंच्या वस्तु (लोखंडाच्या वस्तु) तांब्याच्या वस्तु, शंखाच्या विविध वस्तु, दगडाच्या वस्तु, धान्याचे पुरावशेष, विविध नाणी, प्राण्याच्या अस्थीचे अवशेष (गायी,मेंढया, बैल, डुक्कर, कुत्री, गाढव, हत्ती, हरिण व कासव यांच्या अस्थी) इ.अवशेष आढळले. सातवाहन कालीन वस्तुही उत्खननात आढळल्या. कौंडण्यपूरच्या विस्तृत उत्खननाचा अहवाल डॉ. मोरेश्वर दीक्षित यांनी लिहिला. त्यांनी पूढाकार घेवून जे उत्खनन केले त्यात विष्णू भित्रे, एम.आर.इनामदार, डी.आर.अमलडी, व्ही.पी.रोडे व डॉ. शहा यांनी सर्वतोपरी मदत केली.

थोडक्यात २००० ते २५०० वर्षांचे कौंडण्यपूर हया गावाचे चित्र उत्खननात स्पष्ट झाले आहे. डॉ. मोरेश्वर दीक्षित यांनी १९६२ साली हे उत्खनन भीम टेकडीवर व गावाच्या दक्षिणेस असलेल्या टेकडीवर केले. या उत्खननात २१ थर सापडले. हे २१ थराचे कौंडण्यपूर उत्खनन म्हणून प्रसिध्द आहे.

कौंडण्यपूरचा इतिहास पाहता गावाच्या प्राचीनतेचे दर्शन आपणास घडते. पौराणिक काळापासून तर मध्ययुगीन काळापर्यंत नगरीचे महत्व पटते. उत्खननात आढळलेल्या अवशेषांवरून कौंडण्यपूरचे अतिप्राचीनत्व लक्षात येते. येथे आढळलेले फार मोठ्या प्रमाणावरील अवशेष हा स्वतंत्र अभ्ययनाचा आणि विस्तृत विषय आहे.

वर्तमान युगातही कौंडण्यपूर हे भाविकांचे श्रध्दास्थान आहे. येथे विठ्ठल- रुक्मिणी मंदीर, सत्यनारायण मंदिर, शिव मंदीर, दत्त मंदीर, हनुमान मंदीर, अंबिका माता मंदीर, विश्वकर्मा मंदीर विविध समाज बांधवांनी बांधलेली मंदीरे, नामदेव मंदीर, विठ्ठल मंदिर, बौध्द विहार आणि इस्कॉन मंदिर International Society for Krishna Consiousness allways या शिवाय मंदिरातील पंचमुखी महादेव, गणेशमूर्ती, हनुमानाची मूर्ती, कालभैरव, सदाराम महाराज समाधी, रामलक्षण,

शेषशायी भगवान या सर्व मूर्ती चित्ताकर्षक आहेत. दरवर्षी आषाढी, कार्तिकी महिन्यात येथे भाविक दर्शनाला येतात. त्यावेळी मोठी यात्रा भरते. त्यात पंचक्रोशीतील हजारो लोकांना रोजगार प्राप्त झालेला दिसतो. एक धार्मिक क्षेत्र म्हणून कौंडण्यपूरचा नावलौकीक असला तरी एक पर्यटन केंद्र म्हणून कौंडण्यपूरचा विकास व्हावा याकरीता या भागाच्या विद्यमान आमदार मा.अॅड. यशोमतीताई ठाकूर यांचे प्रयत्न सुरु आहेत. येथे पायाभूत सुविधा असणे आवश्यक आहे. विदर्भाची प्राचीनता सिध्द करण्याकरीता कौंडण्यपूर ऐतिहासिक स्थळ आपणास मोलाची मदत करते. ही भूमी विदर्भातील अनेक संत महात्म्यांची ही भूमी आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, गाडगे महाराज, अच्युत महाराज, लहानुजी महाराज यांच्या पदस्पर्शाने ही भूमी पुनित झालेली आहे.

प्राचीन काळापासून निरनिराळ्या ग्रंथांमध्ये कौंडण्यपूर (कुंडिनपूर) चा उल्लेख येतो. विव्दानाच्या माहितीनुसार श्रीपाद चितळे लिहितात "कुंडिनपुराइटके विशाल नगर नव्हते. पुढे मध्ययुगातही कुंडिनपूर एक शहर असल्याचे दिसते. पण मुस्लिम कालखंडात मात्र कुंडिनपुरचा कुठेच उल्लेख येत नाही."

समारोप :-

असा हा विदर्भाचा प्राचीन ऐतिहासिक समृद्ध वारसा जतन व संवर्धन करणे क्रमप्राप्त आहे. त्याकरिता कौंडण्यपूरच्या पंचक्रोशीतील लोकांच्या मनामध्ये या भूमिला संवर्धनावढल प्रेम निर्माण आवश्यक आहे, कारण हे गांव दुर्लक्षित आहे.

येथे असणारी विविध समाजबांधवांची मंदिरे हे तर कालवैभव आहेच ! दरवर्षी आषाढी, कार्तिक महिन्यात येथे हजारो यात्रेकरुंची ये-जा असते, परंतु हे क्षेत्र धार्मिक पूण्यक्षेत्रच जर आहेच पण तेच न राहता हे पर्यटनस्थळ होण्याच्या दृष्टीने परिसरामध्ये सौंदर्यीकरण व्हावे, अनेक शाखांच्या अभ्यासाकरिता स्वतंत्र ग्रंथालय उभारण्यात यावे,या बरोबरच ध्यानधारणा कक्ष, धर्मशाळांचे आधुनिकीकरण केल्यास अभ्यासकांची दृष्टी या स्थळाकडे वळेल आणि वर्धा नदीच्या विहंगम पात्रात गत कौंडण्यपूरच्या इतिहासाचे दर्शन होईल व तेव्हाच विदर्भाच्या या प्राचीन राजधानीचा व आजच्या विदर्भाच्या पंढरीचा समृद्ध इतिहासाला खऱ्या अर्थाने उजाळा मिळेल.

निष्कर्ष :-

१. महाराष्ट्रातील एक समृद्ध भौगोलिक व ऐतिहासिक वारसा असणारा प्रदेश म्हणजे विदर्भ होय.
२. प्राचीन काळात आर्यावर्त व दख्खन यांना जोडण्याचे काम विदर्भाचे केले.
३. प्राचीन विदर्भातील सर्वात पुरातन व ऐतिहासिक गांव कौंडण्यपूर होय.
४. कौंडण्यपूरची प्रत्यक्ष दिसणारी पांढरीची टेकाड ही गावाच्या प्राचीनतेची साक्ष देतात.
५. कौंडण्यपूरची येथे आढळलेल्या तिन शिलालेखांपैकी एक शिलालेख इ. सनाच्या तेराव्या व चौदाव्या शतकातील आहे ती दानपत्रिका आहे.
६. कौंडण्यपूरचे उत्खननात विविध धातू, शंख, दगड यापासून बसविलेल्या वस्तु आढळल्यात त्यावरून गावाच्या प्राचीनतेची साक्ष पटते.
७. कौंडण्यपूरची भूमी अनेक संत महात्म्यांच्या पद स्पर्शाने पुनित झालेली भूमी आहे.
८. अतिशय महत्वाचा निष्कर्ष म्हणजे हे खेडे दुर्लक्षित आहे. या गावाचा प्राची समृद्ध इतिहास दृष्टिआड गेलेला दिसतो तो लोकांना नजरेस आणून देणे आवश्यक आहे.
९. एक ऐतिहासिक पर्यटन केंद्र म्हणून या गावाचा विकास होणे आवश्यक आहे.

संदर्भटीपा :-

१. या.मा.काळे, वन्हाडचा इतिहास
२. चितळे श्रीपाद केशव श्री क्षेत्र कौडण्यपूर- काल, आज व उद्या, पृ.क्र.९
३. कित्ता पृ.क्र. ८५
४. श्री क्षेत्र कौडण्यपूर महात्म्य विशेषांक - वर्ष २०१५

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१. काळे या.मा. वन्हाडचा इतिहास
२. श्रीपाद केशव चितळे, कौडण्यपूर (विदर्भ) काल, आज व उद्या
३. श्री क्षेत्र कौडण्यपूर महात्म्य विशेषांक २०१५

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact
Factor
7.149

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

Aug 2021

Address

• Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR - PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Dr.Sarala R.Menon	Standardization and Globalization of Communicative Competency of ESL	1 To 4
2	Uttam B. Chougale, Pravin R. Kharade , Hemant V. Chavan, Rajan S. Kamble & Savita R. Dhongade	Synthesis of 1,3-Diaryl Substituted Pyrazole Based Curcuminoids as Potent Antibacterial Agents	5 To 10
3	Ms. Nishi Kumar	The Relationship Between Online Teaching- Learning on The Mental Health of Bachelor of Education Students	11 To 18
4	Dr. Chandrakant S. Duple	Utility of Plyometric Training Method for Improving Explosive Power of Leg and Speed of Hockey Players	19 To 21
5	Mrunal S.Barki	Information Seeking Behaviour Models : An Overview	22 To 26
6	Dr Umesh Rathi	Effect of Aerobic Exercise on The Basket Ball Skills of Basket Ball Players	27 To 28
7	Shital Shivaji Giri	The role of Agriculture in Indian Economy	29 To 30
8	Vd. Rahul Mohan Khurangale	A Comparative Clinical Study of Edagajadi Lepa and Bhallatakadi Lepa in the Management of Dadru W.S.R to Tinea Infection	31 To 34
9	Dr. Chandrakant S. Duple	Utility of Plyometric Training Method for Improving Explosive Power of Leg and Speed of Hockey Players	35 To 37
10	Sudharkar Balu Chavan	Women Entrepreneurship Development in 21st Century in India	38 To 40
11	Dr. Pachling Somnath Kishanrao	The Role of Newspapers in Student's Life - Special Reference to Nanded City	41 To 43
12	Dr.Rajani Arunsaheb Deshmukh	A Study of Retail Market and Analysis of Consumers Buying Behaviour in Malls:With Reference to Aurangabad City	44 To 47
13	Pandit T. Kadam & Dr. Balaji G. Girgaonkar	Scheduled Tribe Pardhi Children and Their Educational Accessibility With Special Reference to Socio-Economic Status in Ahmednagar District	48 To 51
14	Dr. K. M. Desai	A Sociological Study of Marginal Farmers in Kolhapur District	52 To 54

Effect of Aerobic Exercise on The Basket Ball Skills of Basket Ball Players

Dr Umesh Rathil

M.P.Ed, Ph D, Arts and Science College,
Kurha, Dist. Amravati**Abstract:-**

Scholar being a basket player of university standard decided to conduct the study on the basket ball skill of the basket ball player the scholar selected the aerobic exercises to see the effect on basket ball skills of the players. The scholar decided to see the effect on basket ball skills of the players. The scholar decided to see. The effect of aerobic exercises on Johnson Basket ball Skills. The basket ball skill are i) throw for accuracy ii) Field goal speed and iii) Ball Dribbling test. After the administration of aerobic training on 30 basketball players it was found there is positive significant effect on basketball skills of basketball players

Statement of the Problem :

The scholar selected the problem stated as "Effect of Aerobic Exercises on Basketball Skills of baskets ball players"

Selection of the Subject :

The scholar selected 30 basket ball players, who represented intercollegiate tournaments and of the age 18 to 25 years.

Selection of Aerobic Training Exercises :**Aerobic exercises :**

1) Brisk walking 1 Kilometer ii) Fast Running for 100 meters iii) Ropes kipping 50 times iv) Stair climbing 10 stairs. 5 times, These aerobic exercises are designed by the scholar for the players. The aerobic exercise training is given to the 30 player for 6 weeks duration, 6 days week daily from 7:30 am to 8:30 am.

Collection of Data :

The scholar conducted the Johnson Basketball Skills tests before the starting of aerobic exercise and collected the data. After finishing the 6 weeks aerobic exercise again the scholar collected the scores of Johnson basket ball skill tests data. Table were prepared for statistic analysis.

The tables indicate the means and standard deviation of Johnson Basket ball Skill test. Table number 1 indicates the means and standard deviations of Johnson Basket Ball skills.

Table No. 1 :- The means and standard deviations of basket ball skill pretest score.

Sr. No.	Basket Ball Skills	Mean	Sd.
1	Field goal speed	5.8	2.0
2	Throw for Accuracy	20.3	4.9
3	Dribbling	5.5	2.02

Source : From the pretest scores.

Discussion :-

The above table number one indicates the mean and standard deviation of field goal speed are 5.8 and 2.0 respectively the mean and standard deviation of throw for accuracy skill are 20.3 and 4.9 respectively. The mean and standard deviation of dribbling Skill are 5.5 and 2.02 respectively.

After 6 weeks aerobic training of basketball players again the scholar conducted Johnson basket ball skill tests of basket ball players and calculated means and standard deviation of the scores. Which are given in table number two below.

Table No. 2 :- The means and standard deviations of Johnson basket ball skill pretest scores.

Sr. No.	Skills	Mean	Sd.
1	Field goal speed	7.6	1.0
2	Throw for Accuracy test	24.0	3.8
3	Dribbling test	7.0	1.58

Source : From the post test scores of Johnson Basket Ball Skill Test.

Discussion :-

The above table number two indicate the mean and standard deviation of field goal speed test are 7.6 and 1.0 respectively. The mean and standard deviation of throw for accuracy 24.0 and 3.4 respectively. The mean and standard deviation of Dribbling test are 7.0 and 1.58 respectively.

To see the effect of aerobic exercises on the basket ball skills. The scholar calculated 't' value between the pre test means and standard deviation and post tests means and standard deviation which are given below in the table number three.

Table No.3. Post test and pretest means and standard deviations of Johnson Basket ball skill tests & calculated 't' value and tabulated 't' value

Sr. No	Basket Ball Skills	Post Test		Pre Test		Calculated Tab.	
		mn	sd	mn	st	't'	Tab 't'
1	Field goal speed	7.6	1.0	5.8	2.0	4.5	2.75 at 0.01 degree of freedom & 29 level of
2	Throw for Accuracy test	24.0	3.8	20.3	4.9	3.21	
3	Dribbling test	7.0	1.58	5.5	2.02	3.14	

Source : From the post test and pretest mean and standard deviations scores calculated 't' value and tabulated 't' value

Discussion :-

The above table number three indicates the means and standard deviations of post test and pre test scores of basket ball skills, and the calculated 't' values and tabulated 't' value.

The calculated 't' value of field goal speed. is 4.5 at the degree of freedom 29; level of significance 0.01 : where was the tabulate 't' value is 2.75 at level of significance 0.01 and degree of freedom 29 . The calculate 't' value of throw for accuracy skill is 3.2 and calculated 't' value of Dribbling is 3.14 at degree of freedom 29 and 0.01 level of significance and

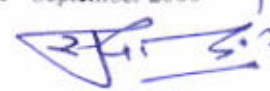
tabulated t values is 2.75 at 29 degree of freedom and 0.01 level of significance, which proved that there is positive significant effect of aerobic exercises on basketball skills. Hence The hypothesis is accepted.

Hence the scholar concluded that the basket ball player must adopt the aerobic exercises to improve the skills of basketball.

References

1. **Karmajit Singh** "Physical Fitness of Hockey Players" NIPER, Society for the National Institute of Physical Education and Sports Journal (Vol. : 1. No. 1, January 1978) : 30,31
2. **Subir Debnath, R.N. Dey.** "Physiological Study of Sportsman with Different Aerobic capacities," The Scientific Journal. (Vol. 23 April, 2000) : 33
3. **Louis Bherer, Kirk I. Erickson, and Teresa Liu-Ambrose** A Review of the Effects of Physical Activity and Exercise on Cognitive and Brain Functions in Older Adults" Journal of Aging Research Volume 2013 (2013), Article ID 657508, 8 pages
4. **Krishna Kant** "The Effect of Six Weeks of Brisk Walking on Aerobic/Cardiovascular Function of Sedentary College Students" Indian journal of applied research Volume : 4 | Issue : 9 | September 2014 | ISSN - 2249-555X
5. **Tiago V. Barreira, David Rowe, Minsoo Kang** "Parameters of walking and jogging in healthy young adults" ABSTRACT Int J Exerc Sci 3(1) 4-13, 2010
6. **F.M. Inpellizzeri et.al** Effect of Plyometric training on sand versus grass on muscle soreness and jumping and sprinting ability in soccer players ,study conducted in neuromuscular laboratory, schutthess clinic |Lengghalde2,8008Zurich Switzerland
7. **Ademola Olasupo Abbas** "Comparative effect of three models of plyometric training on leg muscle strength of university male students" Ph.D. Study university of Ibadan Nigeria
8. **Michel G Miller,** "The effect of A 6 week plyometric Training programme on Agility", published online 1st September 2006

 Principal
 Arts & Sci. College
 Kurha

2021-22

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
7.891(IJIF)

Printing Area®

Peer-Reviewed International Journal

October 2021

Issue-81, Vol-05

01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages
October 2021, Issue-81, Vol-05

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

www.vidyawarta.com

INDEX

01) Projection of Women Characters in Karnad's 'Yayati' Dr. Dahale N. M., Tq. Dist. Aurangabad	10
02) EFFECT OF 12 WEEK ASANA AND MEDITATION PRACTICES ON PSYCHOLOGICAL ... Jagadeesh S Gasti, Belagavi, Karnataka	13
03) Witness Protection and Farce of the Criminal Justice system in India: An ... Tarun Goyal, Sri Ganganagar (Raj)	16
04) SERVICE QUALITY OF STAFF TRAINING IN HOSPITALITY SECTOR I.M.Karthikeyan & Dr.K.Raja Alias Pranmalai, Dindugal Dist.	22
05) Genetic Assessment of Chickpea (Cicer Arietinum L.) Germplasm Ganesh Koparkar, Dr. Kevin Gawali, Dr. Ashish Sarda, Dr. Umesh Shinde & Amol Nagmote, Saikheda, Madhya Pradesh	30
06) A Comparative Study of the Political Thought of Plato and Aristotle Dr. Vibha P. Deshpande, Kurha	35
07) A Comparative Study on Cognitive errors of Individual with Obsessive-... Ms. Richa Ojha & Mr. Sachin Kumar Gupta, Mathura, Uttar Pradesh	39
08) Rabindranath Tagore's Chitra – An Epitome of empowered Women, love ... Smt. Patil Jayshree Ramdas, Tq. Dist. Aurangabad	46
09) GST: Towards Growth of International Trade Dr. Ashok B.Pawar, Sillod	49
10) Genetic diversity analysis between different varieties of chickpea in ... Kishan Shahare, Dr. Kevin Gawali, Dr. Umesh Shinde, Dr. Ashish Sarda & Prof. Amol Nagmote, Saikheda, Madhya Pradesh	52
11) Effect of Heat, Drought on Growth and Yield of Chickpea (Cicer Arietinum ... Himanshu Sontakke, Dr. Kevin Gawali, Dr. Umesh Shinde & Amol Nagmote, Saikheda, Madhya Pradesh	57
12) DETERMINATION OF EROSION SURFACE OF AURANGA BASIN, JHARKHAND ... Dr. RAMCHET SINGH YADAV, GORAKHPUR (U.P.)	62

A Comparative Study of the Political Thought of Plato and Aristotle

Dr. Vibha P. Deshpande

Arts and Science College, Kurha

*****

Introduction:

Plato and Aristotle are two of the most significant figures in ancient Greek philosophy, and their political thought has had a profound impact on Western political theory. While both philosophers sought to explore and address the challenges of governance and the ideal state, they arrived at distinct conclusions based on their respective philosophical foundations. This comparative study will examine the political thought of Plato and Aristotle, analyzing their views on the nature of the state, the role of the ruler, the structure of government, and their vision of the ideal polity.

I. Nature of the State:

A. Plato's Political Thought: Plato's political thought is expounded in his seminal work, "The Republic." In this dialogue, he presents an allegory of the ship of state, where the ship represents the state and the crew symbolizes the citizens. According to Plato, the state should be guided by a philosopher-king, someone who possesses wisdom, knowledge of the Forms, and a deep understanding of justice.

Plato argues that the ideal state is one where reason governs, and the rulers are philosopher-kings who lead based on their knowledge of the Good. He emphasizes the importance of having the ruling class share in common and live communally to ensure that they prioritize the common good over their individual

interests.

B. Aristotle's Political Thought: Aristotle's political thought is presented in his work, "Politics." Unlike Plato, Aristotle takes a more empirical approach and examines existing political systems to determine the best form of government. He believes that the state is a natural institution that arises from the basic human need for cooperation and the pursuit of the good life. Aristotle rejects Plato's idea of philosopher-kings, arguing that no one individual or class is inherently fit to rule. Instead, he proposes a polity, a mixed form of government that combines elements of monarchy, aristocracy, and democracy. In a polity, the middle class plays a crucial role in maintaining stability, and citizens participate in governance based on their abilities and virtues.

II. Role of the Ruler:

A. Plato's View on Rulers: For Plato, the ruler's role is to act as a philosopher-king who possesses wisdom and knowledge of the Forms. Philosophers, in his view, are best suited to govern because they pursue truth and possess a genuine concern for the well-being of the state and its citizens. According to Plato, rulers must receive rigorous education and training in philosophy to develop the virtues necessary for just rule.

Plato believes that philosopher-kings must rule with absolute authority and wisdom. They are not motivated by personal gain or self-interest but instead seek the common good of the state and its citizens. Their rule is based on reason and the pursuit of justice, ensuring that the state functions harmoniously.

B. Aristotle's View on Rulers: Aristotle has a more pragmatic view of rulership. He believes that the best rulers are those who possess practical wisdom (phronesis) and understand the needs and desires of the citizens. Unlike Plato's philosopher-kings, Aristotle argues that rulers should be chosen from among the middle class, as they are more likely to govern with modera-

tion and balance.

Aristotle acknowledges that no one individual or group is perfect, and different forms of government are appropriate for different circumstances. He emphasizes the importance of the ruler's virtue and character in maintaining the stability and success of the state. According to Aristotle, good rulers must strive for the common good, listen to the concerns of the citizens, and rule in a way that benefits the whole community.

III. Structure of Government:

A. Plato's Ideal State: Plato's ideal state is characterized by a strict hierarchical structure, where each citizen fulfills a specific role based on their natural abilities and aptitudes. In "The Republic," he outlines a tripartite division of society, consisting of rulers (philosopher-kings), guardians (warriors), and producers (craftsmen and laborers).

The philosopher-kings possess wisdom and knowledge of the Forms, ensuring that the state is ruled by reason. The guardians, trained from a young age to be loyal and courageous, protect the state and maintain order. The producers engage in productive labor to meet the material needs of the society.

Plato's ideal state is communistic, with the ruling class living a simple and austere life, devoid of private property and family ties. The guardians and producers share in common and raise children collectively to avoid the influence of selfish interests.

B. Aristotle's Mixed Government: Aristotle's political thought advocates for a mixed government, known as a polity. He criticizes both extremes of pure democracy and oligarchy, arguing that the best form of government is one that combines elements of monarchy, aristocracy, and democracy.

Aristotle's polity is characterized by a middle-class emphasis, where the middle-class citizens have significant influence and power. He believes that a strong middle class is essen-

tial for stability and prevents the concentration of power in the hands of a select few.

In contrast to Plato's communistic vision, Aristotle supports the existence of private property and family units. He recognizes that these institutions play a significant role in fostering individual responsibility, motivation, and a sense of belonging within the state.

IV. Vision of the Ideal Polity:

A. Plato's Utopian Ideal: Plato's vision of the ideal polity is rooted in the pursuit of justice and the common good. In his utopian state, the philosopher-kings lead with wisdom, ruling for the benefit of all citizens. The society is characterized by harmony, virtue, and the absence of conflict.

Plato's ideal state is an organic whole, where each individual contributes to the well-being of the whole. He envisions a society where citizens strive for knowledge and virtue, recognizing that their ultimate purpose is to align with the realm of Forms and the eternal truths.

B. Aristotle's Pragmatic Ideal: Aristotle's vision of the ideal polity is pragmatic and flexible. He acknowledges that different forms of government are appropriate for different circumstances and that no form of government is inherently perfect.

Aristotle's ideal state is characterized by the pursuit of eudaimonia, the flourishing life. Citizens strive to develop their virtues and lead a life of contemplation and moral excellence. The polity is governed by laws that aim to promote the common good, and rulers act in the interest of the community.

Unlike Plato's utopian vision, Aristotle recognizes the inevitability of conflict and disagreement in politics. He believes that the goal of the state should be to foster a stable and just society that enables citizens to pursue the good life while mitigating conflicts and promoting harmony.

V. Concept of Justice:

A. Plato's Notion of Justice: In "The Republic," Plato extensively discusses the concept of justice. For him, justice is a fundamental virtue that encompasses the harmonious functioning of the soul and the state. In the ideal state, justice is achieved when each class performs its designated role without encroaching on the functions of others. This idea is reflected in Plato's tripartite division of society, where the rulers govern with reason, the guardians protect with courage, and the producers work with temperance. Plato identifies three components of the soul - reason, spirit (emotions), and desire. Justice in the individual is attained when reason governs, and each part of the soul fulfills its appropriate role. Similarly, justice in the state is achieved when the philosopher-kings (rational rulers) rule with wisdom, the guardians (spirited class) protect the state, and the producers (appetitive class) perform their economic tasks.

B. Aristotle's Understanding of Justice: Aristotle, too, places great importance on justice but presents a different view from Plato. For Aristotle, justice is a virtue that involves giving each person what they deserve or are entitled to. He distinguishes between distributive justice and corrective justice.

Distributive justice concerns the fair distribution of resources, honors, and responsibilities in the state. In an ideal polity, distributive justice is achieved when people receive benefits according to their merit and contribution to society. This notion aligns with Aristotle's belief in the importance of the middle class, as they are essential for a balanced and just distribution of resources.

Corrective justice, on the other hand, deals with rectifying disputes and breaches of justice through legal means. Aristotle stresses the importance of impartial and fair judgments to maintain social harmony and the rule of law.

VI. Education and Role of Literature:

A. Plato's Views on Education: Education plays a vital role in Plato's ideal state. In "The Republic,"

he proposes a rigorous educational system that aims to mold individuals into virtuous and enlightened citizens. The primary purpose of education is to prepare the future rulers (philosopher-kings) to govern the state with wisdom and virtue.

Plato's educational curriculum includes a period of physical training to develop the guardian's bodies, followed by a lengthy period of intellectual and moral education. The guardians are exposed to various subjects, but the emphasis is on mathematics, dialectics, and the study of the Forms. Plato believes that exposing individuals to abstract and eternal truths will prepare them for rational and just rule.

B. Aristotle's Views on Education: Aristotle also stresses the importance of education in shaping virtuous citizens, but his approach is more pragmatic and balanced than Plato's. Aristotle believes that education should encompass both theoretical and practical aspects.

Theoretical education involves the pursuit of knowledge, including philosophy, mathematics, and natural sciences. Practical education, on the other hand, focuses on the development of moral virtues and practical wisdom. Aristotle argues that a well-rounded education enables individuals to lead the good life and participate meaningfully in the polity.

In contrast to Plato's exclusive focus on philosopher-kings, Aristotle advocates for a broader education that benefits all citizens. He sees education as the means to cultivate moral character and foster citizens' active engagement in politics.

VII. Relationship Between Individual and State:

A. Plato's Conception of the Individual-State Relationship: In Plato's ideal state, the individual's well-being is inextricably linked to the well-being of the state. He contends that a just individual possesses a harmonious soul, where reason governs emotions and desires. Likewise, a just state functions smoothly when

its three classes (rulers, guardians, and producers) cooperate in fulfilling their designated roles. Plato's communistic vision extends to the individual, where private property and family ties are eliminated to prevent conflicts of interest. In the absence of individual possessions, citizens focus on the common good, and the state ensures everyone's material needs are met.

B. Aristotle's Conception of the Individual-State Relationship: Aristotle adopts a more nuanced approach to the relationship between the individual and the state. He recognizes the importance of both the individual and the community in a polity.

Aristotle contends that individuals are inherently social beings, and their flourishing depends on participating in the community. However, he also acknowledges the significance of individual rights, private property, and family ties. Aristotle's political thought prioritizes the happiness and fulfillment of individual citizens within the context of a well-organized polity.

Conclusion:

As a result, political philosophy was greatly influenced by the work of Plato and Aristotle, who were both influential intellectuals. They came to different conclusions based on their respective philosophies, although having some of the same concerns about government and the ideal state. The reign of philosopher-kings and a rigid hierarchical structure were at the heart of Plato's political philosophy, which placed a strong emphasis on the quest for knowledge of the Forms and wisdom. As opposed to this, Aristotle promoted a mixed system of government and stressed the value of practical judgment and middle-class participation. The theories of both thinkers have influenced Western political philosophy, and their concepts are still being researched and discussed today.

We have examined the political thought of Plato and Aristotle, concentrating on their perceptions of the state, the function of the ruler,

the framework of government, their ideal polities, the idea of justice, education, and the relationship between the individual and the state. Plato's utopian conception of an enlightened society ruled by philosopher-kings, in which the welfare of the individual is entwined with the welfare of the community, serves as the defining feature of his political philosophy. The pragmatic political philosophy of Aristotle, on the other hand, places a strong emphasis on the necessity of a mixed government, the participation of the middle class, and a well-rounded education that fosters moral character. Both philosophers have left behind enduring legacies that have influenced ideas of justice, government, and the ideal state in Western political philosophy.

□□□

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor 5.455
www.sjifactor.com

p-ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848

Vol. 8 Issue 2
Oct. 2021
Regular Issue 2

2021-22

Research Journal of India

Print and Online
www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	2
	Index		3
1	Homoeopathic Medicines Are Effective In Reducing Pain In Terms Of Intensity, Frequency And Duration Of Headache Thus Reducing Disability Due To Migraine: A Case Series	Mita Gharte Gayatri Nimbhore Kamlesh Bagmar Vishal Nimbhore Subhash Yadav	4-11
2	Understanding the Psoric Manifestation of Drugs illustrated by Herbert A. Roberts in the Principles and Art of Cure by Homoeopathy: A Literature review	Dr. Kamlesh Bagmar ¹ Shivani S. Patil ²	12-18
3	Study of Various Constitutions in Females from Murphy's Repertory	Sharmila Ashim Roy Gayatri Nimbhore	19-22
4	EFFECT OF NATRUM MURIATICUM 6X IN ANAEMIC FEMALES OF REPRODUCTIVE AGE GROUP FROM 18 TO 45 YEARS: A PROSPECTIVE INTERVENTIONAL STUDY	Smitha R. Nair Varsha U. Dharane Dhanashree Chaudhari	23-29
5	A Correlational Study of Teacher Educators' Stress, Self-efficacy and Work Engagement	Dr. S. D. Patkar	30-35
6	Second-Generation Cements for Electromagnetic Radiation Shielding Application	Dr. Kailash Nemade	36-38
7	संत तुकारामांच्या अभंगातील निसर्गविषयक सुभाषिते	प्रा. बापूराव सहदेव डोंगरे	39-42
8	असहकार चळवळीतील पार्वतीबाई पटवर्धनांचे कार्य	प्रा.डॉ. आर.यु. हिरे	43-44
9	आदिवासी गोंडी दंडार	प्रा. नितीन जगदिश टेकाम	45-47
10	उ.र. गिरी यांची भावकविता	डॉ. गजानन भाऊराव घोंगटे	48-51
11	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी मांडलेला प्रयत्नवाद	प्रा.विलास शालिग्रामजी गांजरे	52-54
12	जागतिककरणाचा ग्रामीण समाजावर पडलेला प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक	55-58
13	महदंबेच्या धवळ्यांचे स्वरूप व चिकित्सा	प्रा. डॉ. रमेश पोळ	59-63
14	समाज सुधारकांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा.डॉ. नरेंद्र ठाकरे	64-67
15	महात्मा गांधीच्या दृष्टिकोनातील ग्रामस्वराज्य संकल्पना	प्रा. डॉ. अविनाश मेत्राम	68-70
16	डॉ. विजया राजाध्यक्ष यांच्या कथेतील स्त्री व्यक्तिरेखा	डॉ. अन्नपूर्णा अजाबराव चौधरी	71-72
17	ज्ञानदेवे रचिला पाया । तुका झालासे कळस।	डॉ. स्मिता म. जाधव	73-77
18	संज्ञाप्रवाह व कानेटकरांचे कथात्मक साहित्य	डॉ. गजानन विष्णू लोंढे	78-82
19	डॉ. संजय ढोले यांच्या विज्ञान कथा - गाव विकासाच्या प्रेरक	प्रा. डॉ. माधव कौतिक कदम	83-85
20	पश्चिम विदर्भातील स्वदेशी आंदोलन	डॉ. प्रदिप शा. ढोले	86-89
21	लोक साहित्य : लोकवाङ्मय उखाणे	प्रा. रेखा व्ही. इंगोले	90-93
22	मध्ययुगीन मराठी संत कवयित्रींचे जीवन आणि कार्य	प्रा. डॉ. मीनाक्षी रा. देव	94-97
23	'जिप्सी' या काव्यसंग्रहामधून व्यक्त होणारे निसर्ग चित्रण	प्रा. डॉ. लालबा दुमटकर	98-100
24	महाराष्ट्राचा 'महार'	डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	101-104

ज्ञानदेवे रचिला पाया । तुका झालासे कळस ।

डॉ. स्मिता म. जाधव

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा, जि.अमरावती, महाराष्ट्र (India)
Email: smitamohod15@gmail.com Mob.No.: 9764291038, 8208865157

गोपकार:-

महाराष्ट्र या संताच्या भूमीत जे विविध धर्मसंप्रदाय उदयाला आलेत त्यातील एक संप्रदाय म्हणजे वारकरी संप्रदाय होय. या संप्रदायात संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वरंपासून तर तुकोबारायांपर्यंतची एक फार मोठी उज्वल संतपरंपरा उदयाला आली. या संप्रदायाची तात्विक मांडणी संत ज्ञानेश्वरानी केली. त्यांनी संस्कृत भाषेवर प्रभूत्व असूनही जनसामान्यांना कळेल अशा मायमराठीत विविध साहित्य रचले. त्यांनी लिहिलेले साहित्य अमर साहित्य आहे. त्यांच्या समकालीन असणारे संत नामदेव महाराज यांनी वारकरी संप्रदायाच्या तत्वज्ञानाचा सर्वत्र प्रसार केला.

संत एकनाथांनी आपले साहित्य मराठीत लिहून प्रपंच आणि परमार्थ यांची सांगड घालून जीवन जगण्याचा अमूल्य संदेश लोकांना दिला. याच संत परंपरेत संत तुकाराम महाराजांचे नाव प्रकर्षाने घ्यावे लागेल त्यांनी लिहिलेली अभंगगाथा आजही लोकांच्या ओठावर आहे. याशिवाय संत सेना न्हावी, नरहरी सोनार, संत जनाबाई, संत चोखामेळ, संत सावता माळी इ.अनेक संतांचा नामोल्लेख करवा लागेल. या सर्वच संतांनी उक्ती आणि कृती याचा समन्वय साधून लोकांना उपदेश केला. राजाश्रयाची आस न बाळगता कार्य करणाऱ्या संप्रदायाने लोकांना ईश्वर भक्तीचा सोपा आणि सुगम मार्ग सांगितला. वारकरी संप्रदायातील संतानी लिहिलेले साहित्य मराठी सारस्वताचे अनमोल लेणे आहे.

बीजशब्द

संत, वारकरी, संप्रदाय, महाराष्ट्र, भक्ती, विठ्ठल, अभंग, मराठी, संस्कृत, गुरुपरंपरा, कुलपरंपरा, शिष्य, साहित्य, पंढरीची वारी, सगुण, निर्गुण, ज्ञानेश्वरी

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र ही संताची पूण्यभूमी आहे. या भूमीत फार मोठी संतपरंपरा उदयाला आली. संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वरंपासून तर संत तुकोबारायांपर्यंत असे महान संत या भूमीत होवून गेले. या सर्व संतांनी समाजजीवनातील परिस्थितीचा वेध घेवून प्रबोधन केले. अभंग, कीर्तन, प्रवचन, गीते, भारुडे, गौळणी यातून लोकांची आध्यात्मिक जडणघडण करीत असतांनाच लोकांना सामाजिक एकात्मतेचा संदेश दिलाच पण त्याचबरोबर भक्तीमार्ग दाखविला, लोकांना परमार्थाची शिकवण देवून त्याचेतील पुरुषार्थ जागवण्याचे अमूल्य कार्य संतांनी केले. महाराष्ट्रामध्ये नाथ महानुभाव, दत्त, रामदासी, सुफी आणि वारकरी हे विविध संप्रदाय दिसून येतात. यातील सर्व संप्रदायांतील संतमहात्म्यांनी लोकजागृती घडवून आणली आणि लोकांमध्ये आत्मसन्मान आणि स्वाभिमान निर्माण केला. या सर्व संप्रदायातील संतांचे तत्वज्ञानाबाबत काही प्रमाणात बराच फरक असला तरी त्यांचे ध्येय मात्र समान होते ते म्हणजे अखिल मानवजातीचे कल्याण साधणे हे होय.

या सर्व संप्रदायांमध्ये एक अत्यंत प्रभावशाली व लोकप्रिय भक्ती संप्रदाय म्हणजे वारकरी संप्रदाय (माळकरी संप्रदाय) होय. वारकरी संप्रदायातील संतांनी आपल्या कार्यकतृत्वाद्वारे महाराष्ट्रभूमीला अलंकृत केले. संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वरंपासून संत तुकोबारायांपर्यंत ही उज्वल परंपरा दिसून येते. मराठी सारस्वताचे दालन संत साहित्याने समृद्ध केले. त्यांनी आपले साहित्य हे लोकांना समजेल आणि रुचेल अशा मायमराठीत लिहिले. भक्ती, वैराग्य, तत्वज्ञान, नीती, सदाचरण, विश्वकल्याण या विषयांना त्यांनी आपल्या साहित्यात प्रामुख्याने स्थान दिले.

चैतन्याचा महास्त्रोत संत ज्ञानेश्वर :-

वारकरी हा संप्रदाय नेमका केव्हा उगमपावला हे निश्चीतपणे जरी सांगता येत नाही. संत बहिणाबाई म्हणतात. शसंतकृपा जाली । इमारत फळ आली श या अभंगात लिहितात.

ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवाला

नामा तयाचा किंकर । तेणे रचिले ते आवार

जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत

तुका झालासे कळस । भजन कर सावकाश ८

यावरून वारकरी संप्रदायाचा पाया संत ज्ञानेश्वरांनी रचला असे म्हटले जाते. तथापि वारी करणारा या अर्थाने वारकरी हा शब्द वापरला जाते. वारी म्हणजे नियमित फेरी, येझार, यात्रा म्हणजेच न चुकता अंगिकारलेले व्रत धारण करतो, तो म्हणजे वारकरी. वारकरी संप्रदाय म्हणजे पंढरपूरच्या विठोबाशी संबंधित असलेला संप्रदाय आपल्या उपास्य देवतेच्या वारीला या संप्रदायाने जे महत्व दिले ते इतर कोणत्याच पंथाने दिले नाही. ही बाब अत्यंत उल्लेखनीय आहे.

संत ज्ञानेश्वरांचे वडील विठ्ठलपंत बरीच वर्षे पंढरीची पायी वारी करीत असत, म्हणजे संत ज्ञानेश्वरांपूर्वीही वारकरी संप्रदाय अस्तित्वात होता आणि त्याकरिताच पंढरपूरचे देवस्थान केव्हापासून अस्तित्वात आले याचा निश्चित निर्णय होऊ शकला तर ती बाब वारकरी संप्रदायाचा आरंभाचा गड निश्चित करण्यास सहाय्यभूत होऊ शकेल. देवगिरीचा राजा श्रीरामदेवराय यादव या करणाधिप हेमाद्री (हेमाडपंत) 'यांची चतुर्वर्ग चिंतामणी' या ग्रंथात पांडुरंग महात्म्यावरील श्लोक दिला आहे. हा ग्रंथ त्यांनी इ.स. १२६० ते १२७० च्या दरम्यान लिहिला आहे आणि म्हणूनच या ग्रंथाचा आधार घेवून श्री.म.ग.काणे धर्मशास्त्राचा इतिहास खंड ४ था यात लिहितात, "१२६० पूर्वी अनेक शतके पंढरपूरचा तीर्थमहिमा गाजत होता आणि भक्त पुंडलिकाची कथा प्रसिध्द होती. हयावरून हे मंदीर फार पुरातन असले पाहिजे आणि वारकरी पंथही बराच प्राचीन असला पाहिजे असा निष्कर्ष निघतो या पार्श्वभूमीवर ज्ञानेश्वरे रचिला पाया" या ओळीचा अर्थ ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाचा पाया घातला. हयाचा अर्थ हया संप्रदायाला अध्यात्मनिष्ठ मानवतावादाचे अधिष्ठान त्यांनी प्राप्त करून दिले."

दार्शनिक साक्षात्कारी संत एक श्रेष्ठ प्रतिभाव व सिध्दहस्त महाकवी, संतकवी आत्मानुभवी योगी, श्रेष्ठ तत्वज्ञ महाराष्ट्रातील भागवत धर्माचे प्रवर्तक, पारमार्थिक दिशादर्शक, क्रांतदर्शी समाजसुधारक असे श्रेष्ठ व्यक्तिमत्व म्हणजे संत ज्ञानेश्वर होत. संत ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाला तात्विक अधिष्ठान दिले ते कालपरंपरेने पंढरीची वारी करणाऱ्या वंशात जन्माला आहे म्हणून वैष्णव होते आणि म्हणूनच ज्ञानेश्वरांना वारकरी संप्रदायात संस्थापकाचा मान दिला जातो. संत ज्ञानेश्वरांची गुरुपरंपरा ही नाथपंथीय होती. त्यांचे गुरु त्यांचे जेष्ठ बंधू श्री निवृत्तीनाथ होते. त्यामुळे नाथपंथाचा समृद्ध तत्वज्ञानाचा वारसा त्यांना प्राप्त होतो आणि याच संस्कारातून त्यांचा जीवनविषयक दृष्टीकोन निर्माण झाला होता निवृत्तीनाथाकडून संत ज्ञानेश्वरांना नाथ संप्रदायाचा अनुग्रह झाल्याने ते गुरुपरंपरेने शैव आहेत. पुढे वारकरी संप्रदायाचा त्यांनी जो तात्वीक पाया घातला त्यामुळे ते अखिल जगाचे माऊली बनले. संत "संत नामदेवांनी त्यांना ज्ञानराज योग्यांची माऊली" असा भाव प्रकट केला त्यांच्या समाधीप्रसंगी "नामा म्हणे अवा लोपला दिनकर । बाप ज्ञानेश्वर समाधिस्था"। असा आर्त टाहो फोडला आणि संत ज्ञानेश्वर सर्वांचेच मायबाप झाले. संत ज्ञानेश्वरांच्या रुपाने वारकरी संप्रदायाला जणू चैतन्याचा महास्रोत मिळाला. ज्ञानेश्वरांना त्यांच्या मातापित्यांना व बहीण भावंडांना समाजाकडून असहय जाच सहन करावा लागला जणू तो त्यांचे विषाचा पेल पिल्याप्रमाणेच होता. समाजाने केलेली निंदानालस्ती किती भयानक असू शकते याचा स्वानुभव त्यांनी घेतलेला होता. त्याचाच परिणाम त्यांच्या मातापित्यांनी केलेला आत्मत्याग होय. तरीही समाजाकडून छळ सुरुच राहिला पण तरीही ते शांतचित्त होते. अशावेळी निवृत्तीनाथ सोपानदव, ज्ञानदेव आणि मुक्ताई यांचे मन अंतर्बाह्य उजळून निघाले आणि चौपेही समस्त लोकांकरीता दीपस्तंभ बनले त्यात संत ज्ञानेश्वरांना तर त्याच समाजाने "माऊली" म्हणून संबोधले.

संत ज्ञानेश्वर हे महाराष्ट्रातील आमूलाग्र परिवर्तनाचे पथदर्शक होते. कुलपरंपरेने वैष्णव आणि गुरुपरंपरेने शैव असणाऱ्या ज्ञानेश्वरांनी समाजाला अचूक दिशादिग्दर्शन केले. त्यांनी कशाचाही लिहिलेले विपूल साहित्य हे त्यांचे प्रतिक आहे.

अध्यात्मविद्या ही विशीष्ट वर्गाची मक्तेदारी नाही तर सामान्य ही आत्मसात करू शकतो हा आत्मविश्वास लोकांच्या मनामध्ये निर्माण करण्याचे कार्य ज्ञानेश्वरांनी केले आणि म्हणूनच संत बहिणाबाईंनी "ज्ञानेश्वरे रचिला पाया" अशा सार्थ शब्दात ज्ञानेश्वर महाराजांच्या अलौकिक कार्यांचे वर्णन केले आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी विपूल ग्रंथ निर्मिती केली. ज्ञानेश्वरी, चांगदेवपासष्टी, अमृतानुभव आणि अनेक स्फूट अभंग लिहिले ज्ञानेश्वरी ही त्यांनी लिहिलेला ग्रंथ भगवद्गीतेवरील टीकाग्रंथ आहे. हा ग्रंथ मराठी भाष्य गंधाचाच नव्हे तर मराठी काव्याचाही मानदंड आहे. स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीचे सामर्थ्य त्यांचे ठायी असतानाही ते गीतेवर भाष्य करण्याकरीता भव्य भगवद्गीतेला स्वीकारतात हे महत्वपूर्ण आहे. परंतु गीतेकडे ज्ञानेश्वर हे केवळ भाष्यविषय म्हणून पाहत नाही. तर तो त्यांचा श्रद्धेचा, चिंतनाचा, प्रीतीचा, अनुभूतीचा आणि आस्वादाचा विषय आहे. आणि म्हणूनच ज्ञानेश्वरीत या सर्व भावभावनांचा साक्षात्कार घडतो. संत बहिणाबाईंनी "ज्ञानेश्वरीस इमारतीचा पाया मानले आहे. संत साहित्याची गंगोत्री मानले नाही. कारण ज्ञानेश्वरी हा एक वाग्यज्ञ आहे. त्यातून अखंड स्फूर्णाचा अनुभवांच्या ज्वालेतून प्रत्येक मराठी संताने आपली आंतरिक ज्योत प्रज्वलित करून घेतलेली आहे. ज्ञानेश्वरी हा आध्यात्मिक ज्ञानाचा जणू महासागर

आहे. ज्या ज्या संताने ह्या ज्ञानसागरातून आपल्या वाणीने पाट काढून दिले आहेत, त्यामुळे संतकाव्यातून ज्ञानेश्वरीच पाझरतांना दिसते आणि म्हणून फोडिले भांडार धन्याचा हा माल ! मी तो हमाल भारवाही, अशी सच्ची नम्रताचे पुढील संतांना व्यक्त करावीशी वाटते.”²

संत ज्ञानेश्वर हे शब्दसृष्टीचे ईश्वरच होते. त्यांनी लिहिलेली “ज्ञानेश्वरी” हा श्रेष्ठ काव्यग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वरी शिवाय संतसाहित्याची संकल्पना करणे कठीण आहे आणि म्हणूनच मराठी काव्याचा मानदंड म्हणून ज्ञानेश्वरीचा उल्लेख केला जातो.

“वाचे बरवे कवित्व । कवित्चीबरवे रसिकत्व
रसिकत्वी परतत्व । स्पर्शुं जैसा ॥”

(ज्ञानेश्वरी अ.१८ ओवी ३४७)

ज्ञानेश्वरांनी मराठी संतकाव्याचे मूळ लक्षण आहे. त्यांनी काव्यनिर्मातेमध्ये शब्द शक्तीचा केलेला विचार पुढील संतांनी मार्गदर्शक ठरतो. संत नामदेव हे त्यांचे समकालीन होते. पूढे संत एकनाथ, संत गोरकुंभार, नरहरी सोनार, संत जनाबाई यासारख्या विविध संतांनी आणि पूढे तुकोबारायांनी याच विचारावरून वाटचाल केली.

महाराष्ट्रातील संतांची परंपरा ही ज्ञानेश्वरांपासून तुकारामपर्यंत तेजस्वी स्वरूपात आढळते. संत ज्ञानेश्वरांनी प्रस्तुत केलेल्या तत्त्वज्ञान संत नामदेव, संत एकनाथ आणि वारकरी संप्रदायातील संतांची अतुट श्रद्धा होती. ज्ञानदेवांचेच समकालीन नामदेव हे वारकरी पंथाचे आद्य प्रचारक होत. त्यांनी महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात प्रमत्ती करून वारकरी संप्रदायाचा प्रसार केला. संत ज्ञानदेवांनी वारकरी पंथाला तात्विक अधिष्ठान दिले. त्या प्रमाणे संत नामदेव हे तत्त्वचिंतकाच्या भूमिकेत दिसत नसले तरी त्यांनी ईश्वरभक्ती करण्याचा आदर्श निर्माण केला. पंढरीनगरी ही सर्व तीर्थांचे तीर्थ आहे अशी ऐकांतिक श्रद्धा समोर ठेवून वारकरी पंथाला सर्वदूर प्रसारित केले. सुरुवातीला सगुण भक्तीत रममाण झालेल्या संत नामदेवांना ज्यावेळी सर्वात्मक परमेश्वराचे ज्ञान प्राप्त झाले त्यावेळी परमेश्वराच्या भक्ती रूपाला आपण अभंगाव्दारे प्रसारित केले. त्यांचे अभंग भारतात लोकप्रिय झाले.

विठ्ठलाच्या भक्तीने भारलेल्या संत ज्ञानदेव-नामदेव या संतांबरोबरच गोर कुंभार, नरहरी सोनार, सावता माळी, चोखा मेळा, सेना न्हावी, संत तुकाराम अशी विविध संतांची एक वारकरी संप्रदायाची प्रभावळ महाराष्ट्रात उदयाला आली. या सर्व संतांनी आपआपल्या व्यवसायाशी प्रामाणिक राहून विठ्ठलभक्तीचे महात्म्य अभंगातून वर्णन केले आणि विशेष म्हणजे त्यांनी आपल्या व्यवसायाची परिभाषा वापरून भक्तीला श्रेष्ठतम दर्जा दिले. हे संत टाळ कुटत राहिले नाही तर व्यवसायात मग्न होवून ते भक्तीत लीन झाले आणि स्वतःबरोबरच लोकांना आत्मविकासाची वाट त्यांनी मोकळी करून दिली.

संत नरहरी सोनार म्हणतात,

“देवा तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार
देह बागेसरी जाणे । अंतरात्मा नाम सोने
त्रिगुणाची करुनी मूस । आत ओतिला ब्रम्हरसा”

तर संत सावता माळी म्हणतात.

“कांदा मुळा भाजी । अवची विठ्ठलबाई नाही
लसूण मिरची कोथिंबीरी । अवघा झाला माझा हरी ।”

या प्रमाणे व्यवसायाकडे लक्ष देवून आपला व्यवसाय हा विठ्ठलाच्या भक्तीला त्यांनी समर्पित केला.

संत ज्ञानदेव, नामदेव यांच्या नंतर विविध संत उदयाला आले आणि याच परंपरेत संत एकनाथ महाराजांच्या उदय झाला. संत ज्ञानेश्वरांची गुरुपरंपरा ही नाथपंथीय होती तशी संत एकनाथांची दत्त संप्रदायी होते कारण त्यांचे गुरु जनार्दनस्वामी हे दत्तोपासक होते आणि त्यांची कुलपरंपरा ही वैष्णवपंथीय होती. कारण त्यांचे पणजोबा भानुदास हे विठ्ठलभक्त होते. विठ्ठलभक्तीची कुलपरंपरा पाठीशी असल्याने त्यांच्याकडून वारकरी संप्रदायाच्या विकासात फार मोलाची भर टाकली. ज्या प्रमाणे संत ज्ञानेश्वरांनी संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व असूनही “ज्ञानेश्वरी” ही मायमराठीत लिहून गीतेचा अर्थ सर्व सामान्यांना सांगितला त्याच प्रमाणे संत एकनाथानीही “भागवतपुराण मराठी भाषेत” लिहिले ज्यावेळी काशीच्या सनातनी लोकांनी त्यांनी याकरीता विरोध केला.

“संस्कृत भाषा देवे केली ।

तरी प्राकृत काय चोरपासून झाली ॥”

असा सवालही विचारण्यास ते मागे सरले नाही पण याचा अर्थ त्यांनी संस्कृत भाषेवर प्रेम केले नाही असे होत नाही तर उलट त्यांच्या मनात संस्कृत भाषेबद्दल अत्यंत आदर आणि प्रेम होते पण जी भाषा बहुजनांना

समजतच नाही तरी त्याच भाषेचा हेका धरणे त्यांना मान्य नव्हते. संत एकनाथांनी प्रपंच आणि परमार्थ यांची सांगड घालून जीवन जगण्याचा अमूल्य संदेश लोकांनी दिला एकनाथी भागवतात ते म्हणतात.

“हे देशभाषा वाणी । उघडिली परमार्थची खाणी ।

हे ऐका तरी मगठी । ज्ञानदाने होईल लाठी ।”

यावरून त्यांचे मगठी भाषेवरील आत्यंतिक प्रेम लक्षात येते.

याच वारकरी संत परंपरेत संत तुकाराम यांचे नाव प्रकर्षाने घ्यावे लागेल. इ.स.च्या १७व्या शतकातील युगप्रवर्तक संत म्हणजे तुकाराम महाराजांचा उल्लेख करावा लागेल. एक थोर संत, प्रतिभावंत कवी आणि समाजाच्या अध्ययनाकरिता आपले सर्वस्व अर्पण करणारे संत तुकाराम होय. ते विठ्ठलभक्त होते. त्यांची कतृत्वशक्ती अमोघ होती विठ्ठलाचा भक्ती त्यांना कुलपरंपरेने मिळाली होती. ते एका अभंगात लिहितात.

“पंढरीची वारी आहे माझे घरी ।

आणिक न करी तीर्थत्रत

माझ्या वडिलांसी मिरासी गा देवा।

तुझी चरण सेवा पांडुरंगा ।।”

त्यांचे व्यक्तिमत्व हे जन्मजात भावकवीचे होते. त्यांच्या वाणीत कमालीची प्रासादिकता, उत्कटता, उत्स्फूर्तता, कारुण्य, आत्मनिष्ठा होती त्यामुळे अंतरिचे धावे स्वभावे बाहेरी । यातून त्यांचे भावकाव्य निर्माण झाले. त्यातील एका अभंगाचा उल्लेख येथे करणे इष्ट ठरेल.

“कन्या सासुयासि जाये । मागे परतोनी पाहे ।

तैसे झाले माझ्या जिवा। केव्हा भेटसी केशवा ॥

चुकलिया माये बाळ हुरु हुरु पाहे ॥

जीवनावेगळी मासोळी । तैसा तुका तळमळी।।”

हा सुंदर भावाविष्कार त्यांच्या लेखणीत आहे. यावेळी ती अत्यंत मृदू बनते पण कधी पण त्याच प्रमाणे त्यांची लेखणी ही कधी अत्यंत धीट बनते. समाजातील वाईट कुप्रथांवर ते आपल्या लेखणीतून प्रहार करतात धर्माचे बाह्य अवडंबर, कर्मकांड यावर ते मार्मिक प्रहार करतांना दिसून येतात. समाजाला सामाजिक विषमता परमार्थाच्या नावावर लुटणाऱ्यांना भोंदूनां फटकारतात ते लिहितात.

ऐसे केसे जाले भोंदू । कर्म करोनी म्हणती साधू ॥

अंगा लवूनिया राख । डोळे झाकुनी करितो पाप ॥

दावुनी वैराग्याच्या कळ । भोगी विषयाचा सोहळ ॥

तुका म्हणे सांगो किती । जळो तयांची संगती ॥

(तुकाराम गाथा ३२४७)

एखाद्या संसारी व्यक्तीने संसारत राहून परमार्थ कसा साधावा ह्याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे संत तुकाराम महाराज होय.

संत ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाची जी इमारतीचा पाया रचला त्या पायावर नामदेव, एकनाथ आणि अन्य संतजनांनी सुरेख इमारत रचली आणि त्या इमारतीवर कळस चढविण्याचे कार्य संत तुकारामांनी केली.

“आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने । शब्दांचीच शस्त्रे यत्न कर ।

शब्दचि आमुच्या जीवाचे जीवन । शब्दे वाटू धन जनलोका ।”

तुका म्हणे पहा शब्दचि हा देव । शब्देचि गौरव पूजा कर ।

त्यांच्या या शब्द कळेचे वैशिष्ट्य वा.ल.कुळकर्णी सांगतात.

“तुकारामांची वाणी ही अस्सल मराठमोळी आहे. ती शिष्टांची भाषा नाही. ती भाषा आपण सुसंस्कृत आहे हे दाखवत नाही. सुसंस्कृतपणाचा आव आणीत नाही. सुसंस्कृत बनण्याची घडपड करित नाही. ती आपले सामर्थ्य लोक भाषेतून होते. लोकोभाषेची बोलण्याची पध्दती, त्या भाषेचे वाक्संप्रदाय त्या भाषेतील म्हणी, त्या भाषेतील बोलके शब्द घेऊन ती बोलत असते.”^३

अशा प्रकारे वारकरी संप्रदायातील संतांमध्ये विचार भावना आणि धारणा यांची श्रीमंती होती. या संतांनी महाराष्ट्र भूमीला त्याग, निष्ठा, सहिष्णूता, औदार्य आणि भक्ती यांनी सिंचित केले. संत ज्ञानेश्वरपासून संत एकनाथ, गोर कुंभार, चोखा महार, संत तुकाराम यांचा समाजाने असहय छळ केला. परंतु तो सहन करून समाजाला आपले प्रेम समर्पित केले कारण ते संत होते. संत कसा असावा हे सांगतांना तुकाराम महाराज म्हणतात.

तुका म्हणे तोचि संत । सोशी जगाचे आघात ।”

वारकरी संप्रदायाने देशी भाषेचा पूरस्कार करून अमूल्य साहित्य निर्मिती केली. या संप्रदायातील एकेक संत जणू एक संस्थाच होती. त्यांचा शब्द न शब्द हा अखंड स्फूर्तीचा प्रेरणास्त्रोत आहे.

लोकसंग्रह आणि लोक संघटन ही प्रभावी सुत्रे या संप्रदायाची होती. हा संप्रदाय लोकांना अधिक आवडला कारण या संप्रदायाने कधीच राजाश्रयाची आस बाळगली नाही. संत तुकोबारायांना शिवाजी महाराजांचे आमंत्रण आले तेव्हा तुकोबाराय म्हणाले,

“दिवव्या छत्री घोडे । हे तो बऱ्यात न पडे ।

राजगृहा यावे मानाचिया आसे । तेथे काय वसे समाधान”

समारोप

या संप्रदायाने लोकांना नीती, सदाचरण, भक्ती, त्याग यांची शिकवण दिली. ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत आणि तुकारामांची गाथा हे तीन ग्रंथ म्हणजे वारकरी संप्रदायाची प्रथानत्रयी होय असे म्हणतात. यात अनेक संतांनी मौलीक भर टाकली आणि हा अमूल्य ठेवा जनताजनार्दनापूढे ठेवला. या संप्रदायाची शिकवण आजही लोकांच्या हृदयसिंहासनावर कायम आहे. “ज्ञानेश्वरीच्या अभावी मराठी साहित्याची वास्तू विस्तारणे शक्य नसले तरी संतांच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार त्याची उंची वाढली. ज्ञानेश्वर नसते तर नामदेवांची सगुणभक्ती निर्गुणाकडे झुकली नसती. संत एकनाथांना भागवतावर भाष्यग्रंथ रचण्याची प्रेरणा लाभली नसती. यादव काळातील संतांची “मांदियाळी” दिसली नसती. तुकारामांना श्रेष्ठ गीताधर्म आपल्या जीवनातून व साहित्यातून प्रवाहित करता आला नसता. महाराष्ट्राचा अभ्युदय साधणारी वारकरी पंथाची चळवळी उभी राहू शकली नसती आणि म्हणूनच प्रत्येक संताचे ज्ञानेश्वरीशी थेट पहिले नाते आहे.”

आणि म्हणूनच तेराव्या शतकात प्रवर्तित होवून धेट सतराव्या शतकात उभ्या असलेल्या वारकरी संप्रदायाचे भव्य वास्तुरूप संत बहिणाबाईसमोर उभे ठाकले आणि त्यांनी ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरीला वारकरी संप्रदायाचा पाया असे संबोधले आणि त्या पायाला आपल्या कर्तृत्वाने आणि वाणीने पूढील संतांनी संचीत केले आणि संत तुकोबांनी त्यावर कळस चढविला म्हणूनच म्हणात. “ज्ञानदेव रचिला पाया । तुका झालासे कळस।।”

निष्कर्ष :-

१. महाराष्ट्रामध्ये जे विविध संप्रदाय आहेत. त्यातीलच एक संप्रदाय म्हणजे वारकरी संप्रदाय होय.
२. लोकाभिमुखता वारकरी संप्रदायाचे एक फार मोठे वैशिष्ट्य होय.
३. समाजधारणेला आवश्यक असणारी कर्म सोडण्याचा उपदेश या संप्रदायाने कधीच केला नाही.
४. वारकरी संतांनी राजाश्रयाची आस कधीच बाळगली नाही.
५. वारकरी संप्रदाय ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वी अस्तित्वात होता पण या पंथाला खऱ्या अर्थाने तात्विक अधिष्ठान दिले ते ज्ञानेश्वराने.
६. प्रपंच आणि परमार्थ यांची सांगड घालून मनुष्य आपले जीवन आनंदाने व्यतित करू शकतो. हे या संप्रदायातील संतांनी सांगितले.

संदर्भ टीपा

१. मराठी विश्वकोश, खंड १६, पृ. क्र. ७८
२. लेख- सुहासिनी इर्लेकर- संतसाहित्य: अभ्यासाच्या काही दिशा पृ. १९
३. युगप्रवर्तक संत तुकाराम रामदास - पृ. ७२
४. मराठी विश्वकोश खंड १६ पृ. ८१
५. संपादक- डॉ. कल्याण काळे, रा.श.नगरकर - संत साहित्य अभ्यासाच्या काही दिशा पृ. २०

संदर्भ ग्रंथ

१. मराठी विश्वकोष - खंड १६ - मुख्य संपादक - मे.पुं. रेगे
२. बा.र.सुंठणकर महाराष्ट्रातील संत मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य, प्रकाशक - लोकवाङ्मयगृह मुंबई
३. संपादक - डॉ. कल्याण काळे, रा.शं. नगरकर, संत साहित्य : अभ्यासाच्या काही दिशा प्रकाशक:- श्री. एल.व्ही.तारे, पुणे
४. संपादक :- डॉ. मुकुंद दातार - मध्ययुगीन धर्मसंप्रदायी वाङ्मय - एक विहंगदर्शन प्रकाशक :- स्नेहल प्रकाशन, पुणे.
५. डॉ. स.रा.गाडगीळ - मराठी काव्याचे मानदंड, खंड पहिला - पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

2021-22

LJ

Loknayak

Interdisciplinary Peer Reviewed Journal
For Innovative Research And Evaluation

ISSN (L) 2278 - 4284

Issue :
January
2022
Vol. : IX

- I N D E X -

Sr. No.	Title / Name of the Author	Page No.
1	इतिहास लेखनात हिंगोली जिल्ह्यातील नाणे संग्रहाकांचे योगदान डॉ. राजाराम रा. पिपळपट्टे	1
2	A Comparative Study on Food Intake Pattern of Home Science and Arts Faculty Girl Students Dr. G. A. Bhalerao	13
3	Gender Differences in Mental Stress and Mental Health of Employees Vidhya T. Ambhore	17
4	Human Relationships Present in Jaishree Misra's Novel 'Afterwards' Ajay Madhukarrao Kalmegh	21
5	Hardy's 'Tess of the d'Urbervilles' as a Pessimistic Novel. Dr. G.B.Mane	26
6	Stress And Women's Health Dr Sarita Deshmukh	28
7	नवइतिहासवाद : संकल्पना, व्याप्ती व मर्यादा डॉ. धनंजय देवळालकर	33
8	डॉ. जयंत नारळीकर : मराठी साहित्याला समृद्ध करणारा विज्ञान लेखक डॉ. आबासाहेब उत्तम सरवदे	36
9	भारतीय शास्त्रीय संगीतात पूर्णवादाचे स्थान प्रा. संगीता चाटी	40
10	सम्राट अशोकाच्या स्थापत्य कलेतून प्रतिबिंबित होणारे नैतिक विचार प्रा. डॉ. विलास विठ्ठलराव गुजर	44
11	चित्रपट सृष्टीतील अलौकीक चांगोयकार पं. रवीन्द्र जैन प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	48
12	सतगमहाचे अभिनव तंत्र - वैक्तिक सतगमह डॉ.स्मिता जाधव	54
13	नाथजोगी समाजाचे पारंपारिक लोकसंगीत - भारुड चिराम रामभाऊ बोरवार	59

Education Society Yavatmal's

Loknayak Bapuji Aney Mahila Mahavidyalaya

LOKNAYAK (ISSN (L) 2278 - 4284)

INTERDISCIPLINARY PEER REVIEWED JOURNAL FOR INNOVATIVE RESEARCH AND EVALUATION

CERTIFICATE

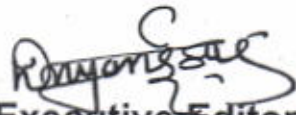
This is to certify that,

Dr./Mr./Mrs./Ms. डॉ.स्मिता जाधव

has published his / her Research paper / Article / Review / Research Work on

the topic : सतगमहाचे अभिनव तंत्र - वैक्तिक सतगमह

in the Double-blind peer reviewed journal ' Loknayak : Interdisciplinary Peer Reviewed Journal for Innovative Research and Evaluation' for the Issue : January 2022.

Executive Editor

Dnyaneshwar Gatkar
Dept. of English
LB Aney Mahila Mahavidyalaya,
Yavatmal

Cheif Editor
Dr. Durgesh Kunte
Principal
LB Aney Mahila Mahavidyalaya,
Yavatmal

सतगमहाचे अभिनव तंत्र - वैयक्तिक सतगमह

डॉ.स्मिता जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक

(इतिहास विभाग प्रमुख)

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

ता.तिषसा, जि. अमरावती. मो.७६४२९१०३८

सारांश :

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतामध्ये ब्रिटीश सत्तेबद्दल कमालीचा असंतोष पसरला १९०५ मध्ये लॉर्ड कर्झनने बंगालची फाळणी केली. त्यामुळे भारतामध्ये बंगभंग आंदोलन झाले. पहिल्या महायुद्धादरम्यान ब्रिटीश साम्राज्यांतर्गत असणाऱ्या भारताने इंग्लंडला मदत केली. परंतु सरकारने भारतीयांच्या कोणत्याही मागण्याची पूर्तता केली नाही. त्यापाठोपाठ रीलेट कायदा, जालीयनवाला बाग हत्याकांड, हंटर कमिशन अशा विविध प्रकरणातून इंग्रजांच्या शोषक नीतीची साक्ष पटली. या पार्श्वभूमीवर महात्मा गांधीनी असहकार चळवळ सुरु केली. त्यानंतर घडलेल्या अनेक राजकीय घडामोडी घडल्या आणि त्यानंतर महात्मा गांधीनी सविनय कायदेभंग आंदोलन सुरु केले.

१९३४ मध्ये सविनय कायदेभंग मागे घेण्यात आले. पुढील काळात महात्मा गांधीनी वैयक्तिक सत्याग्रहाची घोषणा केली या सत्याग्रहाचे पहिले सत्याग्रही म्हणून विनोबा भावे यांची निवड करण्यात आली या सत्याग्रहात सामील झालेल्या जवळपास २५००० ते २६००० लोकांना सरकारने अटक केली या सत्याग्रहात स्त्रियाही मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाल्यात आणि ब्रिटीश सरकारसमोर आव्हान उभे केले.

महात्मा गांधीनी विहीत केलेल्या प्रणालीनुसार सरकार विरोधी आंदोलनाच्या लाटेतील एक अत्यंत अभिनव स्वरूपाचे व तितकेच परिणामकारक आंदोलन म्हणजे वैयक्तिक सत्याग्रह होय.

बीजशब्द : वैयक्तिक, असहकार, सविनय, चळवळ, आंदोलन, सत्याग्रह, बहिष्कार, कायदेभंग, स्वराज्य, काँग्रेस, सत्याग्रही, शिक्षा, युध्दविरोधी, अवस्था.

प्रस्तावना

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतात ब्रिटीश सत्तेबद्दल कमालीचा असंतोष पसरला. त्याला विविध कारणे होती. १९०५

मध्ये व्हॉईसरॉय लॉर्ड कर्झनने केलेली बंगालची फाळणी, पहिल्या महायुद्धा दरम्यान ब्रिटीश साम्राज्यांतर्गत असणाऱ्या भारताने इंग्लंडला केलेली मदत आणि सरकारने भारतीयांचा केलेला अपेक्षाभंग, रीलेट कायदा, जालीयनवाला बाग हत्याकांड (१३एप्रिल १९१९), हंटर कमिशन या विविध प्रकरणातून इंग्रजांच्या शोषक नीतीची साक्ष भारतीयांना पटली. याशिवाय १९१९ च्या मॉंटिग्यु- चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्याने भारतीयांचा भ्रमनिरास झाला होता. वरील सर्व पार्श्वभूमी असहकार आंदोलनाला पर्याप्त ठरली. आणि ४ सप्टेंबर १९२० रोजी लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली कलकत्ता अधिवेशनात महात्मा गांधीनी असहकार चळवळीचा ठसा मांडला, हा ठराव १८८५ विरुद्ध ८८४ मतांनी पास झाला. या ठरावात प्रामुख्याने ९ कलमे होती. आणि या ९ कलमांचे सारभूत तत्व एकच होते ते म्हणजे कोणत्याही परिस्थितीत सरकारसोबत असहकार पत्करणे या ठरावावर २६ डिसेंबर ते ३१ डिसेंबर १९२० दरम्यान भरलेल्या नागपूर अधिवेशनात शिक्कामोर्तब झाले. नागपूर अधिवेशनात ठरल्याप्रमाणे असहकार आंदोलनाला सुरुवात झाली. सरकारद्वारा मिळालेल्या सन्मानदर्शक पदव्यांचा व अधिकारांचा त्याग, सरकारी समारंभावर बहिष्कार, राष्ट्रीय शाळांची स्थापना, वकिलांचा ब्रिटीश न्यायासनांवर बहिष्कार लष्करी व मुलकी नोकऱ्यांवर बहिष्कार, सुधारणा कायद्याखालचा कायदेमंडळावर व मतदानावर बहिष्कार, परदेशी मालावर बहिष्कार, अस्पृश्यता, निवारण हे कार्यक्रम देशभर सुरु होते. असहकार आंदोलनाने भारतामध्ये विराट रूप धारण केले. सर्व भारतात उत्साहाचे वातावरण होते. ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध भारतीयांनी उग्ररूप धारण केल्याने असहकाराच्या या अभिनव तंत्राने सरकारची झोप उडालेली होती, सरकार गर्भगहीत झाले ही चळवळ यशस्वीतेच्या परमोच्च शिखरावर असतांना ५ फेब्रुवारी १९२२ च्या चौराचौरा घटनेने दुःखी होवून गांधीजीनी चळवळ मागे घेतली. त्यानंतर गांधीजीनी सविनय कायदेभंगाचा १९३० मध्ये

कार्यक्रम जनतेसमोर ठेवला. मिठाचा सत्याग्रह, राष्ट्रीय शिक्षणाचा पुरस्कार, परकीय मालावर बहिष्कार, करबंदी, संपूर्ण दारुबंदी, जंगल कायद्याचा भंग, सरकारी नोकऱ्यावर बहिष्कार, न्यायालयीन कामकाजावर बहिष्कार १९३० ते १९३४ या काळात संपूर्ण देशात कायदेभंग आंदोलनाला वेग आला. १९३४ मध्ये सविनय कायदेभंग आंदोलन मागे घेण्यात आले आणि पूढील काळात वैयक्तिक सत्याग्रहाची कल्पना महात्मा गांधींनी देशवासियांसमोर मांडली ती अत्यंत अभिनव स्वरूपाची होती.

वैयक्तिक सत्याग्रह :- पार्श्वभूमी

स्वराज्यप्राप्तीच्या प्रयत्नात १९२१ मध्ये पुकारण्यात आलेले असहकार आंदोलन १९२३ पुकारण्यात आलेला झेंडा सत्याग्रह, १९३० मधील सविनय कायदेभंग, १९४२ चे भारत छोडो आंदोलन, क्रांतीकारकांनी स्वराज्य प्राप्तीसाठी केलेले विविध प्रयत्न आणि ध्येयसिध्दीसाठी स्वीकारलेले हीतात्म खरोखरच अत्यंत गहनीय होते. महात्मा गांधी प्रणीत १९४०चा वैयक्तिक सत्याग्रहालाही अत्यंत महत्त्व होते.

महात्मा गांधींनी विहित केलेल्या प्रणालीनुसार सरकार विरोधी आंदोलनाच्या लाटेतील एक अत्यंत अभिनव स्वरूपाचे आणि तितकेच परिणामकारक आंदोलन म्हणे वैयक्तिक सत्याग्रह होय. झड्डसत्याग्रहाचा मार्ग स्फटिकाप्रमाणे स्वच्छ आहे या मार्गाने गेल्यास आपणास एकदा अपयश येईल दोनदा येईल पण एक ना एक दिवस विजय हा मिळणारचफक्त असे गांधीजी म्हणत आणि म्हणून त्यांनी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध सत्याग्रह पुकारला या सत्याग्रहांचे स्वरूप सामुहिक न ठेवता त्यांनी वैयक्तिक ठेवले. एकेका व्यक्तीने करावयाचा हा सत्याग्रह असल्याने यास "वैयक्तिक सत्याग्रह" असे म्हणतात.

विनोबा भावे, पं.जवाहरलाल नेहरु, ब्रम्हदत्त, रविशंकर शुक्ल, डी.पी. मिश्रा, सेठ गोविंददास, त्रिजलाल बियाणी, सी.जे. भारुचा, जमनालाल बजाज या प्रभुर्तीनी या सत्याग्रहात महत्त्वाची भूमिका बजावली. या सत्याग्रहातील सर्वात लहान सत्याग्रही म्हणजे महात्मा गांधींनी वर्धा येथील जमनालाल बजाज यांचा लहान मुलगा रामकृष्ण बजाज यांची निवड केली.

खरे पाहू जाता १९४० चा वैयक्तिक सत्याग्रह हा तत्कालीन जागतिक परिस्थितीचा परिणाम होय. या सत्याग्रहाची पार्श्वभूमी प्रथमतः विचारात घेणे आवश्यक आहे. १९३० मध्ये सुरु करण्यात आलेले सविनय कायदेभंग आंदोलन १९३४ मागे घेतले. आंदोलना दरम्यान ज्या नेत्यांना सरकारने अटक केली होती

त्यांची मुक्तता करण्यात आली. अशातच १८ जून १९३४ ला वर्धा येथील बैठकीत कौन्सिल प्रवेशाच्या कार्यक्रमाला मान्यता देण्यात आली पुढे १९३५ चा कायदा पारित करण्यात आला. या कायद्यामध्ये भारताच्या स्वातंत्र्याचा कुठेच निर्वेश नव्हता म्हणून अनेकानी या कायद्यावर टीका केली. पंडीत जवाहरलाल नेहरुंनी तर झड्ड शक्तिशाली ब्रेक्स असलेले परंतु इंजिन नसलेले यंत्रफरुया शब्दात कायद्यावर टीका केली.

१९३५ च्या कायद्यानुसार केंद्रीय आणि प्रांतीय कायदेमंडळाच्या झालेल्या निवडणुकांमध्ये अनेक प्रांतामध्ये काँग्रेसने बहुमत प्राप्त केले. काँग्रेसचे हे यश सत्ताधारी सरकारच्या डोळ्यात आले. १ सप्टेंबर १९३९ रोजी हिटलरने ज्यावेळी पोलंडवर आक्रमण केले त्यावेळी द्वितीय महायुध्दाला सुरुवात झाली त्यावेळी पोलंडच्या रक्षणार्थ इंग्लंड फ्रान्स युध्दात उतरले. अशा वेळी भारतीय नेते आणि जनता यांचे मत विचारात न घेता सरकारने या युध्दात भारताला सहभागी करून घेतले. त्यामुळे भारतामध्ये असंतोष निर्माण झाला कारण पहिल्या महायुध्दात मोठमोठी आश्वासने देऊन इंग्रजांना युध्दात भारतीयांनी सामील करू घेतले पण युध्द समाप्तीनंतर आश्वासनाची पूर्तता केली नाही. याहीवेळी असेच होणार याची पूर्ण खात्री भारतीयांना होती. या सर्व परिस्थितीवर विचारविनीमय करण्यासाठी १४ सप्टेंबर १९३९ मध्ये वर्धा येथे बैठक आयोजित करून काही मागण्या समोर केल्या हिंदूस्थानाच्या भविष्याविषयी ब्रिटीश सरकारने स्पष्ट खुलासा करून युध्दाच्या उद्देशाने घोषणा करावी व भारताला स्वयंनिर्णयाचा अधिकार द्यावा पण सरकारने या मागण्याकडे दुर्लक्ष केले.

मार्च १९४० मध्ये मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे अध्यक्षतेखाली काँग्रेसचे रामगढ येथे काँग्रेसच्या अधिवेशनात सरकार द्वारा होत असणारी जबरदस्तीची सैन्यभरती, आणि जबरदस्ती फंड गोळा करणेया या बाबींचा निषेध करून झड्ड न एक पाई न कोई भाई न कोई माईफरुअशा आशयाचे पत्रक वाटण्यात आले, याची सरकारने घास्ती घेतली, सरकारी धोरणाचा नैतिक निषेध म्हणून गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाचा लढा सुरु करण्याचा निर्णय घेतला व सत्याग्रहाची उद्दिष्टे स्पष्ट केली.

वैयक्तिक सत्याग्रह या दोन शब्दातच याचे स्वरूप स्पष्ट होते. हा सत्याग्रह सामुहिक स्वरूपाचा नव्हता त्याचे स्वरूप आतापर्यंत पुकारण्यात आलेल्या चळवळीप्रमाणे नव्हते. द्वितीय महायुध्दाने विध्वंसकारी रुप धारण केले होते म्हणून देशव्यापी आंदोलन करणे अशक्य होते. म्हणून वैयक्तिक सत्याग्रहाची

कल्पना मांडण्यात आली. १२ ऑक्टोबर १९४० रोजी वर्धेला पार पडलेल्या काँग्रेस कार्यकारीणीच्या बैठकीत या सत्याग्रहाबद्दल चर्चा करण्यात आली त्यावेळी अनेकांना ही कल्पना हास्यास्पद वाटली, तर अनेकांनी या कल्पनेचे उत्स्फूर्तपणे स्वागत केले. महात्मा गांधींनी एक पत्रक काढून आपली भूमिका विशद केली ते म्हणाले झुल्लमाझ्या योजनेचा दोषा सभासदांनी विरोध केला. वर्किंग कमिटीत वादळ झाले. परंतु मी माझ्या योजनेविरुद्ध काही करू नका अशी त्यांना विनंती केली. सत्याग्रह एक माणूस करतो की अनेक माणसे करतात हा प्रश्न खुल्लक आहे. फर१

झुल्लमाझ्या वृत्तपत्राने १६ ऑक्टोबर १९४० रोजी महात्मा गांधी यांनी वैयक्तिक सत्याग्रहाकरिता लोकांनी तत्पर राहण्याचे जे आवाहन केले ते 'Gandhiji Explain his plan of Action' या मथळ्याखाली प्रसिध्द केले.

महात्मा गांधींनी या सत्याग्रहाचे स्वरूप स्पष्ट करतांना त्याचे कार्यक्षेत्रही स्पष्ट केले. काँग्रेस कार्यकारीणी, अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटी, केंद्रीय आणि प्रांतीय असेम्बलीच्या सभासदांनी सत्याग्रहात योगदान द्यावे. अशी इच्छा प्रदर्शित करतानाच त्यांनी ज्यांची अहिंसा मार्गावर नितांत श्रद्धा आहे, आणि ज्यांना या आगळ्यावेगळ्या सत्याग्रहाचा विचार मनातून पटलेला आहे तसेच स्वराज्यासाठी ज्यांची कष्ट सोसण्याची तयारी आहे त्यांनी या सत्याग्रहात भाग घ्यावा असे नम्र आवाहन केले.

वैयक्तिक सत्याग्रहाचे तंत्र :

द्वितीय महायुद्ध विरोधी प्रचार करणे युध्द कार्यात भाग न घेणे आणि सरकारने दाखविलेल्या कोणत्याही प्रलोभनांना बळी न पडणे आणि वैयक्तिरित्या सत्याग्रह करणे इतकेच याचे मर्यादीत स्वरूप होते थोडक्यात झुल्लगांधीजींनी निवडलेला सत्याग्रह युध्दविरोधी प्रचार करेल व जोपर्यंत त्याला अटक होत नाही, तो पर्यंत दिल्लीच्या दिशेने तो पायी चालत राहील. सुटका झाल्यावर तो त्याच पध्दतीने पुन्हा सत्याग्रह करेल व स्वतःला अटक करून घेईल.

वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या निरनिराळ्या अवस्था होत्या.

सत्याग्रहाची पहिली अवस्था :

पहिले सत्याग्रही विनोबा भावे सत्याग्रहाकरिता पहिले सत्याग्रही विनोबा भावे, दुसरे सत्याग्रही म्हणून जवाहरलाल नेहरू तर तिसरे सत्याग्रही म्हणून ब्रम्हदत्त यांची निवड करण्यात आली.

महात्मा गांधींच्या शिष्य परिवारात विनोबा भावे यांना

महत्वाचे स्थान होते. १९१६ मध्ये गांधीजी आणि विनोबा भावे यांची भेट कोचरब आश्रमात झाली होती. विनोबा भावे हे गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावीत झाले. तितकेच गांधीजी सुध्दा विनोबा भावे यांच्यात आपला शिष्य पाहू लागले. कोचरब, साबरमती आश्रमामध्ये विनोबा महात्मा गांधींच्या सान्निध्यात राहिले. १९२९ मध्ये गांधीजींनी वर्धा येथे सत्याग्रह आश्रम स्थापन केला त्या आश्रमात विनोबांना त्यांनी पाठविले होते. वैयक्तिक सत्याग्रहाकरिता, आदर्श सत्याग्रहींचे सर्वगुण विनोबा भावे यांच्या मध्ये आहे, असे ते म्हणत ते विनोबांना झुल्लआश्रमातील मोतीपूर असे संबोधत. विनोबा हे अहिंसेचे सर्वोत्तम प्रतिपादक आहे असे ते म्हणत. आणि म्हणूनच त्यांनी पहिले सत्याग्रही म्हणून विनोबा भावेची निवड केली.

वैयक्तिक सत्याग्रहाला प्रारंभ

वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या कार्यप्रणालीनुसार सत्याग्रहाकरिता एक स्थळ निवडण्यात आले ते म्हणजे वर्धेपासून ७ ते ८ कि.मी. अंतरावर असलेले पवनार ! १७ ऑक्टोबर १९४० या दिवशी विनोबांनी वर्धा ते पवनार अशी पदयात्रा केली व पवनार गाठले. त्यावेळी शेकडोंच्या संख्येने लोक तिथे उपस्थित होते. त्यांनी प्रथम सत्याग्रही विनोबा भावेंचे स्वागत केले. त्यावेळी त्यांनी वैयक्तिक सत्याग्रहाची भूमिका विशद केली ते म्हणाले, ब्रिटनचे हिंदुस्थानात जे युध्द सहकार्याचे प्रयत्न सुरु आहेत. त्या कामी राष्ट्रीय सभा तात्त्विक मुद्द्यावर ब्रिटनला सहकार्य करू शकत नाही. ब्रिटनने जी लोकशाही आणि मध्यवर्ती सत्तेत राष्ट्रीय सरकारची मागणी नाकारल्यामुळे युध्दविरोधी प्रचार करणे काँग्रेसला भाग पडले युध्दविरोधी भाषण करणे काँग्रेसला नाकारले आणि युध्दात हिंदुस्थानने स्वतः प्रवेश केला नसून आम्ही हिंदुस्थानला युध्दात ओढले असे जाहीर करण्यात ब्रिटिश सरकार नाही म्हणून हा सत्याग्रह करावा लागत आहे. फर२ ज्या प्रमाणे विनोबांनी वर्धा जिल्ह्यातील पवनार, सुरगांव, देवळी, सेलू येथे केली. आपल्या भाषणांनी प्रजेच्या भावना ते भडकून देतात म्हणून त्यांना सरकारने अटक केली. त्यांना मॅजिस्ट्रेट कुंटे यांच्या न्यायालयात उपस्थित करण्यात आले त्यावेळी सब इन्स्पेक्टर चावजी यांनी सरकारची बाजू मांडली. विनोबांची भाषणे ती युध्दकाळात सरकारसाठी अडथळा निर्माण करीत आहे. असा युक्तीवाद केला. विशेष म्हणजे यावेळी विनोबांनी कोणत्याही युक्तीवाद केला नाही त्यांना तीन महिन्यांनी शिक्षा दिली आणि नागपूर येथील मध्यवर्ती कारागृहात त्याची रवानगी

करण्यात आली.

दुसरे सत्याग्रही

वैयक्तिक सत्याग्रहाचे दुसरे सत्याग्रही पंडित नेहरु यांची निवड महात्मा गांधींनी केली होती. ते दिल्ली येथून सेवाग्रामला आले. ७ नोव्हेंबर १९४० हा दिवस त्यांनी सत्याग्रहाकरिता निश्चित केला. परंतु सेवाग्रामवरून परत जात असतांनाच सरकारने त्यांना ३१ ऑक्टोबर १९४० रोजी अटक केली व चार महिन्यांची शिक्षा ठोठावली.

पंडित नेहरुनंतर तिसरे सत्याग्रही ब्रम्हदत्त यांनी सत्याग्रहाला सुरुवात करताच त्यांना अटक करून ६ महिन्यांची शिक्षा दिली. अशा वेळी वर्धा येथील जमनालाल बजाज यांनी मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचेकडे आपली वैयक्तिक सत्याग्रहाकरिता निवड करण्यात यावी अशी विनंती केली. आझाद यांनी त्यांना सत्याग्रह करण्याची अनुमती दिली. सत्याग्रह सुरु करण्यापूर्वी त्यांनी जिल्हा मॅजिस्ट्रेट अर्ज भरून दिला त्या अर्जाचे स्वरूप असे होते.

"The District Magistrate
place

Dear Sir,

I am a Satyagrahi approved by Mahatma Gadhi. I will offer Satyagrah from _____ village on _____ I will apose war policy of the British Government by uttering anti war stogns and I will expain the people that only non violence opprsition can end the war and imperialism"

अशा प्रकारचा अर्ज जमनालाल बजाज यांनी सादर केला आणि युध्दविरोधी प्रचार केला म्हणून सरकारने त्यांना अटक केली आणि जस्टीस कुंटे यांचे न्यायालयात उपस्थित केले. त्यांना न्यायालयाने ९ महिन्यांची सक्तमजुरी व ५०० रुपयाचा दंड ठोठावला त्यांची स्वानगी नागपूर कारागृहात करण्यात आली.

सर्वात लहान सत्याग्रही - रामकृष्ण बजाज

वैयक्तिक सत्याग्रहाचे सर्वात लहान सत्याग्रही रामकृष्ण बजाज हे होते. ते जमनालाल बजाज व जानकी देवी बजाज यांचे पूत्र होते. त्यांनी गांधीजीकडे अनेकदा माझी सत्याग्रही म्हणून निवड करावी अशी मागणी केली पण गांधीजींनी त्याकडे दुर्लक्ष केले. परंतु पुढे या बालकाचा आग्रह व सत्याग्रहाकरिता असणारा निग्रह ते मोडू शकले नाही व त्यांची सत्याग्रहाकरिता निवड केली.

रामकृष्ण बजाज यांनी सत्याग्रहास सुरुवात केली

त्यावेळी प्रथमतः त्यांना १०० रु. चा दंड देण्यात आला. पुन्हा सत्याग्रह करताच २०० रु. आणि तिसऱ्या वेळी सत्याग्रह करताच चार महिन्यांची सजा चौथ्या वेळी सत्याग्रह केला त्यावेळी सहा महिन्यांची सजा देण्यात आली आणि नागपूर कारागृहात त्यांना ठेवण्यात आले. तिथे ते इङ्ग्लिफ्रश्रेणीचे कैदी होते तर त्यांचे वडील जमनालाल हे इङ्ग्लिफ्रश्रेणीचे कैदी होते.

या वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या निरनिराळ्या अवस्था होत्या.

१. पहिली अवस्था :- विनोबा भावे, पंडित नेहरु, ब्रम्हदत्त यांनी सत्याग्रह करून ब्रिटीशांच्या युध्द प्रयत्नांना विरोध केला.

२. दुसरी अवस्था :- काँग्रेस कार्यकारीणी प्रांतीय व केंद्रीय असेंबली चे सभासद यांनी हा सत्याग्रह केला. या अवस्थेत इङ्ग्लिफ्रश्रेणीचे प्रथम श्रेणीचे नेते ११, काँग्रेस कार्यकारीणीचे सदस्य १७६, अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचे सदस्य भूतपूर्व मंत्री ३६ आणि ५०० प्रांतिक आणि केंद्र विधानसभा सदस्य यांना प्रत्येकी एक वर्षाची सक्त मजुरांची शिक्षा देण्यात आली.

३. तिसरी अवस्था :- ज्यांनी इच्छा व्यक्त केली ते सत्याग्रही जवळपास साडेचार ते पाच हजार सत्याग्रही या अवस्थेत पकडले गेले. जमनालालजींनी पुकारलेला सत्याग्रह या अवस्थेतील होता.

४. चौथी अवस्था :- गावागावांमध्ये युध्दविरोधी प्रचार करून चलो दिल्ली लडाई मे मदद देना हराम हे अशा घोषणा सत्याग्रही देत रामकृष्ण बजाज यांनी पुकारलेल्या सत्याग्रह या अवस्थेतील केला.

१ सप्टेंबर १९३९ रोजी हिटलरने पोलंडवर आक्रमण केल्यानंतर द्वितीय महायुध्दाला सुरुवात झाली. या युध्दात भारतीय नेत्यांची मत विचारात न घेता भारताला समाविष्ट करून घेतले आणि भारत अंतःकरणपूर्वक मदत करीत आहे. सरकारने केलेला दावा केला. आणि म्हणून गांधीजींनी या युध्दाचे काही सोयसुतक नाही व्हाईसरायला पत्र लिहून इङ्ग्लिफ्रश्रेणीचे नाझीवादाचा विजय होण्याला कोणाही ब्रिटीश नागरिकाचा जितका विरोध असेल तितकाच आमचा आहे. ज्याअर्थी तुम्ही व भारतमंध्यानी जाहीर केले आहे की, भारत स्वखुशीने युध्द प्रयत्नाला मदत करीत आहे त्या अर्थी आम्हाला हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे की, भारतातील बहुसंख्य जनतेला या युध्दाचे काही सोयसुतक नाही. नाझीवाद व भारतावर राज्य करणारी दुहेरी राजेशाही यात भारतीयांना काही फरक वाटत नाही.

आणि याच पार्श्वभूमीवर त्यांनी वैयक्तिक सत्याग्रह सुरु केला. या सत्याग्रहात ऑक्टोबर १९४० ते डिसेंबर १९४१ च्या शेवटपर्यंत २५००० ते २६००० लोकांना सरकारने अटक केली. या सत्याग्रहाला स्त्रियाही मोठया प्रमाणावर सहभागी झाल्यात, प्रमिलाताई ओक, शर्युताई धोत्रे, दमयंती धर्माधिकारी, ताराबेन मधुबाला यांचा समावेश होता.

समारोप :

सविनय कायदेभंग आंदोलनानंतर महात्मा गांधींनी वैयक्तिक सत्याग्रह आंदोलन सुरु करून ब्रिटीश सत्तेसमोर आव्हान दिले. व्हाईसरॉयच्या कौन्सिलमध्ये असणाऱ्या अनेकांनी या सत्याग्रहाला विरोध केला. बापूजी आणे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी भारतीय तरुणांनी सैन्यात भरती व्हावे असा प्रचार सुरु केला. पण त्याचा तसूभरही परिणाम सत्याग्रहींवर झाला नाही आणि सत्याग्रह करून त्यांना शिक्षा भोगली, देशासाठी तुरुंग म्हणजे तीर्थक्षेत्र ह्या भावनेने प्रेरित होवून त्यांनी तुरुंगवास पत्करला हीच या सत्याग्रहाची फलश्रुती आहे.

निष्कर्ष :

१. महात्मा गांधींनी अहिंसा या तत्वाचा स्वीकार करून विविध चळवळी केल्यात, त्यापैकी असहकार चळवळ, सविनय कायदेभंग आंदोलन यांचा विशेषतः उल्लेख करणे आवश्यक ठरेल.
२. द्वितीय महायुद्धविरोधी प्रचार करणे, सरकारने दाखविलेल्या कोणत्याही प्रलोभनांना बळी न पडणे आणि वैयक्तिकरित्या सत्याग्रह करणे असे वैयक्तिक सत्याग्रहाचे स्वरूप होते.
३. द्वितीय महायुद्ध काळात देशव्यापी आंदोलन करणे अशक्य आहे हे ओळखून वैयक्तिक सत्याग्रह करण्याचे ठरविण्यात आले.

४. वैयक्तिक सत्याग्रह हा एकट्याने करण्याचा सत्याग्रह होता. ज्यांची अहिंसा मार्गावर श्रद्धा आहे आणि ज्यांना हा विचार मनोमन पटलेला आहे. त्यांनी हा सत्याग्रह करावा असे ठरविण्यात आले, त्या प्रमाणे अशा अनेक लोकांनी या सत्याग्रहात सहभाग घेतला.
५. सरकारने या सत्याग्रहात सामील झालेल्या सत्याग्रहींची धरपकड केली व त्यांना तुरुंगात डांबले.पण सत्याग्रहींवर त्याचा किंचितही परिणाम झाला नाही.

संदर्भ टीपा :

१. बैस डॉ. विरेंद्र - वर्धा जिल्हयातील स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास पृ.८३
२. कोलारकर डॉ.श. गो. - विदर्भाचा आधुनिक इतिहास पृ.१८३
३. बैस डॉ. विरेंद्र - वर्धा जिल्हयातील स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास पृ.८५
४. कित्ता पृ.९०
५. कोलारकर डॉ.श. गो. - विदर्भाचा आधुनिक इतिहास पृ.१८६
६. बिपीनचंद्र (अनु.पारधी मा. कृ.) स्वातंत्र्याचा लढा पृ.१५०

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. बैस डॉ. विरेंद्र - वर्धा जिल्हयातील स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास
२. कोलारकर डॉ.श. गो. - विदर्भाचा आधुनिक इतिहास
३. बैस डॉ. विरेंद्र - वर्धा जिल्हयातील स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास
४. कित्ता
५. कोलारकर डॉ.श. गो. - विदर्भाचा आधुनिक इतिहास पृ.१८६
६. बिपीनचंद्र (अनु.पारधी मा. कृ.) स्वातंत्र्याचा लढा पृ.१५०

***

(Signature)
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor 5.604
www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409
e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सातवे अंक दुसरा जानेवारी २०२२

Vol. 7 Issue 2

Jan. 2022

Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

MPSP

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi

Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री चित्रणे

डॉ. निशा जोशी

मराठी विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा

गोष्टवारा -

अज्ञानाने आणि दारिद्र्याने पीडित गरीब, दलित स्त्रियांचे जगणे समाजामध्ये दिसत होत. त्यांचे जगणे समाजापुढे मांडणे अण्णाभाऊ साठे यांना गरजेचे वाटले. परिणामी त्यांनी त्यांच्या साहित्यातून स्त्रियांचे चित्रण केले आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी एकूण पसतीस कादंबरीचे लेखन केले. यामध्ये त्यांनी निरीक्षण केलेल्या व ते ज्या समाजामध्ये जगत होते त्या समाजात आलेल्या अनुभवावरून स्त्रियांचे चित्रण केले आहे. याबाबत त्यांनी 'आबी' च्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे की, - 'जे जीवन मी जगलो, जे जीवन अनुभवले तेच मी लिहीत आहे.' ज्या माणसांची दुःखे, व्यथावेदना, त्यांनी चितारली ती त्यांची होती. ती कल्पनेतल्या जगातली नव्हती. माणुसकीसाठी, अन्नासाठी, बेभान झालेल्या या स्त्रियांच्या वृत्ती कधी-कधी वाचकांना भडक व खोट्या वाटतात. पण अठराविश्वे दारिद्र्यात मातंग समाजाची स्त्री जगत होती. तिला आर्थिक स्वातंत्र्य नव्हते, ती स्वतःच्या पायावर उभी नव्हती. म्हणून ती वाचकांना वेताल, बेबंद, व मर्यादा सोडून वागणारी वाटली. परंतु अन्याय जुलुमाच्या रगाड्यात सापडलेली माणसे मग ती स्त्री असो की, पुरुष सहनशीलतेचे बंध झुगारून असेच बंड करतात. त्याचच दर्शन अण्णाभाऊ साठे यांनी त्यांच्या कादंब-यातून केले आहे. त्यापैकी आवडी, रुपा, चित्रा या नायिकाप्रधान कादंब-यांचा या पेपर मध्ये विचार करणार आहे.

बीजशब्द - अण्णाभाऊ, कादंबरी, स्त्री चित्रणे, साहित्यविषयक दृष्टी

प्रस्तावना -

कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार जीवनाचे अत्यंत सखोल आणि साकल्याने दर्शन घडविणारा वाङ्मय प्रकार आहे, आजपर्यंत अनेक विषयांवर कादंबरी या साहित्य प्रकाराच्या माध्यमातून मानवी जीवनाचे अत्यंत मार्मिक असलेले वर्णन केल्या गेलेले आहे. कादंबरी म्हटली की आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो तो जीवनातील बारीक सारीक तपशील व कंगोरे घेवून येणारी कथा. म्हणूनच मानवी जीवनात कादंबरीला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. दलित कादंबरीचा विचार करतांना प्रकर्षाने जाणवते ते त्या कादंबरीतील चित्रित होणारे वास्तव होय. कारण मुळात दलित साहित्य जन्माला आले तेच मुळी सांस्कृतिक उठावाचे विद्रोही शब्दरूप घेवून. ते स्वाभाविक आहे, पिढ्यानिपिढ्यापासून असहायतेच्या गर्तेत सापडलेल्या समाजाला जेव्हा शब्द सापडतात तेव्हा ते शब्द न राहता क्रांतिकारी तत्त्वज्ञानाच्या रूपाने आविष्कृत होतात.

विषय विवेचन -

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीचा विचार करतांना लक्षात येते ते तिचे प्रभावपण. अण्णा भाऊ साठे यांच्या चित्रा, रुपा, आवडी या तीन कादंबरीतील स्त्री चित्रणांचा व त्याअनुषंगाने कादंबरी निर्मितीच्या अंगाने विचार करणार आहे. त्यांच्या साहित्य निर्मिती संदर्भात ते स्वतः म्हणतात की, मी जे जीवन जगलो, जगत आहे नि जे अनुभवले आहे, तेच ते लिहितात. सत्य रेखाटतांना भोवतालचे वातावरण ते इतके जिवंत करतात की, वाचतांना अंगावर रोमांच तरी उठावेत अथवा घाम तरी फुटावा. त्यांच्या कादंबरीतील विचारी आणि विकारी मनाचे दर्शन घडवितांना अण्णा भाऊ साठे कधीही स्वप्नसुष्टीत रमत नाहीत. जगण्यासाठी लढणा-या माणसांची कथा ते सांगतात. त्यांच्या कादंबरीत निरनिराळी माणसे रंगविली आहेत. पण सर्वांच्या रक्तातून एकच लढावू इर्षा वहातांना दिसते. मग ते स्त्री पात्र असो की, पुरुष पात्र असो. अंगात असेल नसेल तेवढे बळ एकवटून त्यांना आक्रमक वृत्तीशी सामना द्यायचा आहे आणि त्यामध्ये जिंकायचे देखील आहे. दैन्य, दारिद्र्य ह्यांनी कावलेल्या आणि खंगलेल्या जीवनात जी विसंगती आणि अपूर्णता निर्माण होते, त्यातच त्यांच्या विनोदाचे बीज रुजले आहे.

वास्तवतेला फाजील महत्व देणारा म्हणून काही मित्र त्यांच्यावर रगावतात, पण ते त्यांचा रग मानीत नाही आणि आपला खाक्या देखील बदलत नाही. वास्तवता आणि कल्पकता यांचा मेळ कसा घालावा हा एकच यक्ष प्रश्न त्यांच्यापुढे असतो. असे आवडी कादंबरीच्या प्रस्तावनेत नमूद करतात.

आवडी:- आवडी ही अण्णा भाऊ साठे यांची अकरावी कादंबरी आहे. या कादंबरी असलेल्या पात्रांवाबत ते माझी माणसं असा शब्दप्रयोग करतात. त्यामधून त्यांची साहित्यविषयक दृष्टी लक्षात येते. या कादंबरीला शब्दरूप देण्यापूर्वी अण्णाभाऊ साठे यांनी चार वर्षे विचार केला. कारण 'आवडी' चे प्रेत गोरीतून बाहेर काढले तेव्हा प्रचंड देहाचा घनाजी लहान मुलाप्रमाणे रडत होता. त्या प्रसंगाचा परिणाम म्हणून या कादंबरीचा जन्म झाला.

'आवडी' ही तांदळागावच्या तात्याबा चौथुला पाटलाची मुलगी, तात्याबा पाटलाचं घर आनंदान भरलं होतं. त्याच्याकडे पोटापुरती जमीन, 'चार बैल', गाई, म्हशी, मेंढर, कोंबडया याला काही कमी नव्हते. त्याची मोठी मुलगी सारजा नांदगावात सुखी होती. तिच्या पाठचा नागू पहिलवान म्हणून ख्याती पावला होता. तो फड गाजवित होता. तर कधी कुस्ती न खेळता खंडणी सारखी रक्कम घेवून येत होता. नागून कुस्ती केली की, तात्या व आवडी यांना आनंद आणि अभिमान वाटत होता. आवडी भावाला ओवाळत होती. बहिणीवर माया करणारा हाच नागू तिच्या जिवावर उठतो, हे असे का घडते? या प्रश्नाचे उत्तर आपल्या समाज रचनेत आहे.

आवडी ही दिसायला सुंदर, त्यामुळे तात्याबाला तिचा अभिमान होता. तिच्यासाठी वर शोधतांना तो म्हणत होता 'कुरीन पैसा पेरीन, पण आवडीला साजंसाच नवरा शोधीन. मेंढराच्या अंगावर लोकर पुष्कळ असते, म्हणून का कोणी त्याच्या गळ्यात माणिक बांधतं? मेंढरु ते मेंढरु आणि मोर तो मोर!' असे म्हणत. आलेल्या पाहुण्यांना मुलगी पसंत पडली तरी, तात्याबाला मुलगा पसंत पडत नव्हता. आवडीवर नागुचा फार जीव होता. तो तिचे लाड करीत असे कुस्तीवरून येतांना तिच्यासाठी पेढे आणीत असे. तांदळावाडीच्या घनाजी येतो, त्याला पाहून आवडी दिपल्यासारखी होते. हे घनाजी हेरतो आणि हिच गोष्ट नागुला आवडत नाही. तो बोरगावच्या भगवंतराव पाटलाच स्थळ आवडीसाठी आणतो, त्यांचा मुलगा उत्तम देखणा तरुण असल्याने तात्याबाला पसंत पडतो. पण त्याला मिरगी येते हे माहित असूनही नागू धरी सांगत नाही. लग्न झाल्यावर आवडीला कळते. ती त्याच्याशी संबंध ठेवत नाही. बंड पुकारल्यासारखी वागते. माहेरी परत येते, पण 'दिल्या घरी नाहीतर व्याल्या घरीच मेल पाहिजे'. असे म्हणून तिला सासरी पाठविल्या जाते. पण तिला उत्तमची भीती वाटते कारण त्याला फेफर आलं की त्याच्या हाती जे लागेल त्याचा चक्काचूर करायचा. जळतं, पेटतं, कुढतं नांदू लागली. अशातच एक दिवस घनाजी वाड्यात आला. तिचा जीव भेटीसाठी आतूर झाला. उत्तमला शेतात जेवण देण्याच्या निमित्ताने ती घनाजीला भेटू लागली. घनाजीच्या 'तूप नि पत्रावळ दोन्ही हवं!' या संकेताला होकार द्यायला सिद्ध झाली. आवडी कायमची घनाजीकडे आली.

आवडीच्या या निर्णयाने सासर व माहेर दोन्हीकडे वणवा पेटला. रामोशाच्या घरी आवडी गेली हे पाटील समाजाला पटल नाही. त्यासाठी बैठका झाल्या पण आवडीला पाटील समाजाच्या हवाली करायला घनाजी तयार झाला नाही. कारण पाटील समाज तिला मारायची भाषा करीत होता. उलट घनाजी 'भीतीनं खचून जाणारी औलाद नव्हं. मी आवडीच्या मानेवर मान तोडून घेऊन मरणार' असे म्हणाला. घनाजीची ती नेकी, प्रेम करण्याची हुंझार रीत पाहून ती सुखावली. पण नागूच्या मनात काही निराळेच बेट शिजत होते. त्याने मोठी बहिण सारजाला हाताशी घेवून कट रचला. बहिणीच्या सुखापेक्षा घराण्याची इज्जत मोलाची वाटत होती. सारजा आवडीच्या घरी आली. तिने प्रेमाचे नाटक केले, आणि आवडीला नागूच्या हवाली केले. ज्या बहिणीवर माया केली त्याच बहिणीचा नागुने कु-हाडीने खून केला.

रुपा:-रुपा ही अण्णा भाऊ साठे यांची स्त्री प्रधान कादंबरी आहे. अण्णा भाऊ साठेच्या इतर कादंबरीतील नायिकांप्रमाणे रुपा देखील दिसायला सुंदर आहे. आई नानुबाई आणि वडील आबाजी यांची लेकर असणा-या रुपाचे वेड गावातील तरुण पोरनां लागले आहे. गजा नांगरे नावाचा गावातील टारगट पोरण. तिच्या मागे हात धुवून लागतो. तिला आपल्या ताब्यात करण्यासाठी तो गावातील मथी नावाची बाई हाताशी घेतो. मथी ही शिरगावात आघाडीची कुंटीण समजली जात होती. गजा तिला पैसे देउन रुपाला फितवण्याच्या कामगिरीवर पाठवतो. मथीबाई तिला एकांतात गादून आपलं कुंटीणीचं कसब पणाला लावते. 'तू पैशाची काळजी करू नग. मी पैसं कुरान पेरीन. मातर.....' असे गजा तिला म्हणतो. रुपा आणि मथी यांच्या सारख्या गाठीभेटी वाढत चालल्या. तर इकडे रुपाच्या घरी नानुबाई आबाजीला रुपाचे लग्न आता जमले पाहिजे असे सारखी बजावत असते. शिरगावातील दिनकरचा स्वभाव रुपाला आवडत होता, कारण तो उथळ नव्हता आणि काटेकोर वागत होता. पण मथीला रुपा

भेटते हे कळल्यापासून तो नाराज होता. तिला म्हणाला "आणि ऐक. जेव्हा तुझा कडेलोट होऊन तू नरकात जाशील आणि आबाजी खोताच्या तोंडाला डांबर फासून मोकळी होशील त्या दिवशी ती वेळ येणार आहे" दुसरीकडे गजा रुपाला कसे कुठे गाठावे याचा विचार करित होता. प्रसंग पडला तर कु-हाडीने मुडदे पाडायची तयारी करित होता. तर दिनकर बंदूक भरून गजाला मारण्यासाठी तयार होता.

दिनकर आणि गजा नांगरे हे दोघे जिवाभावाचे मित्र होते. दिनकरचे रुपावर प्रेम आहे, हे गजाला माहित असूनही तो रुपाच्या मागे लागतो. दिनकर आणि गजा यांच्यात मारामारी होते. दिनकर गजाला बंदुकीच्या दस्त्यांन मारतो. त्यामुळे डंगारणे आणि नलावडे यांच्यात लढाईची तयारी सुरु होते, दोन्ही गट समोरसमोर उभे ठाकतात. परंतु धोंडीबाच्या समजुतदारपणामुळे युद्ध टळते. परंतु दिनकर आणि गजातील वैर मात्र कायम राहतेच. गजा "मी रामराव नलावड्यांचा निर्बंध करीन तरच डंगारण्याचं नाव सांगेन" अशी प्रतिज्ञा करतो. तसे प्रयत्नही करतो, पण अपयशी होतो. शेवटी प्रकरण मिटते दिनकर आणि रुपा यांचा विवाह होतो. पण दिनकर रुपाच्या लग्नाच्या वरातीमध्ये दिनकरला मारण्याचा कट गजा करतो. दिनकरवर बंदुकीचा नेम धरतो पण त्याचे मित्र सावध असतात, म्हणून त्याचा कट फसतो व गजा पकडला जातो. त्याला पोलीसांच्या ताब्यात दिले जाते.

चित्रा:- चित्रा ही अण्णा भाऊ यांची एक स्त्री प्रधान कादंबरी आहे. या कादंबरीच्या जन्मकथेबाबत स्वतः अण्णा भाऊ म्हणतात की, "क-हाड-कोल्हापूर सडकेला एक भाची व एक मामा अशी दोन माणसे भेटली. त्याचवेळी एका तरुणीच्या जीवनाचे धागे सापडले" पण पुढे हीच तरुणी आपल्या कादंबरीची नायिका होईल याची मात्र त्यावेळी त्यांना कल्पना नव्हती. त्या दारिद्र्याने होरपळून निघालेल्या तरुणीचे पुढे काय झाले असेल हा प्रश्न आणि त्या तरुणीचा जीवनावरचा दुर्दम्य विश्वास या दोन गोष्टी कादंबरी जन्माला येण्याला कारणीभूत झाल्या.

कादंबरीची नायिका 'चित्रा' ही आईच्या पोटात असतांनाच तिचे वडील वारले. आई सखुबाईने सोनाला घेऊन माहेरची वाट धरली. माहेरी भाऊ आपल्याला दूर लोटणार नाही हा सखुबाईचा विश्वास होता. काही दिवस भाऊ कृष्णाने मदत केली. तो तरी काय करणार कारण तो स्वतः काम करित नव्हता त्याच्या दोन बायका राबराबून त्याला आणि सहा मुलांना पोसत होत्या. सखुबाई व मुलींची दारिद्र्याने अन्नान दशा झाली. वृद्धापकाळामुळे सखुबाईकडून काम होत नव्हते. दोघी बहिणी लोकांचे दळनकांडण करून घर चालवत होत्या. तर दिसायला सुंदर असल्याने गावगुंड हात धुवून मागे लागले होते. आळीतील लोक सखुबाईला दोष देऊ लागले. तिही मनात झुरत होती. तिने कृष्णाला गळ घातली की कसेही कर मुलींच्या लग्नाचे पहा. तेव्हा कृष्णाने मुलगा पाहिला सोनाचे लग्न लावून दिले. पण तिचे दुर्दैव काही पाठ सोडत नव्हते. कारण ज्या वराशी तिचे लग्न लावले त्याला महारोग होता म्हणून त्याने दुस-याच दिवशी एवढी सुंदर बायको मला नको मला सोडचिठ्ठी द्या अशी पाटलाला गळ घातली, आणि सोनाची सोडचिठ्ठी झाली. पुढे कृष्णा मुंबईला गेला आणि सांगु लागला की तो सोनाचे लग्न ठरवून आला. पण खरे संकट तर पुढेच आहे याची कोणालाच कल्पना नव्हती. कारण कृष्णाने सोनाला वेश्या व्यवसायाकरिता पैसे घेऊन विकली होती.

सोना पैसा पाठवत होती आणि कृष्णा मजा मारीत होता. सखुबाईचे दारिद्र्य तसेच होते. सोनाच्या पैशावर चित्राचे लग्न तो जमवतो. लग्न पार पडते पण दुस-याच दिवशी तिचा नवरा चंदुच्या कानात गोम जाते तो वेदनेने तडफडून मरतो. "जावा खरं, पन आपली मुलगी बी घेवून जावा. आता तिला कोन धनी हाय!" अशी तीची सासु म्हणते व चित्रा परत माहेरी येते. बाप्या पवार नावाचा गावातील टारगट माणूस चित्रासाठी वेडा झाला, तो बनीला चित्राला पटविण्यासाठी सांगतो. सोनाने पाठविलेल्या पैशाच्या पावसाने चित्रा भिजलेला कृष्णा आता चित्राला मुंबईला पाठविण्याचे स्वप्न पाहू लागला. घरावर सोन्याचे कवेलू टाकण्याचे मनसुबे रचु लागला. सोनाच्या पैशावर कृष्णा मजा करित होता, पण सखुबाई आणि चित्रा मात्र दोन वेळच्या जेवनाला मोताद होत्या. ही वास्तवता सोनाला माहितच नव्हती. उलट कृष्णा चित्राविषयी सोनाचे कान भरत होता.

कृष्णा चित्राला घेवून मुंबईला पोहचतो. तिथे गेल्यावर चित्राला कळते की, सोनाचे लग्न झाले नसून मामाने सोनाला विकले आहे. त्यामुळे तिला मामाचा राग येतो. सोनाला तर त्याला हाकलून द्यावे वाटते पण दुखवल्याने तो आईला छळेल म्हणून ती गप्प बसते. दोघी बहिणी मुंबई पाहतात. पण चित्राचे दुर्दैव इथेही पाठ सोडत नव्हते. तिथे लाल्या तिला वाइट नजरेने पाहत होता. सोनाने तिच्याकडे येणारा सोन्याचा व्यापारी कांतीलाल सेठला सोनाशी ओळख वाढवून लग्न करायला राजी करते. तो एक सज्जन म्हणून तिला चित्राचे त्याच्याबरोबर लग्न द्यावे असे वाटते. त्या हेतूने कांतीलाल प्रयत्न करतो. त्याचवेळी जनरल देखील चित्रासाठी वेडा होतो. चित्राला मात्र आईने सांगितलेला 'जिवाच्या मोलानं अबु जप' हा सल्ला आठवत असतो. कांतीलाल चित्राला

फिरायला नेतो, चित्रपट दाखवतो. पण एकदाही मर्यादा सोडून तो वागत नाही म्हणून तिला तो आवडायला लागतो. तो एक दिवस चित्राला फिरायला नेल्यावर तू माझी होशील का असे विचारतो. 'चित्राला आनंद होतो पण दुस-या क्षणाला तो आनंद नाहीसा होतो, कारण तो तिला सांगतो की, त्याच्याकडे पुरुषत्व नाही. 'शेतीआड चोरी आणि नव-याआड शिंदळकी' करायला परवानगी देणारा हा माणूस माणूसच नाही. असे तिला वाटते, तिला त्याचा राग येतो.

चित्रा सोनाकडून निघून जाते. पण जायचे कुठे हा प्रश्नच असतो. तिला आठवते की, तिच्या गावातील तानुकाकु माटुंगा लेबर कॅम्पला राहते. चित्रा टांगा करून माटुंग्याला जाते. तिथे ती तानुकाकु बरोबर मिलमध्ये कामाला जाते. तानुकाकुचा नातु जया तिचा लहानपणीचा सर्वगडी आहे. तिला तो आवडायला लागतो. खलाशी संप करतात, त्यांना साथ देण्यासाठी मीलमधील कामगार पण संप करतात. संप मोडून काढण्याचा सरकार पुरेपुर प्रयत्न करते. त्या चकमकीत, जया जखमी होतो. त्याला दवाखाण्यात पहायला तानुकाकु व चित्रा जातात. तिथे जखमी सोनाला भरती करायला आणले असता दोघी बहिणीची भेट होते. तानुकाकु दवाखाण्यातच चित्रा व जयाचे लग्न होणार हे जाहिर करते.

या कादंबरीबाबत एका मित्राने 'या कादंबरीत कल्पकता किती आहे आणि वास्तवता किती आहे.' असे विचारले असता अण्णा भाऊ म्हणतात की, या भांडवली जगात कल्पनेलाही लाजवणारी वास्तवता वावरत आहे पण ती वास्तवता भयंकर असते आणि त्या वास्तवतेतूनच माझ्या हया कादंबरीचा जन्म झाला आहे, असे ते म्हणाले.

निष्कर्ष —

अण्णाभाऊ साठे यांच्या आवडी, रुपा, चित्रा या नायिकाप्रधान कादंब-यांचा अभ्यास केला असता, समोर आलेले निष्कर्ष असे की, त्यांनी त्यांच्या कादंब-यातून चित्रित केलेल्या नायिकांमुळे मातंग समाजातील स्त्रियांचे जीवन समाजापुढे आले आहे. त्यांचे साहित्य समताधिष्ठीत असून सामाजिक परिवर्तनाला दिशादर्शक ठरले आहे. ही स्त्री आत्मशोध घेण्यास प्रवृत्त झाली. व तिच्या अस्मितेचा हुंकार या पुढील काळ्यात निर्माण झालेल्या साहित्यामधून अभिव्यक्त झाला. कादंब-यामधून आवडी, रुपा, चित्रा या स्त्रिया त्यांच्या समाजातील स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व करतात.

संदर्भ —

- १ 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, सुरेश एजन्सी, सहावी आवृत्ती पृ. २४
- २ 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, सुरेश एजन्सी, सहावी आवृत्ती पृ. ५७
- ३ 'रुपा' 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, अक्षय प्रकाशन, आ. २०१६, पृ ८
- ४ 'रुपा' 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, अक्षय प्रकाशन, आ. २०१६, पृ १३
- ५ 'रुपा' 'आवडी' अण्णा भाऊ साठे, अक्षय प्रकाशन, आ. २०१६, पृ ३५
- ६ 'चित्रा' प्रस्तावना, अण्णा भाऊ साठे, विद्यार्थी प्रकाशन
- ७ 'चित्रा' अण्णा भाऊ साठे, विद्यार्थी प्रकाशन पृ. २२

◆◆◆

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

2021-22

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Jan. To March 2022
Issue-41, Vol-02

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Jan. To March 2022
Issue 41, Vol-02

Date of Publication
01 Jan. 2022

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

- 01) JOB SATISFACTION AMONG EMPLOYEES WORKING IN PRIVATE SECTOR BANKS
Dr. Kamaljeet Kaur Bhatia, Indore ||10
- 02) "RISING EDIBLE OIL PRICES IN INTERNATIONAL AND DOMESTIC MARKET" ...
Dr. H.B. Gupta & Miss Shivangi Pathak, Bhopal ||15
- 03) Challenges of goods and services Tax in India
Jyotsana Soni ||22
- 04) Building a Strong India: The Imperative of Uniform Civil Law
Dr. Vibha P. Deshpande, Kurha ||25
- 05) Synthesis of some 2,5-disubstituted derivative of 1,3,4-Triazole and their ...
SHABINA PERWEEN & DR. ADITYA KR. LAL DAS, MADHUBANI ||28
- 06) IMPORTANCE OF CONCEPTS IN SCIENCE TEACHING
Dr. Sandip Kumar Srivastava, Gonda, U.P. ||31
- 07) Study Of Emotional Stability of Adolescents with reference to National ...
Tanu & Dr. Shivani Shrivastava, Indore ||34
- 08) Mass Marriage as the Economy Marriages
Mrs. M.F. Wadekar & Dr. G.K.Boodeppa, Belagavi, Karnataka state ||38
- 09) Protection From Environmental Pollution: A Case Study
Dr. V. L. Phad, Parli-Vaijnath (M.S.) ||45
- 10) महात्मा फुले - लोकशिक्षणाचे शिल्पकार
प्रा.डॉ. आर्हेर डी.के., मुखेड ||49
- 11) वृद्धांच्या समस्या व उपाययोजना
डॉ.सुरेश बन्सपाल, जि.भंडारा (म.रा.) ||51
- 12) माणकेश्वर शिवमंदिर - हेमाडपंतीय मंदिर शैली - एक अभ्यास
डॉ. विजयकुमार प्रल्हादराव भांजे, जि. उस्मानाबाद ||55

04

Building a Strong India: The Imperative of Uniform Civil Law

Dr. Vibha P. Deshpande
Arts and Science College, Kurha

Introduction:

India, a diverse and dynamic nation, stands at the threshold of immense growth and development. However, one critical challenge it faces is the lack of a uniform civil law that governs personal matters, such as marriage, divorce, inheritance, and adoption, for its citizens. Currently, India operates under a complex web of personal laws based on religion, which leads to inconsistencies and inequalities in matters of civil rights and obligations. This essay explores the necessity of implementing a uniform civil law in India as an essential step toward building a strong, cohesive, and inclusive nation.

I. The Current Scenario: Fragmented Personal Laws

India's legal system is governed by personal laws, which vary based on an individual's religious affiliation. Hindus, Muslims, Christians, and other communities have separate laws governing personal matters. This fragmentation often leads to contradictions and disparities in legal provisions, hindering the development of a unified legal framework for the country.

A. Challenges and Inequalities: The lack of uniformity in personal laws leads to disparities in rights and obligations for citizens of different religious backgrounds. For example, the rights of women in matters of inheritance, divorce, and

maintenance differ significantly across communities, perpetuating gender-based inequalities. Such disparities weaken the social fabric and hinder the nation's ability to progress as a cohesive society.

B. Legal Complexity: The coexistence of multiple personal laws adds complexity to the legal system. The judiciary often faces challenges in adjudicating cases involving conflicts between different religious laws, resulting in delays and uncertainty in justice delivery. A uniform civil law can streamline legal processes, reduce the burden on courts, and enhance the efficiency of the justice system.

II. The Case for Uniform Civil Law:

A. Secularism and Equality: India's Constitution enshrines the principles of secularism and equality. A uniform civil law is a critical step toward upholding these principles, ensuring that all citizens are treated equally under the law, regardless of their religious beliefs. It would establish a common standard for civil rights and obligations, promoting a sense of unity and belonging among diverse communities.

B. Empowerment of Women: A uniform civil law can significantly impact women's rights and empowerment. It would provide a level playing field, ensuring that women across all religious communities have equal rights in matters of marriage, divorce, inheritance, and maintenance. This would help break the shackles of patriarchal norms and foster gender equality and social progress.

C. Simplification of Legal System: By replacing the myriad of personal laws with a single, coherent civil law, the legal system would be streamlined, and legal procedures would be simplified. This would reduce the burden on the judiciary, enhance the efficiency of the legal process, and make justice more accessible to all citizens.

III. Addressing Concerns and Challenges:

A. Respecting Cultural Diversity: Implementing a uniform civil law does not imply disregard-

ing cultural diversity. It is essential to strike a balance between preserving cultural identities and upholding fundamental rights and gender equality. The uniform civil law can incorporate provisions that accommodate specific cultural practices while ensuring they do not violate the principles of equality and human rights.

B. Consultation and Consensus: To successfully implement a uniform civil law, it is crucial to engage in open dialogue and consultations with various religious and social stakeholders. Obtaining consensus and addressing legitimate concerns will strengthen the foundation of the law and ensure widespread acceptance and compliance.

IV. Impact on Social Cohesion and National Development:

A. Social Cohesion: A uniform civil law will foster a sense of unity and cohesion among citizens, transcending religious barriers. It will promote a shared understanding of civil rights and obligations, leading to increased social harmony and integration.

B. Economic Development: A consistent and transparent legal framework is crucial for economic development. A uniform civil law will facilitate business transactions and contracts, promoting investments, economic growth, and ease of doing business in India.

C. Human Development and Gender Equality: By ensuring gender equality, a uniform civil law will empower women, leading to enhanced human development. Women's increased participation in education, employment, and decision-making will contribute to the overall socio-economic progress of the nation.

V. Legal Certainty and Uniformity:

A. Reducing Ambiguity and Confusion: The presence of multiple personal laws often leads to confusion and ambiguity in legal matters, especially in cases involving individuals of different religious backgrounds. A uniform civil law would provide legal certainty and clarity, ensuring that citizens understand their rights and

obligations regardless of their religious affiliation.

B. Avoiding Forum Shopping: The existence of diverse personal laws can lead to forum shopping, where individuals may choose a legal system that is most advantageous to their case. This practice undermines the integrity of the legal system and can result in contradictory judgments. Implementing a uniform civil law would prevent forum shopping and promote consistency in legal decisions.

VI. Enhancing National Integration:

A. Fostering a Common Identity: A uniform civil law can play a vital role in fostering a sense of common identity among citizens. By providing a single set of civil rights and obligations applicable to all, it encourages individuals to identify as Indians first and members of their religious communities second. This shift in identity promotes national integration and solidarity.

B. Countering Divisive Politics: Differences in personal laws have been exploited by certain political groups to advance divisive agendas. Implementing a uniform civil law can help counter such divisive politics by emphasizing the principles of secularism and equality enshrined in the Constitution.

VII. Streamlining Legal Processes:

A. Family Disputes and Personal Matters: Family disputes, such as divorce, inheritance, and child custody cases, often become contentious and protracted due to conflicting personal laws. A uniform civil law can streamline the resolution of such disputes, promoting timely justice and reducing emotional distress for the parties involved.

B. Cross-Border Marriages: In cases of cross-border marriages, where individuals from different religious backgrounds marry, the existence of multiple personal laws can lead to legal complexities and challenges. A uniform civil law would simplify legal procedures and provide a clear framework for such marriages.

VIII. Global Perception and Investment:

A. Foreign Investors' Confidence: A robust legal system is crucial for attracting foreign direct investment (FDI) and enhancing India's standing in the global economy. A uniform civil law would signal stability and consistency in the legal environment, increasing foreign investors' confidence in the Indian market.

B. Ease of Doing Business: A uniform civil law would contribute to India's efforts to improve its ranking in the Ease of Doing Business Index. A transparent and predictable legal framework is essential for creating a business-friendly environment and encouraging entrepreneurship.

IX. Role of the Judiciary:

A. Simplifying Adjudication: The Indian judiciary is burdened with a vast number of cases related to family disputes and personal matters. A uniform civil law would simplify the adjudication process, allowing the judiciary to focus on more pressing legal issues and reducing the backlog of cases.

B. Upholding Fundamental Rights: The Constitution of India guarantees fundamental rights to all citizens, irrespective of their religious beliefs. A uniform civil law would ensure that these rights are uniformly protected and upheld for all citizens.

X. Socio-Economic Impact:

A. Economic Empowerment: Empowering women through a uniform civil law would have a positive socio-economic impact. Increased female workforce participation, improved educational opportunities, and greater access to economic resources would contribute to economic growth and development.

B. Reducing Socio-Economic Disparities: A uniform civil law would play a significant role in reducing socio-economic disparities by ensuring equitable distribution of resources and opportunities among different religious communities.

Conclusion:

In conclusion, establishing a unified civil

law that cuts across religious lines and maintains the ideals of secularism, equality, and social justice is necessary for developing a strong India. A universal civil law can pave the path for a more inclusive, cohesive, and progressive India by resolving inequities, empowering women, streamlining the legal system, and fostering social cohesion. However, it is essential to achieve a balance between maintaining fundamental rights and appreciating cultural diversity through open communication and consensus-building. Realising a single civil law will be a crucial step in India's development into a stronger, more cohesive country. For India to become a powerful, harmonious, and inclusive country, a single civil code must be implemented. A law like that would encourage secularism, equality, and social justice, while simplifying legal processes and enhancing national integration. By empowering women, streamlining legal procedures, and fostering a common identity, a uniform civil law can drive socio-economic progress and attract foreign investment. It is essential to address concerns and engage in meaningful consultations to strike a balance between cultural diversity and the principles of justice and equality. Embracing a uniform civil law would mark a significant step forward in India's journey toward becoming a united and progressive nation.

□□□

[Signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

(SJIF) Impact Factor-8.575
ISSUE No- (CCCXXXIX) 339

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

**Sustainability Management: Concept,
Applications and Research Opportunities**

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr.Vijay Tompe
Editor

G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Sachin Bhombe
Dr. Shashikant Dupare
Co-Editors

G. S. Tompe Arts Comm & Sci. College Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

अमरावती विभागातील ग्रामीण - नागरी व स्त्री - पुरुष साक्षरतेतील विषमता

प्रा. किशोर मारोतराव ताकसांडे

डॉ. सुनील आखरे

भूगोल विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय कुऱ्हा

सारांश :

साक्षरता ही सर्व प्रकारच्या विकासाची जननी आहे. साक्षरता ही राष्ट्राची अशी अमूल्य संपत्ती आहे की, जिच्यामुळे संस्कृतीचा विकास होतो. आर. सी. चांदना यांच्या मतानुसार साक्षरता ही गरिबी निर्मूलन, मानसिक एकाकीपणाचे समाजिकरण, शांतिपूर्ण संबंधाची निर्माती, आंतरराष्ट्रीय बंधुत्व आणि लोकसंख्याशास्त्रीय प्रक्रियांच्या स्वतंत्र क्रियाशीलतेमध्ये अत्यंत महत्वाची असते. भूगोलामध्ये लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करित असतांना साक्षरतेच्या अभ्यासाला अतिशय महत्त्व आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महाराष्ट्रातील अमरावती विभागातील ग्रामीण व नागरी तसेच स्त्री व पुरुष साक्षरतेचे अध्ययन करण्यात आले आहे. अमरावती विभागाची एकूण साक्षरता ८५.०३ % आहे, याच विभागातील ग्रामीण विभागातील साक्षरतेची टक्केवारी ८२.८१ % आहे तर शहरी विभागातील साक्षरतेची टक्केवारी ९०.७५ % आहे, त्याचप्रमाणे पुरुषांची साक्षरता ९०.८८% आहे तर महिलांची साक्षरता ७८.८७% आहे यावरून असे दिसते की अमरावती विभागामध्ये ग्रामीण व नागरी विभागामध्ये तसेच पुरुष व स्त्रियांच्या साक्षरतेमध्ये विषमता आहे.

विजसंज्ञा : ग्रामीण साक्षरता, नागरी साक्षरता, पुरुष साक्षरता, स्त्री साक्षरता

प्रास्ताविक

साक्षरता हे आर्थिक - सामाजिक विकासाचे महत्वाचे सूचक आहे. साक्षरता ही मानवाचा दृष्टिकोण आणि वर्तणूक बदलविणारे एकक आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने साक्षरतेची व्याख्या "लिहिता वाचता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता" अशी केली आहे तर भारताच्या जनगणनेनुसार साक्षरतेची व्याख्या "जि व्यक्ति वाचन व लेखन करू शकते तसेच सोप्या भाषेत वाक्य तयार करू शकते, तिला साक्षर असे म्हणतात" अशी केली आहे. आधुनिक काळामध्ये ज्या प्रदेशाची साक्षरता जास्त असेल तो प्रदेश प्रगत समजल्या जातो. सेनगुप्ता यांच्या मतानुसार महिलांच्या साक्षरतेमुळे लोकसंख्या नियंत्रित राहते तसेच बालमृत्यू कमी होतो.

उद्दिष्टे :

२०११ च्या जनगणनेनुसार अमरावती विभागातील विविध जिल्ह्यातील एकूण साक्षरता, ग्रामीण व नागरी विभागातील साक्षरता तसेच स्त्री - पुरुष साक्षरतेमधील विषमतेचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र :

भारतातील महाराष्ट्र राज्यात कोकण, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर व अमरावती असे एकूण सहा प्रशासकीय विभाग आहेत. यापैकी अमरावती व नागपूर विभागस विदर्भ म्हणून ओळखले जाते. नागपूर विभागस पूर्व विदर्भ तर अमरावती विभागस पश्चिम विदर्भ असे म्हणतात. अमरावती विभागाचा अक्षवृत्तीय विस्तार १९° २६' उत्तर अक्षवृत्त ते २१° ४६' उत्तर अक्षवृत्त पर्यंत आहे तर रेखावृत्तीय विस्तार ७५° ५७' पूर्व रेखावृत्त ते ७९° ९' पूर्व रेखावृत्त पर्यंत आहे. या विभागाचे एकूण क्षेत्रफळ ४६०९० चौकीमी आहे. अमरावती विभागामध्ये अमरावती, अकोला, बुलडाणा, यवतमाळ व वाशिम असे एकूण पाच जिल्हे आहे, या विभागाच्या उत्तरेला मध्यप्रदेश, पूर्वेला नागपूर विभाग, दक्षिणेला तेलंगणा प्रदेश, पश्चिमेला व नैऋत्येला औरंगाबाद विभाग व वायव्येला नाशिक विभाग आहे. अमरावती जिल्ह्यात सातपुडा पर्वतांच्या रांगा आढळतात त्यांना गाविलगड टेकड्या असे म्हणतात तर यवतमाळ, अकोला, बुलडाणा व वाशिम जिल्ह्यात अजिंठ्याच्या डोंगररांगा आढळतात. या विभागाची एकूण लोकसंख्या ११२५८११७ इतकी असून २७.६७% लोकसंख्या नागरी भागात राहते

माहिती स्रोत आणि अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा अमरावती विभागातील सर्व जिल्ह्यांचे सामाजिक व आर्थिक समालोचन व भारतीय जनगणना अहवाल यातून मिळवलेल्या दुय्यम स्वरूपाच्या माहितीवर आधारित आहे. अमरावती विभागातील विविध जिल्ह्यातील एकूण साक्षर लोकसंख्या वरून पुढील सूत्राच्या सहाय्याने साक्षरता दर काढला आहे.

एकूण साक्षर लोकसंख्या

$$१) \text{ साक्षरता दर} = \frac{\text{एकूण लोकसंख्या}}{\text{६ वर्षे वयोगटावरील एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

६ वर्षे वयोगटावरील एकूण लोकसंख्या

अमरावती विभागातील विविध जिल्ह्यातील ग्रामीण-नागरी व स्त्री पुरुष साक्षरतेमधील विषमता निर्देशांक काढण्याकरिता डेव्हिड सोफर (१९७४) यांच्या खालील सूत्राचा वापर केला आहे.

$$२) DI = \text{LOG}(X2/X1) + \text{LOG} (100-X1) / (100-X2)$$

येथे,

DI = विषमता निर्देशांक

X1 = ग्रामीण साक्षरता

X2 = नागरी साक्षरता

तसेच स्त्री - पुरुष साक्षरतेमध्ये

X1 = स्त्री साक्षरता

X2 = पुरुष साक्षरता

अभ्यास क्षेत्रातील प्रत्येक जिल्ह्याचा साक्षरता दर सूत्र क्रमांक १ नुसार काढून सूत्र क्रमांक २ नुसार काढली आहे व आलेखाद्वारे ती दाखवली आहे.

विषय विवेचन आणि विश्लेषण :

अमरावती विभागाची सरासरी साक्षरता ८५.०३ % असून विभागातील विविध जिल्ह्यामध्ये साक्षरतेच्या प्रमाणामध्ये विविधता आढळते. विभागामध्ये सर्वाधिक साक्षरता दर अकोला (८८.०४%) जिल्ह्यात असून, अमरावती (८७.३८%) जिल्ह्याचा दुसरा क्रमांक लागतो तर विभागामध्ये सर्वात कमी साक्षरता यवतमाळ जिल्ह्यात (८२.८२%) आढळते. महिलांची सर्वाधिक साक्षरता अकोला जिल्ह्यात (८३.५३%) आहे तर सर्वात कमी साक्षरता वाशिम जिल्ह्यामध्ये (७५.४८%) आढळते. सर्वच जिल्ह्यामध्ये पुरुषांपेक्षा महिलांची साक्षरता कमी आढळते तसेच ग्रामीण विभागामध्ये नागरी विभागापेक्षा कमी साक्षरता आढळते.

सारणी क्रमांक १

अमरावती विभाग : विविध जिल्ह्यातील एकूण, ग्रामीण - नागरी, स्त्री पुरुष साक्षरता

अ.क्र.	जिल्हा		एकूण साक्षरता %	पुरुष साक्षरता %	महिला साक्षरता %
१.	अमरावती	एकूण	८७.३८	९१.४६	८३.१०
		ग्रामीण	८५.०७	९०.१०	७९.७६
		नागरी	९१.४८	९३.८८	८८.९८
२.	अकोला	एकूण	८८.०४	९२.३३	८३.५३
		ग्रामीण	८५.९४	९१.२५	८०.३१
		नागरी	९१.२३	९३.९९	८८.३५
३.	बुलडाना	एकूण	८३.४०	९०.५४	७५.८४
		ग्रामीण	८१.८५	८९.७४	७३.४९
		नागरी	८९.०९	९३.५१	८४.४५
४.	यवतमाळ	एकूण	८२.८२	८९.४१	७५.९३
		ग्रामीण	८०.४७	८७.९३	७२.६३
		नागरी	९१.२४	९४.७३	८७.६३
५.	वाशिम	एकूण	८३.२५	९०.५५	७५.४८
		ग्रामीण	८२.१७	९०.१६	७३.६३
		नागरी	८८.२९	९२.३९	८४

अमरावती विभागातील स्त्री - पुरुष साक्षरतेतील विषमता :

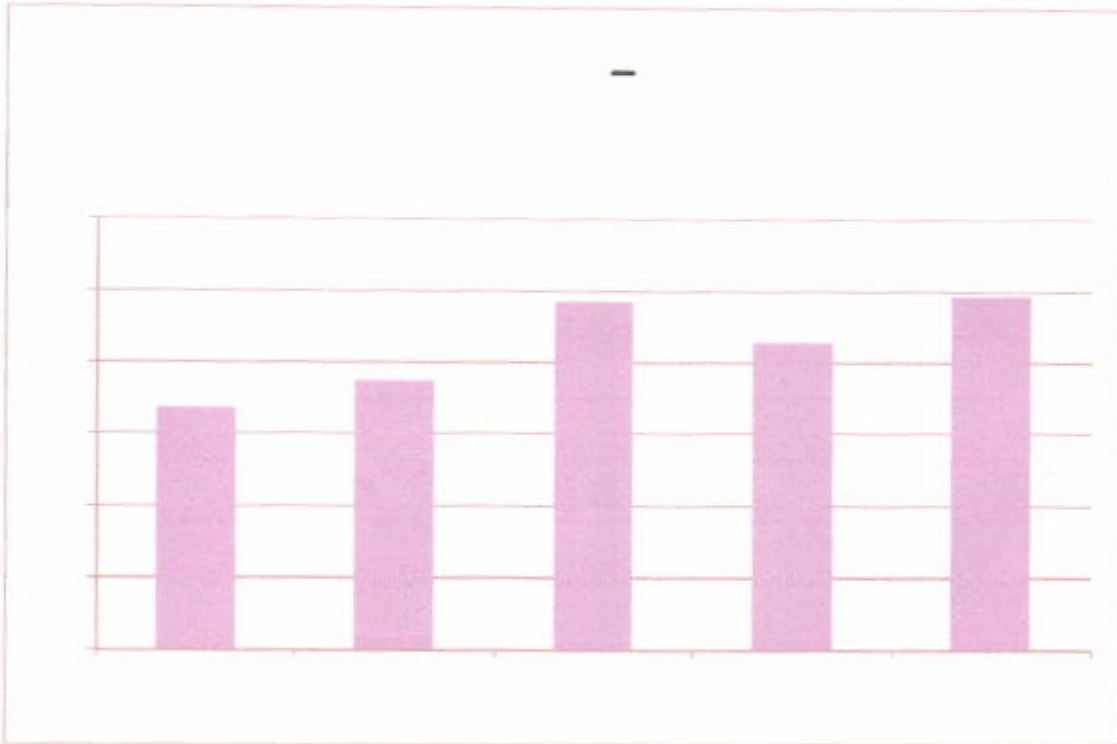
अमरावती विभागातील विविध जिल्ह्यातील स्त्री - पुरुष साक्षरतेच्या बाबतीत खूप जास्त विषमता आढळते सर्वाधिक विषमता वाशिम जिल्ह्यामध्ये असून तिचा निर्देशांक ०.४९३ हा आहे, त्यानंतर बुलडाणा (०.४८४) जिल्ह्याचा स्त्री - पुरुष साक्षरतेच्या विषमतेमध्ये दुसरा क्रमांक आहे.

सारणी क्रमांक ३

अमरावती विभाग : विविध जिल्ह्यातील स्त्री - पुरुष साक्षरतेतील विषमता निर्देशांक

अ. क्र	जिल्हा	पुरुष %	स्त्री साक्षरता %	विषमता निर्देशांक
१	अमरावती	९१.४६	८३.१०	०.३३८
२	अकोला	९२.३३	८३.५३	०.३७५
३	बुलडाणा	९०.५४	७५.८४	०.४८४
४	यवतमाळ	८९.४१	७५.९३	०.४२८
५	वाशिम	९०.५५	७५.४८	०.४९३
अमरावती विभाग		९०.८८	७८.८७	०.४२६

स्त्रोत : संशोधक

त्यानंतर यवतमाळ (०.४२८) जिल्हा तिसऱ्या क्रमांकावर असून अकोला (०.३७५) व अमरावती (०.३३८) जिल्ह्यामध्ये स्त्री - पुरुष साक्षरतेचा विषमता निर्देशांक सर्वात कमी आहे.

निष्कर्ष व उपाय योजना :

अमरावती विभागातील साक्षरतेचे अध्ययन केल्यास असे दिसते की, शहरी विभागापेक्षा ग्रामीण विभागामध्ये सर्वच जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण कमी आढळते. तसेच सर्वच जिल्ह्यांमध्ये पुरुषांच्या साक्षरतेपेक्षा स्त्रियांची साक्षरता बरीच कमी आहे. करीता ग्रामीण विभागामध्ये साक्षरता दर वाढविणे आवश्यक आहे तसेच महिलांचा साक्षरता दर वाढविणे आवश्यक आहे विशेष म्हणजे ग्रामीण विभागातील महिलांचा साक्षरता दर सर्वात कमी आहे.

अमरावती विभाग	एकूण	८५.०३	९०.८८	७८.८७
	ग्रामीण	८२.८१	८९.६०	७५.६४
	नागरी	९०.७५	९३.९१	८७.४६

स्त्रोत : भारतीय जनगणना अहवाल २०११

ग्रामीण - नागरी विभागातील साक्षरतेतील विषमता :

अमरावती विभागातील विविध जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी विभागामध्ये साक्षरतेच्या बाबतीत खूप जास्त विषमता आढळते सर्वाधिक विषमता यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये असून तिचा निर्देशांक ०.४०३ हा आहे, त्यानंतर अमरावती (०.२७५) जिल्ह्याचा नागरी व ग्रामीण साक्षरतेच्या विषमतेमध्ये दूसरा क्रमांक आहे, त्यानंतर बुलडाणा (०.२५७) जिल्हा तिसऱ्या क्रमांकावर असून अकोला (०.२३१) व वाशिम (०.२१४) जिल्ह्यामध्ये ग्रामीण व नागरी साक्षरतेचा विषमता निर्देशांक सर्वात कमी आहे.

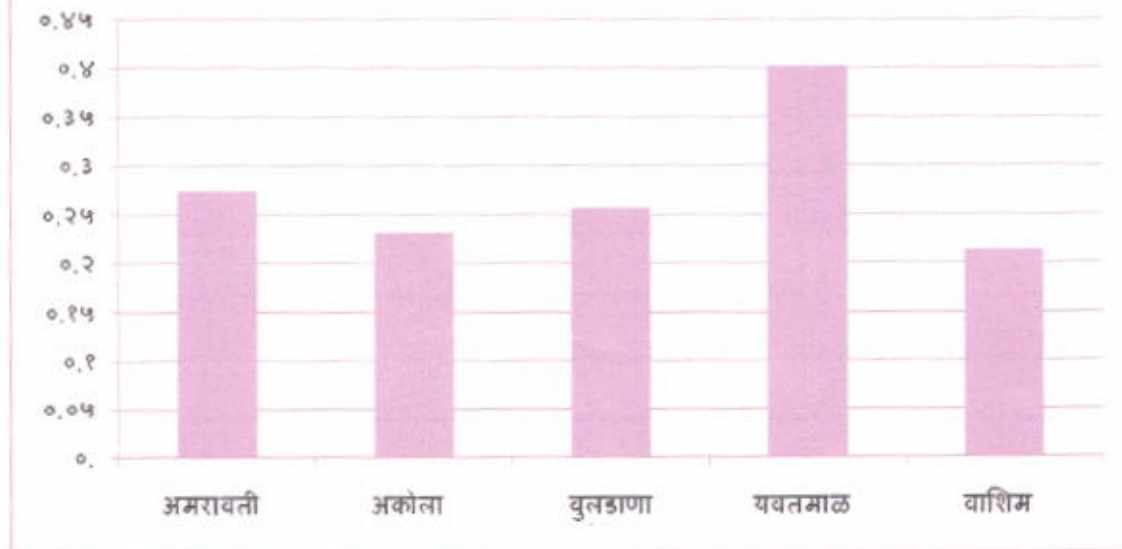
सारणी क्रमांक २

अमरावती विभाग : विविध जिल्ह्यातील ग्रामीण - नागरी साक्षरतेतील विषमता निर्देशांक

अ. क्र	जिल्हा	नागरी साक्षरता %	ग्रामीण साक्षरता %	विषमता निर्देशांक
१	अमरावती	९१.४८	८५.०७	०.२७५
२	अकोला	९१.२३	८५.९४	०.२३१
३	बुलडाणा	८९.०८	८१.८५	०.२५७
४	यवतमाळ	९१.२४	८०.४७	०.४०३
५	वाशिम	८८.२९	८२.१७	०.२१४
अमरावती विभाग		९०.७५	८२.८१	०.३०९

स्त्रोत : संशोधक

विविध जिल्ह्यातील ग्रामीण - नागरी साक्षरतेतील विषमता निर्देशांक

संदर्भ सूची :

१. Korde Shirvaram & More Jyotiram (2019) : Disparity In Literacy And Sex Ratio Of Ahmednagar District Maharashtra Bhugolshashtra Sanshodhan Patrika Vol – 36, No.2, Jul-Dec 2019 Page No – 1 – 5
२. Biswas B. (2016) Regional Disparities Pattern of Literacy in Rural and Urban Area of West Bengal, India Global Journal of Multidisciplinary Studies 5(7): 105-112.
३. Chandna R. C. (2016). Geography of Population Concept Determinants and Pattern, Kalyani Publishers Pvt.Ltd, New Delhi
४. Musmade A. H., More J. C. (2011), Geographical Analysis of Sex Ratio in Rahuri Tahsil Of Ahmednagar District Maharashtra Bhugolshashtra Sanshodhan Patrika Jan-Jun 2011, Vol 28 No. 2, PP 103-110. ISSN-0971-6785.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाची सापेक्ष घनता – भौगोलिक अध्ययन

प्रा. दिपक उ अंबोरे

भूगोल विभाग प्रमुख महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती मोबाईल क्र - ९७३०१९८६७८, ईमेल -
deepakambore710@gmail.com, पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी (Ph.D. Research Scholar)
पीएच.डी. संशोधन केंद्र - कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जिल्हा - अमरावती संत गाडगे बाबा अमरावती
विद्यापीठ, अमरावती

डॉ.सुनील बा. आखरे

भूगोल विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जिल्हा - अमरावती

सारांश

कुठल्याही प्रदेशातील रस्ते हे त्या प्रदेशातील विकासाचे सूचक असतात. रस्ते मार्गांचा विकास अधिक असल्यास इतर घटकांच्या विकसाला चालना मिळते. देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात रस्ते मार्गांचे महत्वाचे योगदान आहे. रस्ते मार्गांच्या विकासात रस्ते मार्गांच्या घनतेला विशेष असे महत्व आहे कारण ज्या प्रदेशात रस्ते मार्गांची घनता अधिक असते तिथे व्यापार केंद्र विकसित झालेले मिळतात तर इतर सेवा-सुविधांचाही विकास झालेला आढळून येतो.

अमरावती शहर हे विदर्भातील एक मुख्य शहर असून या शहराच्या विकासात रस्ते मार्गांचे महत्वाचे योगदान आहे. प्राचीन ऐतिहासिक वारसा असलेल्या अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांची प्रगती वेळोवेळी होत गेलेली आहे परंतु ही प्रगती सर्व शहरात समान आढळत नाही. प्रस्तुत संशोधन निबंधात अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनतेचे प्रभागनिहाय अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

बीजसंज्ञा-रस्ते मार्ग, घनता, प्रती चौ.किमी. , उच्च, निम्न, मध्यम प्रस्तावना

रस्ते विकासात रस्ते मार्गांच्या घनतेचे महत्व आहे कारण रस्ते घनता अधिक असणारा प्रदेश विकसित असतो. वाहतुकीच्या घनतेचे वर्णन मानवी सभ्यतेच्या प्रगतीतील जीवन रक्त म्हणून केले गेले आहे. सामान्यता एखाद्या प्रदेशात आर्थिक आणि सामाजिक परस्पर संवाद सुलभ करण्याच्या दृष्टीकोनातून रस्त्यांचे जाळे विकसित केले जाते. रस्त्यांच्या प्रगतीद्वारे होणारा प्रादेशिक विकास हा एकंदरीत क्षेत्र आणि लोकसमूहामध्ये समान रीतीने मानवी कल्याणासाठी उद्दिष्ट्य असलेली प्रक्रिया आहे

प्रस्तुत संशोधनात अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांचे प्रभागनिहाय घनतेचे तुलनात्मक अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत अभ्यासाची मुख्य उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे,

- १) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांच्या सापेक्ष घनतेचे प्रभागनिहाय अध्ययन करणे
- २) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांच्या सापेक्ष घनतेचे तुलनात्मक अध्ययन करणे

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी उपयोगात आलेली माहिती ही ग्रामुख्याने द्वितीय स्रोतावर आधारित आहे. ही माहिती अमरावती महानगर पालिका, शहराचा पर्यावरण अहवाल व जिल्हा जनगणना पुस्तिका याद्वारे संकलित केलेली आहे.

रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता काढण्यासाठी पुढील सूत्राचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

$$RD \text{ (Per Sqkm)} = Rd \div A$$

RD - रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता (प्रती चौ.किमी.)

(Relative Density of Road Network)

Rd - प्रभागातील एकूण रस्त्यांची लांबी,

A - प्रभागाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ

संकलित केलेली व सूत्राद्वारे प्राप्त झालेली माहिती ही सारणी मध्ये दर्शविण्यात आलेली असून सापेक्ष घनतेचे वितरण नकाशांमध्ये प्रदर्शित केलेले आहे. तसेच प्रभागनिहाय रस्ते मार्गांची लांबी व भौगोलिक क्षेत्रफळ हे आलेखाच्या सहाय्याने दर्शविलेले आहे.

अभ्यास प्रदेश

अमरावती शहर हे महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडे असून हे शहर अमरावती जिल्हा व विभागाचे मुख्य ठिकाण आहे. अमरावती शहराचे स्थान देशाच्या जवळपास केंद्रस्थानी आहे.

अमरावती शहराचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०° ५०' १५" उत्तर ते २१° १' ११" उत्तर असून रेखावृत्तीय विस्तार ७७° ४४' ८" पूर्व ते ७७° ५०' ११" पूर्व आहे. अमरावती शहराचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १२१.८८ चौ.किमी. असून २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या ६४७०५७ एवढी आहे. एकूण लोकसंख्येत ३२९९९२ पुरुष आणि ३१७०६५ स्त्री लोकसंख्या आहे. शहराची लोकसंख्या घनता ५३०९ व्यक्ती प्रति चौ.किमी. आहे.

अमरावती शहरातील रस्ते मार्ग

अमरावती शहरातून राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ६ गेलेला असून तो पश्चिमेकडे धुळे तर पूर्वेकडे कोलकाताकडे जातो. अमरावती शहरापासून जिल्ह्यातील सर्व तालुके हे राज्य महामार्गांनी जोडलेले आहे.

वर्ष २०१८ नुसार अमरावती शहरातील मुख्य रस्त्यांची एकूण लांबी २६८.३ किमी असून सर्वाधिक रस्ते मार्गाची लांबी ही जुनी व नवी वस्ती बडनेरा, संत गाडगे बाबा- पी.डी.एम.सी. परिसर व शेगाव-रहाटगाव या प्रभागात आढळते कारण या प्रभागांचे क्षेत्रफळ मोठे आहे (सारणी क्रमांक १).

अमरावती शहरात बस, रेल्वे सेवा उपलब्ध असून शहरातील अंतर्गत भागातील वाहतुकीसाठी शहर बसेसची सेवा उपलब्ध आहे.

अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता (प्रती चौ.किमी)

रस्ते मार्गांच्या घनतेमध्ये रस्ते मार्गांची लांबी किंवा उपलब्धता ही कुठल्याही प्रदेशातील क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या एककाच्या संदर्भात काढली गेलेली असते (Badigas G.S. and K.R., 2003).

सारणी क्रमांक १ मध्ये अमरावती शहरातील प्रभागनिहाय मुख्य रस्त्यांची एकूण लांबी, भौगोलिक क्षेत्रफळ आणि प्रति चौ.किमी. असलेली रस्त्यांची सापेक्ष घनता दर्शविलेली आहे.

सारणी क्रमांक १

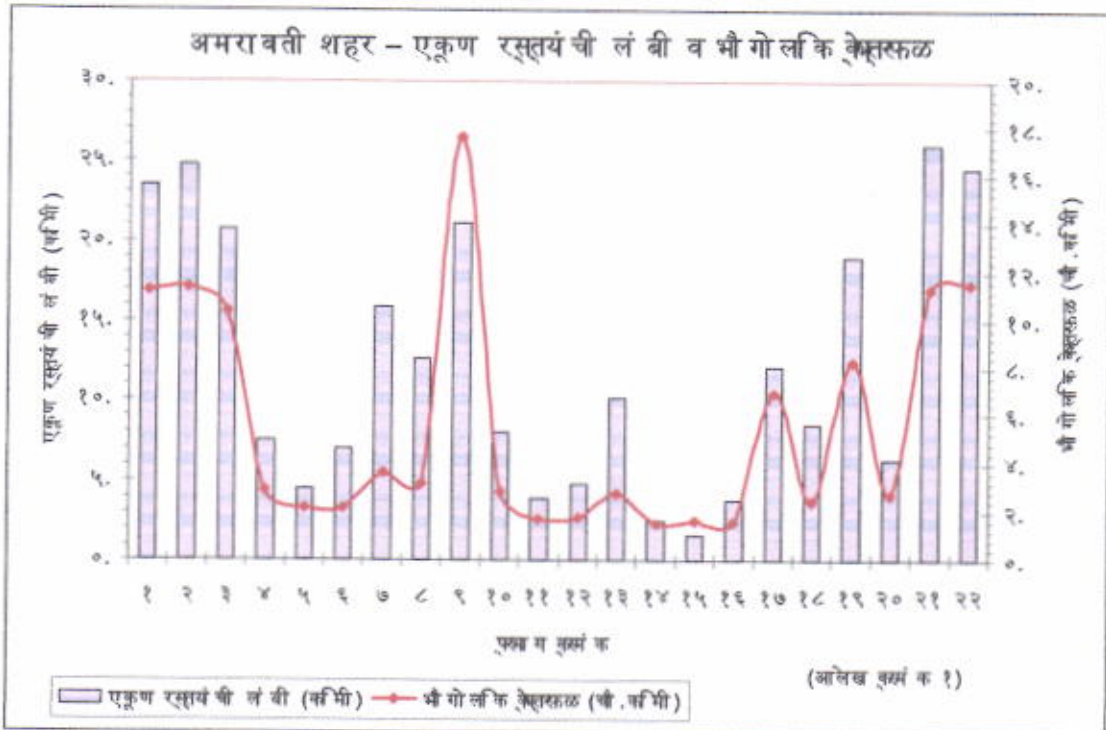
अमरावती शहर - प्रभागनिहाय रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता (२०१८)

प्रभाग क्रमांक	प्रभागाचे नाव	एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी)	भौगोलिक क्षेत्रफळ (चौ.किमी)	रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता (प्रती चौ.किमी)
१	शेगाव-रहाटगाव	२३.४८	११.२९	२.०८
२	श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी.	२४.७१	११.४१	२.१७
३	नवसारी	२०.७	१०.३७	२.०१
४	जमील कॉलोनी	७.४७	२.९	२.५८
५	महेंद्र कॉलोनी-नवीन कॉटन मार्केट	४.५१	२.१८	२.०७
६	विलास नगर-मोरवाग	६.९८	२.१७	३.२२
७	जवाहर स्टेडीयम	१५.८९	३.६२	४.३९
८	जोग स्टेडीयम-चपराशीपुरा	१२.६३	३.१७	३.९८
९	एस.आर.पी.एफ.-वडाळी	२१.०३	१७.६५	१.१९
१०	वेनोडा भीमटेकडी-दस्तूर नगर	७.९५	२.८३	२.८१
११	फ्रेजरपुरा	३.९२	१.७२	२.२८
१२	रुष्मिणी नगर-स्वामी विवेकानंद	४.७५	१.७९	२.६५
१३	अंबापेठ-गोरक्षण	१०.११	२.७८	३.६४

१४	जवाहरगेट-बुधवारा	२.४५	१.५१	१.६२
१५	झाया नगर-गवळीपुरा	१.६१	१.६४	०.९८
१६	अलीम नगर-रेहमत नगर	३.७७	१.६२	२.३३
१७	गडगडेश्वर	१२.१	६.९३	१.७५
१८	राजापेट-श्री संत कवराम	८.४६	२.४२	३.५
१९	साई नगर	१९.०१	८.३	२.२९
२०	सूतगिरणी	६.२२	२.७२	२.२९
२१	जुनी वस्ती बडनेरा	२६.०५	११.३४	२.३
२२	नवी वस्ती बडनेरा	२४.५	११.५२	२.१३
एकूण		२६८.३	१२१.८८	२.२

स्रोत - अमरावती महानगर पालिका आणि संशोधक

रस्ते मार्गाची घनता म्हणजे एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात असलेली रस्त्यांची लांबी होय. म्हणजेच एखाद्या प्रदेशाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ, व त्या प्रदेशातील एकूण रस्त्यांची लांबी याचे गुणोत्तर म्हणजे रस्ते मार्गाची घनता असते.

सापेक्ष घनते मध्ये प्रदेशाच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राचा विचार केल्या जातो. प्रस्तुत घटकात अमरावती शहरातील प्रभागनिहाय रस्ते मार्गाची सापेक्ष घनता दर्शविली असून त्याचे विवेचन करण्यात आलेले आहे.

संपूर्ण अमरावती शहराचा विचार केल्यास शहरात प्रती चौ.किमी. ला सरासरी एकूण २.२० किमी रस्त्यांची घनता आढळू येते. म्हणजेच दर चौ.किमी. क्षेत्रात एकूण २ ते ३ किमी रस्ते असल्याचे आढळते. अति निम्न घनता क्षेत्र (प्रती चौ.किमी.ला १ किमी पेक्षा कमी)

शहरात झाया नगर-गवळीपुरा (प्रभाग क्रमांक १५) या भागात रस्त्यांची सापेक्ष घनता दर चौ.किमीला सर्वात कमी आढळून येते. या भागातील प्रती चौ.किमी. असणारी घनता ०.९८ किमी असून हा प्रभाग शहराच्या

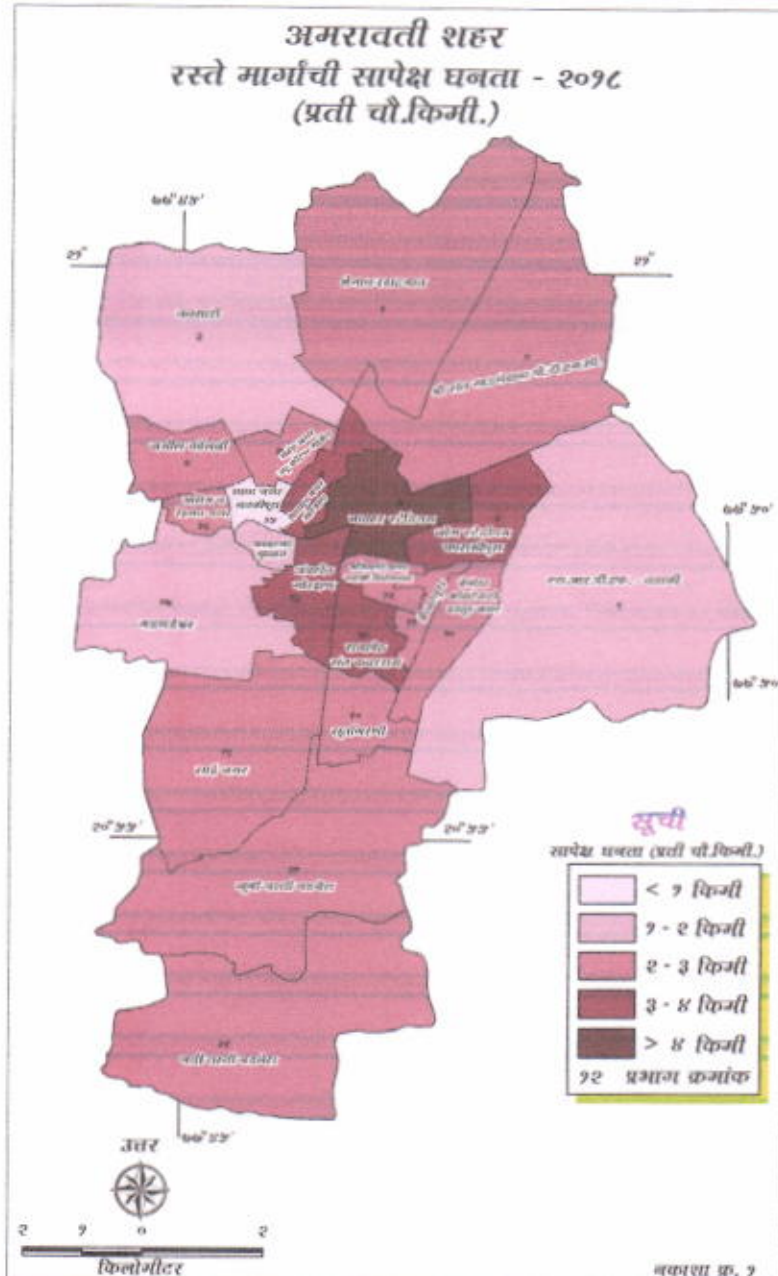
पश्चिमेला आहे. या प्रभागाच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत रस्त्यांची लांबी इतर प्रभागाच्या तुलनेत कमी असल्याचे लक्षात येते.

निम्न घनता क्षेत्र (प्रती चौ.किमी. ला १ ते २ किमी)

एस.आर.पी.एफ.-वडाळी (१.१९), जवाहरगेट-बुधवारा (१.६२) आणि गडगडेश्वर (१.७५) या परिसरात रस्त्यांची दर चौ.किमी. ला घनता १ ते २ किमी दरम्यान असल्याचे आढळून येते. एस.आर.पी.एफ.-वडाळी म्हणजेच प्रभाग क्रमांक ९ चे क्षेत्रफळ शहरात सर्वात अधिक असून क्षेत्रफळाच्या तुलनेत मुख्य रस्त्यांचा विकास कमी आढळतो. या प्रभागातून एक्सप्रेस हायवे तसेच राज्य महामार्ग क्रमांक २०० आणि २४३ जातात, परंतु प्रभागांचे भौगोलिक क्षेत्रफळ अधिक असल्याने ही घनता निम्न असल्याचे दिसून येते.

गडगडेश्वर या प्रभागातून राज्य महामार्ग क्रमांक २०० हा भातकुली कडे जातो तसेच हा प्रभाग शहराच्या पश्चिमेकडे सीमावर्ती प्रदेशात असून क्षेत्रफळाच्या तुलनेत रस्ते मार्ग कमी विकसित आहेत.

जवाहर गेट व बुधवारा परीसर म्हणजे शहरातील जुनी वस्ती असलेला प्रदेश असून ह्या भागातील रचना अरुंद अशी आहे आणि या प्रदेशातून केवळ शहरी रस्तेच गेले आहे. मुख्य रस्त्यांचा विकास हा क्षेत्रफळाच्या तुलनेत कमी आढळतो.

मध्यम घनता क्षेत्र (प्रती चौ.किमी. ला २ ते ३ किमी)

अमरावती शहरात एकूण १३ प्रभागांमध्ये मुख्य रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता ही मध्यम स्वरूपाची असल्याचे आढळून येते. या मध्यम घनतेमध्ये रुख्मिणी नगर-स्वामी विवेकानंद (२.६५) आणि बेनोडा भीमटेकडी-दस्नूर नगर (२.८१) या प्रभागामध्ये दर चौकीमिला रस्त्यांची लांबी सर्वाधिक आढळून येते. शहरातील मध्य भागापासून दक्षिणेतील प्रदेश या मध्यम घनतेत समाविष्ट दिसून येतो (नकाशा क्रमांक १), शहरातील सुमारे ५०% पेक्षा अधिक क्षेत्र हे मध्यम सापेक्ष घनता असल्याचे निदर्शनास येते.

उच्च घनता क्षेत्र (प्रती चौ.किमी. ला ३ ते ४ किमी)

अमरावती शहरातील प्रभाग क्रमांक ६ विलास नगर-मोरबाग (३.२२), प्रभाग १८ राजापेठ-श्री संत कवराव (३.५), प्रभाग १३ अंबापेठ-गोरक्षण (३.६४) आणि प्रभाग ८ जोग स्टेडीयम-चपराशीपुरा (३.९८) या प्रदेशातील रस्त्यांची सापेक्ष घनता ही प्रती चौ.किमी. ला ३ ते ४ किमी दरम्यान आढळून येते. हे चारही प्रभाग एकमेकाशी संलग्न आहेत. राजापेठ परिसर हा शहराच्या मध्य भागात असून त्याला लागूनच अंबापेठचा परिसर आहे. या प्रदेशात वाहतुकीची वर्दळ सतत असते तसेच या प्रदेशात नवीन उड्डाणपूल आणि भुयारी मार्ग बांधले असल्याचे रस्त्यांची घनता ही इतर प्रदेशाच्या तुलनेत उच्च आढळून येते.

जोग स्टेडीयम-चपराशीपुरा हा परिसर शहराची पूर्वेकडे असून अमरावती मध्यवर्ती बस स्थानकाच्या जवळचा प्रदेश आहे. या भागातून मोर्शी, नागपूर, चांदूर रेल्वे, या स्थानाकडे जाणारे राज्य महामार्ग जातात, तसेच क्षेत्रफळाच्या तुलनेत रस्त्यांचा विकास समधानकारक दिसतो त्यामुळे रस्त्यांची घनता प्रती चौ.किमीला उच्च असल्याचे दिसून येते.

विलास नगर-मोरबाग हा प्रभाग क्षेत्रफळाने लहान आहे परंतु शहराच्या मध्यवर्ती भागातून जाणारे मुख्य रस्ते या भागातून जातात. त्यामुळे या प्रभागाची घनता अधिक आढळते.

अती उच्च घनता क्षेत्र (प्रती चौ.किमी. ला ४ किमी पेक्षा अधिक)

शहरातील प्रभाग क्रमांक ७ म्हणजेच जवाहर स्टेडीयम च्या परिसरात रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता ही सर्वाधिक आढळून येते. या परिसरातील प्रती चौकीमिला रस्त्यांची लांबी ४.३९ किमी आढळून येते. शहरातील मुख्य मध्यवर्ती बस स्थानक आणि रेल्वे स्टेशन या प्रभागात असून सर्वच दिशेने मुख्य रस्त्यांचे जाळे पसरलेले आहे. त्यामुळे या परिसरात क्षेत्रफळ आणि रस्ते मार्ग यांचे गुणोत्तर सर्वांत जास्त आढळून येते.

निष्कर्ष व उपाययोजना

अमरावती शहरातील केवळ एकाच प्रभागात म्हणजे जवाहर स्टेडीयम च्या परिसरात रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता ही अती उच्च आढळून येते. तर इतर प्रभागात क्षेत्रफळाच्या तुलनेत रस्ते मार्गांचा विकास आणखीन अपेक्षित आहे.

नवसारी, शेगाव-रहाटगाव, श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी. या परिसरात रस्ते मार्गांची लांबी अधिक आहे परंतु क्षेत्रफळाच्या तुलनेत रस्ते मार्गांची घनता कमी आढळते. या प्रभागांमध्ये एका विशिष्ट क्षेत्रातच मुख्य रस्ते मार्गांची प्रगती आढळून येते. नवसारी च्या पश्चिमेकडे, शेगाव-रहाटगावच्या उत्तरेकडे तसेच श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी. च्या पूर्वेकडे मुख्य रस्ते मार्गांचे जाळे फारच कमी विकसित आहे. या प्रभागांचे क्षेत्रफळ व लोकसंख्येची गरज लक्षात घेता रस्ते मार्गांची घनता आणखीन वाढणे आवश्यक आहे.

ज्या क्षेत्रात रस्ते मार्गांची सापेक्ष घनता उच्च व अती उच्च आहे अशा प्रदेशात वाहतुकीची वर्दळ देखील अधिक असते आणि अशा प्रभागांमध्ये वाहतुकीची कोंडी बघितल्यास या परिसरात रस्त्यांचा विकास वाढविणे आवश्यक आहे. अशा प्रदेशात मुख्य रस्त्यांची रुंदी वाढवून तसेच पर्यायी मुख्य रस्ते बांधून व उड्डाणपूल निर्माण करून इत्यादींच्या सहाय्याने रस्त्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१ अंबोरे दिपक (२०२०), "अमरावती शहरातील रस्ते वाहतूक सुगमता व संपर्कतेचा शहराच्या विकासावर प्रभाव : भौगोलिक अध्ययन", पीएच.डी. संशोधन आराखडा, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

२ Badigas G. S. and Badigas K. R. (2003), "Impact of Transport Development on Industrial in Gas", (Quoted in Geography of "Transport Development in India." Edited by Vaidya B. C. (2003), Concept Pub. New Delhi, Page No. 250-272).

३ Rani Dr Subodh (2018), "Road Density and Regional Development in Haryana- 2011", Global Journal for Research Analysis, Volume-7, Issue-3, March-2018, Page No 57.

Suchit Kumar Rai, Sunil Kumar, Arvind Kumar Rai, Satyapriya and Dana Ram Palsaniya 2014 Climate Change Variability and Rainfall Probability for Crop Planning in Few Districts of Central

India. Atmos. Climate Sci. 4 394-403.

Suchit Kumar Rai, Sunil Kumar, Arvind Kumar Rai, Satyapriya and Dana Ram Palsaniya 2014
Climate Change Variability and Rainfall Probability for Crop Planning in Few Districts of Central
India. Atmos. Climate Sci. 4 394-403.

Suchit Kumar Rai, Sunil Kumar, Arvind Kumar Rai, Satyapriya and Dana Ram Palsaniya 2014
Climate Change Variability and Rainfall Probability for Crop Planning in Few Districts of Central
India. Atmos. Climate Sci. 4 394-403.

Suchit Kumar Rai, Sunil Kumar, Arvind Kumar Rai, Satyapriya and Dana Ram Palsaniya 2014
Climate Change Variability and Rainfall Probability for Crop Planning in Few Districts of Central
India. Atmos. Climate Sci. 4 394-403.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

2022-23

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

(CCCXLIX) 349

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIES)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील मुलभूत परिक्रमानुसार (Cyclomatic Number) संपर्कतेचे

भौगोलिक अध्ययन

प्रा. दिपक उदयराज अंबोरे

भूगोल विभाग प्रमुख

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती

मोबाईल क्र - ९७३०१९८६७८, ईमेल - deepakambore710@gmail.com

आणि

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी (Ph.D. Research Scholar)

पीएच.डी. संशोधन केंद्र - कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जिल्हा -अमरावती

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

डॉ.सुनील बा. आखरे

भूगोल विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा, जिल्हा -अमरावती

सारांश

रस्ते मार्गाची अधिक संपर्कता ही त्या प्रदेशातील विकासाचे सूचक असते. कुठल्याही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासामध्ये आणि समृद्धीमध्ये रस्ते मार्गांचे विशेष महत्त्व आहे. कुठल्याही प्रदेशातील शेती, वाणिज्य, व्यापार, प्रशासन, आरोग्य, शिक्षण तसेच इतर सर्व सामाजिक-आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्रियांच्या यशस्वी संचालनासाठी आणि विकासासाठी रस्ते मार्ग एकमेकांशी संलग्नित असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

अमरावती शहर हे विदर्भातील एक मुख्य शहर असून या शहराच्या विकासात रस्ते मार्गांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. प्राचीन ऐतिहासिक वारसा असलेल्या अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांची प्रगती वेळोवेळी होत गेलेली आहे परंतु ही प्रगती सर्व शहरात समान आढळत नाही. प्रस्तुत संशोधन निबंधात अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील संपर्कतेचे अध्ययन हे रस्ते मार्गातील मुलभूत परिक्रमानुसार प्रभागनिहाय केलेले आहे.

बीजसंज्ञा

रस्ते मार्ग, मुलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number), संपर्कता, शहर, प्रभाग

प्रस्तावना

संपर्कता म्हणजे कुठल्याही प्रदेशातील वाहतूक जाळे एकमेकांशी जोडलेले असणे होय. क्षेत्राच्या विकासात संपर्कतेची दुहेरी भूमिका असते, वाहतूक जाळे हे एका प्रणालीमध्ये अनेक मार्गांनी एकमेकांशी जोडलेल्या भौगोलिक स्थानांचा संच आहे. यामुळे वाहतुकीची संपर्कता ही वाहतुकीच्या केंद्रामधील शाखांच्या पूर्णतेची डिग्री म्हणून परिभाषित केली जाऊ शकते (Bamford and Robinson, 1978).

मुलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number) निर्देशांकाद्वारे रस्ते मार्गांची संपर्कता काढली जाते. हा निर्देशांक ज्या भागात अधिक असेल तिथे रस्ते मार्गांची संपर्कता आणि विकास दोन्ही अधिक असते तर याचे मुल्य कमी होत गेल्यास संपर्कता कमी होत जाते.

प्रस्तुत संशोधन निबंधात अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील संपर्कतेचे अध्ययन हे मुलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number) निर्देशांकाद्वारे प्रभागनिहाय करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्ट्ये

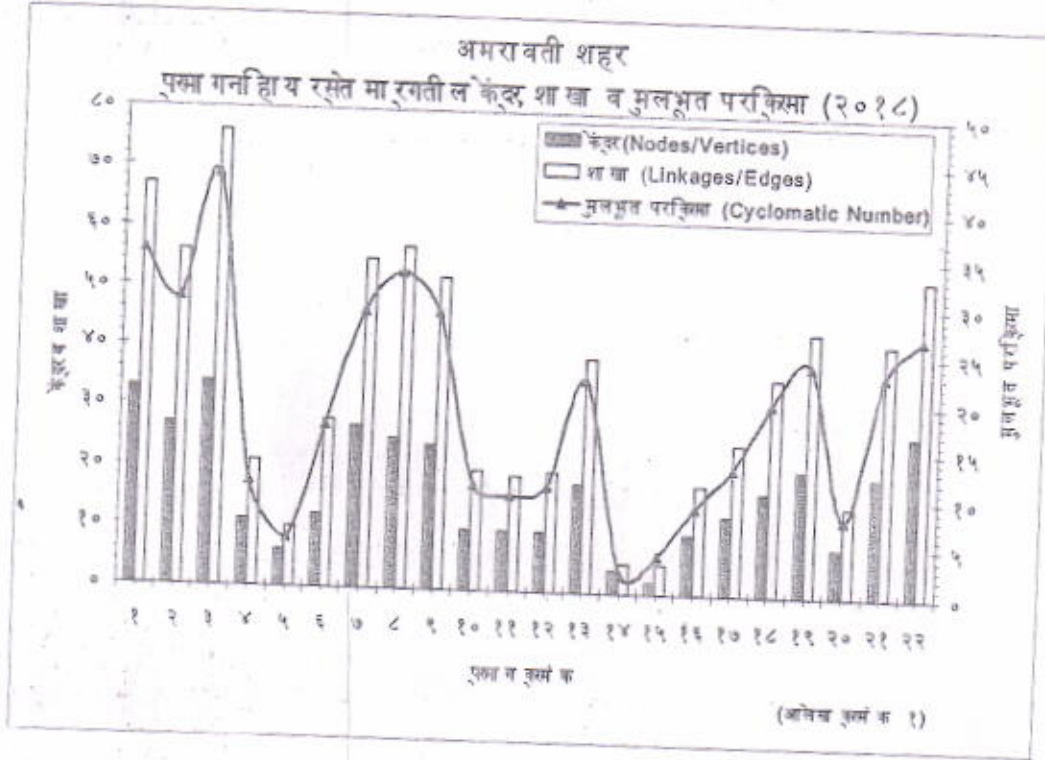
प्रस्तुत संशोधनाची मुख्य उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे,

- 1) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गातील केंद्र व शाखांचे अध्ययन करणे
- 2) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गांच्या संपर्कतेचे अध्ययन मुलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number) निर्देशांकाद्वारे करणे.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी उपयोगात आलेली माहिती ही प्रामुख्याने द्वितीय स्रोतावर व प्रत्यक्ष केलेल्या कामावर आधारित आहे. ही माहिती अमरावती महानगरपालिका, शहराचा पर्यावरण अहवाल व जिल्हा जनगणना पुस्तिका याद्वारे संकलित केलेली आहे.

सायकलोमेट्रीक नंबर (Cyclomatic Number) (मुलभूत परिक्रमा)

रस्ते मार्गाची संपर्कता मोजण्यासाठी K. J. Kansky (१९६३) यांनी काही निर्देशांकाचा वापर केला आणि त्याद्वारे रस्ते जाळ्यांची संपर्कता अभ्यासली. त्यांनी सुचविलेल्या निर्देशांकापैकी सायक्लोमेट्रीक नंबर हा एक महत्त्वाचा निर्देशांक आहे. हा निर्देशांक μ ह्या चिन्हाच्या सहाय्याने दर्शवितात.

अभ्यास क्षेत्रात एकूण रस्ते मार्गातील वाहतूक जाळ्यात ३९५ मुलभूत परिक्रमा आहेत म्हणजेच शहरातील रस्ते मार्गात एकूण लहान-मोठे ३९५ रस्त्यांच्या परिक्रमा उपलब्ध आहेत ज्याद्वारे वाहतूक होते.

अती निम्न मुलभूत परिक्रमा असणारे क्षेत्र (१० पेक्षा कमी)

अमरावती शहरातील एकूण पाच प्रभागांमध्ये रस्ते वाहतूक मार्गातील सर्वात कमी मुलभूत परिक्रमा आढळून येतात. जवाहरगेट-बुधवारा (२), छाया नगर-गवळीपुरा (४), महेंद्र कॉलोनी-नवीन कॉटन मार्केट (५), सूतगिरणी (८) आणि अलीम नगर-रेहमत नगर (९) या प्रभागांमध्ये अनुक्रमे परिक्रमा आढळतात. ह्या पाच प्रभागांमधील सूतगिरणी प्रभाग सोडून इतर सर्व प्रभागांच्या सीमा एकमेकांना लागून आहेत तर ते शहराच्या पश्चिमेस आहेत. तसेच यांचे क्षेत्रफळ कमी असल्यामुळे रस्ते वाहतूकीच्या परिक्रमा कमी आढळतात. ह्या परिक्रमा वाढविण्यासाठी या प्रभागातील अंतर्गत मुख्य रस्त्यांचे जाळे एकमेकांना जोडणे आवश्यक आहे.

निम्न मुलभूत परिक्रमा असणारे क्षेत्र (१० ते २०)

शहरातील फ्रेंजरपुरा (१०), जमील कॉलोनी (११), रुख्मिणी नगर (११), गडगडेधर (१३), वेनोडा भीमटेकडी-दस्तूर नगर (११), या प्रभागात ह्या परिक्रमा १० ते १५ च्या दरम्यान तर विलास नगर-मोरबाग (१७) आणि राजापेठ-श्री संत कवगाम (२०) या प्रभागांमध्ये ह्या परिक्रमा १६ ते २० पर्यंत आढळतात (नकाशा क्रमांक ५.२).

या प्रभागांपैकी राजापेठ या परिसरात सर्वाधिक म्हणजेच २० रस्त्यांच्या परिक्रमा उपलब्ध आहेत. हा प्रभाग शहराच्या मध्यवर्ती भागात असून या प्रभागातून मुख्य रस्त्यांचे जाळे विकसित आहे. परंतु ह्या रस्त्यांच्या जाळ्यांची संपर्कता अजून वाढविण्याकरिता हे रस्ते एकमेकांना जोडणे गरजेचे आहे.

जमीन कॉलोनी व गडगडेश्वर हे पश्चिमेकडे असून अती निम्न परिक्रमा असलेल्या प्रभागांनोबत यांच्या सीमा लागून आहेत. तर फ्रेजरपुरा, रुख्मिणी नगर, भीमटेकडी-दस्तूर नगर आणि राजापेठ-श्री संत कवराव ह्या प्रभागांच्या सीमा एकमेकांना जोडलेल्या आहेत. म्हणजेच या निर्देशांकानुसार एखाद्या प्रदेशातील संपर्कता ही सभोवतालच्या क्षेत्रावरही परिणाम करते.

सारणी क्रमांक १

अमरावती शहर - प्रभागनिहाय रस्ते मार्गातील केंद्र, शाखा व मूलभूत परिक्रमा (२०१८)

प्रभाग क्रमांक	प्रभागाचे नाव	केंद्र (Nodes/Vertices)	शाखा (Linkages/Edges)	मूलभूत परिक्रमा (Cyclomatic Number)
१	शेगाव-रहाटगाव	३३	६७	३५
२	श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी.	२७	५६	३०
३	नवमारी	३४	७६	४३
४	जमीन कॉलोनी	११	२१	११
५	महेंद्र कॉलोनी-नवीन काँटन मार्केट	६	१०	५
६	विनायक नगर-मोरबाग	१२	२८	१७
७	जवाहर स्टेडीयम	२७	५५	२९
८	डॉ.स. स्टेडीयम-चणगाशीपुरा	२५	५७	३३
९	एम.आर.पी.एफ.-बडाळी	२४	५२	२९
१०	वेनोडा भीमटेकडी-दस्तूर नगर	१०	२०	११
११	फ्रेजरपुरा	१०	१९	१०
१२	रुख्मिणी नगर-श्यामी विवेकानंद	१०	२०	११
१३	अंजापेठ-मोरबाग	१८	३९	२०
१४	जवाहरगेट-बुधवारा	४	५	२
१५	छाया नगर-सबलीपुरा	२	५	४
१६	अलीम नगर-पेहमान नगर	१०	१८	९
१७	गडगडेश्वर	१३	२५	१३
१८	राजापेठ-श्री संत कवराव	१७	३६	२०
१९	माई नगर	२१	४४	२६
२०	सुतगिरणी	८		

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

(SJIF) Impact Factor-8.575
ISSUE No- (CCCLII) 352

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

**Boosting Immunity Through Yoga,
Pranayama and Nutrition**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr. S.S. Nimgare

Editor

Principal, Hutatma Rashtriya Arts & Science College, Ashti

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Relief and Natural Vegetation in Sipna Watershed of Melghat Region of Amravati District
Ankush C Khobragade

Asst. Professor, Department Of Geography R.F.N.S. Senior Science College, Akkalkuwa, Dist. Nandurbar Research Scholar (Ph.D.) Ph.D. Research Center -Arts and Science College, Kurha, Dist. Amravati Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Dr. Sunil B Akhare

Head, Dept. Of Geography & Research Guide Arts and Science College, Kurha, Dist. Amravati

Abstract

The natural structure of a region has an impact on the development of that region, as well as the features of the natural elements reflect the culture of that region. The Sipna river basin in Amravati district is located in the Melghat region, which is important for its natural structure. There is also diversity in the natural structure.

The present paper analyzes the topography and natural flora of Melghat region.

Keywords -Relief, Height, Drainage, Sipna

Introduction

The northern part in Amravati district is known as 'Melghat' region. Melghat region is mainly composed of two tehsils namely Dharani and Chikhaldara. In the past these two tehsils were combined, at that time it was called as Melghat tehsil. Melghat is a region of high altitude and forest cover. It is also rich in flora and fauna.

Present paper reveals the analysis of relief and natural vegetation pattern in Sipna watershed in Melghat region of Amravati district.

Objectives

The main objective of the present research paper is to discuss and analysis relief and natural vegetation in Sipna Watershed.

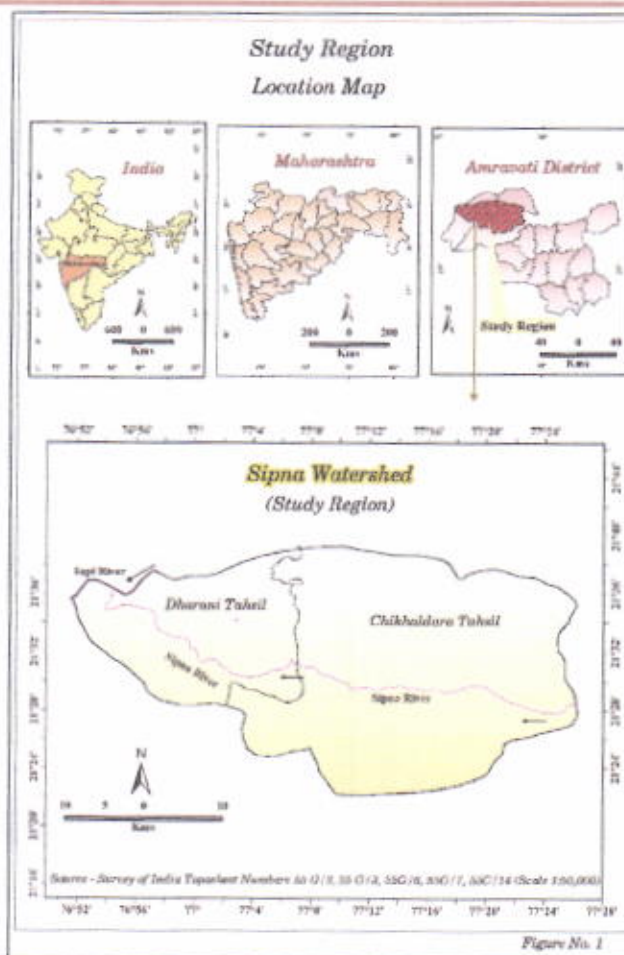
Data Source & Research Methodology

Present discussion is based on the secondary source and graphical analysis. Map of the study region is digitized with the help of Survey of India's Toposheet numbers 55 G/2, 55G/3, 55 G/6, 55 G/7, and 55 C/14 of Scale 1:50,000. The relief map is created in GIS software with the help of toposheets. The natural vegetation map is created with the help of National Land Use/Land Cover Mapping using IRS LISS-III Data on 1:50,000 Scale (Year 2015). The discussion is based on the graphical picture of height and natural vegetations.

Study Area

Sipana watershed in Melghat region is geographical located in between 21° 22' 11'' North to 21° 39' 14'' North latitude and 76° 51' 37'' E to 77° 26' 16'' E longitudes. The valley of this river includes some villages in the two tehsils of Dharani and Chikhaldara and also the study headquarters of the tehsil headquarters Dharani. The total area of the study area is 1277 sqkm, the north-south section length of the region is 32 km and the east-west maximum length is 62 km (Figure No 1).

Relief of the Region

Satpuda passes through the north of Amravati district and the region near the foot of the mountain is called 'Melghat'. Melghat is a word meaning a place where mountains meet.

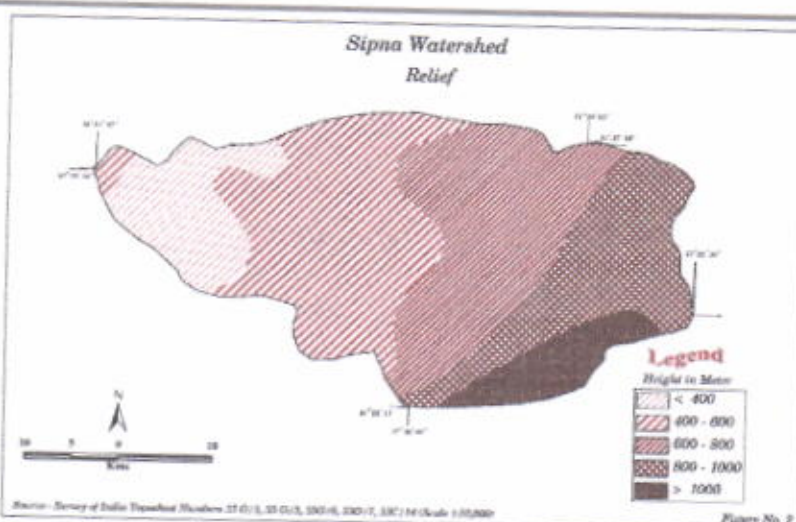
This region is very different in terms of topography. To the north of this region, Satpuda mountain range is called 'Gavilgad' range. It has gone north east and south west. The structure of the mountain range here is very complex. It has deep narrow valleys, cones, sides and high peaks etc.

The entire region is part of the Deccan Plateau, where lava flows are found. The highest mountain in the region is Vairat Hill with an average elevation of 1177 meters. The entire region is part of the Deccan Plateau, where lava flows are found. The highest mountain in the region is Vairat Hill with an average elevation of 1177 meters. Also the lowest region of this region is west of Dharani tehsil and the height of this region is found to be 300 meters. The shape of the Sipna river valley appears to be slightly steeper from east to west. The area north of the Sipna River has a higher elevation than the south.

The height of Sipna river basin is decreasing from east to west and the height of this region is between 300 to 1177 meters. The river Sipna joins the river Tapi near Dharanmahu village near Dharani and the northwestern boundary of Melghat is determined by the river Tapi.

The southeastern part of Sipna river valley is 1100 meters high and this region belongs to Chikhaldara tehsil. As you move from east to west, the surface area appears to decrease. It is found to be 300 meters and less in the west of the study area. To the north of the study area, the height is 500 to 600 meters and this area belongs to Dharani tehsil.

Overall, the region is covered by Gavilgad hills, which are found to have very high and low elevations on average (Figure No 2).

Natural Vegetations of the Region

The forest area in Melghat is 1709 square kilometers and it is 31.08% of the total forest area in Amravati district. The total forest area in Sipna river basin is 749 sq km and it is 43.82% of the forest area in Melghat. This means that more than 40% of the forest area in Melghat is found in the watershed of Sipna River. The total forest cover in the Sipna river basin is 58.65% of the total area of the region.

Much of the Melghat Tiger Reserve Forest falls within the study area. Semadoh, Vilagraha, Wandabeed, Chitri are important reserve forests in the study area.

Melghat region is basically known as a forest covered region. The region is home to tropical deciduous forests. The leaves of the tree here fall off in early summer, and in spring they sprout new leaves again. Teak is an important tree found in the forest area here. Teak is in great demand as it is economically important. Apart from this, trees like turmeric, tivas, dhavada, mango, hirda, amla, jambul, anjan, charoli, bamboo, moha etc. are found in the forest.

Bor, Acacia, Tendu, Khair, Neem, Waad, Pimpal, Apta are found in the scrub forest area, also found are medicinal plants like musli, tikhadi, wild turmeric, mohai etc.

The classification of forest area in the study area is given in Table 1

Table No 1
Sipna Watershed – Category wise Vegetation/Forest Cover

Forest Type	Area (sqkm)	Percentage to Total Forest Area
Scrub Forest	53.13	7.09
Open Forest	86.68	11.57
Closed Forest	609.19	81.34
Total Forest Area	749	100%

Source- Calculated by Author

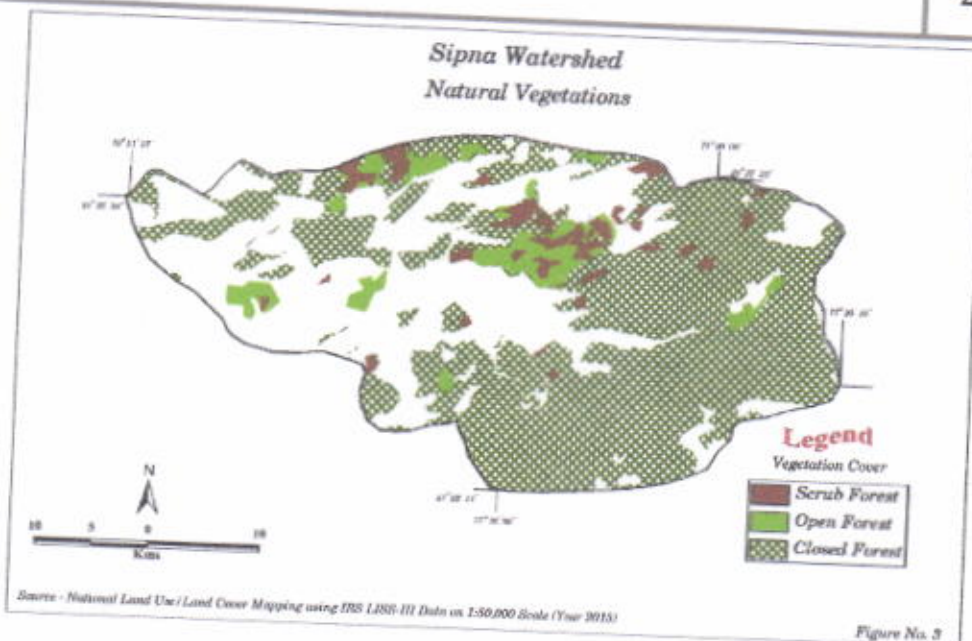
i) Scrub Forest –

This type of forest cover occupied 53.13 sqkm area and it is 7.09% to the total forest cover in the region. Scrub mainly observed in north part of Sipna river. Bor, Acacia, Tendu, Khair, Neem, Vaad, Pimpal are the major plants of this region.

ii) Open Forest –

Open forest occupied total 86.68 sqkm area and it is 11.57% to the total forest cover of the region. This forest is mainly found in the northern and central parts of the study area. This open forest is found in some areas south of Dharani tehsil.

iii) Closed Forest-

This forest covers an area of about 609.19 sqkm and it is 81.34% of the total forest area in the study region. The proportion of this forest is highest in the study area and it is found more in Chikhaldara tehsil. Saga is the most abundant species in this forest.

iv) Non Forest Region -

The area of 528 square kilometers in the study area is forest free. The forest cover is less in the west than in the central part of the region and most of it is deforested. This region has a high population density (Figure No 3).

Conclusions

Sipna is the main river in the Melghat region and a variety of natural vegetation is found in the Sipna river valley. This region is endowed with different altitude regions and different vegetation cover. But in the last few years, deforestation has taken place in the region, affecting the natural structure of the region. Due to its natural features and high altitude, the region has developed as a tourist destination. The forest also provides raw materials for various herbal and industrial industries. It is the duty of human beings to protect a region rich in such natural elements.

References

1. Chouhan T.S (1987), "Agricultural Geography - A Case Study of Rajasthan State", Academic Publication, Jaipur p 27,
2. Khobragade Ankush C (2020), "Morphometry and Land Use Pattern in Sipna Watershed of Melghat Region in Amravati District (Maharashtra State)", Ph.D. Synopsis, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.
3. National Land Use/Land Cover Mapping using IRS LISS-III Data on 1:50,000 Scale (Year 2015)
4. Survey of India's Toposheet numbers 55 G/2, 55G/3, 55 G/6, 55 G/7, and 55 C/14 of Scale 1:50,000.

[Signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurba

2021-22

ISSN 2249-5029

Indian Journal of Innovative Research in Arts

PEER REVIEWED

Indian Journal of Innovative Research in Arts

(Interdisciplinary Journal)

Annual | Volume -10| Issue -14 | MAY-2022

SPECIAL ISSUE

सुषमा स्वराज एक प्रगल्भ नेतृत्व

डॉ विभा देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय कु-हा

प्राकृतिक नियम के अनुसार देखे तो स्त्री और पुरुष दोनों समान है समाज, राज्य को प्रगति की दिशा में अग्रसर होना हो तो स्त्री पुरुष दोनों का ही विकास में हाथभार लगना आवश्यक है, परंतु केवल भारत में ही नहीं तो, सभी देशों में इसवी सन पूर्व से आज तक समाज व्यवस्था पर नजर डालें, तो स्त्री को न्यूनतम दर्जा मिला है। महिलाओं में सभी क्षमता होते हुए भी उनको घर के चारदीवारी में भोजन, तरकारी, पकाने बच्चों को संभालने के सिवाय, दहलीज के बाहर जाने की इजाजत नहीं थी। महिलाओं को जो जिम्मेदारी दी गई, उस पर खरी उतरते हुए महिलाओं ने पूरी निष्ठा से घर परिवार संभाला। पुरुषों को इन जिम्मेदारी से मुक्त रखा। जिस तरह महिलाओं ने अपनी भूमिका बखूबी निभाई, उसी तरह पुरुषों ने भी घर परिवार छोड़कर घर के बाहर जीविकोपार्जन एवं अन्य दायित्वों को बखूबी निभाना शुरू किया। दोनों ही अपनी जिम्मेदारियां बखूबी निभा रहे थे, परंतु पुरुषों को अपने घर परिवार, समाज, जिन क्षेत्रों में वे कार्यरत थे, सभी जगह मान- सम्मान प्रतिष्ठा एवं उपलब्धियां मिली, महिलाओं को क्या मिला? घर की चारदीवारी? उसने बहुत कुछ खोया, जैसे कि अपना आत्मसम्मान, आत्मनिर्भरता इससे ना सिर्फ महिलाओं, की बल्कि समाज की राज्य की काफी क्षति हुई। यदि महिलाओं के द्वारा किए गए घरेलू कार्य के बदले पारिश्रमिक देना पड़े, तो शायद वह इतना अधिक होगा की, वह देना भी संभव नहीं, परंतु इसके विरुद्ध महिलाओं ने पुरुषों को जो मानसिक बल प्रदान किया, इसका मूल्यांकन हम शब्दों में नहीं कर सकते। ना ही उसका मूल्य चुका सकते। "नारी तू नारायणी है,"। "नर तथा नारायण उसी के कोख में जन्म लेते हैं"। "फूल नहीं चिन्गारी है हम भारत की नारी है"। ऐसे काफी नारे हमें सुनने को मिलते हैं, परंतु निजी जीवन में आज भी नारी की स्थिति क्या? यह एक सोचनीय प्रश्न है।

उत्तर वैदिक काल में स्त्रियों पर अनेक बंधने लाकर उन्हें सब अधिकारों से वंचित रखा गया, बौद्ध काल में महिलाओं की स्थिति में थोड़ी बहुत सुधारणा हुई परंतु, बौद्ध काल के बाद स्मृति व पुराण काल में अनेक बंधन उस पर लादे गए, उसे भौतिक वस्तु रूप बनाया गया। मध्ययुगीन काल में स्त्रियों का दर्जा काफी नीचे हो गया यहां तक कि ढोर, गवार, शुद्र, पशु नारी यह सब ताड़न के अधिकारी इस प्रकार से तुलना महिलाओं की हुआ करती थी। अंग्रेजी शिक्षा के प्रभाव के कारण कुछ सुशिक्षित लोगों के मन में समानता का विचार आया और महिलाओं की स्थिति में सुधार होने की शुरुआत हुई, सावित्रीबाई, फुले, ज्योति राव फुले इनके प्रयत्नों से शिक्षा की संधि प्राप्त हुई, एवं वे शिक्षा का लाभ लेने लगी। साथ ही, पाश्चात्य विचारों का प्रभाव उन पर पड़ा और महिला सक्षमीकरण इस शब्द पर जोर देने की शुरुआत हुई। आगे स्वतंत्रता आंदोलन में अनेक महिलाएं सहभागी हुई, उनमें से कुछ महिलाएं तो ऐसी थी, जिन्होंने अपने नेतृत्व की छाप छोड़ी।

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भारतीय संविधान में अनेक अधिकार प्रदान किए गए साथ ही महिलाओं की स्थिति सुधारने, सशक्त बनाने के लिए अनेक कानून किए गए। महिलाओं में

जागृति निर्माण करने के उद्देश्य से शिक्षित महिलाओं का एक वर्ग निर्माण हुआ, साथ ही राष्ट्रीय अंतरराष्ट्रीय स्तर पर महिलाओं की स्थिति सुधारने हेतु अनेक आंदोलन ने जोर पकड़ा परंतु फिर भी राजनीतिक क्षेत्र में जैसे महिलाओं ने अग्रेसर होना चाहिए था। वह नहीं हो पाया 24 अप्रैल 1993 में महिलाओं को स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राज में 33% आरक्षण देने के उद्देश्य से 73 और 74 संविधान दुरुस्ती की गई, और स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायत राज में 33% आरक्षण प्रदान किया गया आरक्षण के कारण राजनीति में महिलाओं ने अपने कर्तव्य की अलग छाप छोड़ी साथ ही पक्षों में भी महिलाओं ने अपना सहभाग बढ़ाया अनेक वर्षों से यह मांग की जा रही है कि पंचायत राज व्यवस्था में जिस प्रकार से 33% आरक्षण प्रदान किया गया है उसी तरह संसद और विधिमंडल में भी आरक्षण मिलना चाहिए क्योंकि इसी आरक्षण के कारण महिलाएं काफी प्रमाण में राजनीति में उतरी एवं अनेक सत्तास्थान काबीज कर वह भी किसी क्षेत्र में कम नहीं यह दिखा दिया जिस तरह पुरुषों के वर्चस्व क्षेत्र, राजनीति में महिलाओं ने प्रवेश कर महिलाओं की भूमिका, दर्जा स्थान में परिवर्तन कर राजनीति में अपनी क्रियाशीलता दिखाई साथ ही घर परिवार एवं समाज में भी अपना स्थान काबीज कर काफी परिवर्तन किया व सामाजिक, राजकीय साहित्य, कला, संस्कृति मानव सेवा सभी क्षेत्रों में महिलाएं आज अग्रणीय है। आज हर क्षेत्र में महिलाओं का वर्चस्व दिखाई देता है,

इन सभी महिलाओं का यहां वर्णन करना तो संभव नहीं, पर उनमें से राजनीतिक क्षेत्र में अग्रेसर हुई, महिला सुषमा स्वराज पर यहां विभिन्न पत्र-पत्रिकाओं तथा इंटरनेट से समय समय पर प्राप्त जानकारी का अध्ययन कर, उनके जीवन चरित्र पर वहां प्रकाश डालने की कोशिश कर रही हूं। इस लेख को लिखने का उद्देश्य मात्र इतना ही है, की विविध क्षेत्रों में इन महिलाओं ने जो ऊंची उड़ान भरी है उनसे युवा, महिलाओं को प्रोत्साहन, विकास की दिशा प्राप्त हो, यदि इस लेख को पढ़कर एक भी युवती प्रेरणा लेकर विकास की ओर अग्रेसर हो तो इस लेख की सार्थकता होगी। इन्हीं आशाओं के साथ इस लेख को लिख रही हूं।

भारतीय जनता की प्रखर नेता, के रूप में प्रसिद्ध सुषमा स्वराज जिनका जन्म 14 फरवरी 1952 में हरियाणा के अंबाला शहर में हुआ वहीं से उन्होंने शिक्षा प्राप्त की। बी.ए. की डिग्री प्राप्त करने के पश्चात उन्होंने पंजाब विश्वविद्यालय चंडीगढ़ से एलएलबी की डिग्री प्राप्त की। 13 जुलाई 1975 में उनका विवाह स्वराज कौशल के साथ हुआ उन्होंने राजनीतिक जीवन की शुरुआत 1970 में अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद ने एक छात्र नेता के रूप में की। वे 4 वर्ष हिंदी साहित्य सम्मेलन हरियाणा के अध्यक्ष पद पर रह चुकी हैं। 1972 से 25 साल की उम्र में भारत की सबसे कम उम्र की कैबिनेट मंत्री बनीं। 1977 - 82 तक एवं 1987 - 90 तक वह हरियाणा विधानसभा की सदस्य रह चुकी हैं 1977 -79 के दौरान देवीलाल के मंत्रिमंडल में कैबिनेट मंत्री के रूप में भी उन्होंने कार्य संभाला 1987-90 तक शिक्षा, खाद्य नागरिक आपूर्ति खाते को संभाला हरियाणा विधानसभा ने सर्वोत्तम स्पीकर के रूप में लगातार तीन बार उन्हें पुरस्कार प्रदान किया गया। 1980- 84 - 89 में उन्होंने लोकसभा चुनाव हरियाणा से लड़ा परंतु तीनों बार चुनाव हार गई। 1990 में राज्यसभा सदस्य के रूप में उन्हें मनोनीत किया गया 1996 में 11वीं लोकसभा चुनाव दक्षिण दिल्ली से भारतीय जनता पार्टी के सीट पर भारी मतों से विजय प्राप्त किया। अटल बिहारी वाजपेई की 13 दिन की सरकार में सूचना प्रसारण मंत्रालय, कैबिनेट मंत्री के रूप में साथ ही दूरसंचार विभाग का अतिरिक्त प्रभार भी सौंपा गया। अक्टूबर 1998 से दिसंबर 98 तक केंद्रीय

कैबिनेट की जिम्मेदारी को त्यागकर वे दिल्ली राज्य की पहली महिला मुख्यमंत्री बनी एवं उस पद को गौरवान्वित किया। तत्पश्चात् हुए विधानसभा चुनावों में भारतीय जनता पार्टी की हार हुई और सुषमा स्वराज फिर से पार्टी के संगठनात्मक ढांचे को सुदृढ़ करने के कार्यों में जुट गईं। 1999 में कर्नाटक के बेल्लारी लोकसभा क्षेत्र में सोनिया गांधी के विरुद्ध उन्होंने चुनाव लड़ा यह चुनाव तो वो हार गईं परंतु उनकी पार्टी में उनका कद काफी ऊंचा हो गया। उन्होंने इस क्षेत्र से मतदान के 44.7 % मत प्राप्त किए जबकि सोनिया गांधी को 51.7% मत प्राप्त हुए थे। वर्ष 2000 में वे पुनः उत्तराखंड राज्य से राज्यसभा की सदस्य चुनी गईं एवं सूचना व प्रसारण मंत्रालय में कैबिनेट मंत्री के रूप में कार्यरत रहीं (अटल बिहारी वाजपेई की सरकार में) 2003से मई 2004 तक स्वास्थ्य एवं परिवार कल्याण मंत्रालय में कैबिनेट मंत्री रही। 2004 में एन डी ए गठबंधन की सरकार लोकसभा चुनाव हार गई तथा केंद्र में कांग्रेस की यू पी ए गठबंधन की सरकार गठित हुई। श्रीमती सोनिया गांधी को प्रधानमंत्री बनाने की पेशकश की तो सुषमा स्वराज ने उनका विरोध किया इस पर सोनिया गांधी ने अपने पार्टी के नेताओं से विचार विमर्श करने के बाद देश का प्रधानमंत्री बनाने का निर्णय लिया एवं डॉ मनमोहन सिंह देश के प्रधानमंत्री बने। अप्रैल 2006 में सुषमा स्वराज मध्य प्रदेश से राज्यसभा सदस्य के रूप में चुनी गईं राज्यसभा में भारतीय जनता पार्टी की उपनेता चुनी गईं। 2009 में 15वीं लोकसभा के लिए मध्य प्रदेश के विदिशा से सुषमा स्वराज ने चुनाव लड़ने का निर्णय लिया, एवं लगभग 4,00,000 वोटों से विजयी हुईं। एवं विपक्ष की उपनेता चुनी गईं। 26 मई 2014 से 30 मई 2019 तक भारत की विदेश मंत्री रही। राष्ट्रीय स्तर की राजनीतिक पार्टी की पहली महिला प्रवक्ता बनने का उनके नाम पर रिकॉर्ड है। स्वराज कौशल और सुषमा स्वराज की उपलब्धियों का स्वर्णिम रिकॉर्ड लिम्का बुक ऑफ वर्ल्ड रिकॉर्ड में दर्ज हो चुका है। (विशेष दंपत्ति)

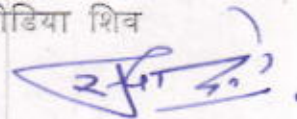
7 अगस्त 2019 को उनका निधन हुआ। सुषमा स्वराज जितनी शानदार नेता और जबरदस्त राजनेता मंत्री रहे पर इससे कहीं ज्यादा वो संजीदा इंसान थी अपने राजनीतिक जीवन के सफर में सुषमा स्वराज ने अपनी अलग जगह बनाई पार्टी में अपने लिए एक महत्वपूर्ण स्थान बनाया। उनकी शालीनता रहन- सहन पहराव में भारतीय संस्कृति की झलक दिखाए देती थी, अपने संस्कृति की धरोहर को विदेशों में भी संभाल कर रखने का कार्य उन्होंने किया। एक उत्कृष्ट नेता, शालीनता, प्रगल्भता के रूप में सुषमा स्वराज हमेशा जानी जाएंगी।

संदर्भ ग्रंथ-

- 1- भारतीय राजकारणातील स्त्रिया चरित्र-आत्मचरित्र डॉक्टर मोहिनी कडू विजय प्रकाशन , हनुमान गल्ली सितावडी 2008
- 2- महिला यांचे राजकीय सक्षमीकरण डॉक्टर दीपक पवार साईनाथ प्रकाशन धरमपेठ नागपूर .2013

3 -विभिन्न क्षेत्रों में अग्रणी भारतीय महिलाएं माधवानंद सारस्वत श्वेता मल्टीमीडिया शिव कॉलोनी पिलानी राजस्थान 2011

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

CRITERION III Research, Innovation and Extension

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years.

Sessoin 2022-2023

Special Issue : 1.2
January 2023
Vol. : IX

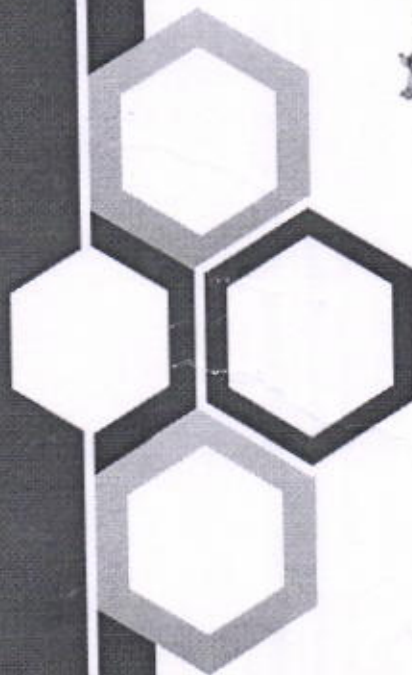
Indian Knowledge
System : Concept,
Scope and Criticism

—
SOUVENIR

Interdisciplinary Peer Reviewed
Journal For Innovative Research
And Evaluation

Loknayak

ISSN (L) 2278 - 4284

भारतीय ज्ञान परंपरेच्या संवर्धनात ग्रंथालयांची भूमिका

प्रा. हर्षा कांबे

ग्रंथपाल

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुर्हा

email- harshakambe@gmail.com

Mob. No. 7507446485

Keywords: ग्रंथालय, ज्ञान, विद्यापीठे, परंपरा, तत्वज्ञान.

प्रस्तावना :

भारतीय ज्ञान परंपरा अतिशय प्राचीन आहे. भारताप्रमाणे इतरही काही ग्रीक, इजिप्त, सुमेरियन, वेबोलीयन, पार्शियन इ. प्राचीन संस्कृती अस्तित्वात होत्या. परंतु या ज्ञान परंपरा काळाच्या ओघात तर काही आक्रमणामुळे नष्ट झाल्यात. भारतीय ज्ञान परंपरा मात्र अनेक आक्रमणे झाल्यानंतरही हजारो वर्षे झाली तरी आपले अस्तित्व टिकवून आहे. बाराव्या शतकापासून भारतावर होणाऱ्या सततच्या इस्लामी आक्रमणांमध्ये इथली मठ-मंदिरे, ग्रंथसंपदा यांचे अतोनात नुकसान झाले. युरोपीय वसाहतवाद्यांनी भारतीय ज्ञानाची लुट केली. अशा प्रतिकूलतेतही काही हे ज्ञान तग धरून राहिले. 'सुश्रुतसंहिते'मध्ये मांडलेले 'प्लास्टिक सर्जरी'चे तंत्र, भास्कराचार्यांच्या 'लीलावती' ग्रंथातले काटकोनाच्या कर्णाबद्दलचे सूत्र, नागार्जुनाच्या 'रसरत्नाकर' या ग्रंथातले 'आसवन विधी'चे (डिस्टिलेशन) वर्णन इ. उदाहरणे त्या काळातील भारतीयांच्या ज्ञानाची साक्ष देतात. भारतीय प्राचीन ऋषीमुनींनी तत्वज्ञानाचा अमूल्य ठेवा दिला आणि म्हणून भारत आकर्षणाचे केंद्र होता. ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, गणित, व्याकरण, धातुविज्ञान, नक्षत्र विज्ञान, रसायनशास्त्र, विविध कला याचे खोत भारत देशाच होता. म्हणजेच भारतीय तत्वज्ञानामध्ये काही शाश्वत तत्वज्ञान आहे जे संशोधकांना, अभासाकाला दिशा दाखवितात, खोलवर जाऊन अभ्यास करण्यासाठी दाखले देण्याचे कार्य अविरतपणे करित आहेत.

वैदिक वाङ्मय हे सर्वात प्राचीन वाङ्मय आहे. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद या मध्ये विविध विषयांचा समावेश होतो. प्राचीन काळात मौखिक, हस्तलिखिते, शिलालेख अशा विविध माध्यमातून ज्ञान परंपरा विकसित होत होती. हे वाङ्मय मुख निविष्ट पद्धतीने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे दिले

शिक्षणाचा हा मार्ग उन्नती करत विद्यापीठांमध्ये रुपांतरीत झाला. भारतीय शिक्षणपद्धत जगमान्य होती. विदेशातून असंख्य जिज्ञासू ज्ञानार्जन करण्यासाठी भारतीय विद्यापिठांत येत होती. प्राचीन काळात बौद्ध मठातून धार्मिक शिक्षणास प्रारंभ झाला आणि सम्राट अशोकाच्या काळानंतर विद्यापीठे निर्माण होऊ लागली. इ. स. ४०० च्या सुमारास नालंदा विद्यापीठ स्थापन झाले व बौद्ध संस्कृतीचे केंद्र बनले. 'ग्रंथालायाविना धर्ममठ म्हणजे शास्त्रागाराविना किल्ला होय' अशी नालंदा विद्यापीठाच्या प्रमुखाची कल्पना होती. या विद्यापीठात असलेले दहा हजार भिक्षू, विद्यार्थी व अभ्यासक यांना उपयोगी पडेल अशी विपुल ग्रंथसंपदा येथे होती. नालंदा विद्यापीठातील धर्मगंज मध्ये रत्नसागर, रत्नोदधी आणि रत्नरंजन नावाच्या तीन इमारतीत नालंदा विद्यापीठाचा ग्रंथसंग्रह सामावलेला होता. यापैकी रत्नोदधी ही इमारत नऊ मजली होती आणि तिच्यात प्रामुख्याने तांत्रिक ग्रंथासंबंधीचे वाङ्मय होते. रत्नसागर आणि रत्नरंजन या दोन इमारती सहा मजली होत्या. या तीन इमारतींमध्ये नालंदा विद्यापीठाचे विविध विषयावरील लक्षावधी ग्रंथ होते. इवढा प्रचंड ग्रंथसंग्रह असलेले ग्रंथालय त्या काळात जगाच्या पाठीवर कोठेही नव्हते. सम्राट हर्षवर्धनाच्या काळात नालंदा विद्यापीठ शिक्षणाचे जगविख्यात विद्याकेंद्र होते. आशिया खंडातील प्रसिद्ध बौद्ध विद्यापीठ म्हणून नालंदा विद्यापीठ प्रख्यात होते. जागतिक स्तरावर ख्याती असलेल्या या विद्यापिठाने अनुमाने १२०० वर्षे ज्ञानदानाचे प्रचंड मोठे कार्य केले. श्रेष्ठ आचार्यांची परंपरा निर्माण केली.

इ. स. १२०० च्या सुमारास मुस्लीम आक्रमकांनी अनेक दुर्लभ आणि दुर्मिळ ग्रंथांचा प्रचंड मोठा संग्रह असणारे नालंदा विद्यापीठ उध्वस्त केले आणि बौद्धिक राजधानी असलेल्या नालंदा विद्यापीठाच्या विध्वंसामुळे भारताची अपरिमित हानी झाली.

नालंदा प्रमाणेच बल्लभी, तक्षशिला, विक्रमशीला, ओदांतपुरी, मिथिला, आणि वाराणसी येथील विद्यापीठातही ग्रंथसंग्रह होते. डॉ. आळतेकारांच्या मते बल्लभी हेही नालंदासारखेच बौद्ध धर्माचे विद्याकेंद्र होते. येथे ७२ विषय शिकविले जात होते त्यामध्ये गणित, व्याकरण, लेखनकला, ज्योतिष्यशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र, मंत्रविद्या, धनुर्विद्या, नृत्य गायानादी विविध कला यासारखे महत्वाचे विषय अंतर्भूत होते व या विद्यापीठातही सुसज्ज असे ग्रंथालय होते.

तक्षशिला :

तक्षशिला हे भारतातील सर्वात प्राचीन विद्यापीठ होय. बौद्ध काळात तक्षशीला विद्यापीठ जागतिक किर्तीचे ज्ञानदानाचे केंद्र बनले होते. या विद्यापीठाचा कालखंड इ. स. पूर्व ८०० ते इ. स. ४०० असा आहे. तक्षशीला विद्यापीठात उच्च शिक्षणाची सर्व दालने सर्वांसाठी खुली होती. सर्व विषयांचे सम्यक ज्ञान देण्याच्या सर्व सोयी तक्षशिला विद्यापीठात उपलब्ध होत्या. येथील अभ्यासक्रमात एकूण १८ मुख्य विषय होते. तत्वज्ञान,

जाऊन त्याचे शतकानुशतके जतन केले जात होते. त्याकाळात जानाला मुखोद्गत करणारे ऋषीमुनी म्हणजे चालती बोलती ग्रंथालयेच होती. कारण त्या काळात छपाईचे तंत्रज्ञान अवगत नसल्याने ग्रंथ लिहिणे, नकलून घेणे फार कठीण काम होते. हे ज्ञान ग्रंथ किंवा पोथ्यांच्या स्वरूपात जतन केले जात होते. हे ग्रंथ जतन करण्याचे ठिकाणे म्हणजेच मठ, गुरुकुल आश्रम, देवस्थान, मंदिर व विद्यापीठे होय. म्हणजेच भारतीय ज्ञान परंपरा जतन, संवर्धन करण्याचे कार्य प्राचीन काळापासून ग्रंथालये करीत आहेत.

ग्रंथालयांचा इतिहास :

प्राचीन काळामध्ये ग्रंथालये अस्तित्वात होती परंतु ही ग्रंथालये धार्मिक स्थळांमध्ये स्थापन केली जात होती. कारण त्या काळात मंदिरे, मशिदी, बुद्धविहारे ही शिक्षण घेण्याची स्थळे होती. शिक्षण घेताना काही संदर्भाची आवश्यकता वाटल्यास येथे असलेल्या ग्रंथाचा आधार घेतला जाता असे. मध्ययुगीन काळात राजे राजवाडे, विद्वान, पंडित इ. चे खाजगी ग्रंथ असायचे व ते केवळ त्यांच्याचे उपयोगासाठी असत. सोळाव्या शतकात मोगल बादशहानी राजग्रंथालय स्थापन केले. ती सुद्धा सामान्य जनतेसाठी नव्हती. हळूहळू ब्रिटीश राजसत्तेची भारतात आपले पाळेमुळे घट्ट रोवायला सुरुवात झाली व ब्रिटीश राजसत्ता स्थापन झाल्यानंतर भारतीयांचा पाश्चात्य संस्कृतीतीशी संबंध आला. या संस्कृती मधून ज्या काही चांगल्या गोष्टी भारतीयांनी आत्मसात केल्या त्यामध्ये ग्रंथालयांच्या आधुनिकतेचा समावेश होतो. तो पर्यंत भारतीय ग्रंथालयाचे स्वरूप म्हणजे केवळ काही मर्यादित व्यक्तींच्या उपयोगासाठी जतन केलेला ग्रंथ संग्रह एवढेच होते. ब्रिटीश काळातच हे स्वरूप बदलण्यास प्रारंभ झाला. ब्रिटीशांनी देखील स्वतःच्या उपयोगासाठी सुशिक्षित भारतीयांच्या मदतीने नेटिव्ह जनरल ग्रंथालये स्थापन केली, वर्गणी देणाऱ्या व्यक्तींसाठीच ही ग्रंथालये खुली होती. या काळातील ग्रंथालय चळवळीच्या दृष्टीने सर्वात मोठी घटना म्हणजे बडोदा संस्थानातील ग्रंथालय चळवळ ही होय. बडोद्याच्या सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनी १९०७ मध्ये आपल्या संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले व त्यासाठी खेडोपाडी ग्रंथालयांची स्थापन करण्यासाठी आग्रह धरला. बॉर्न या पाश्चात्य ग्रंथपालाच्या मार्गदर्शनाखाली १९०६ ते १९११ या पाच वर्षांच्या कालावधीत बडोदे संस्थानात मध्यवर्ती सार्वजनिक ग्रंथालय तसेच जिल्हा, तालुका व ग्राम या पातळी वरील ग्रंथालये व फिरती ग्रंथालये अशी साखळीच तयार झाली.

प्राचीन भारतातील ग्रंथालये :

वैदिक काळापासून भारतामध्ये शिक्षणाला खूप महत्त्व देण्यात आले आहे. यामुळे त्या काळापासूनच गुरुकुल आणि आश्रमांचा रूपात शिक्षण केंद्र स्थापित केले जात होते. वैदिक काळानंतर ज्याप्रमाणे काळ बदलत गेला त्याप्रमाणे भारताची शिक्षण पद्धतीही अधिकच बदलत गेली. गुरुकुल आणि आश्रमांपासून सुरु झालेला

धर्मशास्त्र, व्याकरण, राज्यशास्त्र, युद्धशास्त्र, आयुर्वेद, ज्योतिष्यशास्त्र, वेद, वेदांगे, स्थापत्यकला, मूर्तिकला, गजविद्या, चित्रकला, नाणकशास्त्र इ. विषय येथे शिकविले जात. धर्म आणि तत्त्वज्ञान हे त्या काळचे महत्त्वाचे विषय होते. युद्धशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र आणि वैद्यकशास्त्र या विषयांसाठी विद्यापीठाची ख्याती होती. शिल्पकला आणि स्थापत्यकला यांचे तक्षशिलेत दिले जाणारे शिक्षण आजच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात दिल्या जाणाऱ्या विषयांशी मिळत-जुळते होते. या विद्याकेंद्रावर इराणी, ग्रीक, शक, कुशाण, हूण यांसारख्या परकियांनी सतत आघात करून ख्रिस्ताब्द ५०० च्या सुमारास हे विद्यापीठ नष्ट केले.

विक्रमशीला विद्यापीठ :

विक्रमशीला विद्यापीठाचा अभ्यासक्रम नालंदा विद्यापीठाप्रमाणे व्यापक स्वरूपाचा नव्हता. या विद्यापीठात केवळ बौद्ध धर्माच्या शिक्षणावर भर दिला जात होता. व्याकरण, तर्कशास्त्र, धर्मशास्त्र व धर्मतंत्र हेच येथील मुख्य विषय होते. व्याकरण, तर्कशास्त्र, धर्मशास्त्र व धर्मतंत्र हे येथील मुख्य विषय होते. नालंदाप्रमाणे येथेही सुसज्ज ग्रंथालय होते. इ. स. दहाव्या शतकात नालंदासकट सर्व विद्यापीठांना मागे टाकून आपले अग्रेसर स्थान प्रस्थापित केले. या विद्यापीठाचा देखील मुस्लिमांनी अत्यंत क्रौर्याने शेवट केला, सर्व इमारती जमीनदोस्त केल्या व ग्रंथालय देखील जाळून भस्मसात केले.

मध्ययुगीन ग्रंथालय :

मुस्लीम आक्रमणापूर्वी भारतात शिक्षणसंस्थांना राजाश्रय मिळत होता. अशा काही संस्थांमध्ये ग्रंथालये देखील अस्तित्वात होती. तेराव्या व चौदाव्या शतकात भारतात खिलजी व तुघलक या राजघराण्यांनी राज्य केले, प्रत्येक राजाने स्वतःचा ग्रंथासंग्रह आपल्या राजवाड्यातील एखाद्या दालनात संग्रहित केलेला असे. जलालउद्दीन सुलातांच्या कारकिर्दीत अमीर खुसरो हा विद्वान कवी दिल्लीच्या बादशहाच्या संग्रहाची व्यवस्था बघत असे. शेख निजामुद्दीन अवलिया याने देणग्या देऊन एक ग्रंथालय स्थापन केले होते. या ग्रंथालयात सर्वांना प्रवेश दिला जात होता. विद्वता व शिक्षण यासंबंधी आदर असणाऱ्या मोगल बादशहांनी स्वतःचे ग्रंथसंग्रह बाळगले होते. आपल्या ग्रंथालयात बसून बाबरने स्वतःच्या आठवणी लिहिल्या आहेत. हुमायून हा देखील साहित्यप्रेमी होता व त्याने आपले ग्रंथालय शेरशाहाच्या महालात थाटले होते. दिल्लीचे राजग्रंथालय आग्यास हलविण्याच्या कमी त्याने पुढाकार घेतला होता. ग्रंथालयाच्या बाबतीत अकबराने केले कार्य महनीय आहे. त्याने आपल्या ग्रंथसंग्रहालयात भर घातली एवढेच नव्हे तर राजधानीतील इतर ग्रंथालयांची व्यवस्था पाहण्यासाठी एक स्वतंत्र खाते निर्माण केले होते. मोगल काळातील ग्रंथालयांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याद्वारे शिक्षणास मिळालेली चालना होय. बाबरची मुलगी गुलबदन हिचे स्वतंत्र ग्रंथालय होते.

औरंगजेबाची मुलगी झेबनिसा हिचाही ग्रंथसंग्रह होता. अकबराने तर स्त्री शिक्षणास वाव मिळावा म्हणून फतेहपुर सिक्री येथे एक स्वतंत्र स्थापन केले होते. तंजावर येथील सरस्वती महाल ग्रंथालयाची स्थापना सतराव्या शतकात झाली. हे भारतात सध्या अस्तित्वात असलेले सर्वात प्राचीन ग्रंथालय होय. जगातील महत्वाच्या ग्रंथालयात याची गणना केली जाते. या ग्रंथालयाच्या संग्रहात नायक राजांनी रचलेले अनेक ग्रंथ आजही उपलब्ध आहेत. राजे सरफोजी यांनी या ग्रंथालयात तामीळ, संस्कृत, प्राकृत, मराठी व मोडी हस्तलिखितांचा व ग्रंथांचा अपूर्व असा ग्रंथासंग्रह त्यासोबतच इंग्रजी व फ्रेंच भाषेतील दुर्मिळ ग्रंथ आणि ग्रंथांच्या पहिल्या आवृत्त्याही त्यांनी जमा केल्या आहेत. हे ग्रंथालय सध्या तामिळनाडू सरकारच्या ताब्यात असून अनेक अभ्यासक या ग्रंथालयाचा लाभ घेत आहेत.

आधुनिक काळ :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षण संशोधन, तांत्रिक ज्ञान, औद्योगिक प्रगती इ. मिळाले. पंचवार्षिक योजनांद्वारे ग्रंथालयांना ग्रंथखरेदी व इमारती यांना अनुदान मिळू लागले. नवी विद्यापीठे, महाविद्यालये, संशोधन संस्था स्थापन झाल्या. व ग्रंथालये वाढू लागली. १९५२ मध्ये स्थापन झालेल्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडून मिळणाऱ्या अनुदानातून विद्यापीठ, महाविद्यालयीन व संशोधन ग्रंथालयांचे ग्रंथसंग्रह वाढले. आधुनिक भारतातील ग्रंथालयाच्या विकासात डॉ. रंगनाथान यांचे फार मोठे योगदान आहे. ज्या काळात भारतात ग्रंथालयांना फारसे महत्त्व नव्हते त्या काळात ज्ञानाची कवडे विनामुल्य खुली करण्याचा विचार सर्वप्रथम डॉ. रंगनाथान यांनीच रुजविला. विद्यापीठात काम करताना त्यांनी ग्रंथालय शास्त्राचा विकास केला. ग्रंथालयशास्त्र शिक्षणाची सोय केली आणि भारतात शिक्षणाचा पाया घातला. मद्रास विद्यापीठात १९३१ मध्ये पहिल्या ग्रंथालय शास्त्राचा पदवी अभ्यासक्रम सुरु केला. वेगळ्या पद्धतीचा आणि दिशा देणारा अभ्यासक्रम त्यांनी तयार केला त्यामुळेच ग्रंथालय शास्त्राला शैक्षणिक क्षेत्रात महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

समारोप :

आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणावर विविध क्षेत्रात ग्रंथालये स्थापन झालेली आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आगमनाने, माहिती आणि ज्ञान केंद्रे म्हणून ग्रंथालयांच्या कक्षा विस्तारल्या आहेत. नवीन माहिती तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयाच्या पारंपारिक कार्यामध्ये परिवर्तन घडून आले आहे. लायब्ररीच्या वाचकांच्या सेवेतही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने दुर्मिळ ग्रंथाचा, पोथ्यांचा, पुरातन दस्त ऐवाजांचे ऐतिहासिक मूल्य जपणे, त्यांचे जतन करणे सोयीचे होत आहे. काळाच्या बदलाप्रमाणे ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण करणेही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. डिजिटलायझेशन प्रक्रियेतून सर्व ग्रंथालये जोडली

गेली तर ग्रंथालयात उपलब्ध असणारया साधनसामुग्रीचा वापर एका क्लिकवर अभ्यासकाला, संशोधकला करणे सोयीचे होत आहे. भारतात ग्रंथालयांचा धार्मिक ग्रंथालयांपासून सुरु झालेला हा प्रवास सध्याच्या युगात व्हर्च्युअल ग्रंथालयांपर्यंत येऊन पोहोचला आहे. प्रत्येक राष्ट्राची एक स्वतःची संस्कृती असते, इतिहास असतो आणि त्या संस्कृतीचे, ज्ञानाचे जतन करून पुढच्या पिढीला ते सुपूर्त करायचे असते. ग्रंथालय प्राचीन असो वा आधुनिक, ज्ञान देणाऱ्या माहितीचे विविध स्वरूपात जतन करून आपल्या वाचकाला सेवा देण्याचे कार्य प्राचीन काळापासून अविरतपणे करीत आहेत. म्हणजेच भारतीय ज्ञान परंपरा जतन, संवर्धन करण्याचे कार्य प्राचीन काळापासून ग्रंथालये करीत आहेत.

संदर्भ :

१. <https://maharashtratimes.com/editorial/article/library/articleshow/>
२. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/40762/>
३. NB-11-12-8_dyangangotri%20(1).pdf
४. <https://school4-kimovsk.ru/mr/sociology/samye-znamenitye-biblioteki-mirovoi-istorii-istoriya/>
५. आचार्य, तीरमनवार, प्राचीन भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

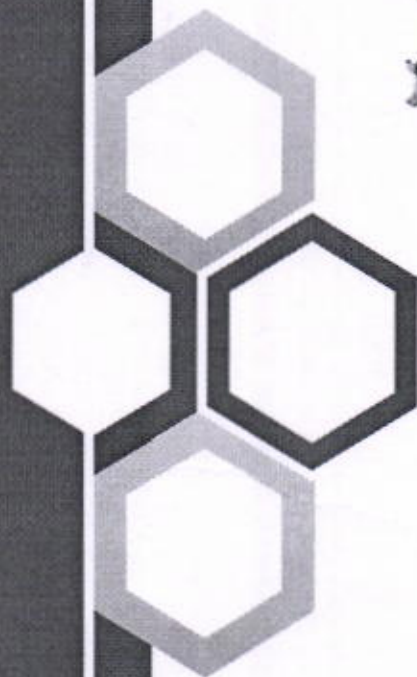
Special Issue : 1.2
January 2023
Vol. : IX

Interdisciplinary Peer Reviewed
Journal For Innovative Research
And Evaluation

Loknayak

ISSN (L) 2278 - 4284

Indian Knowledge
System : Concept,
Scope and Criticism

मराठी खंड ०१

91	कु. ममिक्षा माणिकराव घरेडे संत आणि सांगीतीक ज्ञान परंपरा कु. संध्या विनोद रोहणकर	536-541
92	भारतीय सांगीतीक ज्ञान परंपरेत गुरुकूल शिक्षण पद्धतीचे महत्व आणि वर्तमान पद्धतीमध्ये झालले बदल सुनिता वा. कुळसंगे	542-546
93	भारतीय ज्ञान परंपरेतील साहित्यिकांचे, विचारवंतांचे आणि समाज सुधारकांचे योगदान. प्रा. स्वाती लक्ष्मणराव भगत (मनवर)	547-551
94	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि ग्रंथालये : शिलालेख ते संगणक डॉ. शशिकांत व्ही. वामनखेडे	552-555
95	भारतीय ज्ञान परंपरा आणि वैदिक तत्वज्ञान - विशेष संदर्भ : उपनिषदे डॉ. स्मिता म. जाधव(मोहोड)	556-562

भारतीय ज्ञान परंपरा आणि वैदिक तत्वज्ञान - विशेष संदर्भ : उपनिषदे

डॉ.स्मिता म.जाधव(मोहोड)

इतिहास विभाग प्रमुख

मो.न. ८२०८६५१५७

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुऱ्हा, जि.अमरावती

smitaganeshmohod15@gmail.com

बीजशब्द -

वेद, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, ज्ञानपरंपरा, भारत, साहित्य, तत्वज्ञान, सारस्वत, वैदिक, रुचा, सुक्ते, संहिता, आरण्यके, ब्राम्हणग्रंथ, उपनिषदे, आर्य, सिद्धांत आत्मोन्नती, ब्रम्ह, आत्मा, परब्रम्ह, तत्वचिंतन, यज्ञयाग जीवात्मा, परमात्मा, सृष्टी, परमात्मा.

प्रस्तावना-

भारत भूमी अनेक ऋषीमुनी, तत्ववेत्ते, संतमहात्मे, समाजसुधारक धर्मसुधारकांच्या पावन स्पर्शाने पुनीत झालेली ही भूमी आहे. ही भूमी सुवर्णभूमी तसेच तपोभूमी म्हणून ओळखली जाते. तत्वज्ञांची भूमी म्हणून प्रसिद्ध असणाऱ्या या देशात विविध प्रकारच्या तत्वज्ञानाची निर्मिती झाली त्यातीलच महत्वाचे तत्वज्ञान म्हणजे वैदिक तत्वज्ञान होय. वैदिक श्रुतीमध्ये अत्यंत महत्वाचे स्थान उपनिषदांना आहे. उपनिषदांचा नक्की काळ ठरविता येत नाही. पण ती ब्राम्हणग्रंथानंतरची असावीत. उपनिषद हा शब्द उप+नि+षद असा तयार झाला आहे. उप म्हणजे जवळ, नि म्हणजे खाली व षद म्हणजे बसणे. याचाच अर्थ असा की, शिक्षण घेताना गुरुच्या पायाजवळ बसून ज्ञान समजून घेणे होय. उपनिषदांचे स्वरूप हे प्रश्नोत्तर स्वरूप आहे. तो खऱ्याअर्थाने गुरु व शिष्य यांच्यातील संवाद आहे. शिष्याला जे अनेक तात्त्विक प्रश्न गहन आणि गूढ वाटत होते व त्याला ते अनाकलनीय होते की, त्याच्या त्या प्रश्नांना तात्त्विक अधिष्ठान होते. ते प्रश्न त्याने गुरूला विचारावे आणि गुरूने शिष्याला पडलेल्या प्रश्नाची अत्यंत सध्या व सोप्या पद्धतीने उकल करायची. आणि गुरु शिष्याच्या प्रश्नोत्तरी तत्व मंथनातून जे नवनीत बाहेर आले ते नवनीत म्हणजे उपनिषदे होय. आणि म्हणूनच ते भारतातील गुरु शिष्य परंपरेचे आदर्श उदाहरण आहे. विविध दृष्टांत, रूपक आणि उदाहरणाद्वारे विविध बाबींचे स्पष्टीकरण उपनिषदांनी केलेले आहे. यज्ञ आणि ईश्वर यांचेपेक्षा आत्मविकासाला उपनिषदांनी प्राधान्य दिले. विविध दार्शनिक विचारांची चर्चा उपनिषदांमध्ये आहे. भगवद्गीता ही तर सर्व उपनिषदांचे सार आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा विषय उपनिषदीय तत्वज्ञान आहे.

प्राचीन भारतीय संस्कृतीही भारत देशाला लाभलेली सर्वात मोठी देणगी आहे. अनेक ऋषीमुनी, तत्ववेत्ते, संतमहात्मे, समाजसुधारक व धर्मसुधारक यांच्या पावन स्पर्शाने पुनीत झालेली ही भूमी सुवर्णभूमी तसेच तपोभूमी म्हणून ओळखली जाते. ज्ञान, विज्ञान तंत्रज्ञान, विविध प्रकारच्या कला. साहित्य

गणित खगोलशास्त्र, ज्योतिष्यशास्त्र, भाषाशास्त्र, व्याकरण तसेच अनेक शास्त्रांचा उदय, उत्कर्ष व विकास भारताने प्राचीन काळापासूनच साधला आहे. या भारतवर्षाचे महत्व स्वदेशी विद्वानांनीच नव्हे तर परदेशी विद्वानांनी सुद्धा मान्य केले आहे.

*"अत्रापि भारतं श्रेष्ठ जम्बुद्वीपे महामुने !
यतो हि कर्मभूरेषा यतोऽन्या भोगभूमयः
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रेरपि सत्तमः
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्य पुण्यसंचयात !
गायन्ति देवाः किल गीतकानि,
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे!
स्वर्गपिर्गास्पदहेतुभूते
भवन्ति भुयःपुरुष मनुष्याः"*

या संस्कृत ओळींचा अर्थ असा की, "जम्बूद्वीप मध्ये भारत श्रेष्ठ आहे कारण ही कर्मभूमी आहे अन्य प्रदेश भोगभूमी आहे हजारो लाखो जन्म धारण केल्यानंतर मनुष्य भारतात जन्म घेतो. देवतासुद्धा येथे जन्म घेण्यास उत्सुक असतात. भारतात जन्म घेतल्यास स्वर्ग आणि मोक्ष या दोहोंची प्राप्ती होते. जे लोक भारतात जन्म घेऊन निवास करतात ते धन्य आहेत." मर्यादा पुरुषोत्तम प्रभू श्रीरामांना ही भूमी तर आहे. भारत हा ज्ञानाचा महास्रोत आहे या विधानाचे स्पष्टीकरण करताना विल ह्युरांट लिहितात की, "India is the motherland of our race and sanskrit the mother of europien languages .she was the mother of our philosophy...of our mathematicsof theideals embodied in christianty...of self government and democracy. Mother India in many ways the mother of us all."

भारतीय तत्वज्ञानाच्या आद्यतम व समृद्ध परंपरेची सुरुवात संस्कृत भाषेतील आर्यांच्या वैदिक साहित्यापासून होते. भारतातील पहिले वाचता येणारे साहित्य वेद होय. तात्पर्य, (फार पूर्वीपासून भारतात लेखन बचनाच महत्व होत. हरप्पा संस्कृतीची जी अनेक नगरे आढळलीत तेथे ज्या मुद्रां आढळल्यात त्यात हरप्पन लिपीत लिहिलेले आढळले ते समाधानकारकरित्या वाचता आले नाहीजर ही लिपी पूर्णतः अवगत झाली तर ज्ञानाचे समृद्ध दालन आपल्यासमोर असेल. यात यत्किंचितही शंका नाही.) तद्वता भारतीय साहित्यरूपी तत्वज्ञानाचा पहिला अविष्कार वेद साहित्य ठरेल.

वैदिक साहित्य आणि तत्वज्ञान -

वैदिक संस्कृतीही वेद नामक ज्ञानस्रोतावर आधारलेली आहे. ती कोण्या एका व्यक्तीच्या महात्म्यावर वा अस्तिवावर अवलंबून नाही. म्हणजेच ती तत्वज्ञानमूलक संस्कृती आहे. वेद हा शब्द विद या शब्दधातूपासून तयार झाला आहे. विद म्हणजे जाणने म्हणजे ज्ञान प्राप्त करणे त्यावरून वेद हा शब्द तयार झाला. वेद म्हणजे ज्ञान म्हणूनच ही ज्ञानमूलक संस्कृती आहे. ही संस्कृती भारतातील अनेक धर्म आणि त्याच्या तत्वज्ञानाचा स्रोत आहे. याचे विवेचन करताना पू. ना. ओक लिहितात, भारतीय वैदिक संस्कृतीच्या अनेक उपपंथाचे वैशिष्ट्य हे आहे की, त्या सर्व बुद्धिजन्य ज्ञानावर अवलंबून आहे. अन्य धर्मासारखे दंडेली, प्रलोभने व लबाड्या यावर ते विसंबलेले नाही उदा. बौद्ध पंथ, बौद्ध हे नावच बुद्धी जागृतीचे स्रोतक आहे. जैन पंथही ज्ञानाधीष्ठीत आहे कारण जीन अथवा जैन हे ज्ञानी अशा शब्दाचे अर्थ आहेत.

वैदिक साहित्य रचण्यास साधारणतः १५०० वर्षांचा कालावधी लागला. असे विद्वानांचे मत आहे. संपूर्ण वैदिक साहित्याला चार श्रेणीत विभागल्या जाते.

१) चार वेद (संहिता)

२) ब्राम्हणग्रंथ

३) आरण्यके

४) उपनिषदे

यांना 'श्रुती' म्हणूनही ओळखले जाते. श्रुती म्हणजे ऐकलेले. मौखिक पद्धतीने एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे ज्ञान पोहचविल्या गेले कारण या काळात लेखनपद्धती उदयास आली नव्हती. म्हणजेच परमेश्वराची वाणी जी ऋषीमुनींनी ऐकली व शिष्यांनी तिला प्रसारित केले.

तर वेदांग, षड्दर्शने, पुराणे, उपवेद, रामायण, महाभारत, गीता यांना स्मृतिग्रंथ असे म्हणतात. स्मृती म्हणजे स्मरण केलेले. स्मृतीची निर्मिती मानवाने केली.

श्रुती आणि स्मृती यात 'श्रुती' ग्रंथांना परंपरेनुसार श्रेष्ठत्व देण्यात आले आहे. कारण 'श्रुती' या परमेश्वर निर्मित आहे असे समजल्या जाते.

ऋग्वेद हा भारतातील सर्वात प्राचीन व संस्कृत वाङ्मयातील पहिला ग्रंथ आहे. या संहितेत १०५५२ ऋचा असून १०२८ सूक्ते आहेत व त्यांची विभागणी १० मंडलात करण्यात आली आहे. या सर्वांमधून सुख समृद्धी, संपत्ती, संतती, दीर्घायुष्य, गोवर्धनवृद्धी परमेश्वराची स्तुती केलेली आहे. आर्यांचे प्रारंभिक काळातील संघर्षमय जीवन, निसर्ग, हवामान याची माहिती यातून मिळते.

तर, आर्यांच्या उत्तर वैदिक कालीन जीवनाची माहिती यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद यातून कळते. यापैकी यजुर्वेद हा 'यज्ञांचा वेद' म्हणून ओळखला जातो. त्याच्या सात संहितांची विभागणी शुक्ल यजुर्वेद आणि कृष्ण यजुर्वेद अशी करण्यात आली आहे. सामवेद हा गायनाचा वेद आहे. यात यज्ञांच्या वेळी गावयाच्या ऋचांचा संग्रह आहे. तर अथर्ववेदाचे स्वरूप एखाद्या विश्वकोशाप्रमाणे आहे.

वेदांशी संबंधित अनेक ब्राम्हणग्रंथांपैकी ऋग्वेदाशी संबंधित ऐतरेय, कौषीतकी, ब्राम्हणग्रंथ यजुर्वेदाशी संबंधित 'तैत्तरीय', 'शतपथ' हे ब्राम्हणग्रंथ, सामवेदाशी 'तांड्य' व 'जैमिनीय' आणि अथर्ववेदाशी संबंधित 'गोपथ' ब्राम्हणग्रंथ आहेत. वेदांचा अर्थ सुगम पद्धतीने समजावा यासाठी ब्राम्हणग्रंथांची निर्मिती करण्यात आली. ब्राम्हण ग्रंथानंतर आरण्यकांची रचना करण्यात आली. हे ग्रंथ अरण्यात रचण्यात आले. यात आत्मा परमात्मा, संसार मनुष्यया संदर्भातील ऋषीमुनींनी दिलेले ज्ञान आहे आणि म्हणूनच तो ज्ञानाचा खजिना आहे.

औपनिषदीय (वेदान्त) तत्वज्ञान-

श्रुतीमध्ये अत्यंत महत्वाचे स्थान उपनिषदांना आहे. उपनिषदांचा नक्की काळ ठरविता येत नाही. पण ती ब्राम्हणग्रंथानंतरची असावीत. 'उपनिषद' हा शब्द उप+नि+षद असा तयार झाला आहे. 'उप' म्हणजे जवळ, 'नि' म्हणजे खाली व षद म्हणजे बसणे. याचाच अर्थ असा की, शिक्षण घेताना गुरुच्या

पायाजवळ बसणे आहे. उपनिषदांची सुरुवात कथाकथन पद्धतीने झाली आहे. उपनिषदांमधील गूढ ज्ञान जाहीररीत्या शिष्याला मिळत असे. एखाद्या बुद्धिमान व जिज्ञासू छात्राला हे ज्ञान खासगीत देत असत आणि म्हणूनच उपनिषदांना 'रहस्य' असे म्हटले आहे. उपनिषदांचे स्वरूप हे प्रश्नोत्तर स्वरूप आहे. तो गुरु व शिष्य यांच्यातील संवाद आहे. शिष्याला जे अनेक प्रश्न गहन आणि गूढ वाटत होते व त्याला ते अनाकलनीय होते की, त्याच्या त्या प्रश्नांना तात्त्विक अधिष्ठान होते. ते प्रश्न त्याने गुरूला विचारावे आणि गुरूने शिष्याला पडलेल्या प्रश्नाची अत्यंत साध्या व सौम्या पद्धतीने उकल करायची. आणि गुरु शिष्याच्या प्रश्नोत्तरी तद्रवमंथनातून विचारांचे जे नवनीत बाहेर आले ते नवनीत म्हणजे उपनिषदे होय. आणि म्हणूनच ते भारतातील गुरु शिष्य परंपरेचे आदर्श उदाहरण आहे. विविध दृष्टांत, रूपक आणि उदाहरणाद्वारे विविध बाबींचे स्पष्टीकरण उपनिषदांनी केलेले आहे. यज्ञ आणि ईश्वर यांचेपेक्षा आत्मविकासाला उपनिषदांनी प्राधान्य दिले. विश्व म्हणजे काय? विश्वाची उत्पत्ती कशी झाली? ब्रम्ह म्हणजे काय? ब्रम्हप्राप्ती काय करावे? आत्मा म्हणजे काय? परमात्मा कोण? आत्मा व परमात्मा यांचा सहसंबंध काय? सृष्टीची निर्मिती कशी झाली? सृष्टीचा निर्माता कोण? कर्म म्हणजे काय? जीवन व मृत्यू म्हणजे काय? मोक्ष म्हणजे काय? पंचमहाभूते कशाला म्हणावे? अशा विविध सध्या वाटणाऱ्या परंतु दार्शनिक विचारांची चर्चा उपनिषदांमध्ये आहे आर्यांना नैसर्गिक शक्तीबद्दल फार मोठे कुतूहल होते. त्याही प्रश्नांची समर्पक उत्तरे यात आहेत. संपूर्ण वैदिक ज्ञानाचा अंतिम निष्कर्ष उपनिषदांमध्ये येतो म्हणून त्यांना 'वेदान्त' असेही म्हणतात.

उपनिषदे १०८ प्रकारची आहेत. पण त्यापैकी १२ उपनिषदे महत्वाची मानली जातात. १) ईश २) केन ३) कठ ४) प्रश्न ५) मुंडक ६) मांडुक्य ७) तैत्तरीय ८) छांदोग्य ९) बृहदारण्यक १०) ऐतरेय ११) स्वैतास्वार १२) कौशितकी

वरील सर्व उपनिषदांमध्ये तर्कशुद्ध, यथार्थ, बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारविनिमयाचे खरे प्रतिबिंब उमटले आहे. आणि म्हणूनच त्यांना वैदिक ज्ञानाचा मुकुटमणी असे संबोधिले जाते. संस्कृत भाषेतून लिहिण्यात आलेल्या उपनिषदांमध्ये आपले बहुमूल्य विचार आध्यात्मिकता, उन्नती दृगोच्चर झाली आहे. आणि म्हणूनच स्वामी विवेकानंद, रामतीर्थ, महर्षी अरविंद, रवींद्रनाथ टागोर, स्वामी दयानंद सरस्वती आणि राधाकृष्णन या आधुनिक काळातील विद्वानांच्या तत्वचिंतनाचा विषय उपनिषदे आहेत. त्यांच्या मते भारतीय तत्वज्ञानातील असा आदर्श नसेल ज्याची माहिती उपनिषदांमध्ये तसेल. डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात की, उपनिषद भारतीय अध्यात्मशास्त्र के दैदिप्यमान रत्न है! तर श्री शंकराचार्यांनी अविद्येचा नाश करणारी विद्या असा उपनिषदांचा अर्थ लावला आहे.

काही उपनिषदे पद्यात्मक आहेत तर काही गद्यात्मक आहेत. वेदांशी संबंधित उपनिषदे खालीलप्रमाणे आहेत.

ऋग्वेद - ऐतरेय व कौशितकी

यजुर्वेद - तैत्तरेय, कठोपनिषद श्वेत्तर, बृहदारण्यक

सामवेद - छांदोग्य, केन

अथर्ववेद - प्रश्न, मुंडक, मांडुक्य

बरील उपनिषदे हा भारतीय तत्वज्ञानी केलेला तत्वज्ञानाचा उत्कृष्ट अविष्कार आहे. त्यात आत्मोन्नतीबरोबरच समाजोन्नती, राष्ट्रोन्नती करिता लागणारे मार्गदर्शन आणि आत्मानुभूतीचे तत्वज्ञान आहे. एखाद्या देवतेची पूजा किंवा धर्माचा उपदेश यात येत नाही.

उपनिषदांनी धर्मातील बाह्य अवडंबर, कर्मकांड, मंत्रतंत्रावरील वाढता विश्वास यांना अमान्यता दर्शविली. ऐहिक सुखोपभोग आणि मृत्यूनंतर यमलोकी सुख मिळावे याकरिता यज्ञयाग करावे यास अमान्यता दर्शवली. यज्ञ म्हणजे बळकटी नसलेल्या नौका आहेत अशी शिकवण दिली.

जीवात्मा व परमात्मा यांचे ऐक्य हा उपनिषदांनी मांडलेला महत्वाचा सिद्धांत आहे. जीवात्म्याने आपल्या यथार्थ ज्ञानाच्या बळावर परमात्म्याशी ऐक्य साधावे आणि या नश्वर देहातून मुक्त व्हावे. हे सर्व जग ब्रम्हमय आहे. हेच ब्रम्ह सत्य आहे, तोच आत्मा आहे. तत्वमसि - ब्रम्हा तूच आहे. अहं ब्रम्हास्मि - मी ब्रम्ह आहे. आत्मज्ञान झालेल्या व्यक्तीला झालेली हे सर्वज्ञान प्राप्त झाले की, सृष्टीचे कारक जे आहे त्याचाच मी अंश आहे तत्वतः तो आणि मी निराळे नसून एकच आहोत. आत्मा नित्य आहे, तो अशरीरी आहे अणूपेक्षाही लहान आणि मोठ्याहून मोठा आहे.

उपनिषदांनी मांडलेला 'संसार सिद्धांत' म्हणजे पुनर्जन्म किंवा जन्मांतर. आपली कर्म ही पुनर्जन्माला कारणीभूत असतात आपल्या कर्मांच्या योगाने पुनर्जन्म प्राप्ती होते. हाच कर्मसिद्धांत पुढे भगवान गौतम बुद्धांनी मांडला गीतेमध्ये सुद्धा भगवान श्रीकृष्णांनी 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या श्लोकातून कर्मांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

श्वेताश्वतर या उत्तरकालीन उपनिषदांमध्ये सर्व जग माया असून ब्रम्ह मायीन आहे व त्याने माया उत्पन्न केली आहे.

बृहदारण्यकोपनिषदांमध्ये,

'असतो म सद्गमय, तमसो म ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा अमृतगमय'

असा सुंदर विचार आला आहे. नव्हे ते जीवनानुभूतीचे सारभूत तत्व आहे. मुंडक उपनिषदातील 'सत्यमेव जयते' हे घोषवाक्य तर प्राचीन तत्वज्ञानाचा अमूल्य ठेवा आहे. आपले राष्ट्रीय प्रतिक अशोक स्तंभाच्या खाली हे घोषवाक्य लिहिलेले आहे. इतकेच नव्हे तर स्वातंत्र्यानंतर भारत शासनाने या वाक्याला राष्ट्रीय ब्रीदवाक्य म्हणून स्वीकारले आहे. नेहमी सत्याचाच विजय होतो हा सुंदर विचार उपनिषदांनी दिलेला आहे. उपनिषदांच्या तत्वज्ञानानुसार मोक्षाची प्राप्ती होते. उपनिषदानुसार जल, अग्नी, वायू, पृथ्वी आणि आकाश या पंचमहाभूतांनी सृष्टीची निर्मिती झाली आहे. श्री. रामानुज तिवारी वैदिक संस्कृती और संस्कृत साहित्य का इतिहास, या ग्रंथात लिहितात की, वेदो के तार्किक और वैज्ञानिक चिंतन तथा कर्मकांड के व्यावहारिक युग के बाद आध्यात्मिक चिंतन के युग का सूत्रपात उपनिषदो ने हि किया और बताया कि सारे सृष्टी प्रपंच और दृश्य जगत के पीछे एक आध्यात्मिक रहस्यमय सत्ता है और वही चरम सत्य ही उपनिषदो ने उसे ब्रम्ह नाम दिया और वेदो से भी अधिक वेदान्त के अध्यात्म का प्रभाव विश्व पार पडा !

आत्मा हा सर्व विश्वाच्या चेतनेचे कारण आहे. मनुष्याचे अंतिम ध्येय आनंदजागृती आहे परब्रम्ह हे अंतिम सत्य असून त्याचे वर्णन शक्य नाही. मानवाची सर्व दुःखः व यातना अज्ञानामुळे आहे. ज्ञानामुळे शोक तारता येतो. असे व्यक्तीतील अंतिम सनातन एकमेव सत्य आत्मन आहे आत्मा अविनाशी व चिरंतन आहे तो जागृत स्वप्नावस्थेत आणि गाढ झोपेत सदासर्वदा व्यापुन उरलेला आहे. आत्म्याचे अशरीरत्व कठोपनिषदामध्ये सांगितलेले आहे. आत्मा नित्य आहे, तो अशरीरी आहे अणूपेक्षाही लहान आणि मोठ्याहून मोठा आहे.

"इंद्रियेभ्य पार ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः

मनसस्तु पार बुद्धियो बुद्धेः परतस्तु सः"

याचा अर्थ असा की, आपल्या इच्छा व त्यांचे नियमन मन करते मनाचे नियमन मष्तिष्क करते मष्तिष्क नियमन करणारी अदृश्य शक्ती आहे. तिचा शोध उपनिषदांचा विषय आहे. भारतीय दार्शनिकांच्या चिंतनातून बाहेर आलेले नवनीत उपनिषदे आहेत तर गीता उपनिषदांच्या चिंतनातून बाहेर आलेले नवनीत आहे. सगळ्या उपनिषदांचा सार गीतेत व्यक्त झाला आहे.

"सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः

पार्थो बत्स सुधाभोक्ता दुग्ध गीतामृत महत"

भगवान श्रीकृष्ण यांनी सर्व उपनिषदीय तत्त्वज्ञानाला गीतेत स्थान दिले आहे.

संपूर्ण विश्वात या 'वेदान्त' तत्त्वज्ञानाने वैदिक धर्म, तत्त्वज्ञान आणि भारतीय संस्कृतीबद्दल अभूतपूर्व रुची निर्माण केलेली आहे. मनुष्य आपल्या जीवनव्यवसायात संलग्न राहून सुद्धा उपनिषदांचा आदर्शाला धरून जीवन कटू शकतो. आणि त्यावर निर्भर राहून सुख समाधान आणि शांती प्राप्त करू शकतो त्याबाबत शोपेनहावर लिहितात की, 'उपनिषदातील तत्त्वज्ञाना विषयी माझ्या मनात इतका आदर उत्पन्न झाला की, त्याने माझ्या मनाला कायमची शांती प्राप्त झाली. तीच शांती माझ्या मृत्यू पर्यंत राहिल.'

ज्या कोणाला स्वयंअध्ययन करावयाचे असेल त्याने उपनिषदांचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे. अनेक भाषांमध्ये आज उपनिषदांचा अनुवाद झाला आहे इ.स. १५५६ मध्ये मुघल सम्राट शहाजहानचा मुलगा दारा शुकोव्हयाने उपनिषदांना हिंदू पंडितांकडून अनुवादित केले. १७७५ मध्ये उर्दू भाषेतील उपनिषदांचे आन्केतील दुपेरा याने लॅटीनमध्ये भाषांतर केले. त्याचाच अभ्यास करून शापेन हावर याने त्याचा प्रसार युरोप खंडात केला. प्रसिद्ध जर्मन विचारवंत मॅक्समुल्लर, शोपेन हावर आणि डायसन हे उपनिषदांचे गाढे अभ्यासक आहेत. संदर्भ - केतकर ज्ञानकोश

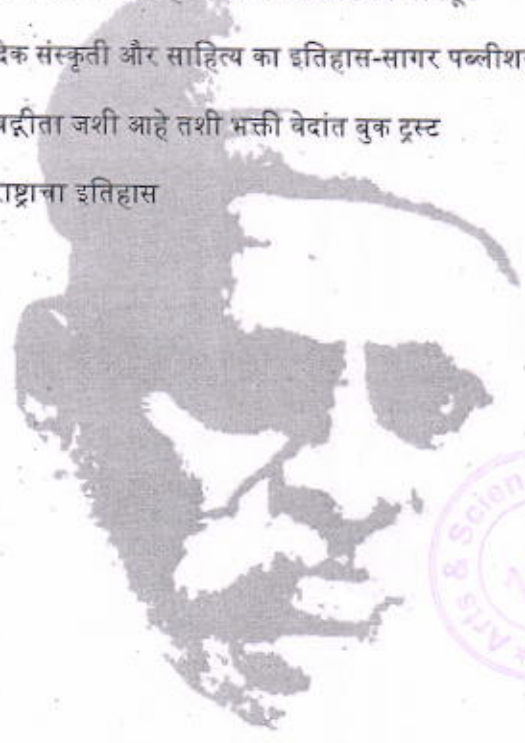
अशा प्रकारे विविध जीवनविषयक तत्त्वज्ञान उपनिषदांतून व्यक्त होते. आणि म्हणूनच उपनिषदे ही भारतीय तत्त्वज्ञानाचा एक अविष्कार आहे. उपनिषदांचे महत्व विषद करताना प्रसिद्ध जर्मन विचारवंत शोपेन हावर म्हणतात, "सारे संसार मी ऐसा कोई भी स्वाध्याय नाही है जो उपनिषदो के समान उपयोगी और उन्नती कि और ले जानेवाला हो! वे उच्चतमबुद्धी कि उपज है! अंततोगत्वा एक दिन ऐसा होना ही है की यह जनता का धर्म होगा!"⁴ यावरून उपनिषदांचे महत्व सिद्ध होते.

संदर्भ टीपा

- १) रामानुज तिवारी - वैदिक संस्कृती और संस्कृत साहित्य का इतिहास पृ. ८१
- २) विल ड्युरांट- The Story of civilization
- ३) पू. ना. ओक- हिंदू विश्वराष्ट्राचा इतिहास पृ. क्र. १६५
- ४) रामानुज तिवारी - वैदिक संस्कृती और संस्कृत साहित्य का इतिहास पृ. १२

संदर्भ ग्रंथ

- १) डॉ. प्रभाकर गद्रे- प्राचीन भारताचा इतिहास श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर
- २) रामानुज तिवारी - वैदिक संस्कृती और साहित्य का इतिहास-सागर पब्लिशर जयपूर
- ३) स्वामी प्रभूपाद - भगवद्गीता जशी आहे तशी भक्ती वेदांत बुक ट्रस्ट
- ४) पू. ना. ओक- हिंदू विश्वराष्ट्राचा इतिहास

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Geographical Study Primary Health Centres In Yavatmal District**Prof.Dr. Kishor Marotrao Taksande**

Associate Professor, Arts and Science College, Kurha.

INDRODUCTION:- Health planning is desirable to meet the health needs and demands of the people. Health has been declared as the fundamental right of an individual and the states have been assigned the responsibility for the health of their people. So the central and state governments in India are trying to expand and improve their health care services. However, there is a great rift between the required and available health care facilities in rural and tribal areas. The central government established a norm for the set-up of primary health centers to provide medical facilities to large number of people. The health planners in India think primary health centers and sub centres as the proper infrastructure to provide health service to the rural and tribal population. The present study aims to study the primary health care facilities i.e. primary health centres and centres in the Yavatmal district. According to the government norms the health service centres are not found in the district. The primary health care infrastructure provides the first level contact between the population and health care providers. A primary health care service centre is an important concern for the increasingly growing population in the rural and tribal area. The health services is directly concerned with human beings. The central government established norms for the set-up of primary health centres to provide medical facilities to large number of people. The health planners in India think that primary health centres and sub centres are the proper infrastructure to provide health services to the rural and tribal population. According to national health plan every primary health centres is expected to provide health care services to population of 20,000 and one sub-centres for every 3000 population in the tribal area.

STUDY REGION:- Yavatmal district has been selected for present study. Yavatmal district lies in the southwestern part of the Wardha-Penganga plain. Yavatmal district lies between latitudes 19° 26' N and 20° 42' N and longitudes between 77° 18' E and 79° 9' E. Yavatmal district occupies an area of 13582 sq. km, which is 4.41 percent of the total geographical area of the state. Among the 36 districts of the state, Yavatmal is the 6th largest district in terms of area. Out of 13582 sq. km area comes under rural and 621 sq. km comes under urban area. It is surrounded by Amravati and Wardha District to the north, Chandrapur District to the east Telangana State and Nanded District to the south and Hingoli and Washim Districts to the west. The District has a population of 27,72,348 persons according to 2011 Census. Male population of dist is the 1419965 (51.22%) and Female population of dist is the 1352383 (48.78). District population constitutes 2.47 percent of the total population of the State. The density of population is 204 persons per Sq. km. In this district 66 primary health centres and 444 sub primary health centres provide medical facilities to for this population.

OBJECTIVES:-

- 1) To find out the health care services and their adequacy and inadequacy.
- 2) To assess the relationship between the distribution of population and availability of health facilities.

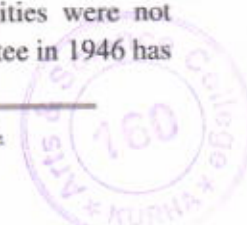
HYPOTHESIS:- According to the population norms health care facilities are inadequately available in the study area.

DATABASE AND METHODOLOGY:-

The present paper is based on secondary data. The secondary data is collected from District health office, Taluka health office. Population data is collected from census report of the year 2011. Projected population is calculated on the basis of 2011 data. The ratio of primary health centre and total population is calculated by following formula

$$\text{Ratio} = \frac{\text{Total population}}{\text{Number of primary health centres}}$$

PRIMARY HEALTH CENTRES:- Primary Health centers were started in all states and union territories of India, mainly to meet medical needs of the areas where medical facilities were not available. So the concept of primary health centre is not new to India. The Bhole committee in 1946 has

proposed a concept of primary health centre as a basic health unit to provide as possible and integrated curative and preventive health-care to the tribal people with emphasis on preventive and primitive aspects of health care. Primary Health Centers is expected to provide both preventive and curative health and family welfare services. It includes delivery of RCH services like antenatal care and immunization. In addition, in-patients and out-patients services are also provided. PHC's normally serve a population of approximately 30,000 in the plain areas and 20,000 in the Hilly and Tribal area. It acts as referral units for six sub-centers that act as contact points between PHC and the community. The central Government established a norm for the set up of primary health centres to provide medical facilities to large number of people. The health planners in India think primary health centres and sub centres as the proper infrastructure to provide health service to the rural population.

TAHSILWISE RATIO OF PRIMARY HEALTH CENTRES AND POPULATION.

1. PRIMARY HEALTH CENTRES The study area Yavatmal District consists of 16 Tahsils and total 66 Primary Health Centers. The population of 30000 is decided for PHC in the plain region. According to 2011 census the ratio of the PHC's with the population is not appropriate in the region.

Table No. 1

Tahsilwise ratio of Primary health centres and population.

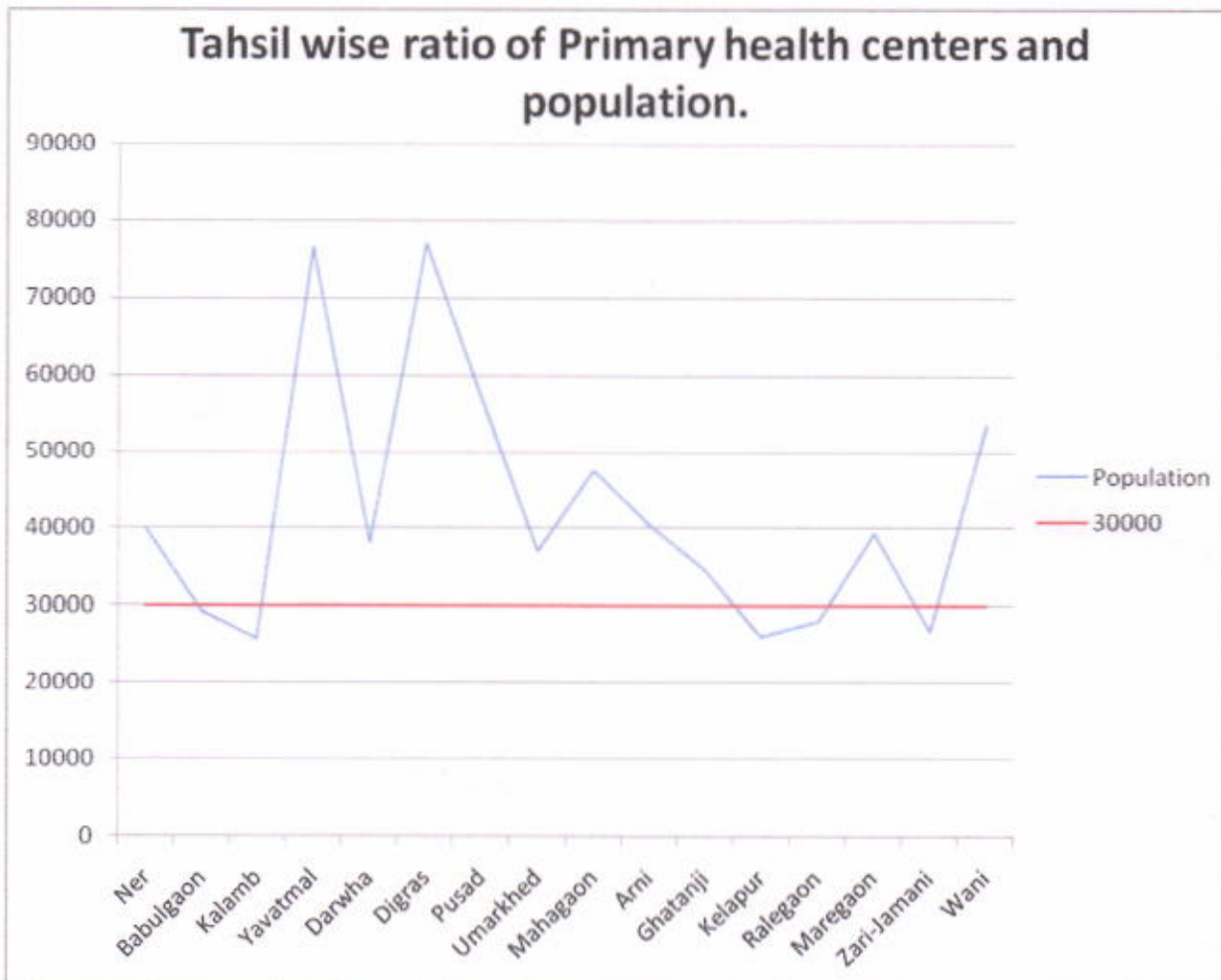
Sr. No.	Tahsil	Population	No. of PHC	PHC: Pop. Served 1:30000
1	Ner	120232	3	40077
2	Babulgaon	88173	3	29391
3	Kalamb	103024	4	25756
4	Yavatmal	382965	5	76593
5	Darwha	191103	5	38221
6	Digras	154122	2	77061
7	Pusad	341186	6	56864
8	Umarkhed	259357	7	37051
9	Mahagaon	190252	4	47563
10	Arni	161833	4	40458
11	Ghatanji	138587	4	34647
12	Kelapur	156783	6	26131
13	Ralegaon	112203	4	28051
14	Maregaon	78713	2	39357
15	Zari-Jamani	80147	3	26716

16	Wani	213668	4	53417
	Dist.	2772348	66	42005

Primary health centre are much less in number than the required for the population. Population served by per Primary health centre in Kalamb and Kelapur tahsil is lesser than the norms. But these talukas have much more population of scheduled caste population. In Zari Jamni ,Ralegaon and Babhulgaon it is equal to norms. While as it is much more than the norms in Ghatanji, Umarched, Darwha, Ner, Arni, Maregaon, Mahagaon, Wani, Pusad, Yavatmal and Digras tahsils. The PHCs in these eleven Tahsils are overburdend with work.

Above graph shows tahsilwise variations of ratio of primary health centre and total population. Kalamb and Kelapur are the tahsils which have maximum primary health centres comparing to total population.

On other hands tahsil like Ghatanji, Umarched, Darwha, Ner, Arni, Maregaon, Mahagaon, Wani, Pusad, Yavatmal and Digras shows less number of PHC compare to total population.

TAHSIL WISE EXISTING AND REQUIRED NUMBER OF PHCS IN 2011

According to the national health plan every primary health centre is expected to provide health care service to the population of 30,000 in plain areas. Applying this norm, about 92 primary health centers were necessary in 2011. But there were 66 primary health centers actually in operation.

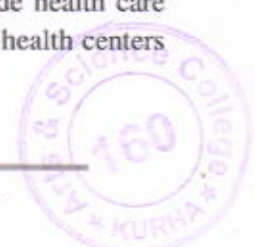

Table No.2

Tahsil wise existing and required number of PHCs in 2011

Sr. No.	Tahsil	Population 2011	No. of PHC 2011	PHC Requirement 2011
1	Ner	120232	3	4
2	Babulgaon	88173	3	3
3	Kalamb	103024	4	3
4	Yavatmal	382965	5	13
5	Darwha	191103	5	6
6	Digras	154122	2	5
7	Pusad	341186	6	11
8	Umarkhed	259357	7	9
9	Mahagaon	190252	4	6
10	Arni	161833	4	5
11	Ghatanji	138587	4	5
12	Kelapur	156783	6	5
13	Ralegaon	112203	4	4
14	Maregaon	78713	2	3
15	Zari-Jamani	80147	3	3
16	Wani	213668	4	7
	Dist.	2772348	66	92

As per this norm, the requirement of primary health centers in this area is not fulfilled. Considering the remoteness of the district, poverty, illiteracy and lack of transportation, 26 more primary health centers should have been established in 2011.

2. PRIMARY HEALTH SUB-CENTERS:-

The sub-centers is the Peripheral outpost of the existing health care delivery system in rural areas. They are being established on the basis of one sub-centre for every 5000 population in general and one for every 3000 population in hilly, tribal and backward areas. Each sub-centers in manned by one male and one female multipurpose health worker. At present the functions of a sub-centers are limited to mother and child health care, family planning and immunization.

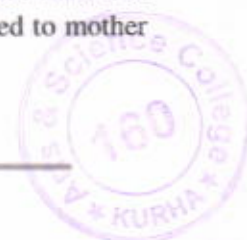

Table No. 3

Ratio of the Primary health Sub-centers and Population

Sr. No.	Tahsil	Population	No. of Sub-centers	Sub-centers pop.served 1:5000
1	Ner	120232	16	7515
2	Babulgaon	88173	22	4008
3	Kalamb	103024	28	3679
4	Yavatmal	382965	45	8510
5	Darwaha	191103	27	7078
6	Digras	154122	11	14011
7	Pusad	341186	47	7259
8	Umardhed	259357	33	7859
9	Mahagaon	190252	24	7927
10	Arni	161833	28	5780
11	Ghatanji	138587	27	5133
12	Kelapur	156783	42	3733
13	Ralegaon	112203	30	3740
14	Maregaon	78713	18	4373
15	Zari-Jamani	80147	20	4007
16	Wani	213668	26	8218
	Dist.	2772348	444	6244

As per the 2011 census, even the sub-centers under the Primary health centers do not serve the population as per the norm. Sub-centers provide primary health service in the rural and tribal area. So these sub-centers play a very important role in provide health services. As per the governments norm one sub-centers is expected to serve 5000 population. Population served by per primary health sub-center in Kalamb,Kelapur,Ralegaon,Maregaon, Babhulgaon and Zari Jamani is lesser than the norms. While as it is much more than the norms in Ghatanji, Arni, Darwaha, Pusad, Ner, Umerkhed, Mahagaon, Wani, Yavatmal and Digras tahsils. The average population served by the sub-centers is 6406. It means every sub-centers is serving 1244 more population than the norm. And therefore, there are burden on health worker and doctors. Generally in the remote area of the district there is a great shortage of proper health care personnel.

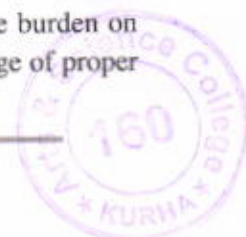

Table No.4

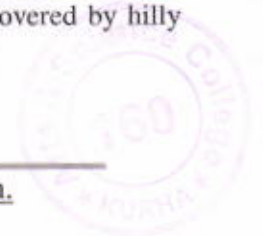
Tahsilwise existing and required number of PHSC in 2011

Sr. No.	Tahsil	Population	No. of Sub-centers 2011	Sub-center Requirement 2011
1	Ner	120232	16	24
2	Babulgaon	88173	22	18
3	Kalamb	103024	28	21
4	Yavatmal	382965	45	77
5	Darwaha	191103	27	38
6	Digras	154122	11	31
7	Pusad	341186	47	68
8	Umardhed	259357	33	52
9	Mahagaon	190252	24	38
10	Arni	161833	28	32
11	Ghatanji	138587	27	28
12	Kelapur	156783	42	31
13	Ralegaon	112203	30	22
14	Maregaon	78713	18	16
15	Zari-Jamani	80147	20	16
16	Wani	213668	26	43
	Dist.	2772348	444	554

Considering this norm and the growth rate of population about 554 primary health sub-centers are required but actually 444 sub-centers are in operation. It means 110 primary health sub-centers are required.

CONCLUSIONS:- There is great rift between the required and available health care facilities in the study area. As per the norm, the requirement of one primary health centers per 30000 population means the ratio between PHC and population must be 1: 30000.

1.As compare to above said ratio only Kalamb and Kelapur tahsil has higher ratio between PHC and total population i.e. 1:2576, & 1:26131 respectively. Because these two tahsils have covered by hilly area and they have more scheduled caste population than other tahsils.

2. In tahsil of Wani, Mahagaon, Umerkhed, Digras, Pusad and Yavatmal have very less ratio between primary health centers and total population. In Pusad tahsil only 6 primary health centers for 341186 of population and in Yavatmal tahsil only 5 primary health centers for 382965 of population.

3. The ratio of tahsils like Zari Jamani, Ralegaon and Babhulgaon have near to norms as census of 2011.

It is clear that there is necessity of introducing planning. The study proposes new health care facilities for growing population. The ratio of health care centers and population is not found as per the norms. The health service centers are very important for the people as per the health is concern. There are many problems in the health care services like less availability of medicine and beds, absence of doctors, nurses, ward boy. Overall the primary health service centers are not sufficient in the study area. So the people suffer from the health problems.

REFERENCES:-

1. Suryawanshi D.S. and Garud S.B., (2015) Micro level Planning for Health Service Centers in Nandurbar District of Maharashtra published in Maharashtra Bugolshatra Shanshodhan Patrika, Volume 32, p.n.17-22.
2. District census Handbooks of Yavatmal Districts, 2011 (C.D.)
3. Hazra Jayati (1994): "Health care planning in the developing world university of Calcutta", Calcutta.
4. Kamble N. D. (1984) "Rural Health": - Ashis publishing House, New Delhi.
5. Mishra R.P. (2007): - "Geography of Health" Concept publishing company, New Delhi.
6. Rais Akhtar (2004) "India Health Care Patterns and Planning" APH Publishing House, New Delhi.
7. Binod C. Agrawal (2009), Media for Health Planning, Programmes and Practice, Concept Publishing Company, New Delhi
8. Socio-Economic Review and statistical Abstracts of Yavatmal District 2011-12

[Handwritten signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

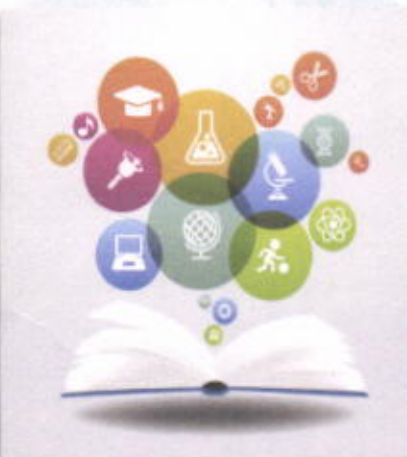
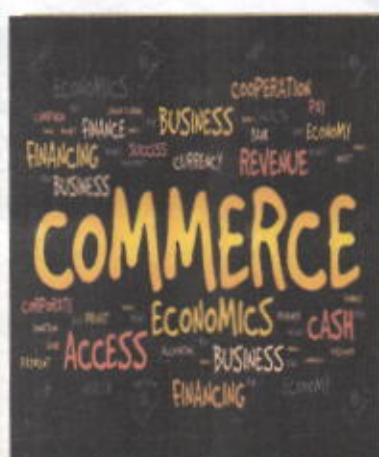
B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2023

(CDIII) 403

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal,
Arts & Science College
Kurha

The Decadal And Rural- Urban Variations Of Sc And St Population In Yavatmal District (Maharashtra)**Prof.Dr. Kishor Marotrao Taksande**

Associate Professor, Arts and Science College, Kurha.

INTRODUCTION:

In the last decades, there has been continuous change in Scheduled Castes and Scheduled Tribes population in Yavatmal District. SC and ST mean such castes, races or tribes or parts of or groups within castes, races or tribes as are deemed under as per the Constitution of India since independence the Indian Government rehabilitated the Scheduled Castes and Scheduled Tribes population. The Government has made large-scale provisions of opportunities for social, cultural and educational up-lift meant of these castes. This social group is among the most subordinated and poorest in India. They are now participating in all activities. But these welfare programmers could yield to a very small segment of the society and after the independence, the socio-economic conditions of the rural SC and ST population is more or less. In this context present investigates is also useful for developmental planning of SC and ST population in Yavatmal District.

STUDY REGION:

Yavatmal district has been selected for present study. Yavatmal district lies in the southwestern part of the Wardha-Penganga plain. Yavatmal district lies between latitudes 19° 26' N and 20° 42' N and longitudes between 77° 18' E and 79° 9' E. Yavatmal district occupies an area of 13582 sq. km, which is 4.41 percent of the total geographical area of the state. Among the 36 districts of the state, Yavatmal is the 6th largest district in terms of area. Out of 13582 sq. km area comes under rural and 621 sq. km comes under urban area. It is surrounded by Amravati and Wardha District to the north, Chandrapur District to the east Telangana State and Nanded District to the south and Hingoli and Washim Districts to the west. The District has a population of 27,72,348 persons according to 2011 Census. Male population of dist is the 1419965 (51.22%) and Female population of dist is the 1352383 (48.78). District population constitutes 2.47 percent of the total population of the State.

As per 2011 census the SC population is 328518 and ST population is 514057, it means the proportion of SC population is 11.85 % and ST population is 18.54 % to the total population in the Yavatmal district.

OBJECTIVES:

- 1) To study the Rural Urban variations of SC and ST population in the study area.
- 2) To study the tahsil wise Growth rate of SC and ST population.
- 3) To analyse the changes in the decadal variations and the Growth rate of SC and ST Population from 2001-2011
- 4) To study the decadal variations of SC and ST population in the study area.

DATABASE AND METHODOLOGY

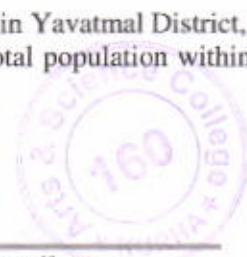
The present study is based on secondary data. The published sources would be used to show broad variation of SC and ST population at tahsil level in the Yavatmal district. The study may be carried out using following steps: 1) Understanding the decadal variations of SC and ST population in the decades 2001-2011. 2) The study of the rural-urban population of SC and ST in the year 2001 and 2011 in the Yavatmal district.

LIMITATION OF RESEARCH

Present research is limited to SC and ST population of Yavatmal district.

1) CHANGES IN SC AND ST POPULATION

Before understanding the decadal variations of SC and ST population in Yavatmal District, it is necessary to analyze the changes in proportion of SC and ST population to total population within the District.

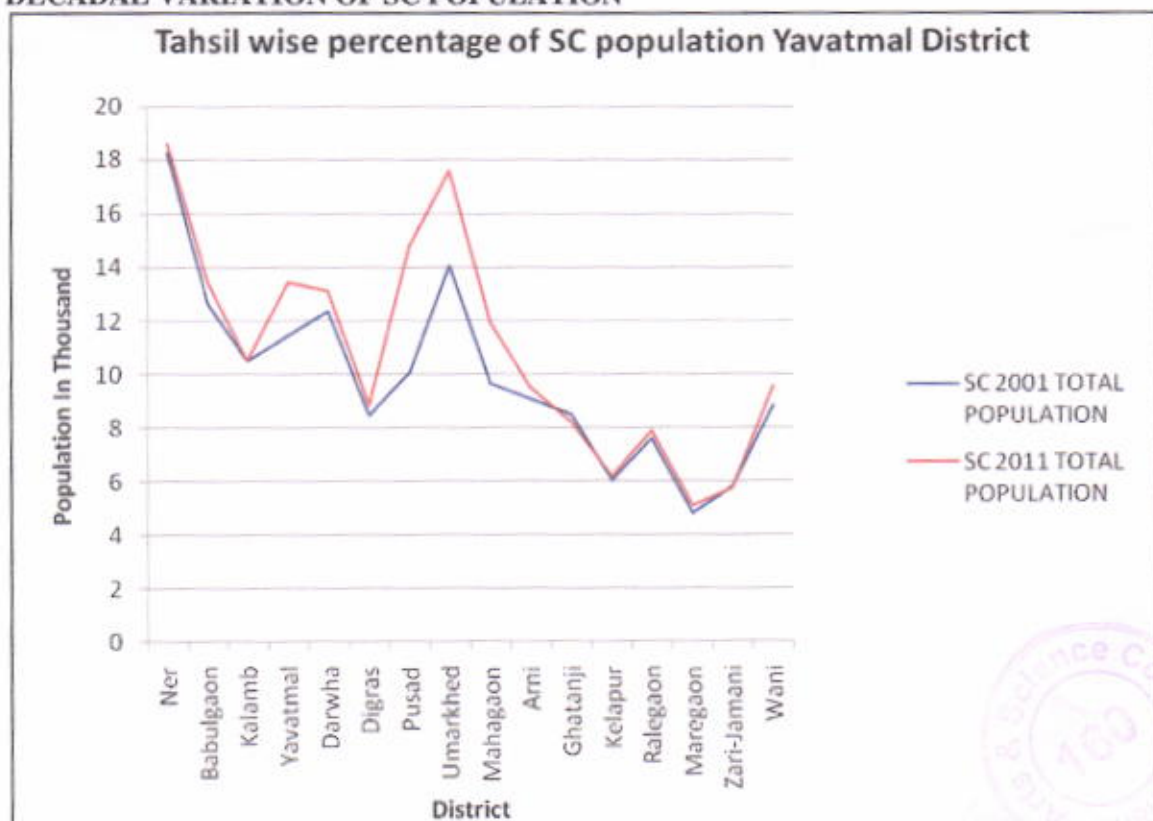

TableNo.1
Yavatmal District :Tahsil wise percentage of SC population to total population and its percentage in rural and urban area.

Sr.No	Tahsil	SC 2001			SC 2011		
		Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
1	Ner	18.25	100.00	0.00	18.58	85.31	14.69
2	Babulgaon	12.66	100.00	0.00	13.47	100	0
3	Kalamb	10.48	100.00	0.00	10.49	100	0
4	Yavatmal	11.43	38.58	61.42	13.45	28.38	71.62
5	Darwha	12.36	92.58	7.42	13.11	86.85	13.15
6	Digras	8.44	70.48	29.52	8.86	67.94	32.06
7	Pusad	10.06	73.74	26.26	14.83	77.94	22.06
8	Umarkhed	14.05	89.20	10.80	17.58	88.6	11.4
9	Mahagaon	9.66	100.00	0.00	11.93	100	0
10	Arni	9.06	100.00	0.00	9.53	100	0
11	Ghatanji	8.51	78.14	21.86	8.21	78.92	21.08
12	Kelapur	6.02	73.01	26.99	6.17	71.62	28.37
13	Ralegaon	7.59	100.00	0.00	7.9	100	0
14	Maregaon	4.80	100.00	0.00	5.09	100	0
15	Zari-Jamani	5.82	100.00	0.00	5.76	100	0
16	Wani	8.85	54.34	45.66	9.56	54.13	45.87
	Dist.	10.28	79.46	20.54	11.85	76.04	23.93

Source : District Census Handbook Yavatmal, 2001 and 2011

1) DECADAL VARIATION OF SC POPULATION

The Table No- 1 reveals that the proportion of scheduled caste is 11.85% as per 2011 statistics in the study area. In the study area Ner (18.58),Umarkhed, (17.58) Pusad, Darwa, Mahagaon, Babhulgaon, and Kalamb talukas have the highest proportion of SC population. Whereas in Maregaon, Zari Jamni and Ralegaon, the proportion of scheduled castes is less. Compared to 2001, there is a

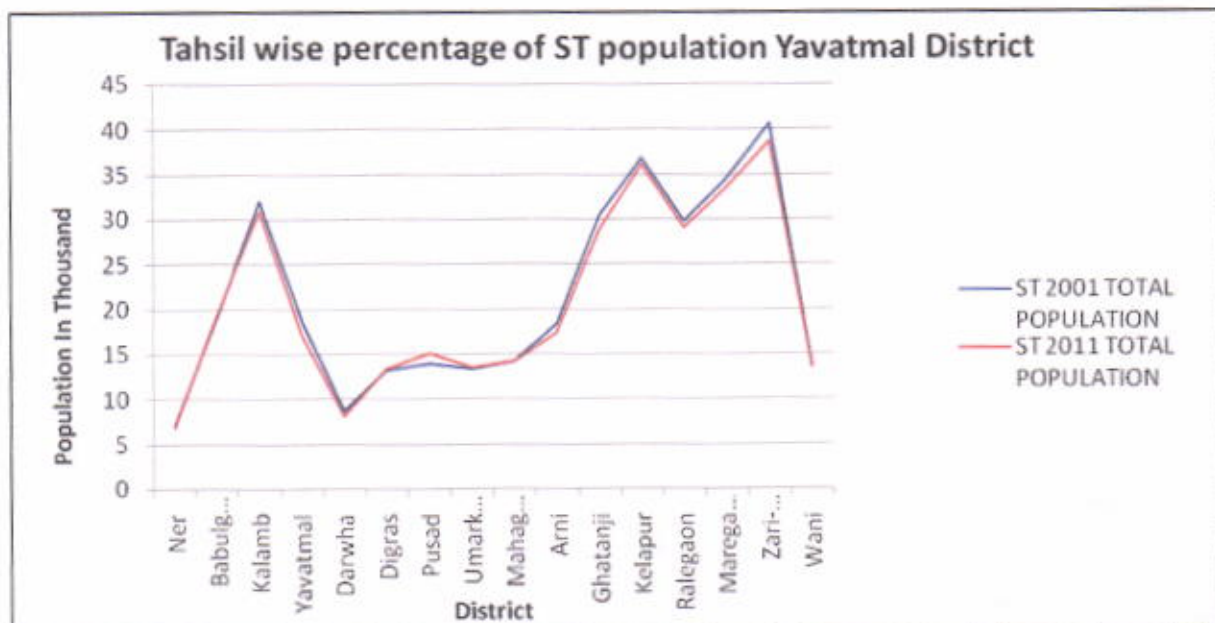

significant increase in the proportion of Scheduled Castes in 2011. The proportion of scheduled castes is highest in rural areas where 76.04% of the population lives in rural areas while 23.93% of the population lives in urban areas.

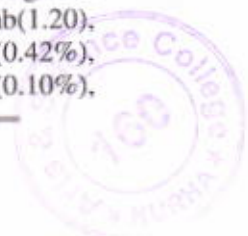
the years the proportion of SC population in the total population increased in decade of 2001- 2011 by 1.57 %.In Pusad taluka it increased about 4.77%. Only the tahsil of Zari Jamani and Ghatanji recorded negative change of total SC population. It decreased by 0.06 % and 0.30 % respectively. whereas, Ner (18.58),Umarkhed, (17.58) Pusad, Darwa, Mahagaon, Babhulgaon, and Kalamb increase in total SC population.

2) TEMPORAL VARIATION OF ST POPULATION Table No.2 Tahsil wise percentage of ST population to total population in Yavatmal District

Sr. No	Tahsil	ST 2001			ST 2011		
		Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
1	Ner	7.19	100.00	0.00	6.77	92.76	7.24
2	Babulgaon	19.10	100.00	0.00	19.21	100	0
3	Kalamb	32.08	100.00	0.00	30.88	100	0
4	Yavatmal	18.77	78.74	21.26	17.11	72.78	27.22
5	Darwaha	8.80	95.66	4.34	8.08	91.97	8.03
6	Digras	13.23	85.48	14.52	13.33	84.91	15.09
7	Pusad	14.01	92.78	7.22	14.97	92.3	7.7
8	Umarkhed	13.46	94.78	5.22	13.46	95.97	4.03
9	Mahagaon	14.23	100.00	0.00	14.07	100	0
10	Arni	18.40	100.00	0.00	17.26	100	0
11	Ghatanji	30.55	94.19	5.81	28.9	94.45	5.55
12	Kelapur	36.88	93.47	6.53	36.11	92.36	7.64
13	Ralegaon	29.80	100.00	0.00	28.95	100	0
14	Maregaon	34.41	100.00	0.00	33.4	100	0
15	Zari-Jamani	40.67	100.00	0.00	38.62	100	0
16	Wani	13.72	80.29	19.71	13.37	80.2	19.8
	Dist.	19.26	93.25	6.75	18.54	92.16	7.84

The Table No-2 reveals that the years the proportion of ST population in the total population decreased in decade of 2001- 2011 by 0.72 %. Most of the tahsil of Yavatmal district recorded negative change of total ST population. ZariJamani (2.05) Yavatmal(1.66),Ghatanji (1.65), Kalamb(1.20), Arni(1.14), Maregaon(0.99%), Ralegaon(0.85%), Darwaha(0.72%), Kelapur(0.77%) Ner(0.42%), Wani(0.35%) and Mahagaon(0.15%).Whereas, only three talukas Babhulgaon,(0.11%) Digras(0.10%),

Pusad, (0.96%) increase in total ST population. Umerkhed taluka have no change in population. At the same manor rural ST population decreased by 1.09 % and urban ST population increased by 1.09 % in Yavatmal district .

II. GROWTH RATE OF SC AND ST POPULATION The decadal growth rate of SC population in Yavatmal district is positive. But The decadal growth rate of ST population in Yavatmal district is negative. Overall the SC and ST population in Yavatmal district is increased in the decade 2001-2011. The tehsil wise growth rate of SC and ST population is uneven.

1) Tahsilwise Growth rate SC Population

Table No.3
Yavatmal district: Tahsilwise Growth rate SC Population

Tahsil	2001			2011			Decadal growth %		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
Ner	20209	20209	0	22333	19052	3281	10.51	-5.73	3281.0
Babulgaon	11290	11290	0	11879	11879	0	5.22	5.22	0.00
Kalamb	10044	10044	0	10810	10810	0	7.63	7.63	0.00
Yavatmal	38414	14819	23595	51521	14622	36899	34.12	-1.33	56.38
Darwha	21449	19857	1592	25045	21751	3294	16.77	9.54	106.91
Digras	11387	8026	3361	13652	9275	4377	19.89	15.56	30.23
Pusad	28726	21182	7544	50592	39432	11160	76.12	86.16	47.93
Umarkhed	31301	27921	3380	45588	40392	5196	45.64	44.67	53.73
Mahagaon	15282	15282	0	22702	22702	0	48.55	48.55	0.00
Arni	12674	12674	0	15429	15429	0	21.74	21.74	0.00
Ghatanji	10658	8328	2330	11371	8974	2397	6.69	7.76	2.88
Kelapur	8477	6189	2288	9672	6928	2744	14.10	11.94	19.93
Ralegaon	7956	7956	0	8869	8869	0	11.48	11.48	0.00
Maregaon	3597	3597	0	4009	4009	0	11.45	11.45	0.00
Zari-Jam.	4202	4202	0	4617	4617	0	9.88	9.88	0.00
Wani	17136	9312	7824	20429	11059	9370	19.22	18.76	19.76
Dist.	252802	200888	51914	328518	249800	78718	29.95	24.35	51.63

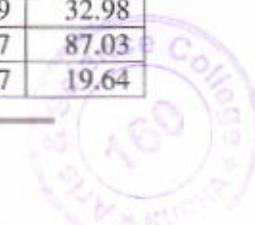
Tahsil wise Growth rate of SC population in Yavatmal District Source : District Census Handbook Yavatmal, 2001 and 2011

It is evident from Table No. 3 the growth rate of total SC population in Yavatmal district, that in the decade 2001-2011 is positive i.e. **29.95%**. If we consider the tahsil wise SC population, growth rate is Positive. The maximum growth rate of SC population is in tahsil of Pusad by **76.12 %**, Mahagaon by **48.55 %** Umerkhed **45.64%**, Yavatmal by **34.12%**, Arni **21.74%**, Digras **19.89%**, Wani **19.22%**, Darwha **16.77%**, Kelapur **14.10%**, Ralegaon **11.48%**, Maregaon **11.45%** and Ner **10.51%**. No negative growth rate is found in any tahsil of of Yavatmal district. In the decade 2001-2011. If we consider the tahsil wise SC rural population, growth rate is negative in Yavatmal and Ner tahsils. But remaining all talukas it is positive. If we consider the tahsil wise SC Urban population, growth rate it is positive in all urban talukas. The maximum growth rate of SC Urban population is in tahsil of Darwha is **106.91 %**, Yavatmal **56.38 %**, Umerkhed **53.73%**, Pusad **47.93%**, Digras **30.23%** .

2) TEHSILWISE GROWTH OF ST POPULATION

Table No.4 Tahsil wise Growth rate of ST population in Yavatmal District

Taluka	2001			2011			Decadal growth %		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
Ner	7968	7968	0	8134	7545	589	2.08	-5.31	589.00
Babulgaon	17025	17025	0	16940	16940	0	-0.50	-0.50	0.00
Kalamb	30747	30747	0	31812	31812	0	3.46	3.46	0.00
Yavatmal	63070	49659	13411	65510	47676	17834	3.87	-3.99	32.98
Darwha	15268	14605	663	15440	14200	1240	1.13	-2.77	87.03
Digras	17846	15255	2591	20547	17447	3100	15.14	14.37	19.64

Pusad	40003	37115	2888	51089	47156	3933	27.71	27.05	36.18
Umarkhed	29992	28427	1565	34919	33512	1407	16.43	17.89	-10.10
Mahagaon	22520	22520	0	26776	26776	0	18.90	18.90	0.00
Arni	25729	25729	0	27929	27929	0	8.55	8.55	0.00
Ghatanji	38259	36037	2222	40056	37834	2222	4.70	4.99	0.00
Kelapur	51971	48578	3393	56616	52291	4325	8.94	7.64	27.47
Ralegaon	31245	31245	0	32485	32485	0	3.97	3.97	0.00
Maregaon	25768	25768	0	26289	26289	0	2.02	2.02	0.00
Zari-Jam.	29383	29383	0	30953	30953	0	5.34	5.34	0.00
Wani	26576	21338	5238	28562	22907	5655	7.47	7.35	7.96
Dist.	473370	441399	31971	514057	473752	40305	8.60	7.33	26.07

Source : District Census Handbook Yavatmal, 2001 and 2011

Table No. 4 is given the clear cut idea about the decadal variation of ST population in Yavatmal District .Total ST population increased **8.60%** in decade 2001-2011. Urban & rural ST population is also increased in decade 2001-2011 i.e. **7.33 %** and **26.07%** respectively. If we compare the tahsil wise ST population positive growth rate is found in tahsil of Pusad **27.71%**, Mahagaon **18.90%**, Umerkhed **16.43%** and Digras**15.14%**. ST population growth rate decreased in Babhulgaon i.e. **- 0.50 %** .The growth rate of ST rural population of Yavatmal district, in the decade 2001-2011 is **7.33 %**. If we consider the tahsil wise ST rural population, most of the tehsil shows positive growth rate of ST rural population . The maximum growth rate of ST rural population is in tahsil of Pusad **27.05%**, Mahagaon **18.90%**, Umerkhed **17.89%** and Digras**14.37%**. In tahsil of Ner i.e. **- 05.31 %**,**Babhulgaon--0.50**,**Yavatmal -3.99%** and in Darwha tahsil i.e. **-2.77 %**. shows negative growth of rural ST populationin of study area

Table No. IV shows the growth rate of ST urban population of Yavatmal district, in the decade 2001-2011 is **26.07 %**. The maximum growth rate of ST urban population is in tahsil of Digras is **19.64 %**, Pusad **36.18%**, **Yavatmal 32.98%**and Darwha **87.03 %**. In tahsil of Umerkhed i.e. **- 10.10 %** Shows negative growth of urban ST populationin .

III. DISTRIBUTION OF SC AND ST POPULATION IN 2011: As per 2011 census the SC population is 328518 and ST population is 514057, it means the proportion of SC population is **11.85 %** and ST population is **18.54 %** to the total population in the Yavatmal district.

3.1. Distribution of SC population:

If we consider the SC population as per 2011 census, the proportion of scheduled caste is **11.85%** as per 2011 statistics in the study area. In the study area Ner (18.58),Umarkhed, (17.58) Pusad, Darwa, Mahagaon, Babhulgaon, and Kalamb talukas have the highest proportion of SC population. Whereas in Maregaon, Zari Jamni and Ralegaon, the proportion of scheduled castes is less.

3.2 Distribution of ST population:

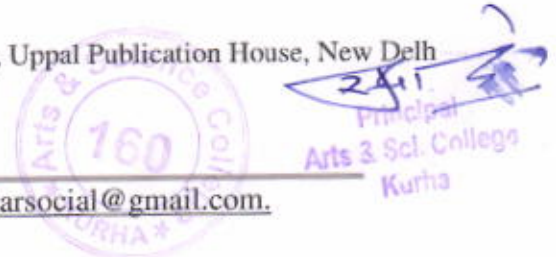
As per the census of 2011, the maximum proportion of ST Population to total population is found in ZariJamani, Yavatmal,Ghatanji Kalamb,Arni,Maregaon,Ralegaon, and Kelapur tahsil. In tahsil of Ner, Digras and Darwha proportion of ST Population is less than other tahsils in Yavatmal District.

CONCLUSION

1. Population of Scheduled Caste and Scheduled Tribe is increased in decade of 2001 to 2011.
2. Share of Scheduled Caste population to total population is high in tahsil of In the study area Ner (18.58),Umarkhed, (17.58) Pusad, Darwa, Mahagaon, Babhulgaon, and Kalamb talukas have the highest proportion of SC population.
3. Whereas in Maregaon, Zari Jamni and Ralegaon, the proportion of scheduled castes is less.
4. SC and ST Population migrated towards the economically developed in all tahsils.

REFERENCES:-

1. Choudhury(2004): „Tribal Identity“ Published by Prem Rawat, Jaipur
2. Govt. of India: District Census Hand Book –Yavatmal (2001)
3. Govt. of India: District Census Hand Book –Yavatmal (2011)
4. Saksena,H.S.(1981): Safeguards for Schedule Castes and Tribes, Uppal Publication House, New Delh

20	'माहिती अधिकार कायदा -२००५ च्या अंमलबजावणीतील उदयोन्मुख समस्या' राजकुमार रामरावजी वाघ	77
21	शैली-संकल्पना व स्वरूप रंगेश विठ्ठलराव कवाडे	81
22	पेसा कायदा अंतर्गत येणाऱ्या ग्राम सभेच्या निर्णय प्रक्रियेचे विश्लेषणात्मक अध्ययन (संदर्भ यवतमाळ जिल्हा) श्री. रविंद्र मारोती मेश्राम	85
23	संशोधनातील सांख्यिकीय तंत्रे संतोष जुमळे	88
24	कोलाम जमातीतील स्त्रियांच्या आरोग्य विषयक समस्यांचे चिकित्सक अध्ययन प्रा.स्नेहलता विष्णुपंत घाटे	92
25	संशोधन कार्य आणि नमुना निवड कु. सोनाली पदमाकरराव गावंडे	97
26	संशोधनातील व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे महत्व सुहानंद ढोक	100
27	हिंदू कोड बिल आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन... सुनंदा वि.ढवळे	104
28	ग्रंथालय व माहितीशास्त्र संशोधनामध्ये गृहीतकृत्य (Hypothesis) चे महत्व व उपयुक्तता सुरेश किसनराव इंगळे ,प्रा.डॉ. संजय जगन्नाथराव शेणमारे	108
29	संशोधन पद्धती आणि अर्थशास्त्रातील अलीकडील कल स्वप्रील अरविंद देशमुख	115
30	मराठी गझल: स्वरूप आणि संकल्पना स्वाती लक्ष्मणराव भगत	120
31	संशोधन कार्यात संगणकाचे महत्व डॉ. विभा देशपांडे	125
32	जागतिकीकरणात विश्व व्यापार संघटनेची भूमिका प्रा.विजय एम कामडी	128
33	संशोधन आराखडा : ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र योगेश विनोद दौलतकार , डॉ. संजय जगन्नाथ शेणमारे	131
34		

संशोधन कार्यात संगणकाचे महत्व**डॉ. विभा देशपांडे**

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुऱ्हा

आधुनिक मानव समाज अधिक गुंतागुंतीचा बनत आहे .त्यात अनेक वैयक्तिक ,कौटुंबिक. आणि सामाजिक प्रश्न निर्माण होत आहे, समाजाच्या विविध घटकांमध्ये संघर्षांचे आणि सामाजिक समस्यांचे प्रमाण दिवसान दिवस वाढतच आहे. त्याचा विघातक परिणाम समाजावर होत आहे. समाजात होणारे परिवर्तन, सामाजिक परिस्थिती, समस्या, विविध प्रश्न, सामाजिक, आर्थिक, परिणाम इत्यादी संबंधित सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधन करणे आवश्यक झाले आहे. कारण सामाजिक जीवनात घडणाऱ्या घटना अतिशय जटिल व गुंतागुंतीच्या बनल्या आहे, पण तरीही सामाजिक शास्त्रांनी ,मानवीय वर्तन, सामाजिक संस्थांची वस्तुस्थिती मांडण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचा व्यक्तीच्या वर्तनावर, मनोवृत्तीवर ,कौशल्यावर व एकूणच सामाजिक परिस्थितीवर कशा परिणाम होतो याचे ज्ञान आपल्याला संशोधनातून मिळत असते.स्वातंत्र्योत्तर काळात उच्च किंवा विद्यापीठ स्तरीय शिक्षणाचे स्वरूप संशोधन प्रधान असावे आज असे सर्व सामान्यांचे मत झाले आहे.भारतातील सर्वच विद्यापीठे विविध ज्ञान शाखांमध्ये संशोधनाचे शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत .आज विविध विषयात महत्वाचे संशोधन कार्य होत आहे. यासाठी स्वतंत्र संशोधन संस्था व विद्यापीठे सुद्धा निर्माण झाली आहे. यापुढेही संशोधन कार्याला सतत प्रोत्साहन दिल्या जात आहे.असे असले तरी विद्यापीठातून बाहेर पडणाऱ्या विविध विषयातील सारखी पदवी मिळवणारे विद्यार्थ्यांना सामाजिक संशोधनाविषयी विशेष जाणीव, ज्ञान, सुस्पष्ट कल्पना संशोधन पद्धती यासंबंधी माहिती असतेच असे नाही या

अनुपंगाने प्राकृतिक सामाजिक शाखांचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांना संशोधन म्हणजे काय? संशोधनाचे स्वरूप कसे असावे ? इत्यादी संबंधित ज्ञान असणे आवश्यक आहे. मानव हे एक चिकित्सक प्राणी आहे सतत नवनवीन ज्ञान संपादन करणे ही त्याची मूलभूत प्रवृत्ती आहे ,तो सतत जगातील भौतिक गोष्टींचे ज्ञान प्राप्त करूनच आपले जीवन सुखी व समृद्ध बनविण्याचा प्रयत्न करीत असतो. आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा उपयोग करून आपल्या स्वभावतालच्या वातावरणाचा अनुभव घेऊन हे जाणण्याचा प्रयत्न करतो की ,असे का घडले? याचे कोणते कारणे आहेत? या समस्या कशा दूर करता येईल? इत्यादी अनेक प्रश्न उपस्थित करून तर्क व बुद्धीच्या आधारावर त्याची उत्तरे शोधण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो. म्हणजे संशोधन करून त्याबाबतचे वस्तुनिष्ठ ज्ञान मिळविण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो. भौतिक गोष्टींचे वैज्ञानिक पद्धतीने ज्ञान प्राप्त केले जाते त्याचप्रमाणे सामाजिक घटनांच्या संदर्भात सुद्धा वैज्ञानिक किंवा शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केल्या जातो यासाठी बदलत्या समाज जीवनाचा आढावा घेण्याच्या दृष्टीने मनोवृत्ती मापनाच्या विविध पद्धती, सांख्यिकी पद्धती विकसित होत आहे. त्यातून सामाजिक शास्त्रांचा पाया मजबूत बनत आहे .याचाच अर्थ असा की संशोधन ही अत्यंत काळजीपूर्वक आणि टीकात्मक हे स्वरूपाचे शोध असून त्याद्वारे काही तथ्य शोधून काढली जातात म्हणजे संशोधन ही एक वैज्ञानिक पद्धती आहे. सामाजिक संशोधनात वस्तुनिष्ठता राखणे कठीण आहे परंतु वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करून सामाजिक राजकीय घटनांचे शास्त्रीय दृष्ट्या अध्ययन करून नवीन ज्ञान प्राप्त करणे शक्य होते .

संशोधन एक बौद्धिक क्रिया आहे, जी नवनवीन ज्ञानाला प्रस्तुत करते व जुन्या ज्ञानामधील त्रुटीला संशोधन करते तसेच सुव्यस्थितपणे सम- सामायिक ज्ञानामध्ये वाढ करीत असते संशोधन पद्धतीशास्त्रानुसार राज्यशास्त्र संशोधन पद्धती मध्ये विसव्या शतकामध्ये बहुआयामी परिवर्तन घडून आलेले दिसून येतात संशोधन कोणत्या ही विशेषिकृत तथ्यांवर निरंतर माहिती अथवा सूचनांच्या आधारावर वैज्ञानिक तथ्यनिष्ठ व सुव्यवस्थेत अध्ययन होय, संशोधन ही एक व्यवस्थित क्रिया होय, ज्याद्वारे शोध घेतला जातो,आणि संघटित ज्ञानाचा अंगांचा विकास केला जातो. बेबस्टरच्या शब्दकोशानुसार "संशोधन म्हणजे तथ्य किंवा तत्वे शोधण्यासाठी करण्यात येणारी चिकित्सा किंवा परीक्षण किंवा एखादी गोष्ट शोधून काढण्यासाठी सतत व पद्धतशीर केलेले परीक्षण होय"

रेडमी आणि मोरी- "संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरता केलेले पद्धतशीर प्रयत्न अर्थात संशोधन ही एक बौद्धिक प्रक्रिया असून तिच्याद्वारे नवीन ज्ञान प्रकाशात आणले जाते किंवा जुन्या ज्ञानातील उणीवा सुधारल्या जाऊन त्यात नवीन ज्ञानाची भर घातली जाते दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की घटना, संकल्पना व प्रतिकांचे ज्ञानाचा विस्तार शुद्धी करण्याकरिता निश्चितीकरण जे सिद्धांत निर्मितीसाठी सूचनात्मक व्यवहारांमध्ये सहाय्यक असे त्याला संशोधन म्हणतात". संशोधन कार्याचा मुख्य उद्देश अज्ञात सत्य त्याला ओळखणे हेच आहे अशा प्रकारे संशोधन वैज्ञानिक अन्वेषणाची प्रक्रिया आहे. संशोधनाची मौलिक प्रकार आपल्याला पुढील प्रमाणे पाहायला मिळतात- वर्णनात्मक व आलोचनात्मक संशोधन अनु प्रयुक्त व मूलभूत संशोधन मात्रात्मक व गुणात्मक संशोधन संज्ञात्मक व अनुभवात्मक संशोधन इत्यादी.

आधुनिक युगामध्ये अनेक नवनवीन पद्धतींचा उपयोग तथ्य संकलना साठी संशोधन करता करित असतो आज आपण 21व्या शतकातील पहिले दशक ओलांडण्याच्या मार्गावर आहोत मागील शतकात मानवाची प्रगती अभूतपूर्वच होती पण या शतकात झालेल्या विज्ञान तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगतीने मानवीय मन आश्चर्यचकित नव्हे तर भयग्रस्त झाले आहे आज आपण एका अभूतपूर्व क्रांती युगात वावरतो आहोत यालाच विज्ञान युद्ध असे म्हणतात या युगात तंत्रज्ञानाची शीघ्र गतीने नेत्र दीपक प्रगती पाहून हे शतक म्हणजे तंत्रज्ञानाचे शतक याला म्हटले जाते आपल्या जीवनाला कलाटणी देणारे हे तंत्र युग आहे ज्याचे आपण साक्षीदार आहोत विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज नवनवीन शोध इतक्या झपाट्याने होऊ पाहत आहे की, असे म्हटले जाते काल आजचा सारखा नव्हता आणि आजच्या पेक्षा उद्या वेगळा राहिल याचा अनुभव आपण सर्वजण घेत आहोत आज विज्ञाना आणि तंत्रज्ञानाने गरुड झेप घेतली आहे, असे म्हणणे चुकीचे होणार नाही अंतराळ क्षेत्रापासून तर कृषी क्षेत्रापर्यंत, संगणक इंटरनेट क्षेत्रापासून ते वैद्यकीय क्षेत्रापर्यंत आपल्या जीवनाशी निगडित प्रत्येक क्षेत्रात आपण कल्पनाही करू शकत नाही एवढी प्रगती झाली आहे. आज मानव जवळ ज्ञानाचा व माहितीचा प्रचंड साठा जमा झाला आहे मानवाला एक अशा यंत्राची गरज होती की जे प्रत्येक घडीची माहिती पुरवेल मानवाची ही गरज पूर्ण करणारा संगणक आज आपल्याला हर घडी मदतीसाठी सज्ज आहे त्यामुळे मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील श्रमाची बरीच बचत झाली आहे आणि दिवसान दिवस माहितीचा साठा सुखवस्थित व नियंत्रित करण्यासाठी संगणक आज सज्ज झाले आहे संगणकेद्वारे माहिती सुरक्षितपणे साठविण्यासाठी तिच्यावर आपल्या गरजेनुसार प्रक्रिया करण्यासाठी आणि त्याद्वारे आपल्या दैनंदिन जीवनातील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी संगणकावर आधारित इलेक्ट्रॉनिक माहिती प्रक्रियेचा या प्रणालीचा वापर आपण करित आहोत या प्रणालीतील सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे संगणक आहे. आज संगणकाचा प्रत्येक क्षेत्रात वाढता प्रमाण सामाजिक संशोधनासाठी संकलित केलेल्या क्लिष्ट आणि जटिल तथ्य माहितीचे वर्गीकरण विक्षेपण करणे संगणकामुळे अतिशय सुलभ झाले आहे भौतिक आणि सामाजिक शास्त्रात संशोधन करणाऱ्या संशोधकांना संगणक हे अत्यंत उपयुक्त असे उपकरण ठरले आहे. त्यामुळे संशोधकाला आज संगणकाचे ज्ञान असणे आवश्यक झाले, जर हे ज्ञान नसेल तर तो आपल्या संशोधनासाठी संगणकाचा उपयोग करू शकणार नाही व कितीतरी जास्त परिश्रम त्याला घ्यावे लागतील शिवाय अनेक चुटी राहिल ते वेगळेच आज संशोधन करणाऱ्या प्रत्येक संशोधकाला आपल्या संशोधन कार्यात संगणकाचे असणारे कार्य व त्याचा उपयोग यासंबंधी माहिती असणे आवश्यक आहे आज ही, काळाची गरज ठरली आहे संगणकाच्या जोडीला फॅक्स, दूरध्वनी यंत्रणा, आणि इंटरनेट, सारख्या माहितीचा महामार्ग अशा विविध यंत्रणांचा समावेश माहितीच्या देवाण-घेवाण करण्यासाठी होत आहे, माहितीचे संकलन, विक्षेपण वहन करण्यासाठी विविध यंत्रणा संगणकाला जोडण्यात येत आहे. संशोधन कार्यासाठी संकलित केलेल्या तथ्यांचा संग्रह करणे, त्यावर संस्करण करणे, त्याला सांख्यिकी पद्धतीने लावणे, विक्षेपण करणे व त्यातून संशोधन कार्याचे निष्कर्ष काढणे हे सगळे सहज शक्य झाले आहे.

सर्व समाज जीवनावर त्याचा प्रभाव पडून त्यामध्ये अमुलाग्र बदल करण्याचे सामर्थ्य संगणकीय यंत्रणेत राहणार आहे. "संगणक म्हणजे माहिती वर अति जलदपणे आणि अचूकपणे प्रक्रिया करणारे इलेक्ट्रॉनिक यंत्र आहे" "दिलेल्या सूचनेनुसार तथ्यांवर प्रक्रिया करणाऱ्या विद्युत उपकरणास संगणक असे संबोधण्यात येते". सर्व ज्ञान शाखेतील सर्व संशोधकांसाठी व अभ्यासकांसाठी संगणक नेटवर्किंग उपलब्ध आहे, सर्व विद्यापीठ संशोधन संस्था महाविद्यालय यात परस्पर संबंध प्रस्थापित करित आहे, त्यातून संशोधन सामग्रीचे आदान प्रदान होत आहे. आज भारतात बहुतांश लोक आपल्या अध्ययनात संगणकाचा व नेटवर्क चा उपयोग करताना दिसतो आजच्या या युगात प्रत्येक प्राध्यापकाला त्याचा उपयोग करता येणे आवश्यक आहे. अंतरराष्ट्रीय संगणक नेटवर्क हे संशोधकांसाठी जगभरातील माहिती अत्यंत स्वस्त दरात घरी बसल्या बसल्या उपलब्ध करून देते आज अत्यंत कमी वेळात जगभरातील संशोधन संस्था व विद्यापीठांशी आपण संपर्क प्रस्थापित करून त्यांच्याजवळ असलेली माहिती त्वरित प्राप्त करून घेऊ शकतो. संशोधनकार्यासाठी पुढील विविध साधनांचा व सेवांचा उपयोग करून घेता येतो

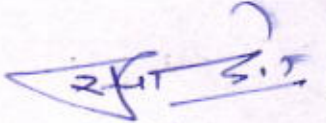
- 1.फाईल हस्तांतरण-संगणक ते संगणक फाईलची देवाण-घेवाण करता येते व्यवस्थित ठेवलेले दस्तावेज, माहिती संकलन , डेटाबेस, सॉफ्टवेअर व ग्राफिक्स च्या देवाण-घेवांची सोय उपलब्ध आहे.
- 2 ई-मेल चा उपयोग करून आवश्यक ज्ञान माहिती व आकडेवारी प्राप्त करून घेता येते.
3. शोध सुविधा- संशोधनासाठी संगणकामध्ये शोधयंत्र असतात.
4. संदर्भ ग्रंथ सूची माहिती ज्ञान-संगणकाला संचालित करून कोणत्याही विषयाशी संबंधित अध्ययन करण्यासाठी संदर्भ ग्रंथाची अथवा विबलिओग्राफीची वेबसाईट मिळविता येते.
- 5.सॉफ्टवेअर मध्ये ज्ञान व माहितीचे संकलन केलेले असते. आधुनिक काळात सामाजिक शाखांच्या संशोधनात संगणक हा एक अविभाज्य घटक बनला आहे.

सद्यस्थितीत सामाजिक विज्ञानाची व्याप्ती इतकी विशाल आहे की याबाबत कोणते विषय यात असावे एक वाक्यता नाही समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, भूगोल,मानसशास्त्र,इतिहास इत्यादी विषयांचा समावेश सामाजिक शास्त्र विद्याशाखेत केला जातो. संशोधनकर्ता आपल्या संशोधनातील फार मोठ्या प्रमाणावरील तथ्ये संगणकामध्ये संग्रहित करतो जेव्हा त्या तथ्याची त्याला आवश्यकता असते त्या स्वरूपातली तथ्य त्याला लगेच उपलब्ध होतात संगणकामुळे संशोधन कार्य लवकर व अचूक होते. याद्वारे अनेक सांख्यिकी प्रक्रिया तत्परतेने आणि सुलभतेने केल्या जाते तथ्यांचे संकलन, वर्गीकरण, सारणीकरण, मध्य काढणे, विश्लेषण, सहसंबंध इत्यादी विविध घटकांचे विश्लेषण करणे आलेख, चित्र काढणे, या सर्व प्रक्रिया सहजपणे संगणकामध्ये करता येते. संशोधन प्रकल्प मग तो मायनर असो की मेजर संगणकाचा उपयोग करावाच लागतो.

आज संगणक हे संशोधकांसाठी अत्यंत महत्वाचे साधन बनले आहे.. या साधनांमुळे संशोधकाचा कितीतरी वेळ व मेहनत वाचते आणि अचूक स्वरूपात अंतिम परिणाम प्राप्त होतो. संशोधनकार्य सुद्धा फार कमी वेळात पूर्ण करता येते म्हणून संशोधकाने संशोधनकार्यासाठी संगणकाचा उपयोग शिकून घेणे आवश्यक आहे.पण या संगणकाचे काही तोटे ही आपल्याला दिसून येतात-

1. हे स्वयं चालत यंत्र असल्यामुळे उद्योग क्षेत्रातील आणि कलेच्या क्षेत्रातील मानवी कुशलता डावलला जाऊ शकते त्यामुळे बेरोजगारीची समस्या वाढत चालली आहे.
2. संगणक प्रशिक्षित व्यक्तींनी संगणक वापरण्यात केलेल्या चुकांचा फटका निरपराध व्यक्तींना बसू शकतो. उदाहरणार्थ चुकीची संख्या, तथ्याची चुकीची नोंदणी इत्यादीमुळे चुकीचे निकाल निघू शकतात
3. व्यक्तिगत स्वार्थासाठी संगणकातील माहितीत फेरबदल करणारी लोक आज समाजाला धोकादायक ठरू शकतात कारण ते हा डाटा इतरांना विकू शकतात नष्ट करू शकतात.
4. संगणकाच्या क्षेत्रात गुन्हेगारीने धुमाकूळ घातला आहे आता सायबर ला यासारखे कायदे करून त्यांना दंड देणे शक्य झाले आहे.
5. संगणक सतत वापरल्यामुळे दुष्परिणाम होत आहे. यासाठी या यंत्राचा अतिरेक वापर करणे टाळले पाहिजे
6. संगणकाची निर्मिती प्रचंड प्रमाणात होत आहे त्यामुळे टाकाऊ संगणकाच्या कचऱ्याची समस्या देखील आपल्यासमोर उद्भवलेली आहे.

Principal
Arts & Sci. College
Kurha

Bhausahab Bhole Shivshakti Mahavidyalaya

Babhulgaon, Dist. Yavatmal - 445 101 (M.S.) India

One Day Multidisciplinary National Conference on
Research Methodology

Certificate

This is to Certify that

Prof. / Mr. / Ms. / Mrs. / Dr. विभा प्रविण देशपांडे

of कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुशा.

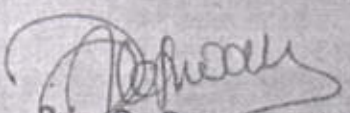
has participated/presented his/her research paper titled _____

संशोधन कार्यात संगणकाचे महत्त्व

in the One Day Multidisciplinary National Conference on 'Research Methodology'
held on Tuesday, 18 April 2023.

Dr. Gajanan Mane
Convener

Dr. Chandrashekhar Thakare
Organizing secretary

Prin. Dr. Deepak Koturwar
Chief organizer

Impact
Factor
7.367

ISSN 2349-638x

Peer Reviewed And Indexed

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly e-Journal

VOL-X

ISSUE-IV

Apr

2023

Address

· Devgiri Nagar, Ambajogai Road, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website

· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Principal
Arts & Science College
Kurha

Role of Yoga and Meditation in Today's Life

Dr. Umesh Rathi

Director of Physical Education
Art & Science College Kurha, Dist. Amravati
umeshrathisir@gmail.com

Abstract:

Yoga and meditation have gained increasing popularity in recent years as people seek ways to manage the stress and demands of modern life. The art of practicing yoga helps to control the body, mind and soul of a person. It brings physical and mental disciplines together to reach a peaceful body and body. It helps to control stress and anxiety for you. Yoga also offer for the benefit of flexibility, muscle strength and body tone. Whatever you are looking for, Yoga offers it. Very often, however, yoga is only partially understood as being limited to asana (yoga postures). Therefore, their benefits are only perceived on a physical level and we cannot see the enormous benefits that yoga offers to unite body, mind and breath. When you are in harmony, the journey through life is calmer, happier and more satisfying. With the daily practice meditation he becomes a calmer person. The role of yoga and meditation in today's life, with a focus on their effects on mental and physical health, stress reduction, and overall well-being.

Keywords: Physical Health, Mental Health, Social Health, Spiritual Health

Introduction

The art of practicing yoga helps control the mind, body and soul. It brings together physical and mental disciplines to achieve a peaceful body and body. Helps to control stress and anxiety and keeps you relaxed. It also helps increase flexibility, muscle strength and body tone. "Yoga is a priceless contribution of the ancient Indian tradition (Kumar, 2018). This tradition is 5000 years old and represents the unity of body and mind. Thought and action, moderation and fulfillment, harmony between man and nature A holistic approach to health and well-being is not about physical activity, but discovering the sense of unity with you, the world and nature, changing our lifestyle and increasing awareness, which can contribute to the welfare of world therefore, yoga should be organized on international level as the international day of yoga "- Narendra Modi, General Assembly of the United Nations, September 2014.

On the spiritual path, yoga leads to the highest knowledge and eternal happiness in the union of the individual with the universal self. Yoga is this highest and cosmic principle. It is the light of life, the universal creative consciousness that is always awake and does not sleep; that was always, always is and

always will be. Thousands of years ago Rishis (sage and saint) in India sold nature and the cosmos in their meditations. They discovered the laws of material and spiritual, and received a vision of the connections within the universe. They studied cosmic laws, the laws of nature and elements, life on earth and the forces and energies that work in the universe, both in the outer world and on the spiritual plane. The unity of matter and energy, the origin of the universe and the effects of elemental forces were described and explained in the Vedas (Yoga Journal, 2018). Furthermore, mindfulness, a key aspect of both yoga and meditation, has been shown to have numerous benefits, including reducing stress and improving cognitive function. This is particularly relevant in today's fast-paced and constantly connected world, where many people struggle to manage stress and find moments of peace and quiet.

These are experiences and knowledge of a broad and wide system known as yoga that gave us valuable and practical instructions for the body, encouragement, concentration, relaxation and meditation. The practices offered by this book have been demonstrated for thousands of years and are considered useful for millions of people. The Yoga in Daily Life system is taught around the world in yoga centers, adult education centers, health facilities, gym and sports clubs, rehabilitation centers and spas. It is

suitable for all ages: it does not require "acrobatic" skills and offers the opportunity to practice yoga for inadequate people, but with disabilities, illnesses and recovery. The name itself indicates that yoga can and should be used "in everyday life".

The exercise levels were worked out in consultation with doctors and physiotherapists and can therefore with observation of the stated rules and precautions be practiced independently at home by anyone. "Yoga in Daily Life" is a holistic system, which not only help in the physical, but also the mental and spiritual aspects (Rocha, 2016).

- Physical Health
- Mental Health
- Social Health
- Spiritual Health
- Self- Realization or realization of the Divine within us

The present life is filled with stress, which further influences our day to day activities. Practicing meditation is the mean for relieving stress and thus improves the quality of sleep. Less stress means more happiness. With help of meditation one can live joyful and healthier life.

Meditation or "Dayana" is an intense form of attentiveness. Let your mind focus on one thing and separate from all mundane things. Meditation comes in one of the eight limbs of yoga. It is believed that all divine powers live in the heart and meditation is the only way to immerse in the heart. Although meditation is not the answer to all problems, this entails a harmony between the body and the soul. To take full advantage of meditation, a common practice is required.

Importance of Meditation:

The daily practice meditation he becomes a calmer person. There is a mental calm in every task you perform. Every day you will have a different experience, so you will never think of the past day, but the present.

Less stress means more happiness. Live a happier and healthier life with meditation. People with anxiety and depression have to mediate for 15-20 minutes every day. Meditation also helps to keep anger under control.

Meditation improves the energy gain from internal sources. They live a disciplined life and maintain good habits. Improved concentration is the

result of meditation. It is believed that meditation improves the immune system and helps regulate blood pressure and lower blood cholesterol. Meditation slows down aging. Meditation creates emotional stability (Jones, 2018).

By making meditation routine, a consciousness develops and gradually you reach a point of highest consciousness. It helps you to learn about yourself and the secrets of life. It will give meaning to your life. Over all the importance of yoga and meditation in today's life and provides evidence to support their use as effective tools for improving mental and physical health, reducing stress, and promoting overall well-being. By incorporating these practices into their daily lives, individuals can reap the benefits of greater mindfulness and lead happier, healthier lives.

Conclusion

The objective of yoga and meditation is to create harmony in the physical, vital, mental, psychological and spiritual aspects of man. The spiritual goal of yoga and meditation is the realization of God, the unification of the individual soul with God. That practicing yoga and meditation can have a positive impact on mental health, reducing symptoms of anxiety, depression, and stress. These practices have also been shown to improve cognitive function and increase feelings of well-being. On the physical side, yoga has been found to improve flexibility, balance, and strength, while meditation has been associated with lower blood pressure and reduced inflammation.

The realization that we are all one of our common origins and in relation to God is the first step. The decisions about your health and well-being, as well as a happy and free life, are in your hands. The usual practice with determination and success will be safe.

References

1. Kumar, P. (2018). 6 Benefits of Yoga Meditation for a Healthy Brain - BookMeditationRetreats.com. [online] BookMeditationRetreats.com. Available at: <https://www.bookmeditationretreats.com/news/benefits-yoga-meditation> [Accessed 20 Dec. 2018].
2. Rocha, M. (2016). 10 Surprising Benefits of Yoga and Meditation | 55 Places. [Online] 10 Surprising Benefits of Yoga and Meditation | 55

Places. Available at:

<https://www.55places.com/blog/10-surprising-benefits-of-yoga-and-meditation> [Accessed 20 Dec. 2018].

3. Jones, S. (2018). Important Benefits of Yoga and Meditation. [online] Soulful Concepts. Available at: <https://soulfulconcepts.com/index.php/2018/04/17/important-benefits-yoga-meditation/> [Accessed 20 Dec. 2018].

4. Kruger, k. (2018). The Benefits of Yoga at Different Ages. [online] DOYOUYOGA.COM. Available at: <https://www.doyouyoga.com/thebenefits-of-yoga-at-different-ages-88886/> [Accessed 19 Dec. 2018]
5. Govind, essential of physical education, new delhikethani publisher 2017, 517

[Handwritten Signature]
Principal
Arts & Sci. College
Kurha